

МІЖНАРОДНА МІГРАЦІЯ:

ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА

О. А. Ровенчак,

В. В. Володько

Міністерство освіти і науки України
Львівський національний університет імені Івана Франка

О. А. Ровенчак, В. В. Володько

МІЖНАРОДНА МІГРАЦІЯ: ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА

Монографія

НБ ПНУС

799390

Львів
2015

80.7.23

УДК 314.74 + 316.3 + 316.7
ББК У248 + С54 + С7
Р 58

Рецензенти:

- Мазурик О. В.**, кандидат соціологічних наук, доцент, професор кафедри соціології управління Донецького державного університету управління;
Подшивалкіна В. І., доктор соціологічних наук, професор, завідувач кафедри соціальної і прикладної психології Одеського національного університету імені І. І. Мечнікова;
Сокурянська Л. Г., доктор соціологічних наук, професор, завідувач кафедри соціології соціологічного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Рекомендувала до друку Вчена Рада Львівського національного університету імені Івана Франка (протокол № 8/12 від 26 грудня 2012 року)

Ровенчак О. А.

Р 58 Міжнародна міграція : теорія та практика : монографія / О. А. Ровенчак, В. В. Володько. – Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 2015. – 412 с.
ISBN 978-617-10-0069-8

Монографія «Міжнародна міграція: теорія та практика» – комплексне дослідження міжнародної міграції. У ній представлено поняттєвий апарат, пов'язаний із соціологічним вивченням сучасних міграційних процесів та висвітлено його складові. На підставі результатів авторського соціологічного дослідження української міграції жінок до Польщі та Греції проаналізовано вплив міграційних процесів на ідентичності, сім'ї та сімейні ролі мігранток, а також з'ясовано специфіку характеристик міграції та особливості адаптаційних моделей жінок-мігранток у приймаючих суспільствах.

Для фахівців, науковців, студентів, а також широкого кола читачів, які цікавляться проблемами міграції.

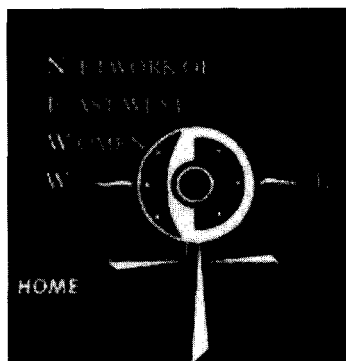
Львівський національний університет імені Івана Франка
 УДК 316.3 + 316.7
 ББК У248 + С54 + С7
 код 02125266
НАУКОВА БІБЛІОТЕКА
 ІНВ. № **79 93 90**
 © Ровенчак О. А., Володько В. В., 2015
 © Папіж Л. М., Ровенчак О. А., Ровенчак А. А., обкладинка, 2015

ISBN 978-617-10-0069-8

© Львівський національний університет імені Івана Франка, 2015

Висловлюємо щирю вдячність нашим рідним і близьким за багаторічне терпіння, підтримку, розуміння та допомогу при роботі над цією книгою.

Особливу подяку за допомогу та співпрацю вносимо завідувачу кафедри історії та теорії соціології Львівського національного університету імені Івана Франка, доктору соціологічних наук, професору Наталії Йосипівні Чернин та доцентці кафедри теоретичної фізики Львівського національного університету імені Івана Франка, кандидату фізико-математичних наук Андриєві Адамовичу Ровенчану.

Також висловлюємо подяку «Спільноті жінок Сходу та Заходу» (Network of East-West Women — NEWW) за грошове фінансове сприяння в рамках проекту підтримки публікації книг та журналів.

ЗМІСТ

Передмова	9
Розділ I ІСТОРИКО-ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ МІЖНАРОДНОЇ МІГРАЦІЇ <i>(О. Ровенчак)</i>	15
1.1. Види та етапи міжнародної міграції: історико-соціологічний огляд	15
1.2. Конструкт «міжнародна міграція» у сучасному науковому знанні та специфіка його застосування в соціології	30
1.3. Класифікація міграцій як спроба наближення до операціоналізації понять.....	42
1.4. <i>Емпіричне дослідження</i> . Українська міграція до Польщі та Греції в системі класифікації міжнародних міграцій.....	49
1.5. Міжнародна міграція крізь призму її причин та наслідків	57
1.6. <i>Емпіричне дослідження</i> . Соціальні, культурні та особистісні причини та наслідки міграції українок до Польщі та Греції	66
1.7. Значення, функції та роль міжнародної міграції.....	78
1.8. Проблема взаємозв'язку міжнародної міграції з процесами глобалізації.....	106
Розділ II ПРОБЛЕМИ ТА МОДЕЛІ АДАПТАЦІЇ МІГРАНТІВ <i>(О. Ровенчак)</i>	113
2.1. Соціокультурна адаптація іммігрантів як двобічний процес та її головні моделі	113
2.2. <i>Емпіричне дослідження</i> . Проблеми та моделі соціокультурної адаптації українок у Польщі та Греції.....	134
2.3. Інтеграційна складова міграційної політики (порівняльний аналіз країн імміграції)	145
2.4. Інтенсифікація міграційних процесів як чинник безпеки	176
Розділ III НАБУТТЯ, ВИДОЗМІНА ТА РЕАЛІЗАЦІЯ СОЦІОКУЛЬТУРНИХ ІДЕНТИЧНОСТЕЙ (ІМ)МІГРАНТІВ	185
3.1. Цінності та ціннісні орієнтації як основа ідентичностей <i>(В. Володько)</i>	185
3.2. Проблеми змін ідентичностей у контексті міжнародної міграції <i>(О. Ровенчак)</i> ..	199
3.3. <i>Емпіричне дослідження</i> . Зміни соціокультурних ідентичностей та практик у контексті української еміграції <i>(О. Ровенчак)</i>	222

Розділ IV

ПРОДУКУВАННЯ ТА ВІДТВОРЕННЯ СІМЕЙНИХ РОЛЕЙ ОСОБИСТОСТІ

У КОНТЕКСТІ МІГРАЦІЙНОГО ДОСВІДУ (В. Володько).....	271
4.1. Сім'я у сучасній соціологічній перспективі.....	271
4.2. Теоретико-методологічна основа дослідження сімейних ролей	276
4.3. Класифікація сімейних ролей	290
4.4. Специфіка транснаціонального підходу у дослідженні міграцій	299
4.5. Сім'я та сімейні ролі мігрантів у соціологічному дискурсі	305
4.6. Емпіричне дослідження. Особливості організації сімейного життя українських мігранток.....	314
4.7. Емпіричне дослідження. Сімейний рольовий набір жінок із досвідом міграції до Польщі та Греції в темпоральній перспективі	332
Післямова	359
Додаток.....	361
Список літератури	367

CONTENTS

Foreword	9
Chapter I	
HISTORICAL AND THEORETICAL BASIS FOR INTERNATIONAL MIGRATION STUDIES (<i>O. Rovenchak</i>).....	15
1.1. Types and Stages of International Migration: Historically Sociological Overview	15
1.2. Construct of “International Migration” in the Modern Science and Its Sociological Application.....	30
1.3. Classification of Migration as an Approximation to the Notions’ Operationalization	42
1.4. <i>Empirical survey</i> . Ukrainian Migration to Poland and Greece in the System of International Migration Classification.....	49
1.5. International Migration in the Marrow of Its Courses and Sequences.....	57
1.6. <i>Empirical survey</i> . Social, Cultural and Personal Courses and Sequences of Ukrainian Female Migration to Poland and Greece.....	66
1.7. The Meanings, Functions and Role of International Migration	78
1.8. Interconnection of International Migration and Globalization Processes	106
Chapter II	
PROBLEMS AND MODELS OF MIGRANTS’ ADAPTATION (<i>O. Rovenchak</i>).....	113
2.1. Bilaterality of Migrants’ Sociocultural Adaptation Process and Its Models	113
2.2. <i>Empirical survey</i> . Problems and Models of Sociocultural Adaptation of Ukrainian Female Migrants in Poland and Greece	134
2.3. Integration Constituent of Migration Policy (Comparative Analysis of Immigration States).....	145
2.4. Intensification of Migration Processes as a Security Factor	176
Chapter III	
ACQUISITION, MODIFICATION AND REALIZATION OF MIGRANTS’ SOCIOCULTURAL IDENTITIES	185
3.1. Values and Value Orientations as an Identity Basis (<i>V. Volodko</i>).....	185
3.2. The Problems of Identities Changes in the International Migration Context (<i>O. Rovenchak</i>).....	199
3.3. <i>Empirical survey</i> . The Changes of Ukrainian Migrants’ sociocultural Identities and Practices (<i>O. Rovenchak</i>).....	222

Chapter IV	
PRODUCTION AND REPRODUCTION OF PERSON'S FAMILY ROLES IN THE CONTEXT OF MIGRATION EXPERIENCE (<i>V. Volodko</i>)	271
4.1. Family in the Modern Sociological Perspective	271
4.2. Theoretical and Methodological Basis of the Family Roles Research	276
4.3. Classification of the Family Roles	290
4.4. Specifics of the Transnational Approach in the Migration Research	299
4.5. Sociological Discourse of Migrants' Family and Family Roles	305
4.6. <i>Empirical survey</i> . Peculiarities of Ukrainian Female Migrants' Family Life Arrangement	314
4.7. <i>Empirical survey</i> . Family Role Set of Ukrainian Women with an Experience of Migration to Poland and Greece in the Temporal Perspective	332
Afterword	359
Appendix	361
References	367

ПЕРЕДМОВА

Міграції¹ супроводжують розвиток людства з давніх-давен, набираючи різного скерування, змісту, форм прояву та відрізняючись своїми масштабами, функціями і наслідками залежно від історичної епохи та характеру суспільств, всередині яких чи між якими відбувається переміщення людей. Радикальна проблематизація міграції відбулась у ХХ – на поч. ХХІ ст. через втягування у неї дедалі більшої кількості держав і людей та набуття цими процесами глобального характеру. Перетворення міграції (насамперед міжнародної) на характерну рису сучасного глобалізованого світу та урізноманітнення міграційних процесів зумовило виокремлення в системі соціогуманітарного знання широкого міждисциплінарного предметного поля, на автономну нішу в якому претендує й соціологія. Втім, попри декларацію намірів, цим амбітним претензіям досі не надали належного концептуального оформлення; соціологічні студії міграції (в тому числі й міжнародної) відзначаються або чималою узагальненістю, або вузькоспеціалізованістю, а в емпіричних дослідженнях, доволі спорадичних і розпорошених, часто недостатньо чітко простежуються зв'язки з теоретичним підґрунтям та не надто вдало підібрано методичний інструментарій. Наша праця, що містить ґрунтовні теоретичні і практичні дослідження, є спробою заповнити існуючі прогалини в українській науковій думці з проблематики міжнародної міграції.

Актуальність досліджень міжнародної міграції зумовлена, насамперед, такими чинниками: різким зростанням та диверсифікацією сучасних міграційних потоків; створенням різноманітних транснаціональних мігрантських спільнот та локальних діаспор; ускладненням соціальних відносин і взаємозв'язків унаслідок міграції як у суспільствах-донорах, так і у суспільствах-реципієнтах; зменшенням ролі соціально-економічних та зростанням ролі і значення соціокультурних чинників у розгортанні міжнародної міграції, що знаходить прояв у адаптаційних та ідентифікаційних процесах та практиках мігрантів, змінах їхньої мотиваційної сфери; потребою вироблення якісно нової оптимізованої державної політики стосовно мігрантів у приймаючих суспільствах та у суспільствах-донорах.

Міжнародна міграція протягом майже століття є предметом багатьох, у тому числі й соціологічних, досліджень у Західній Європі, Північній Америці та Австралії. В українській соціології зацікавились сучасними процесами міжнародної міграції фактично лише з середини 1990-х років. Проте ці дослідження мають доволі фрагментарний характер і недостатньою мірою висвітлюють такі аспекти міжнародної міграції, як проблеми соціокультурної адаптації іммігрантів та зміни в їхніх ідентичностях і практиках. Якщо в працях західних науковців часто зачіпають питання адаптації іммігрантів, а

¹ У тексті монографії ми намагаємося послідовно дотримуватися вживання літери «і» у відносно нових латинських запозиченнях та власних назвах.

також змін певних видів їхніх ідентичностей (а це переважно – етнічна, національна, гендерна, класова), то опубліковані українські дослідження міжнародної міграції зосереджено навколо емпіричних даних про причини та наслідки (здебільшого економічного характеру), що супроводжують сучасну українську еміграцію. Поза увагою українських дослідників залишаються проблеми адаптації іммігрантів у суспільстві-реципієнті та дослідження мігранта і як соціально-економічної одиниці суспільства, і як представника культурної, етнонаціональної, мовної, релігійної, класової, професійної, вікової, гендерної, політичної та інших спільнот, а також зміни у відповідних ідентичностях і практиках під впливом міграції. У нашому дослідженні ми пропонуємо саме такий аналіз. Зазначимо також, що із 13-ти видів ідентичностей та практик мігрантів, які ми вивчаємо, найбільш досліджуваними в інших працях є практики однієї ідентичності – міграційної. Також малодослідженими у теоретичному та практично-політичному плані можна вважати проблему причинно-наслідкових характеристик міграції конкретних різновидів іммігрантів, насамперед тієї їхньої частини, що інфільтрується до складних соціокультурних систем в умовах глобалізації. Це й зумовлює звернення авторської уваги до емпіричного дослідження причин, перебігу та наслідків міжнародної міграції українок до двох країн Європи, де їхня питома вага є значною.

Розпад Радянського Союзу слугував однією з причин інтенсифікації міграційних рухів у світі. Становлення пострадянських республік як самостійних суб'єктів міжнародних відносин сприяло, зокрема, їхньому залученню до міжнародних міграційних процесів. Для України різнопланові міграційні рухи – не зовсім нове явище, оскільки лише протягом минулого століття українці і добровільно, і примусово переселялися в різні частини світу. Проте сучасним міграційним процесам властиві свої особливості та складності. Зовнішня міграція українців за кордон після 1991 р. як одна із форм міграцій статистично є найчисельнішою, порівняно з іншими формами міграційних рухів; вона притаманна (хоча й різною мірою) всім регіонам країни. Однією із характерних рис українських досліджень міжнародної міграції є вивчення єдиного її різновиду – трудової міграції. Окрім того, у частині досліджень власне науковий термін «трудова міграція» замінено публіцистичним терміном «заробітчанство», що значною мірою звужує коло питань у дослідженні української еміграції. Ми погоджуємось із тим, що головним видом української еміграції є трудова, проте вона часто поєднана з іншими видами та має тенденцію переходити від одного до іншого виду, що вносить свої нюанси у перебіг міграційних процесів і робить необ'єктивними однобічні дослідження сучасної міжнародної міграції доби глобалізації. Отож у нашій праці свідомо уникатимемо звуження питання міжнародної міграції до проблем трудової міграції.

Характеристикою сучасної української еміграції є активна участь жінок, яких ще нещодавно не розглядали як самостійних міграційних суб'єктів. Це спровокувало суспільні дебати на предмет тривоги за долю мігрантських сімей. У дещо ширшому контексті ці дебати варто розглядати як загрозу, з

огляду на можливі зміни в існуючому соціальному порядку, що спричинені жіночою еміграцією. Сім'я – один із головних об'єктів соціологічного аналізу, який, проте, зазнає серйозних викликів у контексті глобалізації. Виклики ж несуть не лише загрози, але й можливість ширшого погляду на цей феномен, переосмислення його ключових характеристик та потребу у виробленні основ нової дослідницької програми, яка б забезпечила розуміння специфіки сім'ї в глобальних трансформаціях. Відносна новизна феномену сучасної міжнародної міграції, передусім її жіночого виміру, з одного боку, та актуалізація нею нових способів функціонування сімей і реконфігурації сімейних ролей, з іншого, визначають потребу з'ясування особливостей сімейних ролей жінок з досвідом міжнародної міграції, що досі не слугувало предметом окремого наукового дослідження. Не заперечуватимемо важливості врахування західного досвіду аналізу сімей та сімейних ролей мігрантів, однак специфіка соціокультурних трансформацій в Україні вимагає вироблення адекватних підходів до дослідження сімейних ролей сучасних українських емігрантів в умовах національного контексту, який, безумовно, має свої особливості. Доробок українських дослідників у цій площині сьогодні є доволі скромним, що пов'язано насамперед із відносною новизною теми, яка почала привертати увагу фактично лише наприкінці 1990-х років. Практично відсутні масштабні дослідження, пов'язані із вивченням сімейного життя українських мігрантів.

З набуттям певного «досвіду» українською еміграцією закономірною стала ситуація виховання дітей в українському суспільстві практично без участі батьків-емігрантів (чи одного із батьків). За період з 1990-х до 2000-х років в Україні виросло ціле покоління дітей емігрантів. Останніми роками в публікаціях українських дослідників з'явилась ще одна тема, пов'язана з міжнародною міграцією – тема дітей мігрантів та соціального сирітства. Цій темі присвячено сьогодні чисельні науково-практичні конференції, а також публіцистичні розвідки. Проте теоретичні рамки досліджень цих питань слабо розроблено в сучасній науковій думці, отож актуальними у соціології є дослідження змін, які відбуваються у сім'ях, сімейних ролях і рольових практиках та структурі сімейного рольового набору членів сучасних сімей українських емігрантів.

Сьогодні здебільшого в існуючих ґрунтовних дослідженнях сучасних міграційних процесів в Україні не вводять гендерної перспективи для опису та аналізу результатів цих досліджень. Респондентками у дослідженні стали тільки жінки з огляду на кілька обставин. На цей час у світі налічують близько 200 млн мігрантів, що становить 3,1% населення Землі. Половина цих мігрантів – жінки. В Європі налічують близько 65 млн міжнародних мігрантів, половина з них – також жінки [560]. До середини 1970-х років жіночий досвід не було представлено в західних міграційних студіях [568]. У пострадянській Україні жінки слугують активними суб'єктами міграційних рухів, зокрема, зовнішньої міграції. Наприклад, Б. Юськів у своїй статті «Десять міфів про міжнародну трудову міграцію», опублікованій у лютому 2012 року

у «Дзеркалі тижня», один із міфів характеризує так: «В українських селах і містах діти стають сиротами при живих матерях, позбавлені материнської турботи» [334]. Вважаємо за необхідне зазначити, що ми не погоджуємось із позицією автора цієї статті. Хоча, за статистикою, чоловіки частіше виступають трудовими мігрантами², саме виїзд жінок за кордон спричиняє вищий суспільний резонанс, пов'язаний із можливими напруженнями в існуючому соціальному порядку. Передусім, жіночий гендерний вимір еміграції є більш значущим, ніж чоловічий, коли йдеться про функціонування сімей мігрантів та вплив міграції жінок на зміни у сімейних ролевих практиках. Окрім того, традиційна чоловіча роль годувальника сім'ї включає зовнішню міграцію як спосіб утримання сім'ї та незначною мірою впливає на склад сім'ї, місце проживання інших членів сім'ї та виконання ними традиційних сімейних ролей, переводячи сім'ю мігранта у розряд дистантних. Водночас еміграція жінки-(матері) перетворює її на виконавця нетрадиційної для неї ролі годувальника сім'ї, зумовлює заміщення іншими членами сім'ї її традиційних сімейно-ролевих практик, або до ігнорування ними виконання цих ролей та змін у складі сім'ї, про які йдеться, зокрема, коли батько, залишаючись із дітьми в Україні, ухвалює рішення, самостійно чи колективно, на користь зміни місця проживання дітей і «передає» свою батьківську роль та роль голови сім'ї іншим членам сім'ї (бабусям, дідусям, тіткам, старшим дітям) чи сусідам, знайомим. Саме у подібних ситуаціях зароджуються загальносуспільні проблеми «дітей мігрантів» та «соціального сирітства», значимість яких і створює згаданий суспільний резонанс.

Теоретичні дослідження у нашій праці тісно пов'язані з викладенням результатів авторського емпіричного дослідження, дизайн якого подано нижче. Також зазначимо, що результати нашого дослідження містяться у шести підрозділах різних розділів роботи, що мають позначення: «Емпіричне дослідження» на початку назви підрозділу.

Завданням емпіричного дослідження є з'ясування різновидів, причин і наслідків української міграції до Польщі та Греції, а також змін в ідентичностях і практиках мігрантів, моделей їхньої адаптації та реконфігурації сімейних ролей у сім'ях міжнародних мігрантів на основі інтерв'ю з жінками із досвідом проживання в цих країнах. Дослідження стосовно українських мігранток ми проводили протягом 2008–2010 рр. у Польщі, Греції та Україні. Країни для дослідження було обрано з огляду на те, що Польща є однією з центральноєвропейських країн, які межують із Україною. Маючи найбільший (із цієї групи країн) спільний кордон з Україною та певною мірою схо-

² Сьогодні конкретних статистичних даних щодо кількості трудових мігрантів не існує, тому їхня кількість, розподіл за статтю та інші характеристики є різними, залежно від мети дослідження, параметрів вибірки тощо. Наприклад, І. Прибиткова в одній зі своїх публікацій наводить таке співвідношення мігрантів за статтю: 49,5% чоловіків і 50,5% жінок, що працювали за кордоном [215, с. 364]. За даними останнього масштабного дослідження «Зовнішня трудова міграція населення України», кількість людей із досвідом трудової міграції становить 1,5 млн осіб, з них 2/3 – чоловіки [109].

жу культуру, з початку 1990-х років Польща стала країною сезонної та короткотривалої, а згодом – і довготривалої імміграції для українців (здебільшого із західних областей). Греція – південноєвропейська країна, що не має спільних кордонів із Україною, проте є однією з економічно розвинених країн ЄС, де поширеною є українська імміграція, що має довготривалий характер (від 5-ти до 10-ти років) і є суттєво відмінною у плані культури від України. Різниця у культурі, економічному розвитку країн імміграції, відстані та тривалості міграції стали головними маркерами при виборі країн для порівняльного аналізу різних аспектів української імміграції.

Респондентів для дослідження підібрано за методом снігової кулі³; дослідження виконано за цільовою вибіркою. Для збору основної частини інформації обрано метод напівструктурованого інтерв'ю. Застосування якісних методів збору інформації (у нашому випадку – інтерв'ю) загалом є доволі популярним під час вивчення цієї проблематики. Таку ситуацію вважаємо логічною, принаймні з двох причин. З одного боку, кількісні методики часто не дають змоги адекватно описати низку соціальних процесів, в які включені мігранти. З іншого боку, мігранти чи колишні мігранти творять розсіяну групу, стосовно якої складно розробити вибірку, а відтак говорити про репрезентативність, що є однією з ключових характеристик кількісних досліджень. Незважаючи на глобалізаційні процеси, здебільшого сучасні праці, що стосуються мігрантів, організовані навколо досвідів представників певних націй-держав, адже локальні соціокультурні контексти все ще дуже значимі.

Загалом у рамках нашого дослідження проведено 120 поглиблених інтерв'ю, з них виокремлено чотири сукупності респонденток за місцем проведення інтерв'ю та країною імміграції; ці сукупності позначені відповідними абрєвіатурами: ПП – опитування відбулось у Польщі ($N=28$); ПУ – опитування відбулось в Україні, респондентка має досвід проживання в Польщі ($N=33$); ГГ – опитування відбулось у Греції ($N=32$); ГУ – опитування відбулось в Україні, респондентка має досвід проживання в Греції ($N=27$). Інший критерій поділу респондентів – тип виконуваних у країні імміграції робіт. Відома дослідниця Б. Андерсон (B. Anderson) зазначає, що окреме або спільне проживання з сім'єю роботодавця є однією з ключових змінних у визначенні життєвих та робочих умов мігрантів. Проживання разом з сім'єю наймача (*live-in*) зазвичай передбачає догляд за дітьми, літніми людьми чи інвалідами. Окреме проживання від працедавця (*live-out*) здебільшого орієнтоване на виконання конкретних завдань (прибирання, готування); часто – це праця мігранта для декількох сімей [349, с. 28]. Беручи за основу напрацювання Б. Андерсон, ми виокремили три сукупності респонденток

³ Метод полягає у контакті з індивідом – представником певної спільноти (наприклад, мігрантів), який зможе познайомити дослідника з іншими представниками цієї спільноти (потенційними респондентами); ті, своєю чергою, знайомлять дослідника зі своїми знайомими, і так далі [253]. Оскільки мігранти є спільнотою порівняно численною та відносно відкритою, то ми орієнтуємось на поріг змістовного наповнення отриманих інтерв'ю, а не на дублювання респондентами імен уже опитаних у межах нашого дослідження осіб.

стосовно цього критерію. Перші два типи, що відповідають поняттям *live-in* і *live-out*, позначено грецькими відповідниками, які часто вживають мігранти в Греції для позначення способу свого проживання. Отже, перший – це тип, який позначимо терміном *meso* (від гр. μέσος – всередині). Це означає, що жінка проживає з господарями і працює в їхньому домі ($N = 50$). Другий тип, який позначимо терміном *exo* (від гр. ἔξω – ззовні), означає, що жінка проживає окремо від роботодавців та ходить на роботу ($N = 65$). Зазначимо, що 8 респонденток зачислено водночас до двох груп, оскільки вони суміщають ці типи робіт. Третій (поширений серед респондентів із досвідом проживання у Польщі) тип робіт позначимо терміном «плантації». Він стосується проживання іммігранток групами (доволі ізольовано від решти суспільства) та виконання ними одного і того ж виду робіт. Це, наприклад, сільськогосподарські роботи або будівництво ($N = 13$). Загалом «плантації» зачислено до *live-out* у термінології Б. Андерсон та *meso* – у нашій. Проте беручи до уваги його специфіку та вагомий вплив на низку досліджуваних процесів, ми виокремили його як категорію.

Ще одним зрізом поділу респондентів на 3 групи є місце проживання сім'ї респондента: в Україні ($N = 71$), у Греції/Польщі ($N = 13$) та частково в різних країнах ($N = 36$), що проілюстровано у таблиці. Головні соціально-демографічні характеристики респонденток із зазначенням приналежності до виокремлених груп подано у додатку.

Таблиця

Кількісні характеристики респонденток за типом виконуваної роботи та місцем проживання сім'ї

ГГ – 32			
Тип роботи		Місце проживання сім'ї	
<i>Exo</i>	18	Україна	16
<i>Meso</i>	14	Греція	6
«Плантації»		Різні	10
ПП – 28			
Тип роботи		Місце проживання сім'ї	
<i>Exo</i>	25	Україна	12
<i>Meso</i>	9	Польща	6
«Плантації»		Різні	10

ГУ – 27			
Тип роботи		Місце проживання сім'ї	
<i>Exo</i>	7	Україна	20
<i>Meso</i>	22	Греція	1
«Плантації»		Різні	6
ПУ – 33			
Тип роботи		Місце проживання сім'ї	
<i>Exo</i>	15	Україна	23
<i>Meso</i>	5	Польща	
«Плантації»	13	Різні	10

Далі у тексті вживатимемо абревіатури і терміни, визначені при описі дизайну дослідження. Під час аналізу отриманої соціологічної інформації за відсутності відмінностей у виокремлених групах респонденток подаємо загальний аналіз відповідей усіх опитаних жінок, що належать до вибіркової сукупності ($N = 120$).

Розділ I

ІСТОРИКО-ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ МІЖНАРОДНОЇ МІГРАЦІЇ

1.1. Види та етапи міжнародної міграції: історико-соціологічний огляд

Міграція завжди була і залишається частиною світової історії. Витоки її криються у необхідності пошуку нових земель через виснаження природних ресурсів і збільшення кількості населення на всій території Земної кулі. З часом міграція стала одним із засобів (а згодом – і наслідком) колонізації малорозвинутих регіонів багатими країнами-метрополіями. Створення національних держав та впорядкування кордонів між ними дало змогу фіксувати та обліковувати перетини цих кордонів, тобто власне міжнародну міграцію. Подальший розвиток все ще неконтрольованих міграційних процесів спричинив потребу перейти від звичайного обліку до контролю, а згодом – і до певного обмеження міжнародної міграції з метою збереження етнічної та культурної цілісності й унікальності окремих національних держав від почасті негативного впливу як імміграції (у випадках творення мультикультурних суспільств), так і еміграції (при виїзді з менш розвинутих держав їхніх найпрогресивніших людських ресурсів). Нижче стисло викладемо головні причини виникнення, територіальні особливості та хронологічний розвиток найзначніших міграційних потоків у розрізі історії періоду з середини XIX до початку XXI ст., виокремимо етапи їхнього розгортання, також систематизуємо міграційні потоки за певними критеріями та розглянемо питання створення та функціонування організацій із захисту прав мігрантів (включно з біженцями).

Зі середини XIX ст. бере відлік історія обліку мігрантів. Розпочали її європейські держави, що фіксували кількість своїх емігрантів. Власне цього часу формуються європейські нації-держави та оформлюються їхні кордони. Отож міграція між країнами стає уже не звичним рухом населення, а таким просторовим рухом, що супроводжується перетином адміністративно-територіальних кордонів; у випадку міжнародної міграції – вже сформованих державних кордонів, наявність яких і уможливила фіксацію такого перетину. Отже, можна вважати, що фіксована міжнародна міграція бере початок з середини XIX ст.

Власне ці обставини зумовили спроби виокремлення типів міжнародної міграції в історико-хронологічному аспекті. Одна з найвідоміших таких спроб належить російському фахівцеві у галузі соціології міжнародних відносин

В. Іноземцеву. Історичний аналіз, на його думку, дає змогу виокремити два типи міжнародних міграційних процесів. На початках історії людства міграцію породжувала хаотична еволюція кочових племен і народностей, соціальні структури і політична система яких знаходилися у стадії зародження. Звичайно, з плином часу та з розвитком досконаліших соціальних і політичних форм значення міграційних потоків цього історично першого типу поступово знижується. На зміну приходить, як вважає В. Іноземцев, експансія зрілих соціальних систем із усталеними структурою та комплексом соціальних зв'язків і відносин. Започатковують ці процеси другого типу експансія Єгипту до Передньої Азії, Асирії, а згодом – і Персії до Фінікії, Закавказзя, Малої Азії, далі – до Греції, а також становлення Римської імперії [112, с. 64].

На жаль, В. Іноземцев, не вказує на хронологічні межі існування цього (другого) типу міграційних процесів, надто їхньої верхньої межі, обмежуючись лише ремаркою про те, що протягом XIX і XX століть форми цих процесів пережили масштабну, безпрецедентну модифікацію [112, с. 64]. І це зрозуміло, оскільки головну увагу у статті приділено явищу імміграції та його наслідкам. Він побіжно зазначає, що і перший, і другий історичні типи міжнародної міграції вичерпали свої описові та аналітичні можливості. Тому вважаємо за необхідне поглибити історичну типологію В. Іноземцева шляхом уточнення назв і суті запропонованих ним типів міжнародної міграції, а також додати до них третій тип, який враховує соціокультурні реалії глобалізованого світу. Отже, коли В. Іноземцев говорить про перший історичний тип міжнародної міграції – *переселення кочових племен та народів*, пропонуємо додати таке: «як простих соціальних систем». До назви другого типу – *«зовнішня експансія зрілих соціальних систем»* – варто долучити прикметник «складних». Третій історичний тип міжнародної міграції вважаємо за можливе означити як *міжсистемну інфільтрацію* (проникнення) елементів простих соціальних систем до складних соціальних систем та елементів складних соціальних систем до складних соціокультурних, а в майбутньому – до глобальної соціокультурної мегасистеми. Аргументація запропонованих модифікацій зумовлена розглядом міжнародної міграції в рамках соціокультурного підходу.

До сказаного варто долучити ще одну пропозицію, яка передбачає дещо інший вимір аналізу міжнародної міграції в історичній перспективі. Йдеться про потребу виокремлення двох етапів міжнародної міграції – *нефіксованого* (до 2-ої пол. XIX ст.) і *фіксованого* (від 2-ої пол. XIX ст. до сьогодення). Власне фіксована міжнародна міграція становить предмет наших наукових зацікавлень [223]. Це стосується передусім *фіксації* міжнародної міграції як такої, створення державних та міжнародних систем обліку міграції, вироблення нової гілки внутрішньої та зовнішньої політики держав (міграційної політики) та створення низки міжнародних організацій, що займаються широким діапазоном проблем, пов'язаних із міжнародною міграцією та мігрантами – її суб'єктами.

У межах фіксованого етапу міжнародної міграції, на наш погляд, варто виокремити такі хронологічні періоди: 1) до Першої світової війни; 2) міжвоєнний період; 3) післявоєнний період; 4) від 1960-х років до сучасності. Далі зупинимось на характеристичі кожного із цих етапів детальніше.

До Першої світової війни. До XIX ст., коли населення планети становило менше 2 млрд осіб (зараз понад 7 млрд), найзначніші потоки ініціювали колоніальні держави, так звані традиційні країни імміграції (США, Канада, Австралія, Нова Зеландія, Аргентина, Бразилія, Південна Африка та Родезія). Як ми уже зазначали, міжнародна міграція зародилася в середині XIX ст., хоча й до цього часу відбувалися значні переміщення населення. Імперії, що існували в Європі (Австро-Угорська, Німецька, Оттоманська, Римська чи Російська), відіграли свою роль у заохоченні та спонуканні народів до переміщення, часом як засобу територіальних зазіхань чи внаслідок численних війн. Саме з середини XIX ст. виникають нові міграційні потоки у напрямі заморських країн, внаслідок чого склалась чітка світова тенденція до еміграції. Доволі значною вона стала для вихідців із Австро-Угорщини. Упродовж 1900–1915 рр. понад 7 млн осіб емігрувало у країни Нового світу та інші заморські держави, з них 3,5 млн осіб – з Австро-Угорщини, а 3 млн – з Росії.

Розвиток американської економіки не тільки створив можливості для європейських переселенців, але й відкрив лінії комунікації, які збільшили здатність і готовність потенційних емігрантів подорожувати. До 1915 р. близько 52 млн європейців емігрувало, приблизно 34 млн з них вирушили у Сполучені Штати. Кількість тих, хто емігрував протягом цього періоду, становить приблизно 1/5 загальної чисельності населення країн еміграції на початку XIX ст. [373, с. 30–32]. За різними даними, упродовж 1821–1924 рр. близько 55 млн європейців покинуло континент, із них 35 млн переїхали до США. З 1846 до 1924 рр. найбільші держави Європи – Великобританію, Італію, Австро-Угорщину, Німеччину, Португалію, Іспанію та Швецію – покинуло принаймні 43 млн осіб, понад 75% з яких переселилося до США. Загалом упродовж 1846–1939 рр. Європейський континент покинуло не менше 60 млн осіб, 2/3 яких осіло у США. У Східній Азії внаслідок міграції робочої сили китайське населення Гонконгу, Індонезії, Таїланду та Малайзії до 1945 р. перевищувало 16 млн осіб [112, с. 65; 178, с. 150; 434, с. 294].

Зі зниженням контролю Оттоманської імперії на Балканах протягом цілих десятиріч, які передували Першій світовій війні, там посилюлися націоналістичні рухи і зросли потоки біженців, здебільшого мусульман – на Південь, а християн – на Північ. Перші великі рухи відбувалися протягом воєн на Балканах 1912–1913 рр. і відзначились масовим від'їздом приблизно 177 тис. мусульман до Туреччини і близько 70 тис. греків з Туреччини. З метою введення елемента контролю над територією, яку вони покинули, у 1913 р. досягла угоди з обміну населення з Туреччиною, яка встановила переселення приблизно 50 тис. осіб з кожної сторони. Це стало інвентарем для значно більших обмінів населенням, які відбулися внаслідок війни між Грецією

та Туреччиною в середині 1920-х років. Оскільки ці рухи населення були загалом обмежені регіоном Балкан, то, на відміну від сучасних, потоки біженців на Балканах мали незначний вплив на решту частини Європи [373, с. 30–32].

На початку 1920-х років як одну з перших міжнародних інституцій з проблем біженців було створено Верховний комісаріат для російських і вірменських біженців. Діяльність цієї організації пов'язана з іменем відомого норвезького дослідника Арктики, лауреата Нобелівської премії миру Ф. Нансена (F. Nansen), завдяки якому в Європі змогла розвинулася політика захисту біженців, яка ґрунтувалася на ідеї гуманності. Нансену вдалося здобути кошти і вибороти правові гарантії для прийому біженців. Він наполягав на тому, що біженцям недостатньо лише матеріальної підтримки; для забезпечення їхньої перспективи на майбутнє необхідним було надання елементарних громадянських прав. За його ініціативи Ліга Націй ввела так звані «нансенські паспорти» – тимчасові посвідчення особи для апатридів (осіб без громадянства) і біженців, що стало першим важливим кроком до створення норм з міжнародно-правового захисту біженців [66, с. 28]. Перша світова війна та ліквідація трьох багатонаціональних імперій неминуче зумовили появу груп людей, які хотіли змінити громадянство. Міграція була однією з проблем, які виникли в Європі за наступні два десятиріччя і з якими Лізі Націй, створеній 1919 р., доводилось боротися.

Міжвоєнний період. Головні рушійні сили заморської міграції із Центральної та Східної Європи мали переважно економічний, проте певною мірою й демографічний та етнічний характер – політичне гноблення та етнічне протистояння (передусім єврейські погроми в Росії). Територіальні зміни після Першої світової війни призвели до утворення нових етнічних меншин. Внаслідок масових міграцій у країни, що зазнали поразки (Австрія, Болгарія, Німеччина та Угорщина), із втрачених ними територій прибуло близько 2 млн осіб, а разом цим явищем було охоплено близько 5 млн осіб. На початку 1920-х років унаслідок Лозанської угоди 1922 р., яка поклала край греко-турецькій ворожнечі, перемістилось близько 1,5 млн греків та турків; 0,5 млн біженців «дала» Росія. Міжнародна міграція у заморські країни зменшилась внаслідок скорочення дозволеної еміграції у США (квоти для різних національностей), натомість збільшилася внутрішньоєвропейська, передусім у 1920-х роках, здебільшого у напрямі Франції та Бельгії. Із Польщі до Франції виїхало близько 500 тис., а з Чехословаччини – близько 200 тис. осіб. Між двома світовими війнами міжнародна міграція була насамперед міграцією робочої сили внаслідок значних втрат чоловічого населення у воєнні роки. Упродовж 1920–1930 рр. до Франції прибуло близько 2 млн іноземних робітників. До 1931 р. у Франції налічували 2,7 млн іноземців (808 тис. італійців та 508 тис. поляків) [178, с. 56].

Серед загалу європейських держав міжвоєнна Польща (включно з українською Східною Галичиною) була класичним еміграційним краєм. Звідси

упродовж 1919–1938 рр. назавжди переселилися до країн Америки та Європи 1 млн 13 тис. осіб [365, с. 12]. З території Західної України, починаючи з 1923 р., виїхало майже 50% усіх польських емігрантів. Серед них було найбільше українців та євреїв, еміграцію яких заохочував тодішній польський уряд [457, с. 122–128].

У міжвоєнний період Європа зіштовхнулася з новими проблемами, пов'язаними з біженцями. Серед них головними були масові втечі з Німеччини через переслідування осіб неарійської нації (багато з них прямувало на територію Палестини); війна в Іспанії, яка спричинила потоки біженців у Францію тощо.

Друга світова війна детермінувала виникнення такого феномену, як «імміграційне безумство» європейців, спричинене складнощами післявоєнного періоду, що вилитося у пошуки «нового життя». Війна спричинила зрушення велетенських мас населення. Станом на 1943 р. близько 30 млн осіб (10% усього населення Європи) змушені були покинути місця свого проживання – потоки біженців, що виїхали внаслідок воєнних кампаній Німеччини; ідеологічно спрямоване переселення з політичних мотивів (репатріація етнічних німців із Австрії, Польщі та Румунії, депортація євреїв у Польщу та Радянський Союз); трудова міграція у Німеччину для підтримки військової економіки (з Польщі та держав Балтії). Згодом, після Другої світової війни, до країн Центральної та Східної Європи та Радянського Союзу з Німеччини було репатрійовано 4,7 млн переміщених осіб та військовополонених. Друге інтенсивне, хоча й коротке, переміщення населення відбулось після поразки Німеччини та політичної реорганізації після Другої світової війни. Понад 12 млн німців (з Польщі – 7 млн, з Чехословаччини – 3,2 млн, з СРСР – 1,5 млн, з Югославії – 360 тис. та з Угорщини – 225 тис.) переїхало до Австрії та Німеччини чи втекло туди. Крім того: 1,5 млн етнічних поляків покинуло СРСР, східну частину Польщі; 500 тис. етнічних білорусів та українців було переселено з Польщі до Радянського Союзу. Водночас відбувалися й інші переміщення населення (фіни – з Радянського Союзу, італійці – з Югославії, угорці – з Чехословаччини, Румунії та Югославії) [178, с. 50–56].

Післявоєнний період. Безпосередньо після Другої світової війни (1945–1952) головною тенденцією міжнародної міграції була еміграція з Європи – із загальної кількості переселенців у 6,3 млн осіб (крім біженців) Європу покинуло 4,5 млн. Країнами, з яких виїжджали емігранти, здебільшого були Великобританія, Італія, Нідерланди, Іспанія і Португалія. Як і раніше, США приймали найбільшу кількість іммігрантів (1,1 млн осіб), однак імміграція до цієї країни вже не була домінуючою, як на початку ХХ ст. Іншими країнами імміграції стали Канада, Аргентина, Бразилія, Венесуела, Австралія, Нова Зеландія, Південна Африка та Ізраїль [274, с. 9–10].

Після Другої світової війни найбільший вплив на Східну та Південно-Східну Азію мали США. Дислокація значної кількості американських військ у Південному В'єтнамі, Республіці Корея, Таїланді та Японії зумовила вста-

новлення шлюбно-сімейних зв'язків між військовими та місцевим населенням, що згодом вилилось у міграцію на територію США спочатку власне змішаних сімей, а з часом – і їхніх азійських родичів. Однак найбільшу кількість іммігрантів з Азії у цей час постачала для США країна, що певний час була їхньою колонією – Філіппіни, звідки щорічно до США емігрувало понад 60 тис. осіб. Інший вплив на напрями міграційних процесів мала військова присутність радянських військ в Афганістані. Тривалі військові дії в Афганістані спричинили міграцію мільйонів біженців до сусідніх Пакистану та Ісламської Республіки Іран. Окрім того, розділення Індійського субконтиненту (утворення держави Пакистану, а згодом – і Бангладеш), перемога комунізму в Китаї, а в подальшому – війни в Кореї та Індокитаї – все це спричинило появу мільйонів переселених осіб [255, с. 147–148]. Проте ці події частково зачіпають вже сучасний період.

3 липня 1947 р. розпочала свою діяльність Міжнародна організація з питань біженців (International Refugee Organization – IRO), завданням якої було координування заходів з надання допомоги біженцям і пошуку шляхів розв'язання їхніх проблем. Незважаючи на свою слабкість, IRO зуміла досягти позитивних результатів у своїй діяльності: 1,5 млн осіб розпочало за її допомогою нове життя, передусім в Австралії, Канаді, США та Південній Америці [66, с. 28–29].

Генеральна Асамблея ООН 1949 р. прийняла резолюцію про запровадження посади Верховного комісара ООН з питань біженців (United Nations Higher Commissioner for Refugees – UNHCR). Спочатку він одержав мандат лише на три роки, проте ООН продовжує його й досі. Під егідою ООН 1951 р. було підписано Міжнародну конвенцію, в якій врегульовано питання статусу біженців. Цю Конвенцію 1967 р. було доповнено Протоколом, який поширює визначення біженців на осіб, що стали ними внаслідок конфліктів уже після закінчення Другої світової війни [376, с. 64–83].

Уже 1951 р. було також створено *Міжнародну організацію з міграції* (МОМ), яка керується Статутом (прийнято 1951 р., переглянуто 1989 р.). Основними функціями організації є: забезпечення впорядкованої регульованої міграції населення з урахуванням специфічних потреб країн еміграції та імміграції; перерозподіл кваліфікованих людських ресурсів з метою економічного, соціального, культурного розвитку держав; організоване переселення біженців, переміщених осіб та інших груп населення, змушених покинути свою батьківщину; забезпечення можливостей для урядів та неурядових організацій обмінюватись досвідом, координувати дії в галузі міграцій. Головні напрями допомоги: для біженців – оформлення документації в країнах першого перебування і переселення до третіх країн, медичне обслуговування, мовна та культурна підготовка; для міжнародних мігрантів – консультування, медичний догляд і відбір, мовна підготовка, організація переїзду, допомога в підборі житла, фінансове сприяння [178, с. 738].

Сучасний період (від 1960-х років). Якщо у 1950–1960-х роках біженці були переважно з Європи (згадаймо події в Угорщині 1956 р., у Чехословаччині 1968 р.), то на початок 1970-х років стало очевидним поширення цієї проблеми на країни так званого третього світу [66, с. 29].

Серед країн Південної Америки основною країною імміграції з Європи у XIX ст. – 1-й пол. XX ст. була Аргентина; вона ж приваблювала іммігрантів з сусідніх країн. У 1950-х роках Буенос-Айрес перетворився на локальний центр промислового розвитку та сфери обслуговування. Венесуела, Коста-Рику і Мексику також вважали традиційними країнами імміграції для громадян сусідніх країн (Колумбії, Нікарагуа, Гватемали). В 1960-х роках напрями міграцій у регіоні змінюються: жителі Латинської Америки все частіше мігрують до США, а країн Карибського басейну – до Канади; міграція ж між Мексикою та США традиційно охоплювала найбільшу кількість осіб.

Як нафтовидобувна країна, Венесуела внаслідок нафтової кризи 1970-х років пережила економічне зростання та запровадила політику залучення до роботи у своїй промисловості іноземних спеціалістів та фахівців у технічній сфері. Упродовж 1970-х – 1980-х років кількість мігрантів з інших країн Латинської Америки до Венесуели зростає втричі; ця країна притягувала іммігрантів практично зі всіх регіонів субконтиненту.

У 1970-ті роки в Аргентині, Чилі та Уругваї вибухнули політичні та економічні кризи, які спричинили появу диктаторських режимів та значно посилили еміграцію з регіону до різних країн Латинської Америки (Мексика, Венесуела, Коста-Рики), а також у США, Канаду, Австралію та Європу [200].

Контакти, що були встановлені в колоніальну епоху, стали основою багатьох міжнародних міграцій у постколоніальному світі. Британія, наприклад, звернулась до програм запрошення гостьової робочої сили через зростаючий попит на неї. Здебільшого постачальниками закордонної робочої сили для Британії стали країни Південної Азії, що входили до Британської Співдружності. Вільне поселення та набуття громадянства у Британії ускладнилось після набуття чинності «Закону про іммігрантів у Співдружності» 1962 р. У той час як інші держави Європи відкривали свої двері для іммігрантів, Британія вже намагалась їх закрити. Проте пік азійської імміграції до Британії спостерігали якраз після цієї дати [255, с. 147–148].

Специфічний характер мала міжнародна міграція у цей період на Африканському континенті. В 1960-ті роки тут відбулась демаркація національних кордонів і, відповідно, тільки тоді з'явилась межа між внутрішньою та міжнародною міграцією. Загалом африканську міграцію розділяють на доколоніальну, колоніальну та постколоніальну. В доколоніальну еру рух населення в Африці був спричинений здебільшого екологічними умовами, внутрішніми війнами, природними катастрофами та пошуками земель для освоєння. До згаданих причин у колоніальну епоху додалась примусова міграція робочої

сили до промислових центрів силами країни-метрополії. У Південній Африці 1963 р. сім'ям робітників заборонили проживати в місцях розміщення підприємств. Це було початком нової ери міграції: робітники циркулюють між домом і шахтами, що й стало головною характеристикою ранньої пост-колоніальної міграції на Африканському континенті [5, с. 101–102].

У 1970-х – 1980-х роках основною країною імміграції залишались США: між 1985 та 1989 рр. 90% іммігрантів, що прибули до США, походили з країн, що розвиваються. Цей показник стосовно Канади та Австралії становив 60% та 50%, відповідно [178, с. 150]. Роль Латинської Америки дещо змінилась. Якщо раніше цей регіон був приймаючим для постійних мігрантів з Європи, то тепер він постачав 20% з постійних іммігрантів до США. Змінилась також міграційна картина й інших частинах світу: 1970-ті роки стали початком масштабної міграції на основі контрактів. Спостерігались значні потоки з Азії та Південної Америки до США та Канади, а також з Азії в країні Перської затоки, до чого спричинив нафтовий бум середини 1970-х у регіоні. Тоді ж понад 66% робітників в Арабських Еміратах були іноземцями. Етнічний склад австралійських іммігрантів також змінився: якщо раніше він був переважно європейським, то тепер став схилитись у бік азійського настільки, що до 1980-х років уже 40% тих, що іммігрували до Австралії, мали азійське походження. В Європі «економічне диво» ФРН дало змогу здійснити разом з менш розвинутими країнами Південної Європи програму «трудоуник-гість», внаслідок якої до Північної Європи приїхало 10 млн працівників з країн Середземномор'я та ще 2 млн з колишніх колоній [178, с. 150; 274, с. 12].

Економісти вважають 1980-ті роки «втраченим десятиріччям» у розвитку країн Південної Америки. Аргентина та Венесуела, що традиційно приймали мігрантів, тепер, як і Мексика, стали постачати їх для США та Канади. За кількісними показниками ця міграція досягла свого піка між 1970-ми та 1980-ми роками. Міграція з країн Карибського басейну (Куби, Домініканської Республіки) сягнула кульмінації між 1960-ми та 1970-ми роками, а з Гватемали та Нікарагуа – між 1980-ми та 1990-ми роками. До Канади з цього регіону іммігрували переважно англомовні громадяни Ямайки, Тринідаду і Тобаго, Гаїани та Гаїті. У 1980-ті роки Бразилія також поступово перетворилась на країну еміграції до США, Парагваю, а також Португалії та Японії. Раніше ці країни відправляли своїх громадян до Бразилії, а зараз самі стали приймаючими країнами для їхніх нащадків. Такі ж процеси «повернення» спостерігали і в Аргентині, Уругваї та Чилі; крім того, до Європи емігрували і з Колумбії, Перу та Домініканської Республіки, а до Австралії – з Аргентини, Чилі, Уругваю та Сальвадору [200, с. 181–183].

Унаслідок зниження економічних показників 1980-ті роки стали «втраченим десятиріччям» і для країн регіону на південь від Сахари, де зазнали краху економічні програми та незначні досягнення попередніх років. Значну роль у спонуканні міграцій у регіоні відігравали політична нестабільність та

міжусобні війни, що спонукали масштабні потоки біженців як у сусідні, так і у європейські країни – колишні метрополії: з 43-х громадянських воєн, зафіксованих у світі протягом 1969–1990 рр., 17 відбувалось в Африці (Ангола, Лівія, Мозамбик, Судан, Сомалі, Сьєрра-Леоне, Руанда тощо). До прикладу, громадянська війна в Мозамбіку упродовж 1978–1992 рр. спричинила 1,7 млн біженців [487, с. 199]. В основі цих конфліктів лежить інтенсивний демографічний тиск та зростаюча безплідність земель, а також постійне збільшення густоти населення [6, с. 162].

Починаючи з 1980-х років в Азії спостерігається утворення центрів локальної імміграції та еміграції одночасно. Це Японія, Гонконг, Сінгапур, Республіка Корея, Тайвань, Китай. Упродовж 1980-х – 1990-х років збільшується обсяг еміграції з азійських країн. На початку 1990-х років серед іммігрантів Канади – більше половини, серед іммігрантів США – від 1/3 до 4/5, а серед іммігрантів Австралії – від половини до 4/5 приїхали з Азії. Здебільшого ці мігранти – вихідці з Китаю та Індії. Станом на 1990 р. близько 30,7 млн китайців проживало за межами Китаю, включно з Гонконгом, Макао та Тайванем (до порівняння: у 1980-му їх було 22 млн, що на 40% менше). Кількість індусів, що емігрували за океан, оцінюють від 10 млн до 20 млн. Тільки в США населення азійського походження за це десятиріччя зросло від 3,5 млн до 7,3 млн осіб. Окрім Північної Америки, прийомним регіоном для іммігрантів з Китаю, Індії, Пакистану, Бангладеш стала також Західна Європа (зокрема, Британія, Швеція та інші країни ЄС) [255].

У 1980-х – 1990-х роках, крім міграції з інших частин світу в Європі спостерігали і внутрішньоєвропейські міжнародні міграції: йдеться про так звану міграцію Схід–Захід. Згаданий напрям з'явився наприкінці 1980-х років, коли громадяни країн *Центральної та Східної Європи* (ЦСЄ) без особливих перешкод почали виїжджати за кордон. Потік іммігрантів зі Східної Європи на початок 1990-х років перевищив потоки біженців з Півдня (за винятком імміграції до Італії та Іспанії), проте згодом зменшився в обсязі. Найбільше іммігрантів з ЦСЄ приймала Німеччина (від 2/3 до 3/4). Можна виокремити чотири суб-потоки «Схід–Захід»: туристи; сезонні працівники; етнічні мігранти (у 1989–1998-х роках 2,6 млн етнічних німців повернулось здебільшого з Польщі, Румунії та колишнього СРСР; 1,2 млн етнічних євреїв виїхало з СРСР до Ізраїлю, Німеччини та США) та біженці (близько 1 млн з колишньої Югославії). Протягом 1980-х років, тобто останнього десятиріччя існування СРСР, у його межах головною тенденцією була міграція до Росії, хоча й інші республіки також були привабливими для іммігрантів з Центральної Азії, Казахстану та Закавказзя: це були передусім Україна (15%) та країни Балтії (10%). У 1990-х роках Росія стала практично єдиною державою з числа учасників СНД, яка приймала значну кількість мігрантів (у 1992–1998-х роках до Росії мігрувало близько 3,5 млн осіб); вважають, що Росія приймала від 2/3 до 3/4 всіх емігрантів з СНД. Це були і трудові мігранти, і етнічні переселенці, і біженці з «гарячих точок» колишнього СНД (таких, як

Придністров'я, Карабах). Проте з 1995 р. через війну в Чечні потоки мігрантів до Росії почали зменшуватись [93; 192].

Загалом з кінця 1940-х до початку 1990-х років у Європі утворилось кілька різноспрямованих потоків еміграції. Назвемо найзначніші з них: виїзд понад 5 млн східних німців до ФРН та ще 2,4 млн етнічних німців з Чехословаччини, Румунії, СРСР та Югославії також до ФРН; еміграція 1,25 млн євреїв з Румунії та Радянського Союзу до Ізраїлю та США; виїзд інших етнічних та релігійних меншин із СРСР у різних напрямках (170 тис. вірмен, етнічних греків, п'ятдесятників); політична еміграція 200 тис. угорців після повстання в Угорщині, 160 тис. з Чехословаччини після вторгнення туди радянських військ 1968 р., 250 тис. поляків після запровадження у Польщі 1981 р. надзвичайного стану; економічна еміграція близько 1,3 млн югославських робітників та членів їхніх сімей в Австрію, Францію, Німеччину, Італію, Швецію та Швейцарію, спричинена економічним бумом у Західній Європі, та 1 млн 700 тис. поляків у 1980-ті роки у пошуках роботи на Захід; від'їзд у 1980-ті роки з усіх країн Центральної та Східної Європи та СРСР 400 тис. осіб у пошуках притулку. Загалом у період з 1950 р. до 1983–1991 рр., коли відбулися «оксамитові» революції, з Центральної, Східної Європи та СРСР виїхало близько 12–13 млн осіб до сусідніх країн або інших регіонів [178, с. 56].

За даними ООН, упродовж 1965–1990 рр. кількість людей, що поселились за межами країни свого народження, збільшилася з 75-ти до 120-ти мільйонів (100 млн з них переїхали легально). Це становить близько 2% населення всього світу станом на 1990 рік. У 1990-х роках спостерігався найбільший ріст показників міжнародної міграції і на 1997 рік їх уже налічували 135–140 млн осіб. На цей час 90% мігрантів всього світу проживало у 55-ти країнах, а 55% з них були міжнародними мігрантами, що рухалися між країнами, які розвиваються [121, с. 34; 434, с. 294].

Причинами найбільших потоків біженців у 1990-х роках були такі події: війна у колишній Югославії, яка дала близько 1,8 млн біженців; етнічні конфлікти у Бурунді та Руанді (1,2 млн); громадянська війна в Сомалі (865 тис.); етнічний конфлікт в Ефіопії, що супроводжувався відокремленням Еритреї (835 тис.); війна у Нагірному Карабаху та громадянська війна в Анголі (555 тис. та 405 тис. осіб, відповідно) [487, с. 198–199]. Окрім того, це були політичні репресії проти курдів у Туреччині, громадянські війни в Таджикистані та Афганістані, сепаратистський рух у Чечні та війна, спричинена російськими репресіями в регіоні, етнічні чистки та наступна війна у югославському Косово [487, с. xii].

Міграційні потоки 1990-х років були спричинені також економічними і соціально-політичними чинниками. Серед них назвемо: погіршення екологічної ситуації та несприятливі політичні умови на Кубі та Гаїті; розпад Радянського Союзу, що зумовив утворення нових незалежних держав; економічних трансформацій всередині цих держав і, відповідно, до появи

численних економічних мігрантів. Цьому ж сприяло відкриття економічного простору Західної Європи для вихідців з країн Південно-Східної та Центральної Європи. Тільки протягом 1991–1993 рр. із країн Центральної та Східної Європи і колишнього СРСР виїхало у більш розвинуті країни й не повернулося 2,3–2,7 млн осіб [178, с. 56].

У зв'язку зі збільшенням кількості мігрантів у Західній Європі та інших розвинутих державах, а також з постійною тенденцією до їхнього зростання 1990 р. прийнято Міжнародну конвенцію для захисту прав працюючих мігрантів та їхніх сімей, в якій було врегульовано їхній правовий статус [178, с. 49]. У тексті проголошено, що Конвенція діє для всіх працівників-мігрантів без будь-яких винятків за ознаками статі, раси, кольору шкіри, мови, релігії чи переконань, політичних чи інших поглядів, національного, етнічного чи соціального походження, чи за будь-якою іншою ознакою, за винятком випадків, що передбачають інше. Конвенцію застосовують стосовно всього процесу міграції працівників-мігрантів і членів їхніх сімей, котрий включає їхню підготовку до міграції, виїзд, транзит і весь період переміщення, використання або здійснення на рівних засадах прав людини й основних свобод у політичній, економічній, соціальній, культурній чи інших галузях суспільного життя [442, с. 204–210].

Загальних тенденцій стосовно напрямів та причин виникнення найзначніших міграційних потоків сучасного періоду не змінили й 2000-ні роки. Збереглася, зокрема, і тенденція до їхнього збільшення у кількісному вимірі. Між 1960-м та 2005-м роками число постійних чи довготривалих міжнародних мігрантів у світі зросло у понад два рази – від 75 до 191 млн осіб [561], а станом на 2010 рік їхня кількість становила уже 214 млн [581, с. 49]. Близько 7% усіх мігрантів – біженці, проте їхня частка у таких регіонах, як Азія та Африка, коливається у межах 15–18% [561]. Йдеться про регіони, які найбільше страждають від збройних конфліктів, що спричиняють потоки біженців на регіональному рівні. Найбільшими центрами імміграції й надалі залишаються традиційні іммігрантські країни (Канада, Австралія) на чолі із США, а також традиційний для сучасного історичного періоду міжнародної міграції регіон Західної Європи. Проте важливе місце займають країни, що є лідерами економічного розвитку у своєму регіоні. Крім того, у 2000-х роках почав формуватися новий напрям масової міжнародної міграції із країн Суб-Сахари і Південної Азії до Південної Америки (Аргентини, Бразилії) [581].

Найважливіші причини, що спонукали значні міжнародні переміщення 2000-х років, це: подальше збільшення кількості населення⁴ та демографічний дисбаланс між економічно розвиненими країнами та країнами, що розвиваються; збройні конфлікти як внутрішні, так і міжнародні; природні катастрофи; торгівля людьми; туризм; глобальна економічна криза 2000-х років.

⁴ Від 6 млрд (1999) до 6,8 млрд (2009) [563].

Виникнення гарячих точок, що спричинили значні потоки біженців у цьому десятилітті, спричинили такі конфлікти, як війна в Афганістані (із 2001 р.), війна в Іраку (2003–2011), перманентний арабо-ізраїльський конфлікт, війна в Конго (1998–2003) і між Конго та Руандою (2004–2009), війна в Південній Осетії (2008); громадянські війни в Судані (2003–2009), Сьєрра-Леоне (1991–2002), Шрі-Ланці (1983–2009), Північно-Західному Пакистані (із 2004 р.), Анголі (1975–2002), Ємені (із 2004 р.), Сомалі (із 1991 р.), Нігерії (із 2004 р.), Алжирі (із 1991 р.), Чаді (із 1998 р.), Непалі (1996–2006), Ліберії (1993–2003), Афганістані (1996–2001); перманентні війни з наркотероризмом у Колумбії (тривають із 1964 р.), мексиканська нарковійна (із 2006 р.) [336]. У результаті збройних сутичок у Єгипті 2001 р. виникли, окрім традиційних потоків біженців, ще й зворотні масові переміщення трудових мігрантів як до країн свого походження (Лівія, Туніс, Філіппіни, Бангладеш, Чад, Судан та ін.), так і до європейських країн (Італія, Мальта, що прийняли лише близько 3% таких біженців). Останній вид переміщень, зокрема у кількісному вимірі, становив 280 тис. мігрантів із близько 600 тис. переселенців із цієї гарячої точки. Загалом, на кінець 2010 р. кількість біженців у світі оцінюють у близько 15,4 млн осіб, а враховуючи конфлікти, що розгорілись 2011 р. у Єгипті, Лівії, Кот-д'Івуарі, можна вважати, що їхня кількість і надалі зростатиме. При цьому основними регіонами еміграції, як бачимо, стабільно залишаються Африка, Азія та значно менше – Латинська Америка, а країнами, що приймають найзначніші потоки біженців (у порядку спадання) – країни-сусіди, країни, що є регіональними лідерами в економічному розвитку, та традиційні країни імміграції (включно із західноєвропейськими) [581].

Іншими подіями цього десятиліття, що зумовили виникнення спонтанних міграційних напрямів (як внутрішніх, так і зовнішніх), стали природні лиха та зміни клімату. Станом на 2010 р. кількість таких екологічних мігрантів у світі оцінювали у понад 42 млн. Серед подібних катастроф у минулому десятилітті можна назвати землетруси в Сальвадорі та Індії (2001), Північному Алжирі та Південно-Східному Ірані (2003), землетрус і цунамі в Індійському океані (2004), землетрус у Кашмірі (2005), Центральному та Південно-Західному Китаї (2008); повені в Китаї та Пакистані, землетруси в Чилі, Японії та Гаїті (2010). У цьому ж році природні лиха спіткали Бангладеш, Індію і Філіппіни, що перетворило Азію на регіон, що найбільше постраждав від природних лих, кількість яких зросла вдвічі за останні 20 років [581, с. 52]. За деякими прогнозами [493, с. 239], кількість екологічних мігрантів до 2050 р. може зрости до 200 млн осіб. Виникнення значних потоків екологічних мігрантів поставило питання регулювання цього виду міграції на порядок денний на різних рівнях обговорень. Певні зрушення у цьому плані зафіксовані на національному рівні в окремих країнах (Швеція, Фінляндія, Бангладеш, Кенія). Проте суттєвих кроків щодо регулювання зазначеного питання на цей час не вжито ні на національному, ні на регіональному, ні на міжнародному рівнях. Одним із винятків тут можна назвати діяльність (під

егідою ООН) у межах Канкунської конвенції про зміни клімату (2010) [581, с. 79].

Упродовж 2000-х років зросла у кількісному вимірі й тимчасова (або так звана туристична) міграція із 535 млн (1995) до 846 млн (2006), причому 51% – це подорожі для відпочинку і розваг, 27% – відвідування родичів/друзів, релігійні проці, лікування.

Крім того, в останньому десятилітті гостро постало питання торгівлі людьми як різновиду міграції (легальної чи нелегальної, примусової чи добровільної). Не варто вважати, що цей вид міграції є новим, однак лише 2000 р. у Палермо було підписано Протокол ООН стосовно протидії торгівлі людьми, що передбачає міжнародну співпрацю у цьому питанні [565 за 581, с. 57]. Проте значного кількісного зменшення жертв за 10 років від підписання Протоколу не спостерігалось і станом на 2010 р. кількість жертв торгівлі людьми оцінювали у близько 12,3 млн осіб. Якщо загалом у світі двоє з кожної тисячі людей входять у це число, то в такому регіоні, як Азійсько-Тихоокеанський – троє з тисячі. Із загальної кількості близько 1/4 становлять особи чоловічої статі, у віковому зрізі 22% – особи до 18-ти років; стосовно мети, з якою здійснюється торгівля: 42% – це сексуальна експлуатація, 30% – примусова праця, 18% – заробіток на жебрацтві [581, с. 57, 132–133].

Незважаючи на різні причини виникнення міграційних потоків та завдяки комбінації цих причин основним видом міжнародної міграції у третьому тисячолітті залишається економічна міграція. Глобальна економічна криза, що розпочалась 2007–2008 рр., внесла значні корективи у прогнози розвитку економічної міграції на наступні роки чи навіть десятиліття. Експерти здебільшого прогнозували значне зменшення як кількості економічних мігрантів у всіх економічно розвинених країнах, так і сум грошових переказів сім'ям мігрантів у країни, що розвиваються. Проте історія розсудила по-іншому. Незначне скорочення міграційних потоків відзначалось лише на початку прояву кризових явищ у світовій економіці, проте вже станом на 2010 р. МОМ зафіксувала повернення до докризового стану в плані кількісного виміру міграційних потоків і в обсягах грошових переказів мігрантів [581].

Ми вважаємо, що пояснення цьому є доволі простими. Перше з них наведемо далі. З одного боку, економічна криза зачепила не лише країни імміграції, але й країни еміграції; з іншого – основна причина економічної еміграції – незадовільний стан в країні еміграції та значно кращий у країні імміграції. Оскільки стан економіки погіршився одночасно в обидвох категоріях країн, то, очевидно, помилковим було припущення про масову зворотню економічну міграцію у країни походження, де економіка у кризовий час перебувала у стані ще гіршому, ніж економіка країн імміграції.

Друге, і не менш важливе пояснення полягає у тому, що навіть на сучасному етапі розгортання міжнародної міграції більшість експертів із її дослідження і прогнозування досі схильні розглядати це явище у руслі міжнародних економічних відносин та впливу на національні економіки. Проте

такий підхід є доволі однобічним і не розкриває соціокультурної суті цього багатогранного явища. Такої помилки припускались прогнозувати на початку 1990-х років, коли очікували загрозливих масштабів масової міграції «Схід–Захід» після падіння «залізної завіси», і у середині 1990-х років змушені були визнати, що прогнози справдилися лише частково. Такої ж помилки знову припустились експерти-економісти і 2008 р. Причиною є те, що міжнародна міграція не відбувається за суто економічними законами, що лежать у соціальній площині; велике значення для цього процесу мають культурні та особистісні чинники. Серед них зазначимо, наприклад, стійку систему родинно-соціальних зв'язків, культурну вкоріненість у країні походження, новонароджений патріотизм та надії на розбудову молодих незалежних країн, що відіграли, на нашу думку, вирішальну роль у провалі прогнозів початку 1990-х років. У більш сучасній ситуації економічної кризи, окрім вже наведеного економічного трактування, маємо справу із не менш важливими чинниками, що, зокрема, пов'язані із довготривалим та далеко не завжди безболісним процесом соціокультурної адаптації іммігрантів у приймаючому суспільстві, що здебільшого суттєво ускладнює подальшу реальну чи потенційну реадaptaцію у суспільстві свого походження і породжує так званий «міф про повернення», який не має стійкої тенденції втілюватись у рееміграцію навіть у час глобальної економічної кризи. Теоретичні та емпіричні аспекти адаптаційних процесів у середовищі мігрантів розглянемо детальніше у наступному розділі нашого дослідження.

Отже, як бачимо, в історичному зрізі етап фіксованої міжнародної міграції можна хронологічно поділити на чотири періоди. З точки ж зору соціокультурного аналізу перші три його періоди все ще належать до етапу функціонування переважно індустріальних суспільств та складних соціальних систем або до другого історичного типу, виділеного В. Іноземцевим. Останній, найбільш сучасний період, бере початок від зародження постіндустріальних суспільств та складних соціокультурних систем (табл. 1.1.1). Цей період починається із визнання зростаючого/домінантного значення культури у питаннях міжнародної міграції (а саме – запровадження ідей і політик мультикультуралізму) і триває досі; він охоплює час розквіту ідей культурної розмаїтості і політики мультикультуралізму у країнах імміграції та заохочення міжетнічної, міжкультурної імміграції, а також час критичного аналізу мультикультуралізму та обмеження такої імміграції, зокрема, через її культурний вплив. Ці тенденції детальніше висвітлено у другому розділі дослідження, проте вже зараз можна стверджувати, що вони засвідчують зростаюче значення культурних, поруч із соціальними, чинників міжнародної міграції доби глобалізації. Цей період належить до виділеного нами нового, третього типу міжнародної міграції, який умовно можна назвати *міжсистемною інфільтрацією*.

Таблиця 1.1.1

Співвідношення історичних видів та етапів міжнародної міграції, найпоширеніших політик адаптації іммігрантів з видами соціальних систем і типами суспільств з урахуванням чинника глобалізації

Етап міжнародної міграції	Вид соціальних систем	Тип суспільства	Історичний вид міграції	Етап глобалізації	Найпоширеніші державні політики адаптації іммігрантів
Нефіксована міграція	Прості соціальні системи	Традиційне (домодерне)	Переселення кочових племен та народів (за В. Іноземцевим)	—	Асиміляція та повне виключення
				Етап географічних відкриттів (кін. XV – сер. XIX ст.)	
Фіксована міграція	Складні соціальні системи	Індустріальне (модерне)	Зовнішня експансія зрілих соціальних систем (за В. Іноземцевим)	Етап політико-правових та економічних змін (поч. XX – 70-ті роки XX ст.)	
Довоєнний період					
Міжвоєнний період					
Післявоєнний період					
Сучасний період	Складні соціокультурні системи	Постіндустріальне (постмодерне)	Міжсистемна інфільтрація	Етап соціокультурних змін (від 80-х років XX ст.)	Диференційне включення/виключення та мультикультуралізм
	Глобальна соціокультурна мегасистема	Глобальне			Пост-мультикультуралізм

1.2. Конструкт «міжнародна міграція» у сучасному науковому знанні та специфіка його застосування в соціології

Розглядаючи міграцію, дослідники часто зосереджують увагу на різних її причинах, наслідках, або вимірах у цифрах, забуваючи, проте, подати означення предмета обговорення. Аналізуючи публікації за темою дослідження, доходимо висновку, що єдиного визначення міграції у соціогуманітарних науках не існує, іноді це поняття містить тільки деякі його аспекти, а іноді його трактують занадто абстрактно. Особливо актуальним це питання видається з огляду на зростаючу диверсифікацію міграційних потоків. Для полегшення вивчення як давно існуючих, так і нових видів міграцій важливо чітко детермінувати якнайширше коло цих видів та класифікувати їх за певними критеріями. Зробити це можливо тільки за визначення власне поняття міграції.

Міграція, як і одна з двох її складових – міжнародна міграція – викликала до життя значну кількість наукових розвідок і спеціальних студій у соціальних, гуманітарних, а почасти – й природничих і точних науках. Це зумовлено багатовимірним характером самого досліджуваного явища, що і спонукало, зокрема, наміри низки російських науковців (до яких належать М. Денисенко, В. Іонцев, Б. Хорев та ін.) створити загальну міграційну теорію під назвою «міграціологія» [79]. Проте вона не отримала широкого визнання у наукових колах частково внаслідок недостатньої комплексності такої спроби, та насамперед через потребу аналізу і систематизації колосальної кількості дослідницьких матеріалів, накопичених у різних науках із використанням різних методологічних і методичних технологій.

Стислі характеристики тих наук, які, поміж іншим, займаються й вивченням міграції включно з її міжнародною складовою, подамо нижче. Також представимо найважливіші в межах тих чи інших наук означення міграції, хоча, як впевнимось, з цих означень важко з'ясувати специфіку кожної з наведених наук, що і спровокувало в подальшому пропозицію розширеного авторського тлумачення поняття *міграція*.

Термін «міграція» походить від латинського слова *migratio*, що означає переміщення, переселення. В науковій літературі трапляються різні визначення міграції населення. Наведемо деякі з них.

Статистика веде облік мігрантів, вивчає матеріали переписів населення, фіксує масштаби міграції. Представник цієї науки Т. Драгунова, зокрема, розуміє міграцію як «переміщення людей між населеними пунктами, регіонами, країнами, що зумовлене економічними, політичними, етнічними та релігійними чинниками і пов'язане зі зміною на різні терміни місця проживання» [86, с. 73].

Юриспруденція цікавиться передусім дотриманням прав людини і прав працюючих мігрантів та їхніх сімей, правовим статусом іммігрантів, проблемами нелегальної імміграції та міграційним законодавством. При цьому «Юридична енциклопедія» визначає міграцію як «переселення, переміщення

населення: всередині країни – внутрішня міграція населення, з однієї країни до іншої – зовнішня міграція населення» [278, с. 244].

Демографія досліджує насамперед зміни демографічних характеристик в країнах еміграції та імміграції. «Демографічний енциклопедичний словник» подає таке означення: «Міграція населення – переміщення людей (мігрантів) через кордони тих чи інших адміністративно-територіальних одиниць зі зміною місця проживання назавжди або на більш-менш тривалий час» [76, с. 251]. Специфічним є визначення демографа А. Сові (A. Sauvy): «Стосовно населення термін «міграція» відповідає будь-якому переміщенню достатньо великого числа людей, за винятком пересування військових частин» [258, с. 339]. Дозволимо собі не погодитись з А. Сові стосовно військових частин, адже це таке ж переміщення людей, як і інші, один із видів політичної міграції та міграції кваліфікованих працівників.

Політична наука зосереджується передусім на вивченні політичних заходів щодо заохочення або обмеження свободи пересування, тобто на міграційній політиці держав, а також на зміні політичних режимів в окремих державах як на причині еміграції. Проте у визначеннях, які містяться у наукових публікаціях з політології, ці аспекти здебільшого не представлені. Наприклад, вітчизняний дослідник Ю. Римаренко міграцією населення вважає «переміщення людей (мігрантів) через кордони тих або інших територій зі зміною місця проживання назавжди або на тривалий час» [178, с. 740]. Зарубіжний соціолог та політолог С. Каслз (S. Castles) у самому визначенні розділяє внутрішню та міжнародну міграцію. Міграцією він називає перетин кордону політичної чи адміністративної одиниці, внутрішньою міграцією – рух з одного ареалу (провінції, округу чи муніципалітету) в інший у межах однієї країни, а міжнародною – перетин кордонів, які відділяють одну з близько 200 існуючих у світі держав від іншої, вважаючи при цьому міграцією тільки переселення на певний період часу, мінімально півроку або рік [121, с. 27–28].

Економічна наука вивчає міграцію в контексті попиту і пропозиції на ринках праці країн еміграції та імміграції, руху робочої сили та її професійно-кваліфікаційної структури. Економіст М. Пулен (M. Poulain) розглядає міграцію у просторовому та часовому вимірах: «Міжнародна міграція – це зміна країни звичного місця проживання», а часовий критерій зазвичай пов'язаний з визначенням звичного місця проживання індивіда, для чого встановлюють тривалість та причини проживання у відповідному місці [220, с. 14–15]. Суттєвим недоліком цього визначення є те, що воно охоплює винятково міжнародну міграцію і не зачіпає міграцію внутрішню. Своєю чергою, М. Окульскі (M. Okólski) твердить, що термін «міграція» використовують тоді, коли увагу приділяють мотиву остаточного переселення [193, с. 51]. Тут практично не беруть до уваги тимчасової міграції, унаслідок чого суттєво звужується розуміння власне міграції.

Теоретичне вивчення міграції започаткував британський дослідник Е. Дж. Равенштайн (E. G. Ravenstein) ще у другій половині XIX ст. [525]. Він сформулював сім основних і три додаткових закони про міграцію.

1. Основна кількість мігрантів подорожує на короткі відстані. (Тут варто додати закон розселення мігрантів, сформульований українським дослідником міграції О. Хомрою: чисельність прибулих у регіон розселення прямо пропорційна населенню взаємодіючих об'єктів і обернено пропорційна віддалі між ними).
2. Здебільшого міграційні потоки спрямовані до великих торгових центрів.
3. Кожен міграційний потік збалансовує такий же потік у протилежному напрямі.
4. Обидва згадані потоки мають подібні характеристики.
5. Міграційні потоки на довгі дистанції завжди спрямовані до великих торгових центрів.
6. Мешканці міста менше схильні до міграції, ніж мешканці села.
7. Чоловіки мігрують переважно на довгі відстані, а жінки – на короткі.
8. Вік більшості мігрантів становить 20–34 р.
9. Люди мігрують переважно з економічних мотивів.
10. Розвиток житлових фондів великих міст не відповідає кількості іммігрантів, отож вони ними створюють так звані «гетто».

Равенштайн, як і його послідовники, що до 1970-х років сформували низку економічних теорій міграції, схилявся до розгляду міграції саме з економічної точки зору. Було сформульовано модель «подвійної» економіки, сенс якої полягав у тому, що сучасний сектор економіки розширюється і відтягує робочу силу з традиційного сектора. Для традиційного сектора еміграція є єдиною можливістю позбутись надлишку робочої сили і продовжувати виконання своїх функцій у сфері виробництва. Відтак обидва сектори отримують вигоду [13, с. 44–47; 293, с. 211].

До 1960-х – 1970-х років основною теорією у цій ділянці знань була неокласична теорія міграції. Міграція тут є результатом нерівномірного географічного розподілу праці та капіталу. У робітників завжди присутня тенденція їхати з країн чи регіонів, де є надлишок робочих рук та низький рівень заробітної плати, в країни, де малі трудові резерви і високі зарплати, тобто походження міграції пояснюють нерівністю показників зарплати у різних країнах, а ліквідація цього явища мала б спричинити припинення міграції. У цій теорії міграція – це індивідуальна, спонтанна та добровільна дія як результат порівняння між наявною ситуацією для діючого індивіда та вигодою від переміщення, яку очікує отримати цей індивід, а рішення приймають після підрахунку чинників вигоди. Міжнародна міграція є ще й частиною процесу інтеграції до світової економіки, яка не тільки визначає

проблему, але й докладається до глобальної ефективності виробництва, отож не повинна гальмуватись політикою обмежень чи іншими чинниками.

Проте у цій теорії, сфокусованій на постійній індивідуальній міграції з економічних причин, не звернуто уваги на інші типи міграції; проігноровано інституціональними історичними зв'язками між країнами та різницею між різними етнічними і гендерними рухами, а також не враховано ролі держави в обмеженні міграційних потоків [13, с. 44–47; 293, с. 211].

У 1970-х роках під впливом марксистських тенденцій було висунуто теорію залежності. За нею еволюція капіталізму привела до встановлення міжнародного порядку з двома групами держав. Перша – розвинуті промислові держави, які експлуатують держави другої групи, тобто аграрні країни, що знаходяться на периферії. Нерозвиненість одних держав розглядають як побічний ефект від високого розвитку інших. Механізм, який посилює цю нерівність, – трудова міграція висококваліфікованих кадрів з малорозвинутих держав до високорозвинутих, або, іншими словами, «відтік умів» (brain-drain).

Наприкінці ХХ ст. на ґрунті неокласичної традиції сформувалась «нова економіка трудової міграції». Ця концепція висуває на перший план роль сім'ї і домашнього господарства, підкреслює важливість грошових переказів, інформації та складної залежності між мігрантами та контекстом, в якому вони існують. Тобто суб'єктом, що намагається збільшити вигоду, є сім'я. Міграція є сімейною стратегією, способом не стільки отримати максимальну вигоду, скільки диверсифікувати джерела доходів, щоб знизити ризик при непередбачуваних витратах чи нестабільності на ринку праці у власній країні. Ця теорія, на відміну від неокласичної, приділяє увагу розділенню доходів: чим більша різниця в доходах у певній общині, тим сильніший мотив для продовження міграції. Акцентовано увагу тут лише на причинах еміграції.

На противагу наведеній теорії сформовано теорію «двоєкості ринку праці». Міжнародна міграція спричинена постійною потребою розвинених держав у дешевій іноземній робочій силі. Цей попит пояснюють тим, що власні працівники в передових економіках уникають виконання низькооплачуваної, некваліфікованої, небезпечної, непостійної і неprestижної роботи. Проте ця теорія пояснює всі міжнародні міграції тільки попитом і не розглядає власної ініціативи мігранта та інших чинників; зокрема, вона не пояснює, чому різні передові промислові економіки, за аналогічних економічних структур, мають такі показники імміграції, які сильно різняться між собою [13].

Наприкінці 1960-х років доволі розповсюдженою стала теорія, заснована на ідеї кумулятивної (вільної) причинності шведського економіста Г. Мюрдаля (G. Myrdal) [500]. У 1990-х роках цю ідею розвинув Д. Мессі (D. Massey). Міграцію у цьому аспекті розглянуто в контексті «ефекту пароплавної хвилі»: причина усьому – нерівномірність розвитку різних регіонів.

Міграцію також вважають самодостатнім явищем, що здатне само по собі забезпечувати своє продовження та відтворення. Міграція змінює навколишню дійсність так, що стимулює подальші зміни через низку соціально-економічних процесів, найважливіший з яких – заснування та діяльність мігрантських мереж, налагоджування відносин між індивідами, які об'єднують мігрантів (мігрантів, що повернулись) з родичами, друзями, земляками на батьківщині. Основним ефектом цих мереж є так звана «ланцюгова міграція». Доробком Д. Мессі є синтетична теорія міграції, в якій об'єднано теоретичні основи класичних теорій міграції. Міграцію розглянуто тут як природний результат інтеграційних процесів, що відбуваються не лише у сфері економіки, але і в інших соціальних, політичних, культурних сферах. Теорію зосереджено здебільшого на мотивації міграції, тобто на міграції як на еміграції [173; 482; 483].

Крім суто економічних теорій існують ще й інші, які розглядають, зокрема, соціальні та культурні аспекти міграції. Наведемо деякі з них. Теорія світової системи (1970-ті роки), в основі якої лежать системні міркування І. Валлерстайна (I. Wallerstein), схиляється, окрім традиційного економічного, також до історико-культурного пояснення міграції. Система складається з концентричних кіл: основні держави, напівпериферія та периферія. Основні держави приходять на територію інших держав у пошуках сировини та дешевої робочої сили. Це сприяє інтеграції держав до світової економіки, а міграція, що походить від нерівності та спричиняє її, є чинником інтеграції. Раніше інтеграція відбувалась через колоніальні режими, а зараз – через багатонаціональні об'єднання, ТНК тощо. Міграція часто пов'язує країни, що раніше мали колоніальні зв'язки, і відбувається завдяки елементам, успадкованим від цих зв'язків. Міграція походить від нерівності та спричиняє її [571]. Як розвиток ідей І. Валлерстайна у 1990-х роках сформульовано теорію міжнародних міграційних систем (автори – М. Кріц, Л. Л. Лім та Г. Злотнік (M. Kritz, L. L. Lim, H. Zlotnik)). Вона відрізняється від попередньої тим, що тут йдеться про систему, яку творять міграційні потоки і яка складається із двох або більше країн, які обмінюються мігрантами. Ці системи складаються на основі історичних, політичних, культурних та економічних зв'язків [460]. Особливістю цих теорій є те, що їх застосовувати можна тільки на глобальному рівні.

Зважаючи на те, який внесок у розробку обраної проблеми зробила економічна наука, важко недооцінити значення її теорій. Проте вона вивчає здебільшого добровільну трудову міграцію і часто ігнорує вимушену міграцію з неекономічних причин; вивчає передусім економічні причини міграції і не бере до уваги ролі держави, культурних чинників, особистих неекономічних мотивацій мігранта, наслідків міграції та адаптації у новому середовищі та після повернення. Йдеться про такі наслідки, як, до прикладу, зміна не тільки матеріального, але й соціального становища у суспільстві, зміни ставлень та ідентичності мігрантів, нові стосунки у сім'ях мігрантів тощо.

Отже, з наведеного можна зробити декілька попередніх узагальнень. Передусім зазначимо, що представники усіх згаданих наук (в тому числі і соціології, про що скажемо докладніше далі) демонструють одноставність у трактуванні головного рядоутворюючого поняття – міграції, а також однієї з її складових – міжнародної міграції. Відмінності у розумінні та шляхах дослідження (міжнародної) міграції в різних науках увиразнюються згодом, при означенні предметних полів кожної наукової дисципліни. Далі, як засвідчує аналіз, у студіях (міжнародної) міграції з самих початків виникнення спроб теоретизування щодо неї домінував економічний кут зору. Однак протягом останньої чверті ХХ ст. така ситуація поволі змінюється у напрямі до визнання зростаючої ролі культурних чинників, що і знайшло свій прояв, зокрема, навіть в економічних науках. Це засвідчує поступову переорієнтацію з соціально-економічної спрямованості досліджень (міжнародної) міграції на соціокультурну, що відповідає загальним тенденціям розвитку наукового знання у сучасний період.

З'ясування специфіки і предметного поля соціології у вивченні сучасних міжнародних міграційних процесів також важко чітко вивести з означення її базового рядоутворюючого поняття. Як і в інших науках, у соціологічних визначеннях знаходимо схожі означення, які відштовхуються від ключового слова «переміщення». В українській соціологічній літературі міграцію традиційно визначають як «процес просторового переміщення людей між поселеннями, регіонами, країнами». У вужчому значенні під міграцією розуміють «сукупність переселень людей, пов'язаних зі зміною ними місця проживання на постійно чи на порівняно довготривалий строк, що приводять до зміни територіального розміщення населення» [266, с. 322].

В індивідуальних працях українських соціологів з проблем міграції також знаходимо, так би мовити, «деперсоніфіковані» (тобто не вписані у суто соціологічний контекст) дефініції головного поняття. Зокрема, А. Хомра під міграцією населення розуміє «такі територіальні переміщення населення, які пов'язані зі зміною місця проживання» [306, с. 7]. У цих означеннях не беруть до уваги короткотермінові міграції та не зазначено, на який саме період потрібно змінити місце проживання, аби цю зміну вважали міграцією. Дещо ширше визначення міграції наводить В. Шелюк. Згідно з ним, «міграція – це поняття, яке відображає соціально-економічні і демографічні процеси, сукупність переміщень, які здійснюються людьми між країнами, регіонами однієї країни, різного виду поселеннями та інші види переміщень» [319, с. 46–47].

У нечисельних працях з міграційної тематики, які належать вітчизняним соціологам, розрізняють міграцію внутрішню і зовнішню/міжнародну, мятникову, сезонну і постійну. Існує також внутрішній поділ міграції згідно зі ступенем добровільності або організованості її учасників. Зазначимо, що у вітчизняних дослідженнях головним кутом зору досі залишається соціально-економічний, коли, наприклад, причини міграції пов'язують насамперед із потребами розвитку продуктивних сил, з розподілом праці та спеціалізацією

економіки, з її реструктуризацією тощо, і відповідним пріоритетним видом досліджуваної міграції – трудовою, про що йдеться, зокрема, у публікаціях І. Майданік (див., напр., [163; 164]). Отже, як бачимо, світові тенденції, що фіксують зміну дослідницьких пріоритетів з соціально-економічних до соціокультурних, соціології в нашій країні ще наразі не зачепили. Та й власне досліджень сучасних міграційних процесів у вітчизняній соціології доволі мало. Як приклад наведемо такий факт: у матеріалах щорічного моніторингу громадської думки населення України, що здійснюють учені Інституту соціології НАН, за 2005–2010 рр. було оприлюднено лише три праці на тему міграції, дві з яких належать І. Прибитковій, а одна – Л. Азі [290; 291; 292].

Російській соціологічній думці притаманна власна національна специфіка в аналізі міграційних процесів. По-перше, в ній утвердилось надшироке трактування міграції, під яким розуміють усі види руху населення, які мають суспільне значення. Таке розширене трактування міграції здійснюють на трьох внутрішніх і одному зовнішньому рівнях і розпочинають із плинності кадрів та їхнього руху всередині певного підприємства, а завершують міждержавним переселенням населення [329, с. 407]. Однак (і це ми вважаємо другою особливістю російської соціології міграції) значну увагу зосереджують, зазвичай, на внутрішніх аспектах міграції всередині того чи іншого суспільства. Це можна зрозуміти з огляду на чисельність суб'єктів Російської Федерації, масштаби її території та нерівномірний розподіл населення. По-третє, слід визнати, що протягом останнього часу дослідницькі інтереси російських соціологів дедалі більше спрямовані на перебіг міжнародних міграційних процесів, однак з акцентом на формуванні багатополосного світу (тобто на політичних чинниках міжнародної міграції). По-четверте, зазначимо напрацювання наших російських колег у справі виокремлення типів міграційних переміщень; зазвичай аналізують епізодичну, маятникову, сезонну і безповоротну міграції.

Серед останніх тенденцій у розвитку соціологічних досліджень міграційних процесів в Росії можна навести доконаний факт створення спеціально-нагалузевої соціології міграції зусиллями насамперед Т. Юдіної [332]. Не вдаючись до детального аналізу положень цієї праці, назвемо лише деякі її риси, на яких ми акцентуємо увагу відповідно до обраного нами аспекту дослідження. Насамперед, наголосимо на тому, що Т. Юдіній, на нашу думку, не вдалося повною мірою виокремити самостійне предметне поле соціології міграції. Це має своїм наслідком розпливчате трактування власне міграції як сукупності переміщень з метою перенести місце перебування кого-небудь [332, с. 35]. Окрім того, невизначеність предметної площини соціології міграції зумовила переважне використання у цьому посібнику економічних (у кращому випадку соціально-економічних) теорій міграції, водночас соціологічні парадигми залишилися незатребуваними, принаймні у поясненні міграції як такої. Соціологічні теоретичні напрацювання залучали переважно для вивчення окремих аспектів міграції. Запропонована у вступі

одна з провідних тенденцій розгортання сучасних міграційних процесів у світі і в Росії – поява нових типів мігрантів, збільшення багатоманітності їхніх соціокультурних характеристик – не знайшла, на нашу думку, своєї деталізації ні стосовно країн світу, ані стосовно сучасного російського суспільства. І, зрештою, в посібнику зазначеного автора мігрантів розглядають передусім як іммігрантів, а відтак упускаються з поля зору не менш важливі питання міграції як еміграції, що значною мірою звужує дослідницький простір.

Що стосується трактувань міграції у науковій літературі з так званого «далекого зарубіжжя», передусім західного, то аналіз опрацьованих нами праць ускладнився, з одного боку, величезною кількістю наукових розвідок з цієї проблематики у багатьох науках, а з іншого – розмитістю предметних просторів наук, які цією проблематикою займаються. Відтак виділення суто соціологічного простору досліджень міграційних процесів само по собі стає окремою дослідницькою проблемою. Тим не менше можна відшукати деякі спільні риси, характерні для соціології міграції, у сучасній західній соціологічній думці.

До останнього часу наші західні колеги більш-менш пропорційно розділяли свою увагу між внутрішньою і зовнішньою/міжнародною міграцією. В американській соціології, наприклад, домінує визначення міжнародної міграції лише як довготривалої або постійної зміни країни проживання, а головними питаннями у процесі її вивчення є ставлення до іммігрантів, проблеми дискримінації, соціальної стратифікації і мобільності, що стосуються різних етнічних і расових груп іммігрантів. Також варто зазначити, що американські дослідники зосереджують увагу здебільшого на імміграції до традиційних країн імміграції (передусім на вивченні імміграції до США, порівняно з імміграцією до Канади, Австралії, Ізраїлю, а віднедавна – і до країн ЄС) [392, с. 1415–1437; 443, с. 629–633]. Англійські соціологи Т. Лоусон (T. Lawson) і Дж. Герод (J. Garrod) подають таке означення: «Міграція (migration) – переміщення людей в інший регіон (внутрішня міграція) чи до іншої країни (зовнішня міграція)» [156, с. 225]. Як бачимо, і в західній соціології увагу переважно акцентують на двох головних складових міграції та на фактах переміщення населення. Проте для англійської соціології міграції характерною є дедалі зростаюча стурбованість збільшенням кількості іммігрантів до своєї країни, що спричинило низку проблем демографічного та правового плану; останнім часом доєдналися також проблеми морального гатунку⁵. Втім, з усіх видів міграції й надалі домінує трудова міграція та її соціологічне осмислення.

Сучасне ставлення західних соціологів до проблем міжнародної міграції знаходимо у колективній праці довідкового характеру, що належить Н. Аберкромбі, С. Гіллу, Б. С. Тернеру (N. Abercrombie, S. Hill, B. S. Turner)

⁵ Див., наприклад, [81, с. 421].

[337, с. 256–257]. Автори свідомо обмежують поле її соціологічного аналізу 2-ою пол. XX – поч. XXI ст. і вважають переміщення людей по всьому світу важливою складовою глобалізації, насамперед глобалізації світової економіки. Далі цей період підлягає поділу на принаймні два етапи: час раннього вивчення міграції (протягом якого домінували сюжети акультурації та асиміляції) та час її дослідження наприкінці XX – на початку XXI ст. (у цей час на панівні позиції виходять питання мультикультуралізму, громадянства, єдності нації-держави, расизму). Традиційні культури, сімейні відносини та індивідуальна ідентичність стають на початку третього тисячоліття сферами впливу водночас глобалізації, з одного боку, і міграційних потоків, з іншого. Як характерну рису сучасної західної соціології цього часу відзначимо схильність її представників до зосередження, передусім, на індивідуальних аспектах явища міграції.

Усе наведене вище дає підстави запропонувати авторське розуміння характерних особливостей досліджень міграції в соціологічній науці. Специфіка сучасних досліджень міграції у соціології полягає в тому, що ця наука: розглядає міграцію як процес соціокультурної взаємодії населення, втягнутого у соціально-географічне переміщення, вивчає соціальну взаємодію мігрантів між собою, а також із представниками різних соціальних груп та інституцій як у суспільствах-донорах, так і у суспільствах-реципієнтах; аналізує зміни, які вона вносить у суспільства еміграції та імміграції на мега-, макро-, мезо- та мікрорівнях. Виокремлення цих чотирьох рівнів здійснене у праці відомого американського соціолога Н. Дж. Смелзера (N. J. Smelser), що ґрунтується на його Георг-Зімелівських лекціях у Німеччині [256]. Нами також використано положення відомого німецького науковця У. Бека (U. Beck) з його праці «Що таке глобалізація? Помилки глобалізму – відповіді на глобалізацію» [26]. Три перших рівні (мікро-, мезо-, макро-) означають соціологічний аналіз проблем, що стосуються окремої людини, соціальних груп/спільнот і суспільства загалом; на цій основі Н. Дж. Смелзер вирізняє мікросоціологію, мезосоціологію та макросоціологію. У свою чергу У. Бек називає ці три соціології в сукупності «контейнерною соціологією», яка досліджувала соціальні процеси, явища і відносини *всередині* (виділено нами. – О. Р.) того чи іншого соціуму. Відтак уявляється можливим за допомогою соціологічних прийомів і методів аналізувати явища міжнародної еміграції та імміграції на усіх цих трьох рівнях стосовно того чи іншого суспільства.

Глобалізація, яка стала головною прикметою кінця XX – початку XXI ст., зумовила появу четвертого рівня соціологічного теоретизування, який Н. Дж. Смелзер називає глобальною соціологією, а У. Бек – новим типом соціологічного знання, що відповідає новим реаліям доби глобалізації. Серед чотирьох революцій, притаманних цій добі, Н. Дж. Смелзер спеціально виділяє революційні зміни у сфері солідарності та ідентичності, які полягають в новому утвердженні субнаціональних груп, у тім числі й груп *мігрантів* (виділено нами. – О. Р.) [256, с. 97].

Як конкретизація положень Н. Дж. Смелзера та У. Бека виступає концепція американського та німецького соціолога Н. Глік-Шіллер (N. Glick-Schiller) кінця 1990-х – початку 2000 х років. Це концепція транснаціональної міграції, в якій міграцію розглянуто як детериторіалізований соціальний процес, що підриває ідею існування національних держав, перетинає політичні, культурні, географічні кордони, створює певні транснаціональні соціальні простори і дає змогу мігрантам розширювати сфери своєї життєдіяльності. Мігрантів у цій концепції розглядають передусім як іммігрантів, оскільки головну увагу приділено входженню іммігрантів у нові суспільства [412; 413].

Соціологічне вивчення міграційних процесів передбачає також збір інформації про причини міграції, створення базової моделі цього процесу, вивчення його складових; аналіз змін, які відбуваються у суспільствах еміграції та імміграції на макро-, мезо- та мікрорівнях, а також на глобальному (мега-) рівні у перебігу міграційних процесів; пошук закономірностей цих змін; прогнозування розвитку (міжнародної) міграції. Крім причинно-наслідкових зв'язків, соціологія пропонує можливості вивчення формування та функціонування діаспор у різних соціально-етнічних групах, самоідентифікації мігрантів, у тому числі етнонаціональної, можливі шляхи етнокультурного розвитку іммігрантів. Соціологи також вивчають досвід іммігрантів крізь призму упереджень, дискримінації, стереотипів, соціальної стратифікації та соціальної мобільності у країнах імміграції, порівнюють цей досвід у різних етнічно-расових, гендерних, професійно-кваліфікаційних, майнових групах.

Ми акцентуємо увагу на комплексному теоретичному дослідженні (міжнародної) міграції в добу розповсюдження глобалізаційних процесів з огляду на низку причин. Передусім ця комплексність детермінується полісемантичністю такого соціального феномену, що змушує стремити до його всебічного наукового аналізу з урахуванням можливостей різних соціогуманітарних наук та наявних соціальних реалій. Пропонуємо одну з можливих *схем дослідження (міжнародної) міграції*, яку можна застосувати до більшості її видів (рис. 1.2.1).

Запропонована нами схема становить каркас авторського концепту (міжнародної) міграції, оскільки вимагає відповідного теоретичного наповнення з позицій тих чи інших напрямів і підходів всередині самої соціології. Тому аналіз різноманітних спроб розуміння і тлумачення міжнародної міграції має завершитися виробленням синтезованої сукупності несуперечливих теоретичних положень, які видаються нам релевантними для комплексної розробки обраної проблеми.

Для дослідження міжнародної міграції з позицій соціокультурного підходу⁶ принципово важливими є такі твердження: 1) культурне і соціальне

⁶ На нашу думку, суть соціокультурного підходу в його соціологічному варіанті полягає в аналізі суспільства як єдності культури і соціальності в її конкретно-історичних формах.

становлять два базові складники суспільства; їхня питома вага і співвідношення в рамках соціуму (додамо: і у глобалізованому світі. – *О. Р.*) мають конкретно-історичний характер; 2) суспільство є різновидом системи, яка, залежно від співвідношення в ній соціальності й культури, розвивається від простої до складної соціальної і далі – до соціокультурної системи, що має здатність саморозвитку й саморегулювання. З поширенням глобалізаційних процесів у сучасному світі відбувається формування глобальної соціокультурної мегасистеми, в якій культурні чинники здобувають домінуюче становище; 3) у соціокультурних трансформаціях людина займає позицію багатовимірного суб'єкта-творця і суб'єкта дії, що перебуває у тісному зв'язку з іншими суб'єктами, наділеними аналогічними характеристиками. Різні види соціальної активності суб'єктів дедалі більше ґрунтуються на культурі. Всі ці положення викладено та обґрунтовано в окремих статтях [311; 313].

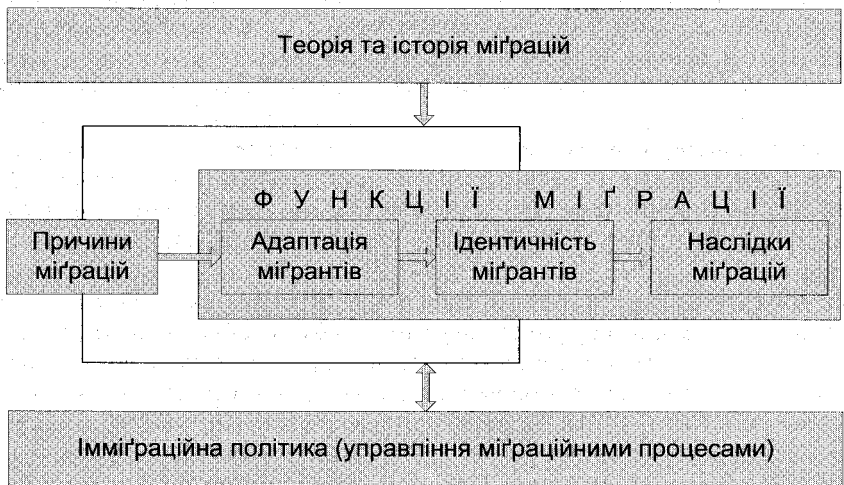

Рис. 1.2.1. Схема теоретичного дослідження міграції

Відповідно до цих положень вважаємо за можливе припустити, що перший історичний тип міжнародної за характером міграції був поширеним в умовах панування простих соціальних систем традиційного суспільства. При цьому переселення кочових племен та народів відбувалося в такий спосіб, що зв'язки між цими системами були спорадичними і не впливали на докорінну зміну соціальних структур і соціальних відносин у межах такої системи. Другий історичний тип міжнародної міграції за своєю суттю відбувався у формі зовнішньої експансії зрілих, а згодом – складних соціальних систем, що спричиняло руйнацію простих соціальних систем або їхнє поглинання більш розвинутою системою вищого гатунку. Ці процеси відбувались спочатку на вищій, останній сходинці розвитку традиційного суспільства і набра-

ли своєї найбільшої інтенсивності вже у межах індустріального типу суспільства. Власне, в рамках індустріального суспільства міжнародна міграція стає фіксованою. І, зрештою, третій (сучасний) тип міжнародної міграції у формі/вигляді міжсистемної інфільтрації або проникнення елементів простих чи складних соціальних систем до соціокультурних систем вищого ґатунку на рівні окремих держав або регіонів (за типом Європейського Союзу) характеризує постіндустріальний та глобальний типи суспільства (див. табл. 1.1.1).

Відповідно до цих положень пропонуємо авторське визначення міжнародної міграції в рамках третього історичного типу у такій редакції. **Міжнародна міграція** за своїм змістом – це передусім *перетин адміністративного кордону, добровільний чи примусовий просторовий рух осіб чи груп осіб від місця (країни) виїзду до місця (країни) в'їзду за наявності або відсутності законних підстав, на певний період часу або назавжди, що може вестися за собою зміну постійного місця проживання*. **Сучасна міжнародна міграція** – це також *соціокультурний за суттю процес, що передбачає зміни у соціальній, культурній та особистісній сферах життєдіяльності як самих мігрантів та їхніх спільнот, так і суспільств еміграції та імміграції і окремих осіб (чи груп осіб), що в них проживають*. Сутнісною ознакою цього процесу в сучасних умовах є явища інфільтрації (на відміну від експансії), тобто проникнення представників (зазвичай) менш розвинутих соціальних систем до вищих соціокультурних систем, що зумовлює мультиплікацію функцій міжнародної міграції та зростання її ролі у розвитку систем усіх видів.

Іншою принциповою засадою соціокультурного підходу, вписаною у нашу концептуальну модель, є положення про зростаючу роль культури у розвитку сучасних суспільств/систем доби глобалізації. Стосовно міграції це положення можна застосовувати при вивченні декількох споріднених проблем:

- проблеми зміни причин (мотиваційних чинників) здійснення міжнародної міграції в напрямі посилення їхньої культурної складової;
- проблеми реідентифікації як окремих мігрантів, так і їхніх транснаціональних спільнот;
- проблеми соціокультурної адаптації іммігрантів: по-перше, до умов суспільства-реципієнта; по-друге, до умов проживання на батьківщині у перерві між міграціями чи після остаточного повернення;
- проблеми визначення наслідків міжнародної міграції як для особистості мігранта, так і для певних соціальних груп, суспільства та глобалізованого світу загалом, які дедалі більше набувають соціокультурних рис чи ознак.

Відтак у першому розділі праці розглянуто першу і четверту проблеми, а у другому – відповідно, другу і третю.

1.3. Класифікація міграцій як спроба наближення до операціоналізації понять

У XIX–XX ст. внаслідок формування національних держав (або націй-держав) утвердились принципи громадянства та особистої свободи, визначились кордони окремих країн і, як результат, виокремились три основні компоненти міграції: *країна походження*, *країна призначення* та власне *мігрант*. Також з'явилися широковживані зараз поняття «еміграція» та «іміграція» [5, с. 101; 112, с. 64]. Для чіткості у використанні цих понять спробуємо їх розтлумачити.

Еміграцією в науковій літературі часто називають: 1) переселення (добровільне чи вимушене) в іншу країну на постійне чи тимчасове (на тривалий термін) проживання, яке має економічні, політичні, релігійні причини; 2) місце або час перебування за межами батьківщини після такого переселення; 3) сукупність емігрантів, що проживають в певній країні [76, с. 538; 278, с. 501]. Іміграція – це в'їзд (вселення) громадян однієї держави в іншу державу на постійне чи тимчасове (зазвичай, тривале) проживання [76, с. 145; 278, с. 177].

Пропонуємо дещо ширше визначення еміграції: *еміграція* – *перетин адміністративного кордону, добровільний або примусовий виїзд осіб чи груп осіб з місця (країни) проживання на законних або незаконних підставах на певний період часу або назавжди, що передбачає подальшу іміграцію, тобто перетин адміністративного кордону, добровільний або примусовий в'їзд осіб чи груп осіб на місце (чи в країну) призначення (або нове місце проживання) на законних або незаконних підставах, на певний період часу або назавжди*. Відповідно, *емігрант* – це особа, яка здійснює еміграцію, а *імігрант* – особа, яка здійснює іміграцію. У процесі міграції завжди є точка, коли емігрант стає імігрантом, а еміграція – іміграцією, і цією точкою слугує перетин задуваного адміністративного кордону. Далі розглянемо, як дослідники класифікують міграцію та які її різновиди вирізняють.

У довідковій літературі найчастіше виокремлено такі види міграції: *зовнішня (міжконтинентальна та континентальна) і внутрішня; організована та неорганізована; добровільна та примусова* (або, як її називає А. Дмитрієв, *міграція працівників і спеціалістів та міграція біженців*); *зворотна та незворотна*, або у ширшому розумінні *маятникова* (до одного місяця), *сезонна* (від одного місяця до одного року), *довготермінова* (понад один рік) та *постійна* (не передбачає повернення на батьківщину) [76, с. 251; 82, с. 6; 161, с. 133–134; 278; 408, с. 224–225]. Останній набір термінів трапляється також і в іншому трактуванні. *Епізодичні міграції* – це ділові, рекреаційні та інші поїздки, що відбуваються не тільки нерегулярно у часі, але й не обов'язково в одних і тих же напрямках. *Маятникові міграції* – це щоденні або щотижневі поїздки населення від місця проживання до місця роботи (і в зворотному напрямі), що розміщені в різних населених пунктах. *Сезонні міграції* – це переміщення, передусім, працездатного населення до місця тимчасової ро-

боти і проживання на певний термін, зазвичай на декілька місяців, зі збереженням можливості повернення в місце постійного проживання. *Незворотний* вид (або переселення) – міграція, що передбачає зміну постійного місця проживання [248, с. 22–24]. За тривалістю А. Адеподжу (А. Адерою) розділяє міграції так: *короткотермінові* (менше 2-х років), *середньотермінові* (від 2-х до 10-ти років), *довготермінові* (понад 10 років) та *постійні* (понад 20 років) [5, с. 106].

Таку класифікацію міжнародної міграції наводить А. Ічдуйгу: 1) постійні переселенці; 2) тимчасові робітники-контрактники; 3) тимчасові працівники- професіонали; 4) нелегальні працівники; 5) особи, що шукають притулку; 6) біженці; 7) транзитні мігранти [117, с. 133]. Чотири види міжнародних міграцій вирізняє С. Колінсон (S. Collinson): 1) *міграції економічні добровільні* (трудові мігранти); 2) *міграції політичні добровільні* (наприклад, міграція євреїв до Ізраїлю); 3) *міграції політичні вимушені* (потоки класичних «біженців»); 4) *міграції економічні вимушені* (біженці з місць екологічних та інших видів катастроф) [373, с. 2].

Відповідно до класифікації міжнародної міграції ООН виділяють п'ять її основних різновидів: 1) іноземці, що приїжджають у країну для навчання; 2) мігранти, що приїжджають на роботу; 3) мігранти, що приїжджають для об'єднання або створення нових сімей; 4) мігранти, що приїжджають для постійного поселення; 5) іноземці, яких допускають у країну з гуманітарних міркувань (біженці, особи, що шукають притулку тощо) [115, с. 38]. Наведемо ще дві класифікації міжнародних мігрантів, серед яких перша називає: 1) легальних переселенців на постійне проживання; 2) зареєстрованих трудових мігрантів: а) тимчасових некваліфікованих або низькокваліфікованих робітників; б) тимчасових висококваліфікованих працівників; 3) мігрантів-інвесторів з високорозвинених країн; 4) нелегальних мігрантів; 5) осіб, що шукають притулку; 6) осіб зі статусом біженців; 7) біженців *de facto* (осіб, які отримали тимчасовий притулок); 8) екологічних мігрантів [166, с. 325–327]. Друга містить у переліку: 1) тимчасових мігрантів-робітників; 2) висококваліфікованих та ділових мігрантів; 3) нелегальних мігрантів; 4) біженців; 5) осіб, що шукають притулку; 6) вимушених мігрантів; 7) членів сімей мігрантів; 8) реемігрантів (осіб, що повертаються на батьківщину) [121, с. 28–30]. Чотири категорії іммігрантів з точки зору правового статусу виокремлює І. Цапенко: 1) переселенці, що стали громадянами країни імміграції; 2) іноземці з постійним дозволом на проживання; 3) тимчасові мігранти, що мають візу і дозвіл на роботу; 4) нелегальні іммігранти [309, с. 53]. Етнопсихологи вирізняють загалом три категорії емігрантів: 1) переселенці – назавжди залишають батьківщину; 2) візитери – тривалий час живуть у чужій країні (дипломати, студенти, бізнесмени); 3) туристи [280, с. 135].

Здебільшого у наведених класифікаціях відображено лише певний аспект міграції (причини, тривалість, правовий статус мігрантів тощо) або застосовано різні критерії для однієї класифікації, отож вважаємо за доціль-

не запропонувати зведену схему класифікації міграцій, здійснену за певними критеріями (рис. 1.3.1) [231]. Вона відповідає полісемантичному та гетерогенному характеру міграції як соціокультурного феномену і дозволяє здійснити перехід від теоретичного підґрунтя до реалізації його положень у конкретно-соціологічних дослідженнях шляхом відповідної операціоналізації запропонованих понять.

За **правовим статусом** міграції поділяють на легальні, нелегальні та напівлегальні. *Легальні* міграції – це перетин міжнародних кордонів на законних підставах, тобто за наявності в'їзної візи на певний термін або, перебуваючи в іншій країні, продовження терміну її дії [178, с. 130]. Здебільшого дослідники за цим критерієм виокремлюють тільки два види міграції – легальну та нелегальну, та зачисляють до другої як нелегальний в'їзд, так і легальний в'їзд, проте нелегальне перебування після закінчення терміну дії візи [65, с. 52; 166, с. 329; 192, с. 105; 205, с. 66]. На наш погляд, таких мігрантів варто розділити на дві категорії: *нелегальними* мігрантами є люди, що в'їжджають та залишаються у країні без офіційного дозволу країни в'їзду [121, с. 29; 240, с. 22]; *напівлегальні* мігранти – це люди, що в'їжджають до якоїсь країни на законних підставах, за візою. Останні через різні обставини відмовляються покидати цю країну і залишаються в ній після завершення терміну, обумовленого в'їзною візою, або прибувають до якоїсь країни легально, а згодом влаштовуються на роботу, хоча мають туристичну візу [178, с. 130–131].

За **способом реалізації** міграції можна поділити на: *стихийну* (вільна міграція однієї людини або цілої сім'ї в якесь обране ними місце); *організовану* (колективна міграція, санкціонована вищим державним або приватним органом) [258, с. 344–352]; *ланцюгову* (міграція, організована родичами чи знайомими, що вже виїхали за кордон та сформували неформальні соціальні мережі для полегшення виїзду своїм країянам, надання їм інформації, фінансової допомоги та допомоги при пошуках житла і роботи на новому місці) [115, с. 46; 309, с. 52; 434, с. 295].

За **кількістю мігрантів** пропонуємо поділити міграції на: *групову*, тобто міграцію груп людей, що походять з однієї і тієї ж місцевості (села чи міста) та прямують в одне і те ж місце [5, с. 107]; *сімейну*, або переміщення на певний період часу чи назавжди за межі адміністративної одиниці цілих сімей (її ще називають демографічною, оскільки вона впливає на демографічну ситуацію у країнах еміграції та імміграції); міграцію *осібну*, тобто індивідуальну міграцію неодружених осіб або осіб, які тимчасово розлучаються зі своїми сім'ями і мають намір у майбутньому повернутися на батьківщину.

Міграцію можна також класифікувати за критерієм **повторюваності**. *Одинична* міграція – це на певний період часу або назавжди; *повторювана* – це тривалі поїздки в одне і те ж або в різні місця, які повторюються з певною періодичністю; міграція *епізодична* – це відрядження або такого ж гатунку поїздки, які не є регулярними і відбуваються здебільшого у різних напрямках.

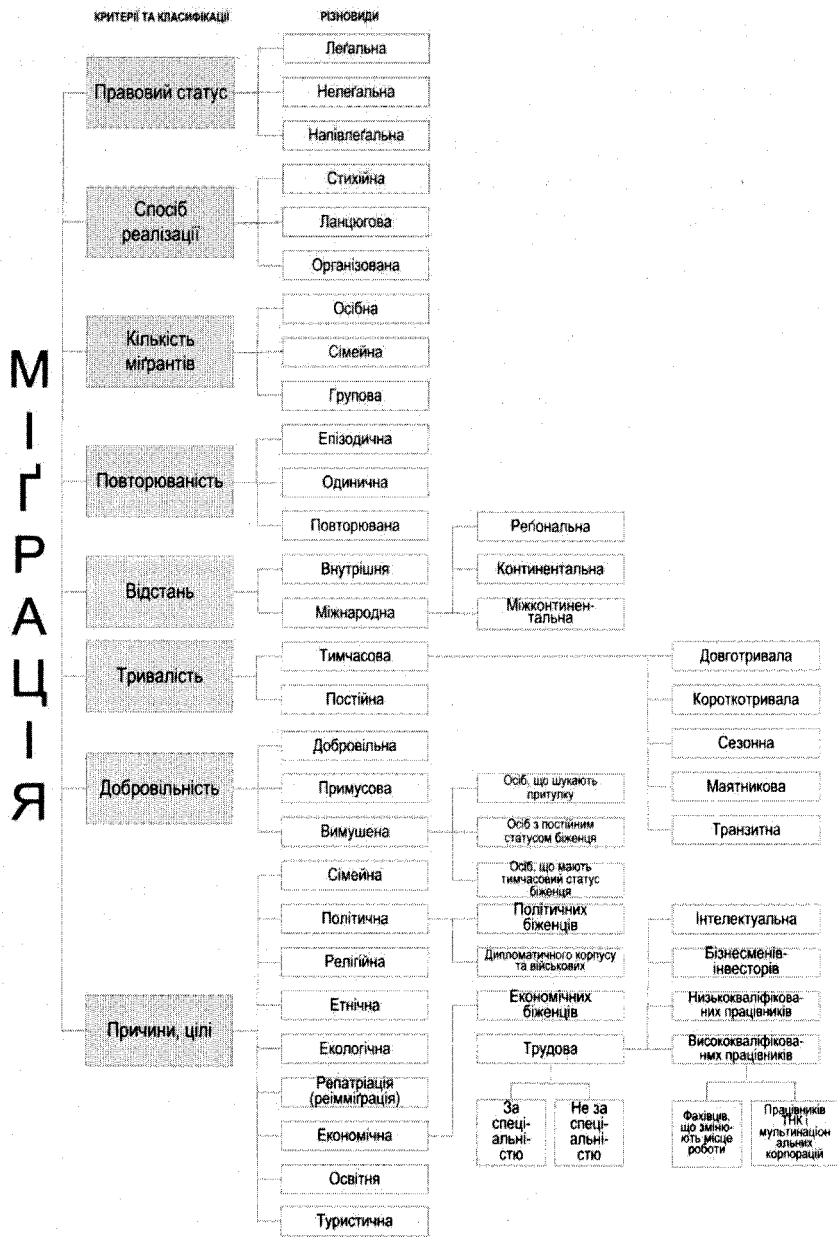

Рис. 1.3.1. Система класифікації міжнародних міграцій

За критерієм *відстані* виокремимо два основних типи міграції: *внутрішню* – перетин адміністративно-територіальних кордонів у межах однієї держави; *міжнародну* – перетин адміністративно-територіальних міждержавних кордонів або, як зазначає М. Пулен, «зміну країни місця проживання» [220, с. 17]. Міжнародну міграцію умовно поділяють на *міжконтинентальну* та *континентальну* (остання відбувається у межах одного континенту) [178, с. 740]. До перелічених видів варто додати також *регіональну*, оскільки за розмірами континенти не завжди є співмірними, а регіон (сукупність близько розташованих країн) – значно вужче поняття. Окрім того, континентальні міграції найчастіше відбуваються саме в межах одного і того ж регіону.

Згідно з критерієм *тривалості*, міграцію найчастіше поділяють на постійну і тимчасову. *Постійна* міграція – це ситуація, коли мігранти залишаються на новому місці назавжди, тобто змінюють постійне місце проживання, а *тимчасова* – коли мігранти виїжджають на певний період часу і мають на меті повернутись. Зазначимо, що Г. Ф. Тапінос (G. Ph. Tapinos) вважає критерієм тимчасовості міграції те, що «члени одного і того ж сімейного об'єднання живуть у різних місцях» [271, с. 70]. Тимчасову міграцію поділяють на: *довготривалу*, *короткотривалу* (понад один рік та від 3-х місяців до року, відповідно, за визначенням ООН) [220, с. 16]; *сезонну* (міграція переважно до місця праці і проживання, що зазвичай триває кілька місяців, за яким слідує повернення до місця постійного проживання); *маятникову*, що означає перетин кордону на день або на тиждень, здебільшого для роботи [248, с. 22–24]. До згаданих чотирьох видів тимчасової міграції додамо ще один – міграцію *транзитну*. Транзитною міграцією називають міграцію людей, які перетинають кордони однієї або кількох країн, залишаючись на їхній території певний час, і мають на меті згодом мігрувати у країну кінцевого призначення [117, с. 133; 166, с. 329].

Відповідно до того, наскільки міграція є *добровільною*, можна виокремити такі її різновиди: *добровільна* – коли рішення про міграцію приймає сам мігрант; *примусова* – виселення або вигнання, тобто ситуація, коли мігрант позбавлений права вибору, а до переміщення його примушує вища влада [258, с. 340–343]. Доцільно також виокремити як окремий вид міграцію *вимушену*, тобто зміну місця проживання на певний час або назавжди усупереч бажанням людей, до якої спонукають стихійні лиха, війни, голод, переслідування тощо. У таких випадках у мігранта все ж залишається право мінімального вибору, наприклад, вибору часу чи напряму міграції [121, с. 29; 161, с. 143]. Вимушених мігрантів часто називають біженцями, проте біженцем стає не кожен вимушений мігрант з приїздом у країну переселення. Можна виокремити три типи вимушених мігрантів: *особи, що шукають притулку* – претенденти на отримання статусу біженця, тобто громадяни інших держав або особи без громадянства, які вимушено переселилися з місця свого постійного проживання, подали прохання про отримання статусу біженця у країні імміграції, проте ще не отримали його; *особи, що мають тимчасо-*

вий статус біженця – громадяни інших держав або особи без громадянства, яким державні органи країни імміграції надали тимчасовий захист і права на визначений період, ідентичні правам біженців; власне *біженці* – громадяни інших держав або особи без громадянства, які змушені були мігрувати з причин, достатньо вагомих для державних органів країни в'їзду, аби надати їм необхідний захист та право на проживання і працевлаштування на необмежений термін, що і передбачає статус біженця [121, с. 29; 166, с. 325–331].

Очевидно, найбільш обширною складовою класифікації міграції є класифікація за критерієм *причин–цілей*. Тут ми виокремлюємо дев'ять видів міграції. *Міграція членів сімей* – це міграція, яка має на меті реалізацію права на возз'єднання сім'ї, тобто возз'єднання з особами, які вже мігрували раніше (це право, однак, не визнано всіма країнами імміграції) або для створення нової сім'ї [65, с. 51; 121, с. 29]. *Репатріація* (або *рееміграція*) як добровільне повернення на постійне проживання на батьківщину з етнічних, економічних, соціальних причин, причин особистого характеру чи інших причин після тривалого проживання в іншій країні (або адміністративно-територіальній одиниці цієї ж країни). Сюди ж належить репатріація раніше депортованих [121, с. 29; 145, с. 137; 166, с. 327; 204, с. 63]. *Релігійною* міграцією називаємо міграцію, що не має постійного характеру і пов'язана з релігійним культом (наприклад, проща та паломництво мусульманського населення в Мекку). До *етнічних* міграцій належать переселення з етнічних мотивів заради покращення умов проживання чи збереження життя за умов існування фізичної («етнічні чистки») або етнокультурної загрози [93, с. 121; 192, с. 102; 201, с. 84–85]. Як вважає І. Прибиткова, будь-яка міграція є етнічною, оскільки кожна людина належить до певного етносу [211, с. 70–72]. Дозволимо собі заперечити це твердження хоча б з огляду на побудову несуперечливої класифікації: виокремлюючи як критерій «причини–цілі», можна з упевненістю стверджувати, що не кожен мігрант при переселенні має самі лише етнічні причини: зазвичай вони тісно пов'язані із цілим комплексом інших соціальних причин і не відіграють (за рідкісним винятком) самостійного значення. *Екологічною* міграцією називають переселення з районів екологічних катастроф та стихійних лих унаслідок суттєвого погіршення умов проживання в наявному навколишньому середовищі. Осіб, які здійснюють екологічну міграцію, ще часто називають «екологічними біженцями» [115, с. 40]. *Туристична* міграція – це туристичні поїздки, які, зазвичай, не мають постійного характеру та відбуваються у різних напрямках; *освітньою* міграцією назвемо переважно тимчасове переселення, що триває від кількох місяців до кількох років та має на меті навчання у навчальних закладах за межами адміністративно-територіальної одиниці постійного місця проживання. *Політичну* міграцію можна поділити на два види. Перший вид – міграція, що настає внаслідок змін політичних режимів (це одиничні або масові переміщення населення, яке підтримує політичну опозицію та, відчуваючи загрозу своєму існуванню, змінює місце/країну постійного

проживання); таких людей ще називають «політичними біженцями». До цього виду міграцій варто зачислити переселення внаслідок змін державних кордонів. Другий вид – це міграція *дипломатичного корпусу та військових*, або тривалі відрядження (приблизно 3–4 роки, залежно від місця призначення) військовослужбовців, дипломатів, адміністративно-обслуговуючого персоналу дипломатичних установ та їхніх сімей.

Вважаємо, що найбільш розгалуженою структурою цього сегменту означень володіє економічна міграція. Відповідно до обраних критеріїв, у ній можна вирізнити декілька блоків, врахування яких у польових дослідженнях виглядає доволі вмотивованим, оскільки охоплює різні аспекти цього явища, насамперед у посткомуністичних суспільствах. Перелічимо ці блоки. *Економічною* міграцією є перетин внутрішньодержавних та міжнародних кордонів у пошуках роботи, з метою придбання чи продажу товарів, інвестування та інших видів діяльності, що мають економічні цілі чи мотиви. Так звані «*економічні біженці*» – це люди, які виїжджають з місця постійного проживання через незадовільні економічні умови (масове безробіття, непомірно високий рівень цін, невиплата зарплатні тощо) за відсутності інших мотивів (стихійних лих, екологічних катастроф, воєн). Цей вид міграції виокремлюємо за субкритерієм *причин*. Інший різновид економічної міграції – міграцію трудову – виокремлюємо за субкритерієм *цілей*.

Трудова міграція – це міграція осіб, що внаслідок погіршення економічної ситуації переїжджають на певний період часу, виключно для того, щоб найнятись на роботу та висилати гроші додому або робити заощадження для матеріального забезпечення свого існування після повернення додому. Трапляються класифікації, де до трудової міграції зачисляють будь-яку міграцію, що спричиняється до найму на роботу у країні імміграції, та міграцію з метою навчання, проте ми уже розділили ці види міграції за цілями та причинами. Також трапляються випадки трактування трудової міграції як міграції з метою суто легального найму, однак тоді проблематично класифікувати міграцію з метою найму без офіційного дозволу, отож наведене ширше означення вважаємо більш правильним [121, с. 28; 281, с. 68; 286, с. 400]. Трудову міграцію можна поділити на міграцію з метою працевлаштування за *спеціальністю*, отриманою раніше, та за *спеціальністю, яка їй не відповідає*.

Іншим критерієм класифікації трудової міграції є професійно-кваліфікаційний рівень мігрантів. Здебільшого трудові мігранти – це *некваліфіковані* або *низької кваліфікації* працівники, оскільки саме на таку працю існує найбільший попит у країнах імміграції. Другий вид – міграція *висококваліфікованих* кадрів – це: 1) міграція, пов'язана з незадоволеністю спеціалістів рівнем матеріально-технічного та інформаційного забезпечення їхньої професійної діяльності (при цьому переважно відбувається зміна місця роботи, але не спеціальності, бо мігрантів приваблює не сама можливість отримати роботу, а відшукати кращі умови для праці та більшу заробітну плату); 2) міграція працівників *транснаціональних корпорацій* (ТНК) та му-

льтинаціональних корпорацій міжнародних організацій, які, відповідно до специфіки цих утворень, змушені час від часу змінювати місце роботи (проте тільки географічне місце) [121, с. 29; 286, с. 401]. Третій вид трудової міграції – *інтелектуальна* – це міграція вчених, викладачів університетів, працівників науково-дослідних інститутів, що працюють переважно за спеціальністю на основі короткотермінових чи довготермінових контрактів у країнах імміграції, де отримують кращі умови праці та вищу зарплату, ніж у рідній країні. За мотивацією інтелектуальна міграція схожа на попередній вид трудової міграції [182, с. 33; 281, с. 74]. Ще одним різновидом трудової міграції є міграція *бізнесменів-інвесторів*, що вкладають гроші у вже існуючі або створюють нові підприємства у місцях (країнах), які не є місцем їхнього постійного проживання.

Отже, як бачимо, всупереч поширеним твердженням про те, що різні види міграції змішуються і саме тому їх неможливо чітко класифікувати, завдяки запровадженню низки критеріїв видається не так уже й важко зачислити будь-який її вид до певної категорії міграції. Звісно, з розвитком міграційних процесів з'являються її нові види і, відповідно, класифікацію потрібно доповнювати та удосконалювати. Добрим помічником при цьому може стати означення як самої міграції, так і відповідних її видів та їхнє розмежування з подальшим введенням цієї інтерпретації понять до методологічних частин програм конкретно-соціологічних досліджень.

1.4. Емпіричне дослідження. Українська міграція до Польщі та Греції в системі класифікації міжнародних міграцій

Як уже зазначено у Передмові, теоретичні дослідження у нашій праці переплетені із викладенням результатів авторського емпіричного дослідження. Отже, у визначенні типу міграції за критерієм *легального статусу* в країні перебування зазначимо наступне. До **Греції** при першій міграції здебільшого українські іммігранти виїжджають на основі офіційного документа – візи, проте найчастіше це короткотривалі туристичні візи, з закінченням терміну дії яких іммігрант нелегально залишається в Греції, тобто це *напівлегальна* міграція: «я аж через 4 роки получила карту. Почали офіційно реєструвати і я тоді получила зелену карту, тоді я вже себе почула людиною» [ГУ-7], «ми всі як турист на небагато часу, ніби відкрита віза в мене була на десять днів» [ГУ-13]. Також кілька респондентів зазначило, що мають досвід *нелегального* перетину грецького кордону за допомогою «спеціальних людей»⁷: «... ногами пішки через гори. ... І ми приїхали в Болгарію, купили ваучер поїхали в Болгарію. ... Там самі підходять: «ми вас переведемо», ... брали 200 доларів, ті 300 і 500 ... Перевів нас той во болгарську і потім

⁷ Терміни «спеціальні люди», «спеціальні фірми», «спеціальні організації» тощо запозичені автором із лексики респондентів, що брали участь у проведеному дослідженні.

попід гречку [Границю], отак пересунули попід ті дроти. ... ми цілу ніч блукали, блукали. ... І дійшли ми до аж пограничної зони ... потім дійшли до залізної дороги, взяли білет, доїхали в Салоніки. ... Взяли даліше білет на Афіни» [ГГ-24]; «Через Черновці [з Хмельницька] я виїжджала ... Мені відкрили візу на Словачію, на 5 днів. ... там бусік, був зроблений такий ящик, куда входе два чоловіка [для нелегального перетину кордону шенгенської зони]. ... Ми приїхали до Мілану ... там бо той хто мав мене брати на корабль [до Афіні]. ... Перший раз я їхала через Москву. ... мені зробили, шо я працюю в Москві ... Подала документи, і Франція відкрила мені візу. ... Там була туристичіска фірма, в Москві ... вона занімалася москвічачами і подпольно вона занімалася... от такими вот, як ми, українцями, потому шо з України було виїхати неможливо. ... Мені обійшлося 3 тисячі, щоб сюда доїхати» [ГГ-32]; «там дванадцять чоловік нас набрали і так завезли в Грецію, по пішоходному переходу, то ми з Македонії до Греції по пластунські по цій воранині лізли, та то жах був, на цвинтарі переховувалися, вони нелегально нас перекидували, цей провідник хотів собі заробити, по 600 доларів тоді брали» [ГУ-1]; «Доїхали до Болгарії, в Болгарії ми переночували, вранці ми з болгарськими туристами, нас підсадили туди: половина була нас, половина їх, ми з болгарськими туристами як туристи заїхали в Грецію» [ГУ-14]. У результаті трьох хвиль легалізації основна частина опитаних українських іммігрантів у Греції отримала тимчасовий дозвіл на проживання і роботу: «в мене є документи з 2000-го року. Шо два роки, я поновлюю. ... тепер вже нас будуть робити на 10 і більше» [ГГ-2], а ті, хто одружився із греками – дозвіл на постійне проживання, або громадянство цієї країни: «в мене документи вже підійшли отримувати, але ... казала, що я не буду приймати ні грецького підданства, нічого, але для того, щоб я працювала лікарем, тут треба було грецьке громадянство» [ГГ-6]; «Зараз малий [син від першого шлюбу з українцем] буде мати 18 років. Напевно, на другий рік будемо давати папери на громадянство» [ГГ-26]. Станом на момент проведення дослідження (часто при повторних міграціях) для переважної більшості опитаних у Греції та для 2/3 опитаних в Україні на момент останньої міграції в Грецію їхній статус у цій країні був легальним: «як я була дома, почалася легалізація ... Поїхала, легалізація закінчилась, так що я була без документів» [ГУ-4].

Для в'їзду в **Польщу** до 2003 р. українські мігранти не потребували віз і перебували в цій країні легально. На момент проведення дослідження останній статус більшості респондентів у цій країні також був легальним, що базувався на наявності здебільшого робочої (чи іншого виду) візи, а також дозволу на тимчасове чи постійне проживання: «Карта постійного перебування ... дозволяє мені проживати в Польщі, працювати тут, отримувати соціальну допомогу, медичну допомогу, отримувати працю, таку, яку я собі забажаю, і там, де мене приймуть ... в мене є всі права як у польських громадян, крім права обирати президента і парламент польський»

[ПП-3], «я не мушу старатися про дозвіл на працю, бо як з того титулу молженство [подружжя], так якби, то я маю карту побиту, а як маю карту побиту, то вони мене затруднюють так само, на таких самих умовах, як поляка» [ПП-21]. Варто зазначити, що здебільшого дозвіл на постійне проживання мають ті, чий сім'ї частково/повністю проживають у Польщі. Також доволі поширеним є *напівлегальне* перебування на основі протермінованої робочої, туристичної, гостьової візи чи дозволу на проживання: «Я взагалі ніякої не маю. ... В мене віза закінчилась. ... по запрошенню в мене була» [ПП-13]; «як вертається [розлучається], то автоматично забирають дозволення на працю ... ну, зараз я нелегально сиджу» [ПП-16]; «Три місяці можна було бути, а три місяці треба було вдома сидіти. Бо я лишилася, бо що мала робити. Мені треба грошей ... То тепер взагалі не можна прийти ... Ну і я рішила залишитися» [ПП-18]. Зустрічаються й респонденти, які вїхали в Польщу на безвізовій основі і продовжували залишатись там і тоді, коли такий дозвіл втратив силу.

За *способом реалізації* в українських мігрантів у Греції переважає *ланцюгова* міграція, (коли одні іммігранти, які виїхали раніше, допомагають виїхати і влаштуватись «новим» мігрантам): «я вже їхала так, тут вже були, дівчат вже багато вже було, я їхала в 2001-му році, вже були дівчата по 5, по 7 років тут» [ГГ-16]; «Тай так пішло таке, як Вам сказати, – ланцюгова реакція від приятелів. ... Одна поїхала, друга, третя, пише, дзвонить, що добре і приїжджай. І я через туристичне бюро, позичила гроші на дорогу, потім там відробила, прислала гроші сюди» [ГУ-2]; «По дорозі вона казала: «може в Італію». Але всі їхали в Грецію, і я сама в Італію? Що я буду робити?» [ГУ-3]. Крім того, існує такий підвид організованої міграції, як *приватно-організована* – організація виїзду офіційно існуючими приватними туристичними фірмами, що, окрім основної діяльності, займаються перевезенням мігрантів для подальшого працевлаштування у Греції, або приватними нелегальними «спеціальними організаціями», що також займаються перевезенням/працевлаштуванням мігрантів: «ніби було турне, туристичне турне, це була ... Греція, Італія і Франція, і ото таке турне, і ми мали з Франції вертатися на Україну. ... Я тоді заплатила щось 680, по моєму, доларів» [ГГ-18]; «Тоді у 90-х вже хтось тут був і складали групи, і везли як туристів, і ми тут сиділи і чекали роботи» [ГГ-31]; «я знайшла таку спілку, яка допомагала нашим жінкам їхати туди... Так, вона оформляється як турист, але всі знають, що їдуть на роботу» [ГУ-14]. Доволі поширеним у Греції є поєднання цих двох видів: «Вона [подруга] знайшла фірму, ну і вона більш знала, орієнтувалася в тому; ... вона взнала, розвідала, що є така можливість що через фірму їдеш з туристами там лиш... там лишася. І так ми з нею разом і поїхали» [ГГ-4]. Натомість практично відсутня стихійна міграція (за винятком хіба повторних міграцій за наявності документів, що підтверджують дозвіл на легальний статус перебування в Греції).

У Польщі значно менше поширена приватно-організована форма міграції, а першість тут тримає ланцюгова міграція: «до Польщі то було просто, звичайно я не кидалася по ніяких туристичних, тільки їхала до колежанки ... бо то є надійніше, то вже знаси, що та людина якось тебе не кине» [ПП-4]; «хтось поїхав, другому знайшов роботу, потім потягнули цілу рідню, і так далі, і так далі, но то мене стягнула цьоця» [ПП-7]. Друге місце тут посідає стихійна форма міграції. Характерною вона є здебільшого для тих, хто починав свої поїздки до 2003 р.: «Фактично, так [перша поїхала в Польщу]. І я за собою всіх тягну. Перше братову, тепер Оксана [дочка] приїхала» [ПП-26].

Загалом ланцюгова міграція в Польщу/Грецію поширена переважно із кінця 1990-х, коли у цих країнах вже встигли «осісти» і створити певні іммігрантські мережі ті, хто виїхав на початках цієї хвилі української еміграції.

За критерієм *кількості осіб* у Греції переважає дві форми міграції: осібна та групова. Маємо на увазі групи, організовані туристичними / «спеціальними» фірмами, про які йшлося вище: «ми платили гроші і вони нам відкривали загальну візу. Не індивідуально кожному, а на одному листочку були всі групи. Їхали як туристи» [ГГ-22]; «3 таких, як я, зробилася група. Всі чужі люди. Позналилися в дорозі» [ГГ-26]. Під осібною міграцією тут розуміємо виїзд окремо взятого мігранта, з діючими документами при повторних міграціях, або переважно під виглядом туриста, не повідомляючи перевізника про намір залишитися в країні імміграції: «Не, я їхала сама. Але тут була одна з аптеки. ... Я їхала сама, бо я знала, що вона тут є» [ГГ-2]. Значно менш поширеною є сімейна міграція – здебільшого при повторних поїздках на тривалий час. При цьому члени сімей рідко залишаються на такий же довгий період. Вони або починають міграцію через якийсь час після респондента: «... потім я забрала свого чоловіка, потім – свою сестру, а потім – сестру чоловіка. ... А потім ми забрали дітей» [ГГ-23]; «Діти тільки приїхали і вони по документах приїхали на воз'єднання сім'ї» [ГУ-16]; або ж просто приїжджають на деякий час і повертаються раніше за респондента: «син був мій тут три роки на роботі, але коли вже появились в нас роботи, він поїхав» [ГГ-17]; «Приїхав спочатку син, я йому зробила виклик, він працював ... він два місяці тільки витримав і поїхав до Львова. Потім невістка приїхала на роботу, чотири місяці витримала і поїхала» [ГУ-3]; «До мене приїздила дочка двічі, перший раз приїхала, побула півтора місяці, я думала, що вона зі мною залишиться» [ГУ-14].

У Польщі переважає осібна міграція (ланцюгова чи стихійна), оскільки відстань ближча, простіше організувати переїзд: до 2003 р. через безвізовий режим, а після 2003 р. все ж простіше самостійно отримати польську візу, ніж грецьку. Відповідно, респонденти практично не використовують «спеціальних» приватних організаторів/фірм: «Якось так спонтанно я зробила паспорт і зразу той шофер подзвонив і сказав, що є та робота, я так відразу і поїхала» [ПП-6]; «просто моя родичка була в Кракові і я вже так поїхала» [ПП-17]. У Польщі малопоширена класична сімейна міграція. На-

томість, члени сімей частіше приїжджають до респондентів у Польщу (відвідують їх), а не здійснюють міграцію разом із ними. Це можна вважати своєрідною, несинхронізованою, сімейною формою міграції. *Групова* форма міграції іноді притаманна організації такого типу роботи, як сільськогосподарські (або іншого роду) «плантації». Крім того, при повторних поїздках (як у Польщу, так і в Грецію) форми міграції за кількістю осіб можуть змінюватися, залежно від змін форм міграції за іншими критеріями.

За критерієм *повторюваності* в обидві країни українські мігранти здійснюють здебільшого *повторювану* міграцію. Проте близько половини українських мігрантів із досвідом проживання у **Греції**, але опитаних в Україні, – це представники *одиночної* та *епізодичної* міграції, що пов'язано із проблемами нелегального чи напівлегального статусу і неможливістю в'їхати знову в Грецію через попередню депортацію. Епізодична міграція стає можливою, якщо для наступного виїзду в Грецію респонденти змінюють паспорти (попередньо офіційно змінивши прізвище). Крім того, одиночна міграція характерна для тих, хто мав на меті заробити певну суму і повернувся, досягнувши мети за одну поїздку. В Польщі повторювана міграція є можливою через відсутність віз у згаданих часових межах і можливість відносно легко виробити візу із запровадженням візового режиму, а також з огляду на відстань.

За критерієм *відстані* ми розглядаємо *міжнародну регіональну* міграцію до **Польщі** та *міжнародну континентальну* міграцію до **Греції**, а сам критерій відстані, як і правового статусу, тісно пов'язаний із критерієм тривалості міграції.

Абсолютна більшість респондентів із досвідом проживання в **Греції** зазначає, що виїхали в цю країну на тимчасове проживання із метою повернутися через рік або більше, проте очікувану *тривалість* міграції респонденти визначають значно меншою, ніж виявилось насправді: *«Я не думала оставатися жити. В мене була економічна проблема і я на рік, ну, максимум півтора року виїжджала»* [ГГ-10]; *«Їхала ... на короткий час – там на рік, на два, але так склалися обставини, що рік за рік ставало ще гірше і роботи не було де знайти, і не оплачувалася та робота добре, ну я вже так тут залишилася»* [ГГ-21]; *«відкрита віза в мене була на десять днів, але ті десять днів затягаються на роки, бо ми заплатили гроші»* [ГУ-13]. У будь-якому разі тут йдеться про *тимчасову довготривалу* міграцію. При цьому серед опитаних у Греції характерним є так званий «міф про повернення» – респонденти зазначають, що повернуться, але не вказують конкретних термінів: *«кожен раз надіялась, що все ж таки я поїду швидше додому ... десять років вісім ... працювалося від Паски до Різдва, ще до Паски працюю – поїду додому, ще до Різдва працюю ... а вже останні чотири якихось роки ... навіть про то не думаю»* [ГГ-4], оскільки не можуть оцінити, скільки часу сім'я в Україні ще буде потребувати фінансової допомоги у зв'язку із різними потребами: *«Я спочатку думала на два роки їхати, але так не получилось, бачете як, так не виходить. Люди всі їдуть на рік на два, а тепер і по*

десять, по дванадцять. Той хату почав будувати, той діти вчить, той внуки вже підросли вчить. І так всім виходить, що мусить там бути довше» [ГУ-7]. Проте ми вважаємо таку аргументацію не зовсім достатньою. Однею із причин невизначеного терміну повернення є, з одного боку, острах перед повторною адаптацією в Україні, де респонденти не проживали постійно 5–10, а то й 15 років, з іншого – тривалий шлях інтеграції у грецьке суспільство, який не минув безслідно. Додавши до цього особистісні (сімейні) причини еміграції, про які йтиметься далі, отримаємо дещо повнішу картину обставин виникнення такого явища, як «міф про повернення». Крім того, у Греції в окремих випадках йдеться і про *постійну* міграцію при повторних виїздах – українські іммігрантки, які в Греції одружились із греками, але навіть вони не відкидають перспективи повернення в Україну через певний період часу чи за певних обставин: «Може ми всі переїдемо на Україну. Чоловік мені говорить, що він допрацює до пенсії, но йому ще 12 років і більше... І він буде мати пенсію, і ми поїдемо на Україну жити...» [ГГ-10]; «Ніколи не говори «ніколи». ... Якщо захочу. Маю там квартиру, с куди їхати. Але залежно скільки хто буде жити з нас. Кажуть, може вдовою лишуся ... То діти будуть по своїх квартирах, а я поїду собі додому» [ГГ-26].

Серед опитаних українських іммігрантів у Польщі близько половини – це, здебільшого, іммігранти, які на момент інтер'ю здійснюють *тимчасову короткотривалу* та *сезонну* міграцію. Інша половина – представляє (станом на момент проведення дослідження) *тимчасову довготривалу* міграцію. Проте вони, здебільшого, маючи досвід тимчасової сезонної та маятникової міграції, згодом змінивши тип роботи (наприклад, із роботи в човниковій торгівлі чи на «плантаціях» на роботу типу *exo/meso* – прибирання, догляд та інше), змінили і форму міграції на тимчасову короткотривалу чи тимчасову довготривалу: «до того часу, то були мої такі доривчі роботи, коли ще Польща не ввійшла до Шенген-зони і можна було їздити на 2–3 місяці, то що 2–3 місяці я приїжджала додому. Тепер це буде по-іншому виглядати, я буду мати відпустку... відпустку, а так, ну, націлено працювати цілий рік» [ПП-2]; «Три місяці вдома, три місяці поїхала собі, а пізніше вже лишилася, рік сиділа» [ПП-18]; «зараз була на 3 місяці, тепер на півроку, а взагалі так стараюся більше» [ПП-19]. Водночас 2/3 опитаних в Україні із досвідом проживання в Польщі представляють *тимчасову сезонну* форму міграції: «Ну я можу місяць там бути, можу два, можу три. Більше трьох місяців я там не сиджу. До трьох місяців і до хати» [ПУ-22]; «найбільше, що можна було витримати, то 3 місяці, 2 місяці, 1,5 місяця, а так на рік-два ніколи не ризикувала їхати. То дуже важко» [ПУ-15]; а решта – здебільшого, *тимчасова короткотривала* (іноді – *довготривала*) міграція: «Це може бути раз на три місяці, раз в шість місяців, або й раз на рік, переважно це буває перед святами» [ПУ-28]; «Могла бути раз в півроку [в Україні], раз в три місяці, переважно раз в півроку» [ПУ-7]. Крім того, для цієї групи респондентів характерним є тип роботи на «плантаціях». Можна зробити певні висновки:

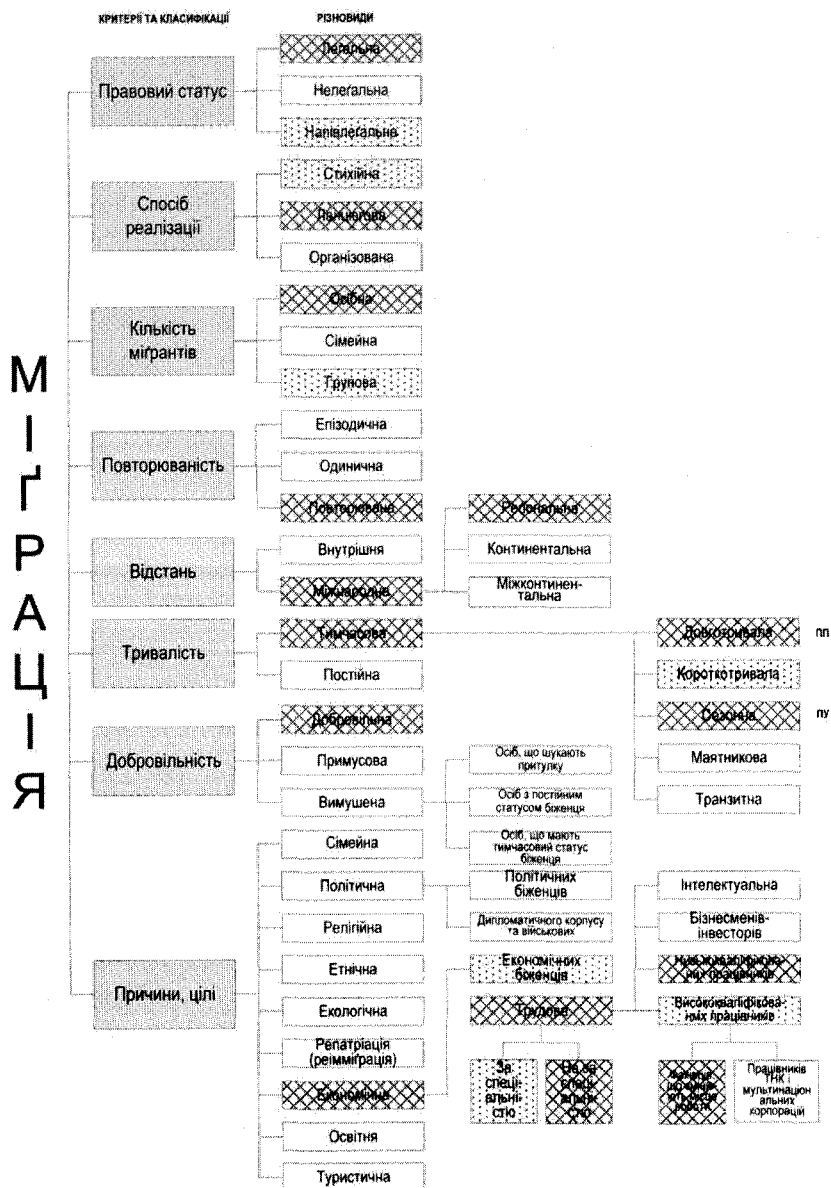

Рис. 1.4.1. Класифікація української міграції до Польщі
 (▨) – основні види, (▤) – другорядні

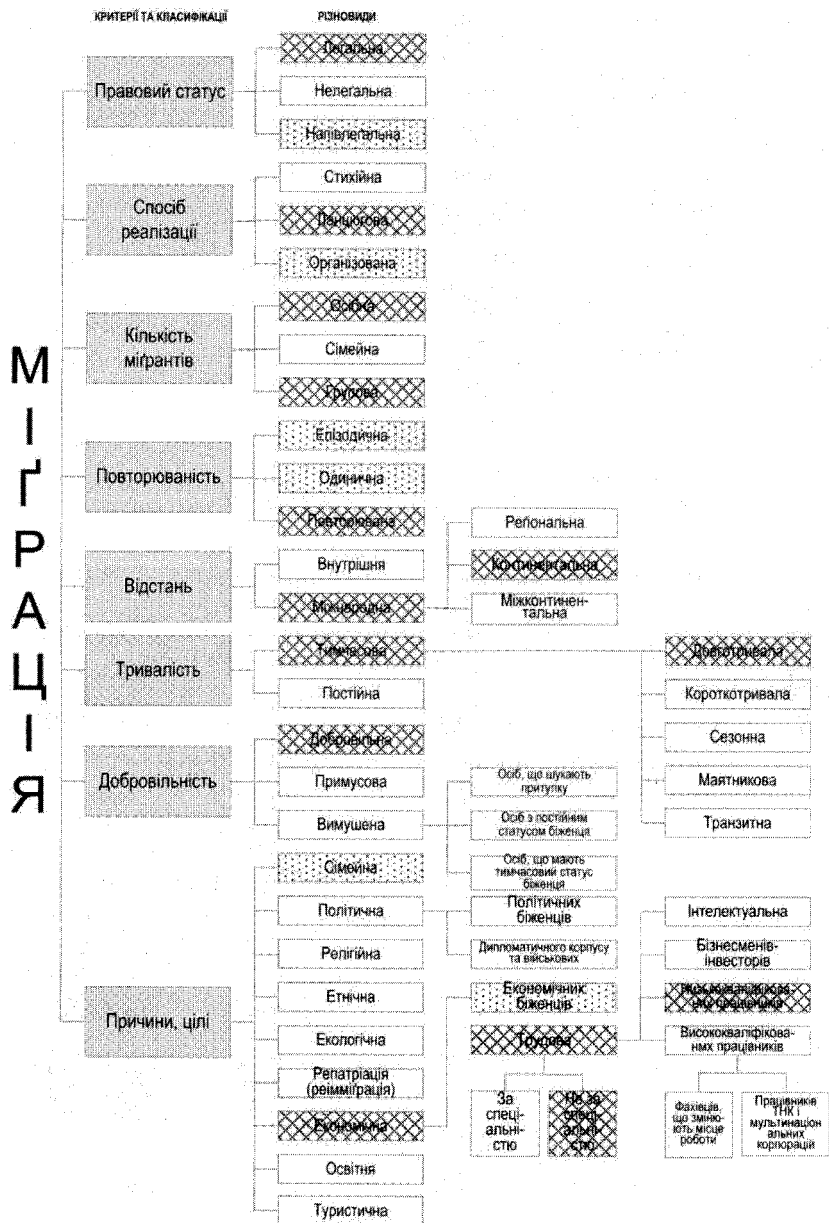

Рис. 1.4.2. Класифікація української міграції до Греції

(– основні види, – другорядні)

оскільки респонденти опитані в Україні, частіше перебувають власне в Україні, то вони могли саме із цієї причини потрапити у вибірку за методом «снігової кулі». Також їх можна вважати потенційними мігрантами, що у майбутньому змінять форму міграції за критерієм тривалості у бік збільшення тривалості, як це зробили свого часу опитані у Польщі. Крім того, варто зазначити, що опитані в Україні мають загалом менший досвід міграції і становлять дещо молодшу вікову групу, ніж опитані в Польщі, про що детальніше йтиметься у межах аналізу міграційної та вікової ідентичностей/практик. Тобто можна припускати, що група «ПУ» знаходиться загалом на ранішому етапі міграції до Польщі, ніж група «ПП», тоді як група респондентів, опитаних в Україні із досвідом роботи в Греції, навпаки, загалом знаходиться на пізнішому етапі міграції – власне кажучи, завершення міграції реімміграцією на постійне проживання в Україні.

Щодо критерію *добровільності*, то всі респонденти як у Польщі, так і в Греції зазначають, що міграція не була примусовою чи вимушеною, хіба що деякі із них вважають, що рівень життя сім'ї в Україні є таким, що «змушує емігрувати», однак зауважують, що до виїзду їх спонукало власне бажання, тобто міграцію можемо позиціонувати винятково як *добровільну*. Загальну картину класифікації досліджуваної української міграції до Польщі та Греції за авторською системою розгалуженої класифікації за вісьмома критеріями пропонуємо на рис. 1.4.1 та 1.4.2 [230], а до більшості із цих видів класифікації звертатимемось далі у тексті. Це, зокрема, стосується і класифікації за критерієм причин-цілей міграції, про які йтиме мова у підрозділах 1.5 та 1.6.

1.5. Міжнародна міграція крізь призму її причин та наслідків

Міжнародна міграція – це соціокультурне явище, в якому задіяні різноманітні актори (як на макро-, так і на мікрорівні). Вона спричиняється різними об'єктивними та суб'єктивними соціальними, культурними та особистими процесами і явищами, а також має різні наслідки для кожного з цих вимірів. У науковій літературі міжнародну міграцію здебільшого розглядають окремо як причину чи як наслідок певних змін у соціальній, культурній чи особистій площині, а її причини та наслідки переважно не класифікують за критеріями цих площин. У нашій праці пропонуємо спробу комплексного аналізу і класифікації причин і наслідків міжнародної міграції та визначення через призму причин і наслідків на макро- і мікрорівнях її місця як соціального, культурного та особистого явища і як світового процесу загалом.

За *причину* приймаємо «явище, яке обумовлює або породжує інше явище; підстава, привід для яких-небудь дій, вчинків», а за *наслідок* – «те, що впливає з певних обставин, дій» [279, с. 660; 552]. Говорячи про причини у контексті процесу міграції, зазначимо, що як власне міграцію поділяємо на еміграцію та імміграцію, так і її причини розділимо на причини еміграції та причини імміграції. В дусі відомої *pull-push* теорії [466] російські дослідники

Ю. Доцицин та М. Лапін у своїй праці причини еміграції називають «підштовхуючими», а причини імміграції – «приваблюючими» чинниками одного і того ж явища – просторового переміщення населення [85, с. 93]. Ми вважаємо за доцільне окремо говорити про еміграцію та імміграцію, коли йдеться про їхні *причини*, а також наслідки (оскільки бачимо суттєві відмінності між ними).

Звичайно, приймаючи рішення про міграцію, людина керується передусім бажанням змінити умови життя або життя загалом на краще. У цей час вона перебуває у пошуку, за словами О. Ахієзера, «повноти буття» [16], тобто у пошуку того, чого їй бракує на даний момент, аби задовольнити всі свої потреби і бажання, – чи то особисті, чи культурні, чи соціально-економічні.

Виокремимо три основні групи *причин еміграції*: соціальні, культурні та особисті [235]. До *соціальних* (у широкому розумінні) причин еміграції зачислимо переважно економічні, демографічні та політичні (рис. 1.5.1).

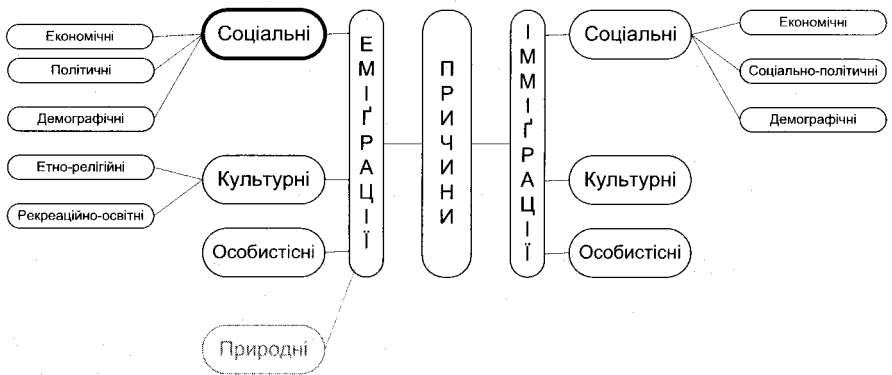

Рис. 1.5.1. Причини міграції

Багато дослідників вважає, що *економічні* причини еміграції завжди є головними. Аргумент такий: доки існує суттєвий розрив у рівнях соціального благополуччя та у рівнях доходів у різних країнах, доти головною причиною еміграції буде покращення свого матеріального становища [5, с. 103; 121, с. 30; 271]. Навіть ті, хто розглядає інші причини (як, наприклад, політичні, демографічні чи етнічні), вважають їх лише супровідними [129; 204; 250] або навіть не зовсім причинами, а скоріше приводами до еміграції, у той час як найголовнішим, з їхньої точки зору, є все ж пошуки кращого власного матеріального забезпечення. Тобто згадувана «повнота буття» тут полягає у так званому фінансовому благополуччі як ключі до щастя, заради якого людина і починає пошуки кращого життя. Ми дозволимо собі дещо не погодитись з таким твердженням. До еміграції людину спонукають різноманітні при-

чини або радше їхня сукупність, але економічні чинники виходять на перший план для самого мігранта тоді, коли еміграція вже стає імміграцією, оскільки кожен іммігрант постає перед проблемою виживання і матеріального забезпечення (власними силами або за рахунок приймаючої держави чи інших осіб). Іншими словами, якою б не була еміграція, імміграція рано чи пізно все ж набере суттєвих економічних характеристик. З огляду на важливість економічних причин розглянемо детальніше їхні основні види.

Однією з причин економічної еміграції є колись особливо актуальна міграція заради освоєння нових земель, а також дещо сучасніший її прояв – міграція заради (чи внаслідок) урбанізації [15]. Мається на увазі еміграція, яку спонукають державні органи чи великі економічні суб'єкти заради переважно екстенсивного економічного розвитку міста чи країни.

До економічних біженців належить категорія емігрантів, яких до еміграції спонукали погані економічні умови на батьківщині (інфляція, масове безробіття, непомірковано високий рівень цін, невиплата зарплатні тощо), що зумовили масове зубожіння. Таку міграцію А. Адеподжу називає «міграція як стратегія виживання сім'ї» [6, с. 163–164]. Зазначимо, що сьогодні така мотивація притаманна передусім емігрантам зі слаборозвинених країн Африки, Азії та Південної Америки. А метою цього виду міграції є звичайне фізичне виживання членів сім'ї або у країні імміграції, або на батьківщині за рахунок грошових переказів емігранта.

Від економічних біженців відрізняємо категорію тих трудових емігрантів, до еміграції яких спонукали погіршення економічної ситуації та бажання знайти роботу на дещо вигідніших (ніж на батьківщині) умовах та висилати гроші додому, або робити заощадження для матеріального забезпечення (свого та своєї сім'ї) після повернення. Причому економічною метою такого виїзду є потреба підвищення добробуту сім'ї, вирішення житлового питання, фінансування навчання дітей, здобуття матеріальних можливостей для покращення умов життя, купівлі предметів розкоші, відпочинку чи туристичних поїздок для себе чи членів своєї сім'ї [93; 519, с. 62]. Зазначимо, що здебільшого саме такими є причини української еміграції, що у більшості випадків і позиціонують як трудову.

Виокремимо причини, які спонукають інтелектуальну еміграцію, або «відтік умів». Тут, зазвичай, першою скрипкою є економічні чинники: незадовільний рівень заробітної платні, слабка матеріально-технічна база для теоретичних та прикладних досліджень, недостатній доступ до напрацювань зарубіжних колег та контактів з ними, спричинені обмеженим фінансуванням наукової та технічної діяльності [282; 286, с. 401]. Хоча слід визнати, що економічні причини у цьому випадку зазвичай доповнюють культурні та особисті, про які йтиме мова далі.

Головною демографічною причиною еміграції є вирішення проблеми перенаселення у країні. Недостатність робочих місць та, відповідно, погана забезпеченість ресурсами для виживання, спричинені збільшенням народжу-

ваності, «виштовхують» переважно молодих емігрантів у країни, де існують проблеми низького рівня народжуваності та старіння населення. Країнами демографічної еміграції можна, до прикладу, назвати Індію та Китай.

Політичні причини переважно виникають, коли йдеться про вимушену еміграцію, що спричиняє потоки біженців різних видів. Одним з видів політичних причин еміграції є етнічні внутрішньодержавні конфлікти та громадянські війни, замішані на класових, регіональних, ідеологічних розбіжностях чи боротьбі за владу (до прикладу, Камбоджа, Лаос, Сальвадор 1980-х років). Сюди ж зачислено і втечі від авторитарних та революційних режимів (наприклад, Гаїті, Куба, Парагвай чи Східна Німеччина, Польща, Угорщина, Чехословаччина 1950–1980-х років) [200, с. 189; 575, с. 188–205].

Така причина, як розпад країни (СРСР чи Югославії, наприклад) на кілька незалежних країн, спричиняє еміграції між новоутвореними державами з мотивом повернення на новостворену батьківщину. Більш-менш добровільну міграцію переважно між прикордонними регіонами спричинив свого часу і розпад колоніальної системи та, відповідно, визначення емігрантами своєї державної (національної) приналежності [5, с. 104; 115, с. 40–41]. У згаданих ситуаціях політичні причини присутні не у чистому вигляді, вони мають також етнічний відтінок.

Як розпад країни, так і інші чинники, що спонукають міждержавні конфлікти або просто напружені стосунки між державами, також є причинами політичної еміграції. До цього виду причин політичної еміграції можна зачислити Другу світову війну, конфлікт у Нагірному Карабаху (після розпаду СРСР), радянську інвазію до Афганістану чи перманентні війни Ізраїлю із сусідніми арабськими країнами [575, с. 188–193].

Еміграція за кордон може також бути частиною державної стратегії, що спрямована на мирне захоплення нових земель та встановлення *de facto* контролю над певною територією, що офіційно належить іншій державі. Така еміграція може схилитися і до демографічної, передусім якщо йдеться про густонаселені регіони еміграції [475, с. 28–40]. Міграцію-заселення у сучасному світі розглядають як «територіальну експансію повзучого характеру, що здійснюється з використанням міграції» [33, с. 278]. Тут прикладом може слугувати інтенсивне албанське заселення сербського Косова або, якщо говорити про внутрішньодержавну еміграцію, заселення росіянами територій інших республік, включених до складу СРСР, що подекуди супроводжувалось депортацією корінного населення (кримських татар, наприклад).

Наступними розглянемо *культурні* причини еміграції, серед яких виокремимо етно-релігійні та рекреаційно-освітні.

Найбільшу групу культурних причин складають *етно-релігійні* чинники. Сюди належать, по-перше, конфлікти, в основі яких лежать суперечності між різними етно-расовими, релігійними групами чи племенами або конфлікти таких груп із державними органами, що супроводжуються переслідуванням за ознаками приналежності до цих груп. Як приклад наве-

демо боротьбу проти тутсі в Руанді чи проти індуїстів у Пакистані, а також «етнічні чистки» у колишній Югославії [575, с. 200–203]. До етно-релігійних причин зачислимо також репатріацію. Причиною репатріації є зазвичай переселення на свою етнічну батьківщину після тривалої (власної або предків) еміграції. Наприклад, це переселення росіян з країн – колишніх республік СРСР – до Росії після розпаду Радянського Союзу через незадоволення ставленням місцевих державних органів і населення до них [93]; сюди ж належить репатріація кримських татар чи постійне заселення Ізраїлю євреями з усього світу, що повертаються на «етнічну батьківщину».

До *освітніх* причин належать бажання вчитися за кордоном, отримати освіту, яка є недоступною на Батьківщині, підвищувати свій професійно-кваліфікаційний рівень, вивчити іноземну мову, щоб потім використовувати свою освіту у роботі вдома чи за кордоном. Окрім того, причиною еміграції може бути також здійснення туристичної поїздки з метою розширити світогляд або просто відпочити за кордоном, хоча останні можна певною мірою вважати і причинами імміграції.

Окрім соціальних та культурних, ми виокремлюємо третю групу причин еміграції – *особисті*. Такими причинами можна вважати «прагнення до оптимального розміщення унікальних інтересів індивіда» [181, с. 8], що проявляються у цікавій роботі, сприятливому кліматі, зручному побуті, що імпонують індивіду. Це стосується можливостей самореалізації, які недоступні без еміграції. Тут часто наводять приклад «відтоку умів», коли люди керуються не в останню чергу пошуком умов для власного професійного та інтелектуального росту і розвитку, яких немає вдома [295, с. 111]. Крім того, варто виокремити сімейні причини: пошук партнера для сімейного життя, пошук можливостей для реалізації дітей, а також втечу від різноманітних сімейних проблем, насамперед у випадку еміграції з девіантних сімей (вербальне та фізичне насильство, несумісність характерів подружжя тощо), а також після втрати близьких людей [47].

Існують такі причини еміграції, що не належать до жодної з трьох перелічених груп. Серед них: голод, що виникає внаслідок поганого урожаю, спрямованої діяльності владних еліт або військових дій (причина, яка, до прикладу, перманентно породжує потоки міграції з африканських країн); природні стихійні лиха (землетруси, повені, цунамі, торнадо); катастрофи, спричинені діяльністю людини (як-от Чорнобильська катастрофа) [115, с. 41–43; 575, с. 189–190]. Ці причини можна було б умовно назвати *природними*, проте, як ми зазначили, як до голоду, так і до стихійних лих часто має стосунок людська діяльність.

Причини еміграції тісно пов'язані з *причинами імміграції*. Цей зв'язок пояснює так званий «мотив Токвіля», який свого часу зазначив, що людей змушує активно діяти не постійне погіршення їхнього становища, до чого вони швидко звикають, а поява перспективи покращити це становище [240, с. 24]. Іншими словами, людей до міграції спонукають нерідко не (або не

лише) перелічені вище причини чи їхні різноманітні комбінації, а перспективи, які відкриваються за умови імміграції; їх ми називаємо причинами імміграції.

Якщо основні причини еміграції лежать як у соціальній, так, меншою мірою, і в культурній та особистій площинах, то причини імміграції криються переважно лише у *соціальній*.

Найчастіше іммігрантів ваблять *економічні* чинники. Причому йдеться і про висококваліфікованих працівників, і про людей, що ладні працювати на непрестижних, низькооплачуваних (за мірками приймаючого суспільства), непостійних та навіть небезпечних роботах, оскільки економіки країн імміграції мають постійний попит на таких працівників [13, с. 50; 281]. Самих же іммігрантів приваблюють широкі можливості працевлаштування, професійного росту, кращі (ніж вдома) шанси знайти найвигідніші умови застосування своєї праці, оскільки рівень заробітної платні в країнах імміграції подекуди у декілька разів перевищує той, що існує в країнах еміграції [159, с. 88–89]. Попит на робочу силу у розвинених країнах з'явився як завдяки їхньому економічному розвитку, так і демографічній кризі.

Демографічна криза полягає у зменшенні рівня народжуваності корінного населення та, відповідно, старіння населення. Це призвело до появи у міграційній політиці терміна «міграція-заміщення», під якою мають на увазі міграцію, спрямовану на заміщення іммігрантами тих робочих місць, що призначались місцевим жителям, але виявились вакантними через недостатню їхню кількість [80, с. 97]. США, наприклад, зіштовхнулись з такою проблемою, коли на пенсію почало виходити покоління, народжене внаслідок післявоєнного «бебі-буму» (а це близько 75 млн населення), і їхнє місце (зокрема, в економіці) довелось займати іммігрантам [294, с. 61]. Це зразок економічного обґрунтування демографічних причин імміграції, проте на цьому ж прикладі далі покажемо і *політичне*.

Якщо, до прикладу, у В'єтнамській війні 1970-х років більшість військового складу США становили WASP (White Anglo-Saxon Protestant – білі англосаксонські протестанти), то на початок XXI ст. у континентальній армії та на 720-ти закордонних військових базах США воюють здебільшого «інші» [294, с. 63]. Як бачимо, іммігранти потрібні не тільки для збалансування ринку праці чи заповнення ніш, спричинених демографічними кризами, але й для того, щоб служити та воювати у контрактній армії.

Крім того, приваблювати іммігрантів можуть і зміни, які відбуваються в імміграційній політиці країни імміграції і які можуть, наприклад, знімати обмеження (квоти) на прийом іммігрантів (як у США 1965 р.) [434, с. 294]. Такі спонукальні зміни можуть відбуватися і у внутрішній політиці країни імміграції: у 1990-х роках після припинення політики апартеїду у ПАР цю країну почали накривати хвилі іммігрантів із Сенегалу, Нігерії, Сьєрра-Леоне та інших [6, с. 170], для яких до того ПАР не була такою привабливою через апартеїд.

Загалом основною *соціально-політичною* причиною імміграції є бажання змінити свою країну на ту, де рівень життя значно кращий і не тільки заробітна платня вища, але й суспільне та політичне життя є стабільнішим [204, с. 65–70]. Саме стабільність найбільше приваблює іммігрантів з країн, що втягнуті у різноманітні конфлікти та трансформації.

Окрім соціальних причин імміграції важливою часто буває така *особиста* причина, як возз'єднання чи створення сім'ї. Стосовно ж *культурних*, то вони, на нашу думку, стосуються переважно еміграції.

Треба зауважити, що як у випадку конкретного мігранта, так і стосовно міжнародної міграції загалом майже не існує випадків, коли окремо взята причина виступає у чистому вигляді. Зазвичай йдеться про сукупність різних причин і навіть груп причин. Комбінація цієї сукупності практично у кожному випадку інша, проте завжди є якісь головні причини (групи причин).

Щодо зв'язку між причинами міжнародної міграції та видами потоків мігрантів можна виокремити деякі закономірності. Політичні причини, до прикладу, має здебільшого примусова та вимушена міжнародна міграція, економічні – вимушена або добровільна; те ж стосується й етнорелігійних причин. Рекреаційно-освітні та різні особисті причини має переважно добровільна міжнародна міграція, а екологічні – навпаки, вимушена. Таку особистісну причину, як наявність певної етнічної чи релігійної ідентичності (як приклад – єврейської), має міжнародна, легальна, сімейна, одинична, постійна, добровільна, етнічна (чи релігійна) міграція (або реімміграція) [70]. З такою ж точністю, напевно, можна визначити і міграцію, що має демографічні причини. Це, здебільшого, економічна, добровільна (або вимушена), постійна, міжнародна, одинична, сімейна (або групова), ланцюгова (або стихійна) міграція. З іншого боку, стосовно правового статусу, наприклад, нелегальна та напівлегальна міграція має, здебільшого, соціальні причини, тоді як легальна може з однаковою ймовірністю мати як культурні чи соціальні, так і особисті причини. Здійснене нами авторське соціологічне дослідження, результати якого викладено, зокрема, у підрозділі 1.6 і стосуються переважно міграційних практик представників українського суспільства, дають підстави уточнити тезу щодо відносного збільшення питомої ваги причин культурного характеру в мотиваційній сфері сучасних мігрантів. Припускаємо, що серед причин міжнародної міграції з пострадянських країн поступово і дуже повільно збільшується питома вага чинників неекономічного та особистісного характеру, передусім під час повторних міграцій.

Далі розглянемо три основні групи *наслідків* міграції: соціальні, культурні та особисті. Стосовно наслідків міграцію також розділяємо на еміграцію та імміграцію (рис. 1.5.2). Спочатку зупинимось на *наслідках імміграції*. Найбільш розрізненою є група *соціальних* (у широкому розумінні) *наслідків*.

Наслідки – «те, що впливає з певних обставин, дій» [279, с. 552]. Як і причини, ми умовно також розділяємо наслідки міграції на соціальні, культурні та особистісні (рис. 1.5.2). Групу соціальних творять політичні, економічні, демографічні, соціальні (у вузькому розумінні) чинники; до культурних переважно належать ті, що пов'язані зі зміною етнокультурної композиції суспільства (при цьому як суспільства імміграції, так і суспільства еміграції), набуття культурного досвіду та нових культурних практик. Особистісні наслідки, крім самого мігранта, стосуються і його сім'ї, саме тому вони є однаково важливими як для еміграції, так і для імміграції, тоді як соціальні та культурні (за деякими винятками) більше відчутні у країнах імміграції, насамперед якщо це країни масової імміграції. Традиційно вважають, що міграція як мікроявище (на рівні мігранта) має наслідки переважно соціальні, навіть економічні, якщо конкретніше.

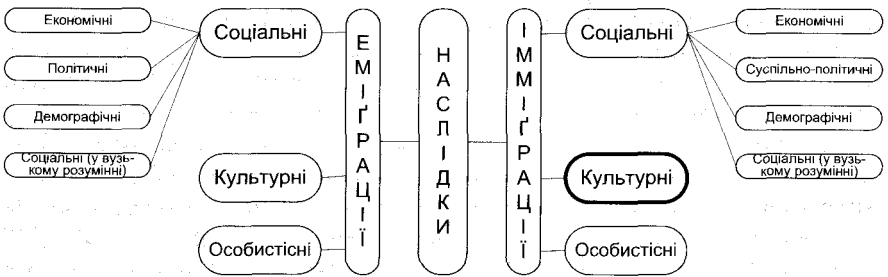

Рис. 1.5.2. Наслідки міграції

Певні наслідки міжнародної міграції у багатьох випадках співпадають із окремими значеннями функції еміграції/імміграції, про які детально йтиме мова далі, отож вважаємо за потрібне розмежувати їх. Отже, наслідки міжнародної міграції є поняттям вужчим, ніж її функції. Функції міжнародної міграції, своєю чергою, є максимально широким поняттям, що містить не тільки опис безпосередніх впливів, але й їхні результати, тобто наслідки, а також інші складові, як, наприклад, процеси (ре-)ідентифікації та адаптації мігрантів, що розглядатимемо у другому розділі нашого дослідження.

Окрім перелічених наслідків еміграції та імміграції розглядають також і наслідки міжнародної міграції загалом. До таких Л. Пріс (L. Preis) зачисляє зміни у взаємопроникненні географічного та соціального просторів⁸. З одного боку, зовсім різні, культурно відмінні і не пов'язані між собою соціальні

⁸ *Географічний простір* — конкретне відносне метрико-фізичне розташування і взаємовідношення елементів. *Соціальний простір* — специфічна і концентрована переплетеність соціальних дій (шаблонна поведінка, типи дій тощо), системи символів (мова, культура, знання, ритуали, статус і соціальне позиціонування тощо), і артефактів (будинків, техніки, штучних ландшафтів тощо) з визначеним розташуванням у часі і географічному просторі [217, с. 360].

простори, які раніше не могли поєднуватись в одному географічному просторі, зараз поєднуються. Прикладом слугують «глобальні міста». Відмінність полягає у тому, що раніше різні соціальні простори (наприклад, соціальні класи), існуючи в одному географічному просторі, були пов'язані між собою історією та культурою. З іншого боку, один соціальний простір може поширюватись на різні, не пов'язані між собою географічні простори, набуваючи при цьому рис транснаціональності та мультилокальності. Класичними історичними прикладами таких соціальних просторів вважають єврейську діаспору та католицьку церкву, проте з розвитком глобалізаційних процесів та значним збільшенням у кількісному вимірі міжнародної міграції суттєво інтенсифікувався процес творення транснаціональних соціальних просторів [217, с. 358–361]. Ніби продовжуючи думку Л. Пріса, С. Бондирева та Д. Колесов висловлюють припущення, що у майбутньому контроль над державою як такою може отримати «певна міжнаціонально-інтернаціональна структура, можливо, з переважною участю представників якої-небудь діаспори», оскільки глобалізація (і міжнародна міграція як її прояв) сприяють творенню діаспор, що заперечують державність та проголошують «відкрите суспільство» [33, с. 291].

Звертаючись до питання соціального та географічного просторів, дозволимо собі певну корекцію. Із визначення бачимо, що соціальний простір у Л. Пріса поєднує у собі як соціальні явища, так і культурні, а ми вважаємо за доцільне у цьому випадку розглядати їх окремо. Далі, аналізуючи твердження про поєднання різних соціальних просторів в одному географічному та поширення одного соціального на різні географічні, хочемо підкреслити, що, на нашу думку, найбільше значення в такій ситуації мають власне культурні складові отих соціальних просторів.

Що ж стосується наслідків міграції, то, загалом, можна також стверджувати, що у кожному випадку йдеться не про якийсь один наслідок, а, найімовірніше, про поєднання різних наслідків як на мікро-, так і на макрорівні. Проте деякі узагальнення та висновки все ж можемо запропонувати.

Отже, міжнародна міграція як на рівні самого мігранта, так і на рівні світового процесу, на нашу думку, має в своїй основі різноманітні соціальні (у широкому розумінні) причини. Причому йдеться як про «підштовхуючі», так і про «приваблюючі» фактори. Важко не погодитись, що лейтмотивом серед них слугують передусім економічні чинники, проте у різних випадках їх можуть підміняти політичні чи демографічні. Культурні та особисті причини можуть подекуди фігурувати як основні, проте здебільшого у пошуках «повноти буття» окремими мігрантами чи їхніми групами вони доповнюють соціальні.

Що стосується наслідків, то міграція як мікроявище (на рівні мігранта) має також переважно соціальні наслідки, навіть економічні, якщо конкретніше. І, можливо, міграцію й досі розглядали б як економічне чи (загальніше) як соціальне (у широкому розумінні) явище, якби її зростаючі

масштаби не спричинили культурних наслідків на макрорівні. Незважаючи на те, що соціальні наслідки є більш диверсифікованими і їх є кількісно більше, проте значна їхня частина може виникати і без міграції представників різних культур чи, навіть, без міграції взагалі, чого не можна сказати про наслідки культурні. Тому вважаємо, що більше значення на цьому рівні мають власне останні, а з інтенсифікацією та кількісним зростанням міжнародної міграції ці наслідки ставатимуть відчутнішими, насамперед коли йдеться про наслідки міграції як імміграції. А тут доречно згадати й тезу про зміни у взаємопроникненні просторів географічних та соціальних, які у нашій інтерпретації варто було б назвати радше культурними.

Як результат, можна стверджувати, що сучасна міжнародна міграція, поєднуючи різні види соціальних, культурних та особистісних причин і наслідків на рівні світового процесу, образно кажучи, «виходить» переважно із соціальної площини, а «приземляється» насамперед у культурній. При цьому особистісні чинники присутні завжди, оскільки суб'єктом цього процесу в усіх випадках є саме особа – особа мігранта. Загалом у добу глобалізації дослідники дедалі частіше фіксують уприватнення життя людей та зменшення ваги соціальних чинників при зростанні ваги культурних. При цьому завданням соціології якраз і є з'ясування історично мінливого співвідношення цих факторів в умовах різних країн.

1.6. Емпіричне дослідження. Соціальні, культурні та особистісні причини та наслідки міграції українців до Польщі та Греції

У підрозділі 1.5 наведено теоретичні положення та припущення і викладено основні тенденції у зміні причинно-наслідкових зв'язків у процесах міжнародної міграції. Чи наведені тенденції стосуються міграції з України, з'ясуємо в емпіричній частині роботи [228]. Як у Польщі, так і в Греції здебільшого респонденти зазначають, що основні причини міграції лежать в **економічній** площині: *«Не там в якихось цілях туристичних – поїхати побачити країну, а заробити гроші. ... Це була найважливіша причина»* [ПП-5]; *«Важке, як на той час, матеріальне становище. Все. То була єдина причина»* [ПУ-20]. В рамках економічної міграції йдеться про такі форми, як трудова міграція та міграція економічних біженців. Найпоширенішою є власне трудова міграція. Проте кожен десятий опитаний із досвідом проживання в Греції та кожен третій – у Польщі вважає себе економічним біженцем, принаймні на початках міграції до певного покращення свого матеріального становища: *«... я приїхала от сюди – безвихідь в мене була вдома. ... [на момент останнього візиту в Україну]. Нормально, допустім, в крайньому разі не було такої біди, шоби вже не було шо їсти і так дальше»* [ГГ-1]; *«Перший раз приїхала, все що заробила, приїхала, розрахувалася з боргами, навіть цукерки на дорогу не купила додому нікому. ... [при повторних мігра-*

ціях] син поступив в інститут, треба було ... за щось вчити» [ПП-12]. Але іноді респонденти зачисляють себе до економічних біженців, хоча головною метою перебування в Польщі/Греції визначають, наприклад, оплату навчання дітей чи купівлю житла. У випадку економічних біженців йдеться про міграцію як «стратегію виживання сім'ї»: «в нас вже в лікарні за рік ми получали зарплату за 2 місяці. От пристає – 10 місяців ми були без грошей. ... треба було і оплачувати і за світло, і за воду, ... їсти треба було щось» [ГГ-18]; «... в січні я їхала. А за вересень ще грошей не було. Зарплати не було, за що жити. Боргів було аж тако. І треба було якийсь вихід шукати» [ГГ-22]; «Ну я була бідна, аж суня. Мій малий впав в сніг і він не мав до школи в чім піти. ... То були злидні настоячі. ... не маєш копійки де взяти. Коли чоловік робив на роботі, йому давали ящик оцту і мішок круп. То були гроші?» [ГГ-24]; «на заводі працювала, шо вже грошей не дають, значить, 3 мужчини в хаті і вони хочуть їсти, приходять до холодильника, а холодильник порожній ... то було виживання ... він не отримував нічого, я не отримувала нічого» [ГГ-28]; «тато помер, брат пішов в армію ... три баби осталось, мужиків ніяких, ніяких заробків, нічого, ну і за останні гроші зробила паспорт, тай мусила їхати заробити» [ПП-21].

Якщо ж говорити про трудову міграцію, то в Польщі причинами її визначають здебільшого загальне покращення матеріального становища сім'ї: «Основна причина поїздок – низька зарплата в соцзабесі та додаткові переваги поїздок в Польщу: гнучкий графік, значно вищі заробки» [ПП-24]; «розвал колгоспу, без роботи, діти зачали доростати і вчити треба і те, і все, а тут ... ні діда в Америці, ні баби в Італії. І дуже прозаїчна і сумна картина» [ПУ-8]; «ми не спроможні забезпечити в нашій країні наше майбутнє життя, в нас масове безробіття, також мала заробітна плата, що мене і не задовільняє» [ПУ-28]. Крім того, доволі поширеною причиною є розрахунок із боргами: «борги в мене сягнули понад 1000 доларів, то 7 років назад, то були страшні гроші» [ПП-4]; «бо мусила людям гроші віддати. Бо так сталося, що задолжила» [ПП-18]; і значно менше – оплата навчання дітей.

У Греції спектр таких причин є дещо ширшим. Тут йдеться (у порядку спадання актуальності) про: 1) оплату навчання дітей: «Не було, як то кажуть, коштів для життя, дітям потрібно було вчитися і вирішила поїхати на заробітки» [ГГ-4]; «Економічна проблема, то що треба було дитину вчити. Ми ж привикли нашим дітям давати освіту, в нас не колонія» [ГГ-13]; «Моя Галинка [дочка] поступила ... на юридичний і треба було платити гроші. Не було в нас грошей і я поїхала їх заробляти» [ГГ-21]; 2) купівлю житла: «Не було роботи, яка могла забезпечити мою сім'ю, і квартири не було, нічого не було» [ГГ-9]; «вже дитина була, жили з батьками, тяжко жити було і поїхали, щоб заробити на своє житло, якусь квартиру» [ГГ-15]; «збирали суто гроші щоб купити житло, то була наша мета» [ГУ-1]; «... бачила, шо село занепадає ... Я для себе бачила перспективу якщо я піду в місто ... треба в місті шукати квартиру ... Треба гроші

мати. Грошей нема. Треба поїхати заробити» [ГУ-16]; 3) загальне покращення матеріального становища сім'ї: «вона [дочка] любить гарно вдягатися і дорого дуже вот ... і я їй, скажем, чоботи [купую], які вона взуває, за 150 євро» [ГГ-7]; «планувала, щоб поступила мала в університет, щоб купити до хати, там треба було вікна-двері міняти ... холодильник хотіла купити, машину пральну ... Воду хотіла до хати провести...» [ГГ-30]; «я не була з бідних. Я в торгівлі працювала, добре мені було. ... але мені треба було дітей забезпечити. ... дітей на ноги поставити» [ГУ-3]; «діти, малесенькі внуки, хіба могли хтось із них від'їхати ... чоловіка не було – я одна, то вже мені прийшлося помаленьку виручати їх» [ГУ-25]; 4) розрахунок із боргами: «за квартиру не плачено, чоловік помер – була вже сама я з великими боргами» [ГУ-25]; 5) лікування членів сім'ї: «Матеріальні причини... На лікування мого чоловіка» [ГГ-29]; 6) створення/розвиток малого приватного бізнесу: «Ми поїхали, можна сказати, якось матеріально підвищити. ... я за квартиру думала, чоловік – за бізнес думав. В нас так і вийшло: спочатку бізнес» [ГУ-19].

Така різниця, очевидно, пов'язана із тим, що суми заробітків у Польщі є значно меншими, ніж у Греції. Відповідно, меншою є ймовірність заробити загалом більшу суму, щоб покрити більші видатки в Україні.

Що стосується видів економічної (трудової) міграції за кваліфікацією, то здебільшого респонденти зазначають, що працюють у країні імміграції *за іншою спеціальністю*, ніж в Україні, або суміщають їх (про це йтиме мова детальніше в аналізі професійної/посадової ідентичності/практик), крім того, виконують *низькокваліфіковану* роботу. Проте зазначимо, що близько 10% українських іммігрантів у Греції та українських іммігрантів із досвідом проживання в Польщі, але опитаних в Україні, працюють / частково працюють у країні імміграції *за спеціальністю*. Винятком можна вважати групу українських іммігрантів до Польщі, опитаних у Польщі. Чверть таких респондентів зазначає, що на сучасному етапі працюють за тією ж спеціальністю, що і в Україні, водночас здебільшого на початках своєї міграції працювали за іншою спеціальністю. Крім того, при повторюваних міграціях ця група респондентів зачисляє себе до категорії *висококваліфікованих* працівників, що здійснюють міграцію, зокрема, через незадовільний рівень матеріально-технічного та інформаційного забезпечення своєї професійної діяльності в Україні: «там воно якось легше працювати. ... всі технічні засоби, які потрібні. В мене був доступний Інтернет в школі. ... Доступний ксерокс. І безкоштовний. І ... кодоскоп. Прошу дуже, там було в школі» [ПУ-20]. Отже, перебуваючи доволі тривалий час у Польщі, змінюючи типи та місця роботи, значній частині українських іммігрантів у цій країні вдається професійно самореалізуватися краще, ніж в Україні, а наступні міграції здійснювати ще й з такою особистісною причиною, як самореалізація.

Якщо розглядати інші групи причин, окрім *соціальних* (а саме – економічних), то серед причин міграції до **Греції** простежуються й *особистісні*

(сімейні) як основні причини (їдеться, зокрема, про психологічні наслідки розлучення чи небажання виконувати роль дружини у сім'ях, де присутні різні девіації): «в мене були дуже важкі стосунки з чоловіком, він був дуже нервовий. Жахливе життя прожила ... я старалася вийти з того, шукала собі довго, що зробити, і тут мене якось ... осінило, треба десь їхати» [ГГ-2]; «Ми тоді мали розійтися. Я була в дуже поганому психологічному стані. ... Хотіла змінити обстановку, щоб був інший клімат, бо все мені заважало, все мене драгувало. Думаю, поїду, зароблю грошей» [ГГ-26]; «якщо відверто казати, то мій чоловік був одною з причин чому я поїхала ще в Грецію ... любов ізякла вже на той час, так... Він не був хронічним алкоголіком, але він дуже випивав і в нас дуже розладналися сімейні відносини» [ГУ-14]. У таких випадках економічні причини відступають на другий план. Також в окремих випадках при повторних міграціях у Грецію (як, до речі, і в Польщу) йдеться про таку особистісну причину імміграції, як возз'єднання/утворення сім'ї. Певні **культурні** причини (туризм з метою розширення світогляду та освіта) зазначають респонденти із досвідом проживання у Греції як другорядні: «основна причина – економічна, а ну, друга причина – я просто хотіла поїхати і подивитися ... Я просто із зацікавленості хотіла поїхати за границю» [ГГ-16].

У **Польщі** ж практично не спостерігається інших (крім економічних) причин як головних: «а чо змусило, ну бо я ще трохи працювала, а їздила, бо можна було приїхати собі заробити, із-за того...» [ПП-15]. Проте у деяких випадках йдеться про **особистісні** та **культурні** як другорядні: «економічні, в першу чергу, звичайно, що тут я отримую набагато більшу заробітню платню, ніж я отримувала дома ... це така основна причина. Ну, поза тим, мені подобається цей край, Варшава – велике місто» [ПП-2]; «Причини моєї міграції – це втрата роботи, це-це було якось пов'язане, пов'язане все разом в один вузол. ... Втрата роботи, це розлучення ... чоловіка була подруга, і я їх бачила разом» [ПП-25]; «Власним бажанням, можливо, незалежності і трошки більшого заробітку. ... Перші спроби можливо самостійності від батьків» [ПУ-33].

Найімовірніше, причина полягає в тому, що вирішення **особистісних** (сімейних) проблем-причин простіше на більшій відстані та за більшої тривалості міграції. З іншого боку, тривале перебування в країні імміграції, спричинюючи певні особистісні проблеми в існуванні до того недевіантних сімей респондентів (особливо коли чоловік проживає в Україні), виводить особистісні причини в ранг головних, поруч із економічними за повторних міграцій респондентів цієї групи, або, навіть, робить їх основними, відсуваючи на задній план економічні, з яких починалася міграція.

Отже, як ми і припускали, основна група причин міграції (еміграції та імміграції) в українських трудових мігрантів до Польщі/Греції є соціальні, а саме – економічні, оскільки тут не йдеться ні про, до прикладу, демографічні, політичні чи інші причини соціальної площини. Також прогнозованим

був факт другорядності культурних та особистісних груп причин української еміграції. Проте доволі несподіваним виявився факт першочерговості особистісних причин еміграції частини респондентів до Греції, які насамперед стосуються досвіду перебування у девіантних сім'ях, тоді як доволі логічно виглядає така причина імміграції, як утворення/возз'єднання сім'ї у групі респондентів, чії сім'ї проживають у країні імміграції. Також непрогнозованою була особистісна причина самореалізації при імміграції до Польщі, коли йдеться про повторні міграції.

Як і причини, наслідки міграції можна розділити на соціальні, культурні та особистісні. Також наслідки міграції поділяємо на наслідки еміграції та імміграції. Проте далеко не завжди вдається чітко розмежувати різні групи наслідків міграції.

У групі *соціальних* переважають (за визначенням українських іммігрантів у *Польщі/Греції*) *економічні*. Якщо говорити про наслідки *еміграції*, то здебільшого респонденти відзначають, що вони є дуже важливими як для держави Україна, так і для сімей іммігрантів.

На рівні держави йдеться, передусім, про економічне зростання через капіталовкладення емігрантів в українську економіку: *«ми дуже багато матеріально помагаєм. ... ці гроші, які шлють не тільки з Греції, з Італії, ви знаєте, по всьому світі, і Америка, і Канада, тому що наші всюди є, то є пів нашого бюджету»* [ГГ-2]; *«Ми ввозим валюту, я одна приїжджаю ... ми нічого купляти і не ремонту робити – віддихнути, ми залишили на прожиття на таке – 3000 євро, потім я приїхала опять, я везла 1800, потім 2000 – лишила всьо на Україні»* [ГГ-14]; *«десь так в середньому 45 тисяч доларів, а може і 50. То я всьо привезла в Україну ... Нас 7 мільйонів за кордоном, помнож на всі за десять років, не менше чим на п'ять тисяч за рік доларів»* [ГУ-17]; *«я заробляю гроші тут і викладаю їх на Україні»* [ПП-19]. Окремо наголошують мігранти на тому, як ці капіталовкладення впливають: на розвиток малого бізнесу: *«Або магазинчик якись, або парихмахерску. ... То в мене в планах»* [ГГ-24]; ринку нерухомості і галузі будівництва: *«каждий старається якусь хатинку придбати, хоть не для себе там, а для дитини, і ціни пішли догори»* [ГГ-17]; *«... що в нас будувалося? – нічого. Які будинки люди за цей рахунок і мешкання покупили...»* [ГУ-9]; на ціни на навчання: *«ціни такі за навчання, наприклад, у вищих учбових закладах. Це теж орієнтується по цінах заробітчан, тому що відразу, коли масово ринули на заробітки люди, і відразу стали ціни тисячами, оцінювалося»* [ПП-25]. Також респонденти говорять і про збитки для української економіки через еміграцію: *«Що буде з нашими пенсіями, ото я не знаю, може, ми ущерб країні нанесемо, повертаємось, нам треба буде дати якусь мінімальну»* [ГГ-23]; *«... не сплачуємо податків для самої держави, для самої казни державної. ... от є ущерб»* [ГГ-25].

На рівні сімей мігрантів передусім ідеться про фінансову допомогу на прожиття: «я допомогла своїм дітям ... я знаю від других людей, що такі люди бідували, а мої не бідували» [ГУ-9]; «щоб підняти їхній [сім'я], як говориться, рівень із самого нижчого, хай на одну ступенечку до середнього» [ПП-13]. Також про: оплату навчання: «Діти мають можливість вчитись. Не знаю, чи у них була б така можливість [без міграції]» [ПУ-16]; купівлю житла: «Якби я не поїхала в Грецію, я би собі не купила однокімнатної квартири, де би я взяла?» [ГГ-11]; «квартиру я купила для дочки, то теж вважаю, що не пропали ті гроші, бо тепер ціни страшні і я би не купила тепер» [ПП-11]. Як бачимо, наслідки цієї групи відповідають причинам еміграції.

Окрім економічних, у групі соціальних респонденти відзначають таку підгрупу соціальних наслідків, як демографічні, що часто пов'язані із економічними. Йдеться, зазвичай, про втрати України: «виїжджають спеціалісти, виїжджають люди віку такого, що могли би багато користі вдома принести. ... ми виховуєм спеціалістів задаром, для других держав» [ГГ-16]; «Те що зменшується населення, жінки забирають своїх дітей, вивозять за кордон» [ГУ-22]; «зменшення кількості людей... невикористання мною освіти, яку я мала» [ПУ-18].

Крім того, групу політичних наслідків представлено розповсюдженими твердженнями респондентів на кшталт: «дуже велика заслуга наших жінок ... які є за кордоном, вони внесли в Європу знання про те, що є така держава – Україна» [ГУ-2]; «греки почули, що є така країна як Україна, бо для них це все був великий Радянський Союз, для них це була Росія. Про Україну ніхто не чув. Я їм просто показала на карті, де знаходиться Україна, яка її площа, виявилось, більша, ніж грецька» [ГУ-24]; «оці люди, які приїжджали туди на роботу зробили дуже багато для покращення польсько-українських відносин ... люди, які спілкувались безпосередньо ... це був справжній культурний обмін! І то якраз, напевно, створило якісь основи для польсько-українських добрих відносин» [ПП-3].

Підгрупу соціальних (у вузькому розумінні) наслідків еміграції респонденти вважають іншою стороною такої монети, як «міграція» і, зазвичай, протиставляють економічним здобуткам проблеми алкоголізму та «соціального сирітства» як продовження особистісних сімейних наслідків розірваних сімей: «розпади шлюбів, діти залишаються розчаровані, багато стають наркоманами, багато стають на погану дорогу без догляду, багато грошей розпускають діти» [ГГ-20]; «будують хорони, а втрачять в той час дітей, чоловіків, багато сімей розбігаються, діти живуть на широку ногу, бо мама завжди жаліє, завжди висилає. ... повиїжджали ... по року-півтора дітей. Бабці там виховують, чоловіки самі виховуються» [ГУ-12]; «вони не виховували їх... вони не говорили з ними про вищі матерії ... дуже багато мам загубили дітей ... дочка пішла на панель, син сів на голку» [ГУ-14]; «розпадається сім'я, залишаються діти, які потім в неповних сім'ях ростуть, а що з ними буде? Яка перспектива нашої держави? ... дитина з дідом,

з бабою ... вона рано починає сексуальне життя, наркотики, випивання алкоголю ...» [ПП-11]; «Вони [діти емігрантів] вже скалічені на все життя, в них психіка зовсім інша, в них взагалі немає десь такого багажу інтелектуального і культурного, вони порожні. В них тільки одна мета – це комп'ютер, іри комп'ютерні» [ПП-25]; «за рахунок отих заробітків ... порозпадалися багато сімей, багато чоловіків поспивалося без жінок, поробилися інвалідами, алкоголіками. То є біда! То є наша біда, загальна!!! ... Наші жінки побачили, як там греки до жінок відносяться, вони вже не хочуть до наших повертатися пняків» [ГУ-7].

Що стосується соціальних наслідків імміграції, то першість тут також тримають економічні. Серед них притік дешевої робочої сили вважають основним: «ми хоч тут легалізовані, але все одно вважаємося дешевою робочою силою. Гречанці платили би більше» [ГГ-31]; «їм [полякам] тоже непогано. За таку працю вони своїм людям більше платять, ніж нам» [ПУ-31]. Друге місце посідає економічна вигода, зокрема, через сплату податків при наявності легального статусу іммігранта: «європейські країни гроші для Греції, для тих всіх емігрантів [дають]. Країна, Греція, отримує для емігрантів якусь частину. Тоді з емігрантів вона ж тоже збирає всі податки» [ГГ-10]; «ми живем тут, ... в супермаркет ходимо, купляємо, вдягаємось. Тоже ж гроші. Податки платимо» [ГГ-17]; «якщо працювати на легально, податки сплачувати, ну, то суспільство тоже щось приносить користь...» [ПП-16]. Наступними є втрати грецької економіки через відтік грошей у країну еміграції: «емігранти підривають грекам економіку, бо ми в них працюємо, а... гроші відправляємо то додому» [ГГ-16]. Доволі поширеним у контексті цієї групи наслідків є обговорення респондентами «подвійного ринку праці» у країні імміграції: «Ну туалети вони не будуть мити – це однозначно. Це будуть робити наші і іностраниці» [ГГ-27]; «їхні люди не хочуть працювати за такі гроші. Бо нам, для нас пасують ті гроші, а для них то є замало для того, що в них все дороге» [ПП-18].

Крім економічних наслідків, респонденти часто, передусім у Польщі, описують феномен «заміщаючої міграції», що є важливим демографічним наслідком у Польщі, де присутня своя еміграція: «Польща нічого не стратила, бо в них зараз не хватас робочих рук» [ПП-22]; «Польща ввійшла до Унії, і країни Унії Європейської дали дозвіл на працевлаштування в їхніх державах, багато поляків виїхало на Захід» [ПУ-12]; «їхні в свою чергу виїжджають десь далі. В Норвегію, чи ще кудись в інші країни. Там вони заробляють багато, а наші [в Польщі] працюють просто за копійки» [ПУ-20]. Стосовно Греції, то тут йдеться про заміщення демографічних втрат, зокрема, через старіння та депопуляцію корінного населення: «як беруть наших, значить не хватас їх» [ГГ-24]; «ця імміграція, то як приплив свіжої крові» [ГУ-14].

Також важливим соціальним (у вузькому розумінні) наслідком є підвищення криміногенної ситуації в країні, про яку наголошують переважно

українські іммігранти в Греції і пов'язують її, передусім, із іммігрантами з інших країн, а не з України: *«якщо ви опитаєте греків і от іменно наголосите що українці, росіяни, поляки, то вони вам скажуть, що вони проблеми напевно з тими націями з нашими не мають. Вони вот з албанцями..., бо так ми приїхали не красти ... ми приїхали заробити гроші, ну, хто їх заробляє, хто просто собі живе, ну так що я не думаю, що вони іменно на нашу націю, допустім Україну, дуже нарікали»* [ГГ-23]; *«поки не було мігрантів тут. ... жили вони в якомусь розумінні спокійніше, що не було стільки злодійства, не було стільки грабежів, не було стільки вбивств»* [ГГ-28]; *«Там дуже багато робочої сили приїхало з Азії: Ірак, Іран, Пакистан, індуси, африканці, які не дуже хочуть робити ... появилася злочинність, що раніше там не було, появилася там і проституція, більше розвинулася ...»* [ГУ-17].

Наступною за значенням групою наслідків міграції українські іммігранти у Польщі/Греції визначають **особистісну**. Якщо говорити про еміграцію, то основна підгрупа таких наслідків – ті, що стосуються сімейних зв'язків, виконання певних сімейних ролей та ідентифікація з ними як із сім'єю загалом. Зазвичай, йдеться про розірвану сім'ю та покинутих дітей і втрати у їхньому вихованні: *«я багато і втратила ... в спілкуванні ... То вже тих років не повернеш, що ми окремо»* [ГГ-16]; *«Сім'я розлетілася, діти повиростали без мене...»* [ГГ-19]; *«непроділення достатньої уваги дитині ... з сторони тата і з сторони мами ... як би було вдома»* [ПП-5]; *«трохи мало докладалася до виховання, ну жалію про це. ... нема повної такої родини, ну знають діти, що мама є, але цілий час я була відсутня»* [ПП-11]; *«вони до баби більше прив'язані, ніж до нас двох. Ми цілий час по заробітках»* [ПУ-22]. Також наслідком цього типу є різного роду зміни у стосунках із чоловіком: *«на відстані, зовсім мирно живемо [з чоловіком, який в Україні]»* [ГГ-1]; *«Я себе тут відчула вільною. ... в мене були дуже важкі стосунки з чоловіком»* [ГГ-2]; *«Може якби не поїхала, то може сохранила б сім'ю»* [ГГ-9]; *«якщо б я там лишилася, жили б як живуть усі, як ми до того жили. Сварилися б, мирилися, але тут ... по іншому стали дивитися і на чоловіків ... тут мужчини заробляють гроші...»* [ГГ-31]; *«ми з чоловіком розійшлися із-за того, що в Греції ми змінилися, ми зрозуміли, що ми чужі одне для одного»* [ГУ-10]; *«Розводиться, подати на розлучення. ... Які причини? – Заробки»* [ПП-28]. Крім дітей і чоловіків, часто у розумінні сімейних наслідків респонденти відзначають недогляд за своїми батьками: *«Бракує мене вдома: не доглянуті батьки...»* [ГГ-5]. Група особистісних сімейних наслідків має прямий стосунок до соціальних (у вузькому розумінні) наслідків, коли йдеться про так звану «масову міграцію», про що йшлося вище.

Крім зазначених прямих особистісних наслідків, респонденти наголошують на таких наслідках імміграції – власних психологічних проблемах, пов'язаних із зазначеними сімейними наслідками: *«психологічно така травма... від розлуки з дитиною найперше! Я думаю, що то вже ніколи і не пройде...»* [ПП-6]; *«Для мене то страшна мука, душевно я дуже переносю»*

важко, ну чоловік важко переносить, діти трохи відчують самотійність, що без мами будуть, ну взагалі скучаєм один за одним ... за що я тут страдаю і каюся, що я поїхала, що я не зі своїми дітьми?» [ПП-17]; «мама плаче ... хотіла щоб донька прийшла, але її немає. ... маму нема кому опікувати ... Ми тут старих бабів опікуємо, а моя мама от, так само потребує опіки» [ПП-26]; «коли я бачу, де діти з батьками гуляють в неділю в парку разом, я розумію що я позбавлена такої приємності...» [ПУ-18]. У респондентів у Польщі цей наслідок є значно виразнішим, оскільки, ймовірно, при довготривалішій міграції, як у Греції, іммігранти встигають звикнути із такими відчуттями і говорять більш глобально про «втрачене життя»: «То є ... втрачене, можна сказати життя ... Прожити життя в якомусь кошмарному сні, втрачені хвилини життя, яких ніколи не повернеш [Плаче]. Виходила дочка заміж, я не мала можливості поїхати, бо не було документів. Народження внуків, яких не бачила» [ГГ-4]; «я собі змарнувала своє життя, життя змарноване, самі найліпші роки в моєму житті змарновані» [ГГ-17]; «з такої, моральної сторони, то я багато втратила ... ці роки, які я тут провела на заробітках, я можу їх вмістити в один рік і решта все закреслити. Пустота. Там нема нічого, крім роботи» [ГГ-21]. У цій групі також поширеним є відчуття відчуженості, що передусім стосується членів сім'ї, які проживають в Україні: «вже відчуження, що, просто, жінки вже в тому віці повідвикали від чоловіків» [ГГ-30]; «Я ту і двохповерхову [хату] збудувала ... І обмелювали повністю на нові меблі. ... Ну, чомусь воно, знаєте, коли я приїхала, воно таке, як відчужене вже. Тому що внуки вирости без мене. ... Я їхала, внучці було десять років, а тепер вже двадцять два» [ГГ-29]; «як би ти там по телефону не спілкувався, ти все одно віддаляєшся від сім'ї. ... ми міняємся, ми старіємо, так як ти не бачиш людину кождий божий день...» [ГУ-17], а також від життя в Україні загалом: «нічого не маю [в Україні], мені здається, що я чужа. ... То стосується буквально всіх, що в мене були хороші стосунки з усіма ... Чомусь вони думають, що я змінилася, бо в мене є гроші» [ГГ-20]; «багато є людей таких, що: "я вже не бачу свого місця на Україні, я вже не можу тут жити, вже мені все не подобається" – людина для України втрачена» [ГУ-16].

Особистісним сімейним наслідком імміграції у групі респондентів, чий сім'ї / частини сімей проживають в країні імміграції, є утворення / возз'єднання сімей. Також відкриття для своїх рідних нових перспектив, пов'язаних із імміграцією: «я їх всіх забрала сюда ... Внуки мають всьо. ... братові внуки [в Україні] тоже вони нічим не нуждаються, а мені здається, наші мають більше» [ГГ-14]; «... мала [дочка] зі мною ту. ... в малої такий великий розвиток ... добре і прекрасно знає грецьку ... Тепер французьку почала вчитися. ... Тепер вона тут в школі ходє, що дві неділі вони їздять на якусь екскурсію по музеях, по якихось театрах ... На Україні де б то мала?» [ГГ-24]; «може йому [синові] більше відкрита дорога буде в чомусь. Якщо не хоче тут, то може і в Європу поїхати, і куди хоче» [ГГ-26].

Ще однією підгрупою особистісних наслідків міграції є зміни у здоров'ї іммігранта: *«нерви трохи поколихалися там все одно, пережити, навчитися мови, пережити то всьо ... нервова система порухалася»* [ГУ-18]; *«а втрапила я на тих грошах своє здоров'я в Польщі»* [ПУ-19].

Найважливішим особистісним наслідком імміграції для представників суспільства імміграції здебільшого респонденти зазначають *«полегшення життя»* місцевих мешканців, зазвичай жінок, через виконання іммігрантами найважчих видів робіт і надання змоги полькам/гречанкам відпочивати, доглядати за собою, спілкуватися із сім'єю, робити кар'єру тощо: *«Вона [гречанка] може більше придати значення ... і своєму чоловіку, так і своїй дитині, так і всьому. І вона себе більше почуває в даний момент жінкою»* [ГГ-1]; *«гречанки красять нігті і дивляться телевизор. А румунка прийшла, чи українка, голову зігнула і робить ту роботу»* [ГГ-26]; *«люди могли спокійно займатись своєю іншою роботою, бо були впевнені, що в них в домі порядок і спокій»* [ПП-3]; *«вони більший час проводять на роботі. Вони своєму бізнесу більше часу надають, їм важніше»* [ГУ-4]; *«це ж потрібно було дочці лишатися, сидіти з матір'ю, вона вже би не йшла на працю»* [ПП-17]; *«Їхні жінки мають можливість залишити дітей і піти на роботу. Так само ... діти можуть залишити своїх батьків і жити своє життя, як їм хочеться»* [ГГ-4]. Менш важливими респонденти вважають такі наслідки, як *«продовження віку корінних мешканців завдяки догляду іммігрантів: «вік продовжився за рахунок наших людей, тому що люди доглядають, людина доглянута як слід на старші роки»* [ГГ-4] та *«розірвані іммігрантами сім'ї поляків/греків: «іноземці не йдуть всі працювати, багато дуже розбивають сім'ї»* [ГГ-20].

Виокремимо ще одну дуже важливу групу особистісних наслідків імміграції для осіб, які здійснюють міграцію. Йдеться про такі зміни *«особистості»*. 1) Набуття певного досвіду, знань, навичок: *«Бачать як можна працювати, як можна відкрити свій бізнес»* [ГУ-4]; *«в них можна навчитися правильно готувати їжу. Вони готують все на олії, піснє і їдять дуже багато салатів, тому греки дуже здорові, фруктів дуже багато їдять»* [ГГ-21]; *«вона [господиня] мене як на прислугу вивчила, вона мені розказала, як накривати на стіл ... повністю випивка в які стакани розливається ... як прибори розставляти ... І вона мене навчила мови ... стригти траву я ще ніколи не вміла, а тепер вже навчилася»* [ГУ-1]; *«Стала професійною прибиральницею. Я можу швидко і якісно прибирати квартиру»* [ГУ-10]; *«польської мови троха навчилася, читати вже можу»* [ПП-17]; *«людина потім навчається всього: і відповідальності, і тої культури якоїсь вчиться, і всьому іншому»* [ПП-23]; *«навики по вирощуванню сільськогосподарських рослин. Ну їх вирощування і збору урожаю»* [ПУ-19]. 2) Розширення світогляду та уявлень про навколишній світ і людей: *«багато чого за кордоном вчаться. ... мені здається, що тут набагато свідоміші стають і значно більше усвідомлюють, що таке держава»* [ГГ-16]; *«бачила більше людей, з різних кра-*

ін. *Культура, мова ... А що в нас? – так само сиділа б в Україні, нічого б не бачила, нічого не чула* [ГГ-27]; *«цікаво було відносно історичного аспекту, що я побувала в такому історичному місті, де колись був, все таки, Акрополь...»* [ГУ-2]; *«Взагалі на життя стала дивитись по інакшому, Греція мене змінила. Цінності матеріальні змінилися, та й взагалі цінності»* [ГУ-10]; *«по-іншому стала дивитися на... обов'язки чоловіка і жінки в сім'ї, на виховання дітей, на певні такі... пріоритети в житті, як ... на що варто тратити гроші»* [ПП-2]; *«я, якби не приїхала сюда, то не зрозуміла, тепер то ... для мене, наприклад, нема різниці, чи руский, чи українець, чи поляк, і там, німець, попросту ... на початку яка то людина»* [ПП-21]; *«коли ти перебуваєш в іншій країні, ти вивчаєш її культуру, її звичаї, якось збагачуєшся духовно. ... Взнала більше їхню історію, їхню культуру, про зв'язки між українцями і поляками»* [ПУ-20]. 3) Зміни у характері респондента, пов'язані із міграційним досвідом: *«люди стають більш досвідченими, більш мудрішими»* [ПУ-12]; *«людина попадає в інші життєві умови ... вона стає морально сильніша ... приїхала зовсім іншою людиною»* [ГУ-10]; *«Я просто зрозуміла, що є різні люди ... що треба бути більш обережною, не можна довіряти...»* [ГГ-7]; *«я вже привикла, що мене тут принижують, я вже сама ніякого рішення не можу прийняти...»* [ГГ-20]; *«я стала більш самостійною, відповідальною»* [ГГ-26]; *«Я надзвичайно була нетерпелива ... в мене терпіння тепер безмежне»* [ГУ-14]; *«Я почала більше дбати про себе, сконцентрувалась на тих завданнях, які стосуються тільки мене»* [ПП-3]; *«я стала більш матеріально незалежною, ну і більш впевненою в собі жінкою»* [ПУ-32]; *«Я більше ціную те, що маю. Я відкрила для себе нові можливості»* [ПУ-33]. До цієї ж групи зачисляємо зміни в ідентичностях мігрантів, про які йтиме мова далі.

Остання група наслідків імміграції тісно пов'язана із наслідками міграції у **культурній** площині. Передусім коли йдеться про культуру у вузькому розумінні – набуття досвіду, знань, запозичення елементів етнічної та обрядово-звичаєвої культури, вивчення мови і використання практик, пов'язаних із цим, у тому числі після повернення в Україну, тобто долучення мігрантів до іншої культури і привнесення її в країну еміграції – наслідки еміграції: *«Найбільше, що я почерпнула з Греції – грецька кухня. Люблю готувати і досить непогано готую»* [ГУ-10]; *«чим ти більше їдиш за кордон, чим ти більше людей визнаєш, чим ти більше бачиш, тим ти більше привозиш назад»* [ГУ-16]; *«як мені виповнилось 40 років, то я зрозуміла, що треба обов'язково робити обстеження основних органів. ... тут дуже рекламуєть про то ... бо в нас не прийнято, в нас тільки коли бум, ну тоді йдеш по лікарях»* [ПП-4]; *«збудувала свою хату за зразком, який бачила у Польщі»* [ПП-24].

Саме ця група наслідків не пов'язана із причинами еміграції і є результатом мирного співіснування представників різних культур протягом певного часу. У той час як розширення світогляду та уявлень мігранта про світ і

людей, як уже було зазначено, іноді є другорядною причиною міграції, проте цей наслідок визначається поряд із основними, а не другорядними, і відзначається більшістю респондентів у проведеному дослідженні. Велике значення ця група культурних наслідків має для суспільства еміграції за непостійної еміграції, коли еміграція (як і рееміграція) має «масовий» характер.

Для країни імміграції та її населення культурним наслідком імміграції респонденти визначають насамперед те, що члени приймаючого суспільства «вчаться» жити у багатокультурному середовищі: *«різні слої, різні національності, не є добре для країни. ... Культурне походження. Різна культура ...»* [ГГ-10]; *«Ті по-українськи говорять, ті по-грузинськи, ті по-болгарськи. А як їде грек, то він вуха закриває, хоче спокійно проїхати, а кожен своїми думками ділиться на різних мовах. Ось їм тяжко»* [ГУ-4]; *«вони вже не будуть такими, втрачається расизм, бо коли визнаєш людей, ближче з ними контактуєш і починаєш вже їх любити»* [ГУ-16]; *«кожне суспільство, якщо воно приймає мігрантів, то воно конфронтується з тими мігрантами, конфронтується з їх вартостями, їх культурою і бачить краще свою культуру»* [Ш-3]. Крім того, важливим наслідком є поширення в країні імміграції певних елементів культури іммігрантів: *«Скільки раз ти проходив, бачив там п'яний, він матюкається. Тому що в греків ми тут п'яних не побачимо»* [ГГ-9]; *«нормальний грек, він боїться обманути тебе ... зараз він взяв [на роботу] отого – іностраниця ... такий вміє... шуляр, здурити, вкрасти»* [ГГ-14]; *«багато чого вони і вчаться від тих людей ... вчаться ... жити в спільноті світовій тожже ... міжнаціональний»* [ГГ-16].

Важливим культурним наслідком міграції є міжетнічні шлюби і створення сімей, де присутні практики різних культур, або за рахунок першочерговості практик однієї культури відбувається зниження інтенсивності практик іншої: *«наші українки ... виходять за греків і то вже таке мішане буде. ... українка повинна бути з українцем, нація повинна бути. А тут діти калічаться. Та дитина вона вже розмовляє грецькою мовою. Мама українка, а дитина грецькою мовою розмовляє ... вже мова наша така занедбана»* [ГГ-19].

Зазначимо, що українські іммігранти в Польщі частіше відповідають, що їхня міграція не має жодних наслідків на рівні країни імміграції чи еміграції: *«думаю, що навіть ніхто не задумується що я тут»* [ПП-6]; *«Я не знаю, чи були якісь наслідки ... чи моя Батьківщина помітила мою відсутність»* [ПУ-3]. Очевидно, це пов'язано з меншою тривалістю самої міграції і меншими сумами зароблених грошей, порівняно з міграцією до Греції. Крім того, порівняно з причинами міграції, які у Польщі передусім стосуються соціальної, а точніше – економічної сфери, то наслідки значно частіше належать до культурної та особистісної, ніж причини. Це стосується як іммігрантів, опитаних у Польщі, так і тих, які опитані в Україні. В українських іммігрантів у Греції спостерігається така залежність. Опитані в Греції значно більше наголошують на соціальних (переважно економічних) наслідках –

капіталовкладеннях в українську економіку та фінансовій підтримці рідних, з одного боку, а з іншого – на особистісних (сімейних) – «розірваних» сім'ях та пов'язаних із цим психологічних травмах мігрантів і відповідних соціальних (у вузькому розумінні) наслідках еміграції. Натомість українські іммігранти із досвідом проживання в Греції, опитані в Україні, здебільшого наголошують на особистісних наслідках набуття навичок, знань, досвіду, зміні світогляду та характеру тощо та пов'язаних із ними культурних наслідках, що лежать, зокрема, у привнесенні елементів культури, поширених у суспільстві імміграції, в українське. Очевидно, тут дається взнаки довготривалість міграції та ті наслідки, які мігранти відчувають найбільше на етапі проведення інтерв'ю (в Греції, чи в Україні).

Як бачимо, основні соціальні (економічні) причини, та іноді особистісні причини (у мігрантів до Греції) відображаються у структурі наслідків міграції, проте значно урізноманітнюється склад видів соціальних наслідків, порівняно із причинами, і водночас спостерігається суттєве підвищення статусу культурних чинників у наслідках міграції, порівняно із її причинами. Отже, в українських іммігрантів як у Польщі, так і в Греції група культурних чинників є другорядною якщо взагалі присутня у причинах міграції. Проте група культурних чинників піднімається на рівень основних, коли йдеться про наслідки міграції, що означає зростання ролі культури у міжнародних міграційних процесах. Тобто, на прикладі української еміграції до Польщі та Греції, як частині світових міграційних процесів, бачимо підтвердження тези про «приземлення» міжнародної міграції у культурну площину. Додамо також, що подібні дослідження, спрямовані на підтвердження чи спростування цієї гіпотези можуть бути проведені в інших країнах української еміграції, в Україні як країні імміграції і поширюватись також на міграцію чоловіків, передусім у тих країнах, в яких вона (на відміну від досліджуваної) кількісно переважає міграцію жінок.

1.7. Значення, функції та роль міжнародної міграції

Важливим, з нашого погляду, є з'ясування значень, функцій та ролі такого багатопланового явища, як міграція, для залучених до нього держав і людей. Зазвичай значення міграції розглядають однобічно і вирізняють одну-дві її функції; такий підхід знаходимо, зокрема: у В. Шелюка [319], який зосереджує увагу на соціальній функції міграції; у С. Трубича [286], який звертає увагу на економічну і частково соціальну функції міграції. В інших випадках розглядають функції міграції для якогось конкретного випадку, як це, наприклад, роблять І. Прибиткова, М. Романюк, М. Шульга, О. Малиновська [213; 241; 325; 326]. Окремими значеннями міграції займаються й інші науковці, серед яких С. П. Гантінгтон (S. P. Huntington), М. Окульські, А. Пеллегріно (A. Pellegrino), Р. Касторіано (R. Castoryano), І. Цапенко, А. Дмітрієв, В. Іноземцев [433; 434; 192; 200; 201; 309; 82; 113; 115]. У цьому під-

розділі робимо спробу багатопланового і комплексного аналізу функцій міграції шляхом з'ясування її значень, вирізняючи, зокрема, три сфери впливу міграції та, відповідно, тринадцять її функцій. Варто наголосити, що у більшості соціологічних публікацій стосовно (міжнародної) міграції знаходимо ототожнення близьких, але не однакових за змістом понять «функція» та «значення функції».

Тому вважаємо науково доцільним у цьому випадку звернутися до уточнення понятійно-категоріального апарату дослідження. *Функцією* є явище, яке залежить від іншого явища, є формою його вияву і змінюється відповідно до його змін [188, с. 675], а *функція міжнародної міграції*, відповідно, – форма її вияву міграції стосовно суспільств та осіб, втягнутих у неї; змінюється відповідно до змін у міграційних процесах та залежить від їхніх особливостей для кожного конкретного випадку. Функцією міжнародної міграції вважаємо суму значень імміграції та еміграції, що належать до однієї сфери дії. *Значення* – зміст, суть чого-небудь [188, с. 772]; *значення міграції* – конкретний прояв однієї з функцій імміграції чи еміграції; суть її впливу на суспільства та осіб, втягнутих у міграційні процеси. І, зрештою, *роль* – будь-чия участь у чомусь [188, с. 209]; тобто *роль міграції* – це її участь у житті держав та осіб, втягнутих у цей процес. У нашому випадку роль міграції є сумою значень усіх 13-ти функцій імміграції або еміграції.

Пропонуємо виокремити в структурі міжнародної міграції три головні групи функцій. Цими групами зі складною внутрішньою композицією вважаємо групи соціальних у широкому сенсі, культурних у широкому сенсі та особистісних функцій. При цьому соціальне (в широкому розумінні) у житті суспільства включає ті сфери, що не входять до культурної (в широкому розумінні) чи особистісної площин, а саме: економічну, політичну, демографічну та власне соціальну (у вузькому розумінні). При структуруванні функцій сучасної міжнародної міграції поняття «соціальне» і «культурне» ми вживаємо у ширшому і вужчому їхньому розумінні також, виходячи із принципів положень соціокультурного підходу. У ширшому сенсі «соціальність» і «культура» являють собою парні фундаментальні категорії соціологічної науки, якими позначають у першому випадку сукупність характеристик взаємодіючих суб'єктів (передусім, соціальних відносин), а у другому – сукупність способів і результатів діяльності цих суб'єктів [186, с. 970–971; 266, с. 489–492; 329, с. 939]. У цьому ширшому розумінні обидві зазначені групи функцій розглядають на мега- та макрорівні структурного аналізу, в той час як третя група функцій – особистісна – дає уявлення про третього члена тріади («тип соціальності – характер культури – людина в її співвідношенні з суспільством»), тобто про особистість, що діє на мікрорівні суспільного життя. В такий спосіб дихотомія «мега/макро-, мікрорівнів» набуває оптимізованого характеру співіснування полярних категорій і дає змогу уникнути спрощення одновимірною уявлення про сучасну міжнародну міграцію.

Вужче розуміння понять «соціальне» і «культурне» дозволяє зосередитись на тих функціональних характеристиках сучасної міжнародної міграції, які стосуються конкретизації вмісту тієї чи іншої сфери. Наприклад, якщо йдеться про соціальну (у вужчому сенсі) функцію сучасної міжнародної міграції, то предметом соціологічного аналізу слугують системи соціального захисту мігрантів, соціальні програми урядів приймаючих суспільств стосовно іммігрантів, проблеми соціального статусу нелегалів, роль освіти як «соціального ліфта», захист прав мігрантів тощо. Культурна ж (у вужчому сенсі) функція міжнародної міграції постачає соціологам такі проблеми для їхніх досліджень, як ступінь культурної дезінтеграції суспільств, міра культурної асиміляції іммігрантів, форми та характер прояву культурного фундаменталізму тощо. Але і соціальну, і культурну (у ширшому сенсі) групи функцій в соціології розглядають як такі, що є зовнішніми стосовно індивіда, чи навіть такими, що протистоять йому як над-індивідуальні структури. Тому, на нашу думку, запровадження групи особистісних функцій сучасної міжнародної міграції є науково коректним.

Також цілком виправданим виглядає запровадження до аналізу поняття «значення функцій», оскільки воно є у багатьох випадках відмінним (у межах однієї і тієї ж функції) для країн еміграції та імміграції. Значення наведених 13-ти функцій допоможуть з'ясувати, крім усього іншого, міру співвідношення сучасної міжнародної міграції з розвитком соціальних та соціокультурних систем різного рівня складності. В такий спосіб можуть бути виявлені ті значення різних функцій міграції, які стримують або гальмують процес саморозвитку і самовпорядкування цих систем, що, своєю чергою, може посприяти справі вдосконалення різноманітних урядових і громадських програм стосовно мігрантів як у суспільствах-донорах, так і суспільствах-реципієнтах. У цьому сенсі запропоноване виокремлення двокомпонентних значень функції становить специфіку соціологічного дослідження сучасної міжнародної міграції.

Відповідно, до групи соціальних функцій належать демографічна, економічна, політична та соціальна у вузькому сенсі функції; до групи культурних – релігійна, мовна, етнічна, культурна у вузькому сенсі та освітньо-рекреаційна, а до групи особистісних – статусна, адаптаційна, функція ідентифікації та сімейна функція.

Своєю чергою, кожен з цих функцій доцільно розглядати через її значення, що становить, на нашу думку, специфіку соціологічного дослідження функцій міжнародної міграції.

Насамперед розглянемо функції та їхні значення стосовно групи *соціальних* функцій, а в них виокремимо *демографічну* функцію та її значення. Як бачимо в табл. 1.7.1, першим демографічним значенням міжнародної міграції могло б стати збільшення населення у перенаселених регіонах, проте з економічних причин такі імміграції є рідкісними, а коли і трапляються, то така імміграція стає лише етапом у транзитній міграції до більш благополучних

країн. Отож переходимо до інших значень імміграції. Отже, імміграція забезпечує компенсацію природного приросту населення в тих країнах, де він спостерігається, прикладом чого є найрозвинутіші країни Західної Європи (табл. 1.7.2), та має так званий «омолоджуючий ефект». У «старих» 15-ти країнах-членах ЄС, до прикладу, вирізняють чотири групи: 1) країни, де загальний приріст населення формується виключно за рахунок міграційного приросту (Німеччина, Італія, Швеція); 2) країни, де загальний приріст населення формується тільки за рахунок природного приросту населення (Іспанія, Португалія, Ірландія, Ісландія); 3) країни, де загальний приріст населення формується переважно за рахунок міграції (Греція, Данія, Австрія); 4) країни, де загальний приріст населення формується переважно за рахунок природного приросту (Франція, Великобританія, Нідерланди, Люксембург, Фінляндія, Норвегія) [80, с. 59–62]. Проте це демографічне значення імміграції, з точки зору культури, виглядає дещо по-іншому. Як зазначає С. П. Гантінгтон, вже у 1990-х дві третини іммігрантів у Європі були мусульманами, а 10% від усього населення США складала латиноамериканці; зростання таких цифр слугує серйозним, уже не демографічним, а культурним (навіть цивілізаційним) викликом. І питання тут не в тому, на його думку, чи стане Європа мусульманською (арабською) чи африканською, і чи стануть США латиноамериканськими чи азійськими, а в тому, чи сильні потоки імміграції даватимуть змогу Західній цивілізації залишитись однорідною [434, с. 297–305]. Коли йдеться про згадані значення імміграції, варто згадати про поняття «замінної міграції», що означає «такий міграційний приріст населення, при якому не змінюється кількість населення, не змінюється кількість працездатного населення, не збільшується частка населення старших вікових категорій» [166, с. 97].

Таблиця 1.7.1

Демографічна функція міжнародної міграції

Значення імміграції	<ul style="list-style-type: none"> • Компенсація спаду природного приросту населення • Компенсація старіння населення
Значення еміграції	<ul style="list-style-type: none"> • Зменшення кількості населення в малонаселених країнах • Старіння населення через еміграцію молодшого покоління • Деградація генофонду нації • Зменшення кількості населення в густонаселених країнах

Таблиця 1.7.2

Вікова структура населення 15 країн ЄС,
% від загальної кількості населення

Вік	1990 р.	Прогноз на 2020 р.
До 15 років	18,6	13,5
15-24 роки	16,0	10,5
25-49 років	34,0	33,1
50-64 роки	17,0	22,7
65-79 років	11,0	15,2
80 і більше років	3,0	5,0

Значенням еміграції вважаємо зменшення кількості населення в перенаселених країнах Латинської Америки, Африки, Азії, що забезпечує кращі умови для виживання решті населення, яка залишається. Це значення перегукується з певними значеннями еміграції економічної та соціальної функції (табл. 1.7.3, 1.7.5).

Якщо ж говорити про країни, кількість населення яких має тенденцію до змен-

шення (наприклад, Україна), то це ж значення еміграції набуває іншого забарвлення, оскільки втрати у природному прирості населення доповнюють ще й «механічні» втрати за рахунок еміграції. Україна, скажімо, упродовж 1991–2010 рр. втратила в кількості населення близько 6,7 млн осіб, причому тільки за офіційними даними Держкомстату з 2001 р. до 2010 р. українська еміграція становила близько 405 тис. осіб. Проте зазначимо, що відбувається поступове скорочення кількості української офіційної еміграції, а з 2005 р. міграційне сальдо України набуває додатного значення [62, с. 140; 195]. Еміграція найбільш прогресивного (переважно молодого та середнього віку) прошарку населення веде до деградації самого генофонду нації [182, с. 30]. Окрім того, відтік населення молодших вікових категорій природно веде до подальшого зменшення кількості населення в країні через зменшення рівня народжуваності і, відповідно, до постаріння населення, що, своєю чергою, збільшує демографічне навантаження працездатного населення особами старших вікових категорій [62, с. 141–143]. У цьому випадку демографічне значення еміграції плавно переходить у споріднене значення еміграції економічної функції (табл. 1.7.3), яке полягає у вимушеному збільшенні відсотка відрахувань до Пенсійного фонду із заробітної платні працюючого населення [62, с. 144].

В економічному значенні еміграція сприяє також втраті трудового потенціалу держави, а це, здебільшого, змушує державу еміграції проводити імміграційну політику, схожу на ту, що її проводила ФРН, коли запрошувала «гастарбайтерів» з Туреччини, Угорщини, Югославії, або Франція та Великобританія, які набирали робітників у своїх колишніх колоніях [146, с. 60].

Виокремимо таке значення еміграції, як «відтік умів», тобто постійну або тимчасову еміграцію наукових кадрів та висококваліфікованих спеціалістів у пошуках кращих умов життя та самореалізації. Така еміграція послаблює науково-технічний потенціал держави, що веде до сповільнення науко-

вого і, як наслідок, соціально-економічного зростання; при цьому залишаються непокритими витрати держави на виховання, навчання та підвищення кваліфікації емігрантів, а також втрачається очікуваний внесок емігрантів у науку та економіку своєї держави [115, с. 45; 295, с. 115]. Хоча зазначимо, що це явище має й інше значення: йдеться про випадки тимчасової еміграції, з завершенням якої науковці та спеціалісти – екс-емігранти – мають всі шанси вкласти набуті знання та вміння у розвиток народного господарства своєї держави.

Таблиця 1.7.3

Економічна функція міжнародної міграції

Значення імміграції	<ul style="list-style-type: none"> • Збільшення рівня безробіття серед місцевого населення • Зниження рівня зарплатні для місцевого населення • Розвиток нелегального ринку виробництва і послуг • Несплата податків державі при нелегальному працевлаштуванні, або додаткова сплата податків іммігрантами при легальному працевлаштуванні • Виконання робіт, що не є популярними серед місцевого населення • «Етнічна економіка» – створення нових або займання порожніх ніш в економіці
Значення еміграції	<ul style="list-style-type: none"> • Зменшення відрахувань до пенсійного фонду • Втрата трудового потенціалу держави • «Відтік умів» • Грошові перекази додому та міні-інвестування в національну економіку • При високому рівні безробіття – звільнення робочих місць для тих, що залишаються і можуть працювати вдома • При поверненні можуть вкладати набуті за кордоном знання та вміння у розвиток національної економіки

Одним із основних значень еміграції для економіки є грошові перекази емігрантів додому. Такі перекази мають вплив на кількох рівнях. Це передусім матеріальне утримання своїх сімей, що залишаються на Батьківщині. Крім того, витрачаючи гроші на Батьківщині, емігранти або члени їхніх сімей дають стимул для роботи місцевим постачальникам, торговцям, промисловості, сфері послуг. І ще один рівень – це безпосередні грошові інвестиції в економіку своєї держави, які стимулюють у такий спосіб її економічний розвиток, хоча для цього потрібна і відповідна внутрішня політика розвитку країни. Для таких країн, як, наприклад, Молдова, Боснія і Герцеговина, Албанія, Вірменія чи Україна, грошові перекази емігрантів є одним із найважливіших джерел зовнішнього фінансування після іноземних інвестицій та

важливим джерелом наповнення державного бюджету [60, с. 61; 103, с. 72]. Валютні надходження уможливають розвиток приватного підприємництва, збільшують купівельну спроможність значної частини населення, що сприяє розвитку ринків різних товарів, конкуренції та економічному зростанню загалом. Крім того, особи, що покидають країну, де в надлишку є пропозиція робочої сили, дають змогу знайти роботу і отримати вищу заробітну платню тим, хто залишається, та, відповідно, підняти рівень життя їхніх сімей [271, с. 62; 289, с. 20]. Із цим значенням еміграції також пов'язане інше значення імміграції – «етнічна економіка».

«Етнічна економіка» – сегмент народного господарства приймаючої країни, який базується на економічній активності підприємців та працівників, що належать до однієї етнокультурної меншини. Етнічний бізнес розвинувся частково як наслідок безробіття та дискримінації в районах розселення іммігрантів. Завдяки йому представники меншин отримали можливість зайняти вільні або створити нові специфічні ніші в економічному полі країни імміграції [271, с. 130; 309, с. 53]. Явище «етнічної економіки» розглядати-мемо далі також у контексті етнічної, культурної (у вузькому розумінні) та соціальної (у вузькому розумінні) функцій міграції.

Економічним значенням є також імміграція спеціалістів, яка зумовлює збільшення попиту на некваліфікованих робітників, що природно збільшує рівень їхньої заробітної платні. Імміграція некваліфікованих робітників, своєю чергою, забезпечує попит на працю спеціалістів (наприклад, керівників середнього рівня). Завдяки розподілу ринку праці в країнах імміграції створилась ситуація певної гегемонії іммігрантів в окремих сферах виробництва та послуг [161, с. 136–138; 200, с. 189]. У зв'язку з цим виникає певна ілюзія, що іноземці забирають роботу у місцевого населення, що збільшує рівень безробіття та знижує рівень заробітної платні місцевих. Проте мігранти здебільшого займають робочі місця, на яких відмовляються працювати місцеві працівники через їхню неprestижність і дають тим самим останнім можливість більш продуктивно реалізувати себе на роботі, яка відповідає кваліфікації та фінансовим потребам місцевого населення [75, с. 35; 161, с. 136]. Таку ситуацію відображає теорія подвійності ринку праці в економічних науках [432, с. 23], стисла суть якої полягає в тому, що працівники та роботодавці з місцевого населення є суб'єктами відмінного або навіть паралельного ринку праці порівняно з робітниками-іммігрантами та їхніми роботодавцями; це відображає вже згадана система розподілу сфер діяльності.

Серед значень економічної функції виокремлюємо також розвиток нелегальної системи найму, що квітне у тих галузях, де найбільше працевлаштовані власне іммігранти, а саме: у виробництві та сфері послуг (зокрема, у виробництві одягу та аксесуарів), будівельних роботах, вуличній торгівлі, сільськогосподарських роботах, роботах у ресторанах, клубах [119, с. 202–203]. Тобто в такий спосіб розвивається тіньовий сектор економіки, що не приносить податків державі ні від роботодавців, ні від працівників. Проте

такий неформальний ринок праці є вигідним як для одних, так і для інших: роботодавці отримують більші прибутки, а нелегальні мігранти – можливість отримати хоч якусь роботу і заробіток.

Ті мігранти, які не отримали легального статусу, не тільки не сплачують податків; вони самі також обмежені у певних привілеях, наприклад, у доступі до процесу прийняття *політичних* рішень. Це є значенням політичної функції імміграції (табл. 1.7.4) не тільки для самих іммігрантів, але й для держави імміграції, оскільки іммігранти змушені використовувати непарламентські методи боротьби за покращення свого статусу, умов життя і праці, що загострює соціально-політичну ситуацію в приймаючому суспільстві [309, с. 53]. У той самий час держава еміграції також втрачає у процесі ухвалення політичних рішень, оскільки їх приймають за відсутності потенційно небайдужої до долі країни частини її населення. Мігранти і тут виявляються відстороненими від процесу ухвалення політичних рішень.

Таблиця 1.7.4

Політична функція міжнародної міграції

Значення імміграції	<ul style="list-style-type: none"> • Розвиток політичного правого екстремізму • Орієнтація політичної діяльності окремих партій на потреби іммігрантського населення за рахунок потреб місцевого; творення іммігрантського політичного лоббі • Перенесення політичних проблем і конфліктів до країни імміграції • Труднощі у формуванні державної ідентичності країн імміграції • Через відсутність доступу до ухвалення політичних рішень і демократії – використання інших непарламентських методів боротьби • Країни імміграції та еміграції змушені підтримувати зовнішні стосунки та дотримуватись договорів про статус та права мігрантів
Значення еміграції	<ul style="list-style-type: none"> • Прийняття політичних рішень без участі частини потенційно політично активного населення • Створення політичної опозиції до тоталітарних режимів на батьківщині • Виконання консультативних функцій для своєї держави • Наявність більшого протестного потенціалу в емігрантів з поверненням • Розширений світогляд у політиків з досвідом освітньої міграції • Забезпечення монотонності політичних настроїв через еміграцію «політичних екстремістів»

Таблиця 1.7.5

Соціальна (у вузькому сенсі) функція міжнародної міграції

Значення імміграції	<ul style="list-style-type: none"> • Перевантаження системи соціального захисту; проблеми з соціальним захистом іммігрантів • Витрата державою грошей на програми інтеграції імміграції • Невизначеність соціального статусу (нелегальних) іммігрантів • Соціальні проблеми адаптації, маргіналізації • Питання освіти іммігрантів та проблеми «квотної освіти» • Конфліктність та криміногенність міграції • Можливість розвитку толерантності • Захист прав свого народу і держави за кордоном • «Етнічна економіка» – доступ до певного соціального статусу завдяки своєму бізнесу
Значення еміграції	<ul style="list-style-type: none"> • Поштовх до розвитку послуг криміналітету для потреб нелегальної міграції • За індивідуальної осібною міграції – розбивання сімей та втрати у вихованні дітей емігрантів • Підвищення соціального статусу, отримання освіти, житла тощо сім'ями емігрантів вдома • Підвищення соціального статусу та можливість мати кращу роботу після повернення через отримання за кордоном освіти та досвіду в роботі • Збільшення шансів на кращу соціальну допомогу у населення, що залишається

Іммігранти, що не мають права обирати чи бути обраними, все ж знаходять інші шляхи тиску на владні органи, об'єднуючись у різні громадські організації, як от: автономний Рух європейських асоціацій мігрантів, до виконавчого органу якого входять представники 2500 організацій і груп, що об'єднують іммігрантів як за походженням, так і за проживанням; Антирасистська мережа за рівність в Європі, куди входять як групи іммігрантів, так і корінних мешканців. Вони також створюють так звані транснаціональні общини, що діють як «групи тиску», вимагаючи політичного визнання та намагаючись створити своєрідне політичне лоббі [122, с. 75; 309, с. 62–63]. Найнадійнішим способом політичного тиску для етнічних меншин є проведення своїх представників до найвищих органів влади (як, наприклад, конгресмени-греки П. Сарбанес, Дж. Брадемас, ірландці Е. Кеннеді, Д. П. Мойніхен, афро-американці М. Уотерс, Ч. Ренджел у США) [294, с. 69] або навіть обрання такого представника меншини президентом, як це сталось у США 2008 р. із Б. Обамою. Зазначимо, що афро-американська спільнота у США подібна до сучасних іммігрантських спільнот у плані боротьби за визнання своїх прав та інтересів, зокрема й у політиці, проте різниться здебі-

льшого тривалістю свого існування. Як відомо, не всі іммігранти позбавлені права голосу; голоси тих же, що вже встигли набути нового громадянства, стають предметом боротьби у виборчому процесі [113, с. 34]. Тобто програми певних політичних сил спрямовані на потреби іммігрантів з тим, аби отримати голоси нових громадян своєї держави, а відтак – часто і на шкоду інтересам місцевого населення.

Існує також інший бік представлення інтересів іммігрантського та корінного населення. Націоналістичні, ультраправі партії апелюють до інтересів, а заодно і голосів громадян, негативно налаштованих щодо імміграції, використовуючи гасла про те, що іммігранти забирають робочі місця і «життєвий простір» у місцевого населення. Звідси часто висувують вимогу обмеження імміграції. Варто тільки згадати феномен Національного Фронту у Франції, Партії свободи в Австрії, Північної Ліги в Італії, Фламандського блоку в Бельгії, Данської і Швейцарської народних партій, консервативного блоку П. Фортойна (P. Fortuyn) в Нідерландах, Народний православний заклик у Греції, а віднедавна – і Партія шведських демократів Дж. Окессона (J. Åkesson) із лозунгом «зберегти Швецію шведською», а також нещодавні події 2012 року у німецькому Гамбурзі, де відбулись сутички між представниками різних політичних ідеологій – ліворадикалів та неонацистів, і навіть певні успіхи Республіканської партії в Німеччині, де після Другої світової війни накладено «табу на нетерпимість» [108; 112, с. 69; 309, с. 56; 390; 434, с. 298]. Прихильники політичного екстремізму набули популярності завдяки своїй націоналістичній, профашистській орієнтації у суспільствах, де серед корінного населення ширилися ідеї ксенофобії та расизму, ніби чекаючи свого втілення в програмах реальних політичних партій.

Серед інших значень політичної функції імміграції варто відзначити проблему формування державної ідентичності там, де прийнята політика мультикультуралізму, який часто критикують за сприяння «мозаїчності» суспільства, передусім етнічної [328, с. 70]. Домагаючись свого визнання, етнічні групи (меншини) ставлять під загрозу існування «етнічної і національної однорідності суспільства» [113, с. 30] та такого «феномену, як монолітна національна держава» [64, с. 38–39]. Вони ж можуть створювати загрози безпеці країни, породжувати нові розколи суспільства або посилювати вже існуючі. Передусім це стосується біженців у країнах, де центральна влада не є сильною чи існує постійне протистояння між певними групами (як це часто трапляється в країнах Африки) [475, с. 41–48]. Це також і перенесення політичних проблем і конфліктів з батьківщини іммігранта до країни його переселення, що стосується переважно політичних мігрантів. Упродовж 1994–1995 рр. англійський уряд, наприклад, мав проблеми з владою Саудівської Аравії, що погрожувала розривом економічних стосунків, якщо з Англії не буде депортовано її громадянина М. аль-Масарі, який, попросивши політичного притулку, проводив активну пропаганду проти свого уряду, а західноєвропейські країни, передусім Німеччина, стали полем бою між турецькими

правими і лівими екстремістами, які прагнуть з-за кордону підтримувати свої політичні партії на Батьківщині [309, с. 59]. Крім наведених, політична функція міграції має й інші значення. Здебільшого це стимулювання міжнародної співпраці із забезпечення впорядкування міграції та збільшення її внеску в розвиток країн імміграції та еміграції; підписання і дотримання міжнародних конвенцій про дотримання прав мігрантів (Міжнародна конвенція про захист прав усіх трудівників-мігрантів і членів їх сімей, 1990 р. [442], Конвенція про статус біженців, 1951 р. [376]) та угод про взаємне працевлаштування (таких, як Україна, приміром, має з Російською Федерацією, Республікою Польща, Чеською та Словацькою Республіками, Португальською Республікою [180, с. 163]). Іншим значенням є створення зусиллями іммігрантів профспілок для захисту прав працівників певної галузі. Наприклад, у середині 1990-х років у Лос-Анджелесі відбувся успішний страйк прибиральників приміщень, організований завдяки масовій участі працівників з Мексики, Сальвадору, Гватемали, які перебрали на себе організаторські функції дезінтегрованих місцевих працівників [309, с. 57]. Проте таке значення не є дуже поширеним, оскільки іммігранти, передусім нелегальні, зазвичай не піддаються згуртуванню у профспілки.

Серед інших значень варто виокремити також такий чинник, як «протестний потенціал», який є значно вищим у людей з досвідом еміграції. Згідно з дослідженням І. Прибиткової, його значення для цієї категорії людей в Україні становить 47,2% проти 40% для тих, що не мають такого досвіду [213, с. 120]. Інше значення – це досвід освітньої еміграції. Наприклад, більшість сучасних лідерів у політиці та економіці Східної Азії – це особи, що отримали освіту за кордоном. У навчальних закладах США, Канади, Австралії близько 60% іноземних студентів представляють Азію [255, с. 153]. Якщо говорити про значення тих емігрантів, що не повертаються додому, то вони часто допомагають батьківщині в інший спосіб. Діаспорні спеціалісти можуть бути консультантами для уряду чи освітніх інституцій, джерелом отримання інформації про нові технології, можуть фінансовими вливаннями впливати на дії окремих політиків нової батьківщини на користь країни еміграції [210, с. 84]. Якщо ж іммігранти не мають достатньо сентиментів до влади своєї країни, то вони можуть становити й опозицію так, як це, наприклад, робили латиноамериканці, що проживали у США і проводили у 1980-х роках маніфестації протесту проти диктаторських режимів у Сальвадорі, Гватемалі, Нікарагуа [309, с. 59]. Існують й інші проблеми всередині держави, які можна вирішити шляхом еміграції. Прикладом є Туреччина з її «курдською проблемою», яку постійно згадують як перепону на шляху до багатонаціональної, плюралістичної Європи [150, с. 80]. Тут масова еміграція курдів у сусідні країни мала б вирішити проблему однорідності політичних настроїв, зокрема, євроінтеграційних, для турецької нації.

Спробуємо виокремити також *соціальну* (у вузькому розумінні) функцію цієї першої групи функцій, а також її значення (табл. 1.7.5). Почнемо з конф-

ліктності імміграції. Люди часто бачать у новоприбулих причину невизначеності свого становища, а імміграцію та національні меншини трактують як небезпеку для встановлених стилю і стандартів життя, соціальних зв'язків. Іммігрантів часто звинувачують у зростанні безробіття та інших соціальних проблемах [121, с. 59], зокрема, у кримінальній діяльності, масових акціях незадоволення, організованих представниками іммігрантів, що заселяють проблемні райони (так зване «соціальне дно») [125; 137; 327]. Дослідження, що провадили у Франції, Німеччині, Великобританії, Швеції, Швейцарії, Нідерландах, засвідчили, що іммігранти більше втягнуті у кримінальну діяльність, ніж резиденти. При цьому зазначають, що активнішим у цьому є «друге покоління» іммігрантів порівняно з «першим» [82, с. 11–13]. Прикладом росту економічної та соціально-політичної нестабільності, етнічної напруги, навіть збройних конфліктів і помилок та пасивності влади у їхньому вирішенні можуть стати події у передмістях Парижа. Перманентні масові акції незадоволення організували представники молодого покоління французьких іммігрантів з Північної та Екваторіальної Африки, що заселяють проблемні райони – «соціальне дно» французької столиці. Є кілька причин цього соціального вибуху протесту. Коли років тридцять тому Франція видавала свої паспорти громадянам колишніх колоній, вважали, що цього достатньо, проте практично нічого не було зроблено для інтеграції цих іммігрантів та їхніх нащадків до нового суспільства, не зупинено розвитку расизму, що, фактично, і привело до ситуації, коли «друге покоління» не може вирватись зі згаданого «дна», бо не може знайти престижну роботу та покращити своє соціальне становище. Це спричинило розквіт релігійного (ісламського) радикалізму, насилля, бандитизму, наркоманії [124; 125; 327]. Як відомо, з ініціативи спочатку міністра внутрішніх справ, а згодом – і президента Франції Н. Саркозі проблему вирішували силою, проте такий підхід не дав потрібних результатів на довготривалу перспективу, для цього зараз треба змінювати політику зайнятості та шляхи інтеграції для всіх поколінь іммігрантів. Найпоширенішими видами кримінальної діяльності вважають крадіжки, погроми, поширення наркотиків, проституції, а віднедавна – ще й тероризму. Проте існує й протилежна точка зору. Російський науковець С. Голунов [59], наприклад, наводить шість найпоширеніших тверджень про імміграцію в Росію (серед них і ті, що стосуються криміногенності) і називає їх лише «міфами», спростовуючи їх до певної міри та наводячи при цьому переважно статистичні аргументи. Крім того, згадаємо таке значення еміграції становлення та процвітання кримінальних структур, що спеціалізуються на бізнесі, пов'язаному з нелегальним виїздом за кордон чи транзитом мігрантів, підркою відповідних документів, торгівлею людьми, а також посилення корупції у державних органах, що сприяють такому бізнесу [126, с. 61–62]. Ті ж кримінальні структури розробляють так звані «механізми перекидування мігрантів» [192, с. 111–112], що особливо розвинуті у транзитних країнах еміграції

Східної та Південної Європи і забезпечують за чималу винагороду незаконне перевезення мігрантів з країн Азії та Африки до країн Західної Європи.

Кожна держава імміграції повинна враховувати потребу соціального захисту іммігрантів, розробляючи свої державні програми захисту населення. Країни, перенасичені іммігрантами, витрачають на ці програми значні кошти. Протягом останніх десятиліть система соціального забезпечення США поступово перетворюється із засобу допомоги малозабезпеченим на інструмент вирішення проблем іммігрантських меншин; 60% бюджету цих програм припадає на допомогу громадян африканського та латиноамериканського походження, що становлять менше 20% населення країни [113, с. 34]. Як бачимо, «постраждали» є у кожному випадку. У першому – самі іммігранти, у другому – місцеве населення, що претендує на соціальну допомогу. А от українська держава, яка також є країною імміграції, передусім біженців, не має фінансових можливостей виплачувати їм хоча б мінімальну допомогу (тут цього не роблять навіть місцеві благодійні організації), це проблема переважно представництва УВКБ ООН [325, с. 49]. Проте перенавантаження державного бюджету виплатами іммігрантам – не єдине соціальне значення імміграції, пов'язане із проблемою соціального захисту.

Оскільки згадану соціальну допомогу можуть отримувати тільки іммігранти, що мають легальний статус, то виникає проблема з невизначеністю їхнього правового статусу, оскільки вони не претендують на захист ні своєї держави, ні держави перебування, бо часто декларують свій правовий статус фальшивими паспортами, візами, дозволами на роботу [192, с. 107]. До того ж, існують проблеми із соціальним захистом нелегальних іммігрантів, які не можуть отримувати також і юридичної чи економічної допомоги. Залежно від країни перебування та походження мігрантів, з'являються різні проблеми їхньої соціальної адаптації – від ускладнень у стосунках з роботодавцями до маргіналізації, що проявляється у зростанні злочинності, проституції, наркоманії та інших негативних соціальних явищ у середовищі іммігрантів [137, с. 70; 146, с. 58; 319, с. 49]. Тут йдеться про творення соціально незахищеного прошарку у суспільстві – некваліфікованих іммігрантів з низьким рівнем доходів, що вливається у так званий *underclass*; це ж стосується і вимушених іммігрантів (біженців). Нерідко спостерігаємо і явище стигматизації⁹, що є способом посилення позитивної соціальної ідентичності корінного населення та одночасної соціальної маргіналізації іммігрантів [277, с. 49]. Це робить проблематичною рівноправну соціальну взаємодію місцевого та іммігрантського населення і не сприяє покращенню репутації та іміджу іммігранта як потенційного, наприклад, економічного партнера.

⁹ Стигма «використовується для означення якості, що видає певну, переважно ганебну властивість індивіда; при цьому характер цієї властивості визначається не самою нею, а ставленнями до неї. Властивість, яка стигматизує один тип власника, може всього лиш підтверджувати звичність іншого, а тому сама собою властивість не є ані похвальною, ані ганебною» [415, с. 3].

З іншого боку, якщо йдеться про осібну еміграцію, то грошові перекази додому дають змогу членам сімей емігрантів, та й їм самим після повернення, піднятися соціальною драбиною в короткотривалій перспективі (грошові вкладення в освіту дітей, вклади у купівлю житла, автомобіля, побутової техніки, матеріальну допомогу рідним), про що і йшлося у підрозділі 1.6, що стосувався наслідків української міграції на прикладі міграції до Польщі та Греції.

Важливим є освітнє значення міграції у його проєкції на соціальну площину. Стосовно імміграції це ситуація, коли в країнах імміграції (зокрема, США) здебільшого іммігранти мають нижчий рівень освіти, ніж місцеве населення [114, с. 179]. Це пояснює, чому іммігрантам мало б бути важче отримати вищу освіту чи престижну роботу. «Мало б», якби не система так званої «квотної освіти», в якій етнічне походження чи колір шкіри відіграють важливіше значення, ніж рівень знань за участі у конкурсі на вакантне місце в навчальному закладі чи на роботі. Така система боротьби з дискримінацією має і свої соціальні наслідки, наприклад, зниження конкурсних вимог та якості викладання. Крім того, в медицині, наприклад, пацієнти почали уникати «квотних» лікарів через побоювання, що ті отримали свої дипломи не за знання, а за колір шкіри [82, с. 7]. Для еміграції ж важливо відзначити її освітнє значення; коли йдеться про освітню еміграцію – отримавши освіту за кордоном, де її рівень є часто вищим, ніж вдома, емігрант після повернення має всі шанси підвищити свій соціальний статус через отримання престижнішої, ніж та, яку забезпечує «домашня» освіта, роботи.

Повертаючись до соціальних значень імміграції, зауважимо таке: після розпаду останніх імперій світу відчувається дискримінація осіб або їхніх нащадків, які раніше іммігрували до етнічно відмінних частин колись великих держав, оскільки їхня присутність постійно нагадує місцевому населенню про часи пригноблення. Схожу ситуацію спостерігали свого часу і стосовно громадян великих колоніальних імперій Європи та Росії [93, с. 122–123].

Імміграція має й інші соціальні значення. Варто згадати соціальну функцію діаспори; це насамперед захист соціальних прав представників свого народу, попередження проявів шовінізму, расизму, ксенофобії [285, с. 39] та виховання толерантності – терпимості до чужих поглядів, думок, традицій, іншої культури. Проблема толерантності постає як перед іммігрантами, що опинились у чужому соціокультурному середовищі, так і перед місцевим населенням, яке вимушене підтримувати контакти з іммігрантами [201, с. 86]. Згадуване вже явище «етнічної економіки» має і своє значення у контексті соціальної функції імміграції. Це – можливість іммігрантів підвищити свій соціальний статус у країні імміграції через успішну реалізацію себе у бізнесі (див. до прикладу рис. 1.7.1).

Перейдемо до аналізу другої великої групи функцій – *культурної*, а також значень, якими вона володіє (табл. 1.7.6–1.7.10). Зауважимо, що значення цих чотирьох функцій часто перегукуються, оскільки кожна з етнічно відмінних груп мігрантів здебільшого має свої спільні для членів групи релі-

гію, мову, культурні традиції, звичаї, а такі явища як, скажімо, етнічні анклавні, «паралельні суспільства», ксенофобія, знаходять, відповідно, свої значення у різних функціях цієї групи.

Таблиця 1.7.6

Етнічна функція міжнародної міграції

Значення імміграції	<ul style="list-style-type: none"> • Виникнення ситуацій прояву расизму та ксенофобії на ґрунті етнічної приналежності • Змішування етносів • Існування «паралельних суспільств», сформованих за етнічним принципом • Творення анклавів за етнічною ознакою • «Етнічна економіка»
Значення еміграції	<ul style="list-style-type: none"> • Збереження етнонаціональної ідентичності в діаспорах • Механічна втрата представників свого етносу через асиміляцію

Таблиця 1.7.7

Мовна функція міжнародної міграції

Значення імміграції	<ul style="list-style-type: none"> • Мовна дезінтеграція суспільства • Виникнення ситуацій прояву ксенофобії на мовному ґрунті • Творення анклавів з використанням певної відмінної мови
Значення еміграції	<ul style="list-style-type: none"> • Збереження мови в діаспорах • Механічна втрата носіїв своєї мови через асиміляцію • Ознайомлення інших народів світу зі своєю мовою

Культурні значення імміграції є менш розрізнені, проте не менш важливі. Як стверджує Дж. Льюшер (G. Loescher), «неконтрольований потік (ім)міграції як трясовина рано чи пізно, але зрештою поглине існуючі культури» [475, с. 42]. А поглинання таке, очевидно, починається зі змін етнічної, релігійної, мовної, культурної (у вузькому розумінні) композиції приймаючого суспільства, які є наслідком при імміграції більш-менш суттєвої за кількістю спільноти міжнародних мігрантів. Звичайно, альтернативою може

бути творення мультикультурного суспільства¹⁰. І ця ідея добре вписувалась у традиційно відкриті суспільства імміграції (США, Канада, Австралія), де зазвичай позитивно сприймалися елементи згаданих композиційних змін, однак з часом і в таких країнах стала відчутна загроза культурного поглинання, не кажучи вже про традиційно закриті європейські суспільства, що мають спільну історію, територію, походження. Адже йдеться про суспільства, які «дорожать кожним елементом своєї культури і прагнуть зберегти її оригінальність» [112], про суспільства, які вже стали іммігрантськими і водночас доволі довго не визнавали такого свого статусу.

Таблиця 1.7.8

Релігійна функція міжнародної міграції

Значення імміграції	<ul style="list-style-type: none"> • Виникнення ситуацій прояву ксенофобії і расизму на релігійному ґрунті • Творення анклавів зі сповіданням певної відмінної релігії
Значення еміграції	<ul style="list-style-type: none"> • Ознайомлення інших народів світу зі своєю релігією • Можливості для поширення власної релігії за кордоном

Що стосується змін культурної композиції суспільства, головними суб'єктами цих змін вважаємо передусім представників іноетнічних спільнот, які прямо чи опосередковано змінюють *етнічний* склад суспільства. «Прямо» тут означає просто через прибуття, а «опосередковано» – наприклад, через змішані шлюби і народження дітей зі змішаною етнічністю. Існує думка, що у майбутньому міжетнічні шлюби стануть «домінуючою нормою людської культури» [77, с. 453–454]. Зазвичай така перспектива викликає негативне ставлення, проте, з іншого боку, її розцінюють як шанс на зближення різних етносів та виховання взаємної терпимості [82, с. 13]. Окрім етнічності ознаками культурної розрізненості є також релігія, мова, традиції, звичаї.

Переважно християнська Західна Європа, до прикладу, зіштовхнулася із загрозою «культурного (релігійного) затоплення» з боку іммігрантів-мусульман (прибулих протягом 40 років, починаючи з 1960-х років), яких там налічують близько 8 млн [122, с. 76; 315]. Окрім релігії як такої, представники ісламу несуть у життя нового суспільства також і свої релігійні обряди та звичаї (одягання елементів традиційного одягу, наприклад), що викликає суспільно-політичні дискусії у секуляризованих країнах Західної Європи.

¹⁰ Мультикультуралізм – концепція інтеграції, яка передбачає визнання культурних відмінностей спільнот, та регулювання їх за принципом рівноправності [534, с. 4–7].

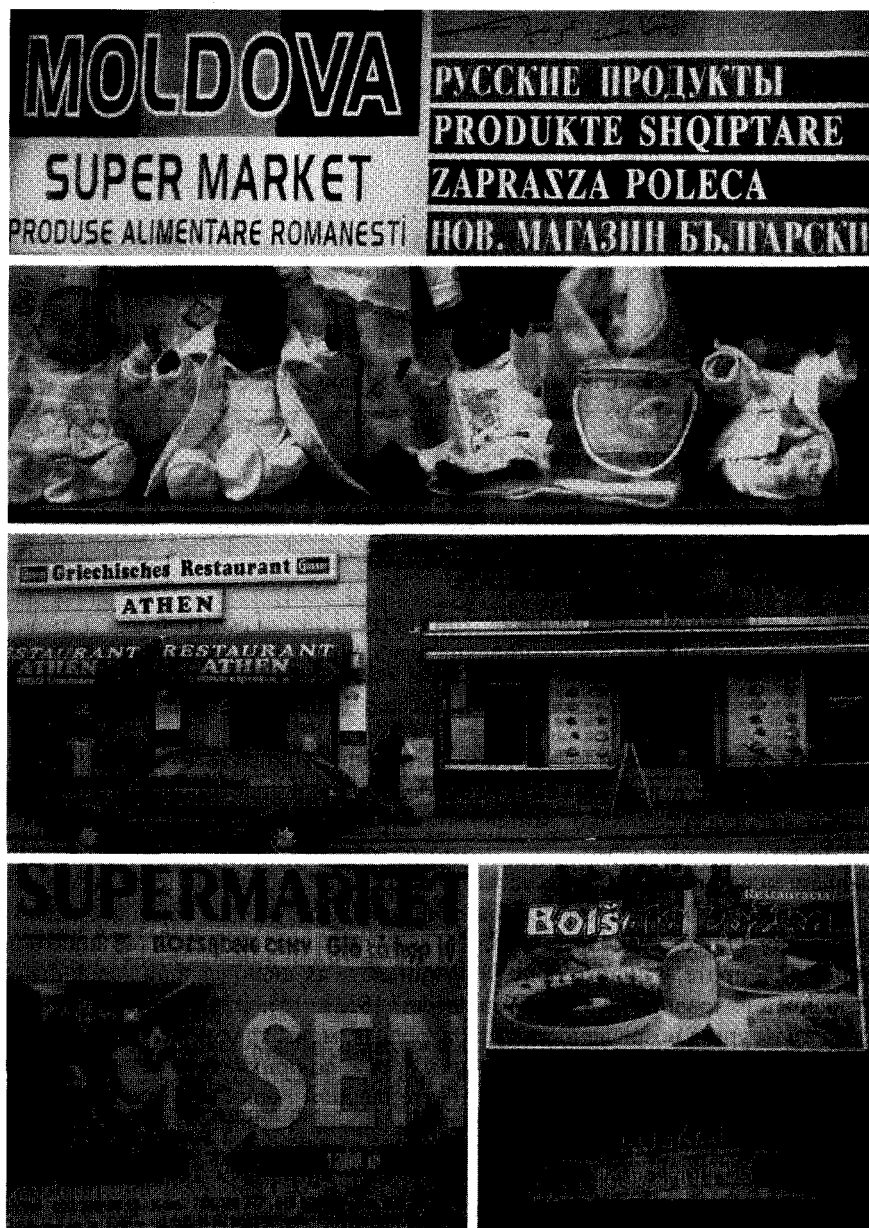

Рис. 1.7.1. Свідчення мультикультуралізму на вулицях європейських міст.
Згори донизу: Афіни (Греція), Грац (Австрія), Вулька Косовська (Польща),
Кошіце (Словаччина)

Таблиця 1.7.9

Культурна (у вузькому сенсі) функція міжнародної міграції

Значення імміграції	<ul style="list-style-type: none"> • Культурна дезінтеграція суспільства • Існування «паралельних суспільств», що сформовані за культурною приналежністю • Виникнення «культурного фундаменталізму» • Творення анклавів з використанням певних культурних традицій, звичаїв • Змішування культур • «Етнічна економіка» – можливість пізнання та розуміння інших культур
Значення еміграції	<ul style="list-style-type: none"> • Збереження власної культури в діаспорах • Поширення знань у світі про свою культуру • Механічна втрата представників своєї культури через асиміляцію • Принесення елементів культури країни імміграцій до культури своєї батьківщини після повернення

Таблиця 1.7.10

Освітньо-рекреаційна функція міжнародної міграції

Значення імміграції	<ul style="list-style-type: none"> • Можливості для розвитку туризму • «Квотна освіта»
Значення еміграції	<ul style="list-style-type: none"> • Отримання якіснішої освіти за кордоном • Відпочинок за кордоном

Людину (чи групу людей) сприймають як представника «іншої» культури за різними ознаками: етнічність/раса, релігія, мова, традиції, одяг, манери поведінки, спосіб життя тощо. І ці ознаки ускладнюють швидке засвоєння цінностей та способів поведінки приймаючої культури [429, с. 227–229]. Чим більше носіїв цих ознак іммігрує до суспільства з певною культурою і чим більше вони різняться між собою, тим більше змінюється згадувана загальна культурна композиція суспільства. Зміни можуть бути ледь помітними, а можуть змінювати культуру приймаючого суспільства до невпізнаності (зазвичай, якщо іммігранти представляють різні культури) чи, зрештою, поглинути її (здебільшого якщо іммігранти є однорідною групою).

Звернемось до мовно-культурної дезінтеграції суспільства (це значення *мовної і культурної у вузькому розумінні* функцій), коли нові його члени не бажають інтегруватись через вивчення «внутрішньої» та «змішаної» або «багатосторонньої» культури, залишаючи за собою «право» не знати державної мови країни перебування. Корінні мешканці зіштовхуються з ситуацією, коли їхні нові сусіди не розуміють їх і спілкуються чужою мовою [274, с. 14; 586]. Про це, зокрема, говорить С. П. Гантінгтон. Він називає ворогами тих, хто відмовляється визнавати англійську як «другу рідну» мову, оскільки «відсутність спільної мови робить спілкування складним або взагалі неможливим...», відзначаючи при цьому, що станом на 2000 р., наприклад, 75,2% мешканців Маямі, 55,7% Лос-Анджелеса, 47,6% Нью-Йорка в колі сім'ї спілкуються не англійською (а 2/3 з них – іспанською) мовою [433, с. 159, 248]. Така дезінтеграція підтримується і ззовні: Туреччина, приміром, підтримує патріотизм, національну та мусульманську ідентичність турків у Західній Європі, зокрема, у Німеччині, використовуючи турецькі ісламські інституції (насамперед Діянету – Управління у справах релігії Туреччини) [315, с. 103]. Таке небажання інтегруватись зумовлює створення в суспільстві імміграції замкнутих общин – анклавів. Це значення має свої відображення у *перших чотирьох* функціях цієї групи.

У деяких містах цілі райони заселені виключно африканцями, арабами, південно-східними азійцями; для таких районів з'явився навіть спеціальний термін – «афромісто». Це райони, де існують низька оплата за житло і непрестижна робота. Їхні мешканці відрізняються не тільки за етнорасовими ознаками; вони сповідують свій специфічний спосіб життя та відтворюють культурне середовище, характерне для їхньої батьківщини. Така добровільна сегрегація або, як її ще називають, «капсуляція» чи «геттоізація» – одна зі свідомих стратегій адаптації до приймаючого суспільства [121, с. 38; 183, с. 58–59; 325, с. 47]. У деяких областях Росії існують «іммігрантські зони», де «не діє російське право, ... місцеве населення протестує через страх втратити свою стабільність та ідентичність» [82, с. 10], а німецький християнський демократ Й. Шьонбом (J. Schönbohm) зауважив, що у великих містах Німеччини живе багато вихідців з Туреччини, які «не інтегровані вже у третьому поколінні» [329]. Не випадково саме у Німеччині вперше почали говорити про розпад країни на «паралельні суспільства» [75, с. 36] – тобто суспільство корінних мешканців та суспільства іммігрантів, що мають відмінні етнічні і культурні ознаки, закони функціонування, ідентичності та практично не переплітаються між собою. Існування «паралельних суспільств» є значенням *етнічної та культурної (у вузькому сенсі) функцій*.

Іншим напрямом фіксації значень культурних функцій імміграції є поширення в суспільстві імміграції расизму, ксенофобії на етнічному, мовно-релігійному ґрунті, «культурного фундаменталізму». Це значення у певних модифікаціях характерне для *перших чотирьох* функцій цієї групи. Традиційний расизм базується на відмінностях у кольорі шкіри та дискримі-

нації «білими небілих», проте поступово з'являються інші форми дискримінації на основі національної, етнічної, культурної, релігійної приналежності, з'являється варіант ксенофобії, коли в суспільстві домінує нетерпимість до інших культур та їхніх представників [34, с. 60; 274, с. 15]. Прихильники доктрини «культурного фундаменталізму» вважають, що «стосунки між різними культурами за своєю природою є ворожими і деструктивними... і зберігати їх треба нарізно для їхнього же добра», а доктрина «диференційованого расизму» переконує у «несумісності різних культурних ідентичностей», у потребі відмови від «культурного змішування рас» та стверджує, що несвропейські іммігрантські общини загрожують національній ідентичності приймаючої країни та ідентичностям іммігрантів, тому для їхнього збереження іммігранти повинні «залишатись вдома або повернутись додому» [322, с. 33–34].

Та все ж усупереч багатьом викладеним вище ідеям у суспільствах імміграції відбувається поступове змішування етносів та культур, оскільки не всі представники іммігрантських громад відгороджують себе від приймаючого суспільства. Це значення стосується передусім *етнічної* та *культурної* (у вузькому сенсі) функцій. Частина з них прагне інтегруватись, привносячи в це суспільство й елементи своєї культури, стаючи одним із етнічних його компонентів, що загрожує «моноетнічному існуванню» цього суспільства та постійно змінює його «етнічне компонування» [167, с. 212; 586]. На локальному рівні це проявляється у таких «гібридних» продуктах, як, наприклад, техасько-мексиканська кухня на Півдні США чи змішані музичні мотиви [40, с. 103], і ніби-то не має особливо загрозового відтінку, проте на глобальному рівні ситуація бачиться трохи по-іншому, що і мав на увазі С. П. Гантінгтон, стверджуючи про загрозу однорідності Західної цивілізації [434, с. 301–305].

Ще одним значенням імміграції є потенційне збагачення культури (зокрема, політичної у громадській сфері) країн імміграції через досвід та набуті знання у процесі соціально-економічної та культурної присутності у них іммігрантських меншин [315, с. 105]. Крім того, явище «етнічної економіки», зокрема, дає можливості місцевому населенню пізнання інших культур (принаймні, їхніх частин). «Етнічна економіка» – це не тільки підприємницька діяльність, про яку уже йшлося, це ще й спосіб відтворення культури, звичаїв, поведінки, характерних для соціокультурного середовища країн попереднього проживання іммігрантів у межах їхніх громад. Хоча, на відміну від такої позиції реалістів, конструктивісти не вважають за доцільне розглядати господарську активність іммігрантів крізь призму етнічної культури, а вбачають в її основі лише суто економічні мотиви [271, с. 130; 309, с. 54]. Теоретично, звичайно, можна частково погодитись і з одними, і з іншими, але навряд чи логічно буде припустити, що значна кількість корінного населення іммігрантських країн (навіть антиіммігрантсько налаштованого) буде активно протестувати проти створених для неї можливостей відвідувати звичні уже традиційні китайські, мексиканські чи італійські ресторани, індійські бутіки або магазини арабського золота чи спецій, не виїжджаючи при

цьому за межі свого міста. «Етнічну економіку» ми позиціонуємо як значення, зокрема, і *етнічної та культурної (у вузькому сенсі) функцій*.

Серед *культурних* значень еміграції можна вирізнити прямі та непрямі. Прямі (проте лише умовно прямі) наслідки – це привнесення елементів іншої культури у свою країну в разі повернення емігранта додому. Серед таких елементів найчастіше називають професійні практики та етику, використання новітніх технологій, стиль спілкування, спосіб життя та відпочинку, традиції, цінності [126, с. 63; 519, с. 59–62]. До переліченого варто додати і мовні та релігійні елементи, передусім якщо мова та релігія у країнах еміграції та імміграції є близькими. Непрямі культурні наслідки мають місце лише для тих країн, яким притаманні чисельні еміграції та імміграції, і пов'язані вони з механічним заміщенням вибулого населення, носія місцевої культури новоприбулим, носієм «чужої» культури. Тобто у цій точці відбувається злиття наслідків еміграції та імміграції.

Свої етнокультурні значення має еміграція і як спосіб ознайомлення населення інших країн з власною культурою, мовою та відшування додаткових можливостей для їхнього розвитку, а також ознайомлення суспільства імміграції із відмінною релігією та можливості для її поширення – це значення *релігійної* функції. Останнє стосується здебільшого функцій, які виконує діаспора; це розвиток і ствердження духовної культури свого народу, культивування національних традицій і звичаїв, збереження рідної мови, етнічної ідентичності, підтримання культурних зв'язків з історичною батьківщиною. Коли проходить певний час, етнічна культура діаспори, зазвичай, вже не є ідентичною культурі етносу, від якого свого часу відколотась ця громада [285, с. 39]. Особливого значення такі функції діаспори набувають в ситуаціях, коли йдеться про вимушену еміграцію через переслідування і, як у випадку української еміграції попередніх хвиль [31], коли на батьківщині проводиться політика дискримінації власне тієї культури, мови, релігії, етнічної ідентичності, яку діаспора має можливість зберегти для світу і наступних поколінь. А от перше значення (ознайомлення інших країн з власною культурою) – це завдання переважно для цілеспрямованої тимчасової міграції діячів культури та мистецтва, хоча не можна ігнорувати і значення, яке має персональна міжкультурна комунікація. Це значення у різних варіантах присутнє у *перших чотирьох* функціях цієї групи.

Інше значення *етнічної, мовної та культурної (у вузькому розумінні) функції* еміграції – «механічна» втрата частини представників певної культури та етносу, а разом – і можливості їхнього подальшого відтворення через поступову асиміляцію з іншими етносами та культурами. Особливо важливим це значення є для країн, що не є густонаселеними і мають тенденції депопуляції, як, наприклад, Україна. Це значення етнокультурної функції частково доповнюється таким значенням *соціальної (у вузькому розумінні) функції* (див. табл. 1.7.5), як руйнація сімей та втрати у вихованні майбутнього покоління – дітей емігрантів. Звичайно, це значення є суттєвим, коли йдеться,

передусім, про особну еміграцію. Інше значення цієї функції еміграції пов'язане з явищем нелегального перетину кордону, коли потенційний емігрант зв'язується з кримінальними структурами, що зміцнює їх матеріально та функціонально і часто веде до співпраці потенційних нелегалів з криміналітетом (перевезення наркотиків, торгівля контрабандними цигарками тощо) [240, с. 15].

Останньою у цій групі є *освітньо-рекреаційна* функція міграції. До її значень зачисляємо передусім можливість здобувати за кордоном освіту якіснішу, ніж та, що доступна вдома, а також вже згадувану проблему «квотної освіти», що виступає значенням імміграції переважно для населення країни імміграції. Крім того, сюди належать такі значення, як отримання переваг від відпочинку за кордоном та можливості для розвитку туризму у країні імміграції.

Перейдемо до розгляду третьої групи функцій міжнародної міграції – *особистісної*. Почнемо з такої функції міграції, як *статусна* (табл. 1.7.11). Міграція – це не тільки просторове переміщення, це також і перенесення в інше соціальне середовище; здебільшого людина при цьому змінює свій соціальний статус [319, с. 47–48], що може мати форму його зниження або підвищення. Зазначимо, що таке значення особистісної функції імміграції, як покращення власного матеріального становища, не означає автоматичного покращення соціального статусу. Часто буває навіть навпаки, оскільки людина змінює вищий статус у суспільстві еміграції та нижчий матеріальний дохід на нижчий статус та порівняно вищий дохід. Нерідко ці матеріальні прибутки мають своє інше значення, оскільки за них часто доводиться платити частиною свого здоров'я, погіршенню якого сприяють емоційний та психологічний стреси, надмірні фізичні навантаження, недоступність медичної допомоги в країні імміграції [203, с. 83, 93].

Таблиця 1.7.11

Статусна функція міжнародної міграції

Значення імміграції	<ul style="list-style-type: none"> • Негативна зміна соціального статусу • Позитивна зміна соціального статусу • Погіршення стану здоров'я • Покращення власного матеріального становища (і своєї сім'ї)
Значення еміграції	<ul style="list-style-type: none"> • Втрата кваліфікації при зміні професії • Набуття нових професійних навичок • Можливість отримати кращі умови життя і праці

Окрім уже згаданих значень імміграції (в цьому випадку вони переплітаються зі значенням еміграції), варто зазначити і таке: за даними І. Прибиткової, більше половини трудових мігрантів (українських) позитивно оцінюють свій трудовий досвід, здобутий за кордоном [212, с. 152], підвищення свого професійного рівня (коли працюють за фахом) чи здобуття нової професії; також, емігруючи, людина отримує можливість «знайти себе», отримати кращі умови життя і праці [161, с. 132–133]. Це стосується, зокрема, інтелектуальної еміграції. Хоча тут варто відзначити і такий чинник, як втрата висококваліфікованими емігрантами своєї кваліфікації в умовах зміни сфери діяльності [162, с. 387], як це часто буває, наприклад, коли лікарі, емігрувавши, влаштовуються працювати доглядальницями або інженери – будівельниками.

Наступною у цій групі є *адаптаційна* функція (табл. 1.7.12). Першим є значення імміграції, як вимушене пристосування до нових умов суспільства та нового місця праці. Суспільство імміграції протягом поколінь формувало свої суспільні цінності, які стосовно іммігранта можуть виявитись певним чином дискримінаційними. Навіть надаючи юридичні та соціальні права, суспільство імміграції часто відмовляє своїм новим членам у можливості повної інтеграції. Через неналежність до корінної нації іммігранти часто опиняються у становищі «етнічних аутсайдерів» [315, с. 102–105]. Крім того, іммігрант, щоб вижити, змушений працювати, тобто пристосовуватись до нового робочого місця, витратити гроші і час на пошуки роботи та приймати умови, які склались у новому колективі. Через міграцію сам мігрант отримує можливість розширення свого світогляду: пізнання культури і звичаїв, вивчення мови країни перебування, розширення політичного світогляду [289, с. 49]. Варто наголосити ще й на такому значенні імміграції, як допомога своїм новоприбулим співгромадянам через використання соціальних зв'язків із земляками. Власне через «своїх», представників вже існуючої діаспори, відбувається спрощення процесу адаптації та інтеграції нових іммігрантів [41, с. 128; 271, с. 137–138]. У цій ситуації сам іммігрант «з досвідом» отримує моральне задоволення від можливості комусь допомогти, можливість відчувати себе потрібним, що почасти компенсує відчуття непотрібності, пов'язане з психологічним дискомфортом перебування у «чужому» соціумі.

В умовах «чужого» соціуму істотно ускладнюється процес інтеграції іммігранта в нове суспільство. Як зазначає О. Тополь, особливо важко переживає процес інтеграції та адаптації молодь – через велику різницю (у матеріальному становищі та культурному вихованні) зі своїми однолітками з корінного населення та через свою вразливість у контексті вікових особливостей. Незадоволення потреб приналежності до певної групи через своє походження представники молодого покоління часто компенсують участю в антисуспільних спільнотах, об'єднаних, наприклад, споживанням наркотиків [283, с. 209]. Все це створює психологічний дискомфорт для іммігранта при зміні суспільства проживання і нерідко зумовлює виникнення відчуття меншовартості та непотрібності.

Таблиця 1.7.12

Адаптаційна функція міжнародної міграції

Значення імміграції	<ul style="list-style-type: none"> • Пристосування до нових умов суспільства та нового місця праці • Негативне ставлення місцевого населення та ЗМІ • Відчуття потреби через допомогу «своїм» адаптуватись • Поява ностальгії, «культурного шоку», «культурної травми» • Відчуття загрози з боку іммігрантів
Значення еміграції	<ul style="list-style-type: none"> • Можливість отримати певний життєвий досвід та ширший світогляд у процесі адаптації до нового суспільства

«Інший» часто сприймається як «чужий», такий, що несе певну «загрозу», яка підсилює взаємне соціальне дистанціювання. У місцевого населення воно проявляється здебільшого в агресії та дискримінації, а в іммігрантів – у соціальній та просторовій сегрегації в межах власних етнічних спільнот. Не останню роль у формуванні негативного образу іммігранта відіграють ЗМІ, де часто використовують прийом публікації неперевічених статистичних даних щодо імміграції, які показують різке зростання кількості іммігрантів при паралельному зменшенні кількості корінних мешканців, акцентують увагу на неформальному характері економічної діяльності іммігрантів та їхньої участі у кримінальних структурах [277]. Під час порівняння «ми – вони» саме на «них» (іммігрантів) покладають провину за більшість «наших» соціально-економічних проблем; «їх» звинувачують у загрозі підірвати стабільне та достойне життя, яке «ми» уособлюємо лише тому, що «вони» є іноземцями та культурно «іншими» [322, с. 32]. Як зазначає В. Мукомель, у Росії, наприклад, мас-медіа проводять «масивну пропаганду нетерпимості, агресивності і ксенофобії», використовуючи при цьому «мову ворожнечі» [183, с. 63], а опитування, проведені у США 2000–2001 рр., засвідчили, що зменшення імміграції (щонайменше вдвоє) було бажаним для 72% населення [113, с. 34]. Все це стосується «нового» образу іммігранта, хоча є й інший підхід. До прикладу, в Німеччині, де нині існує потужна діаспора турків, враження про турецького іммігранта будують ще і на суспільно-історичній традиції сприйняття турка як «анархіста, потенційного руйнівника всієї культури та людства взагалі, а тому вічного ворога, з яким потрібно боротися» [5, с. 106].

Далі перейдемо до такого значення імміграції, як поява ностальгії¹¹, «культурної травми», «культурного шоку». Ці феномени притаманні іммі-

¹¹ Ностальгія – «певна форма/стан соціального самопочуття людини або спільноти, що характеризується душевним болем, нудьгою за батьківщиною, відчуттям втрати, зверненими до минулого, що має раціонально-емоційно забарвлене бачення post-factum, міфу про повсякденне власне життя в суспільстві минулого» [104, с. 75].

грантам при порівнянні свого життя в їхньому попередньому і теперішньому суспільстві. Про явище «культурної травми» як зіткнення споконвічних цінностей соціуму з «чужим», ворожим, пише П. Штомпка (P. Sztomпка). «Культурна травма ... (як результат територіальної мобільності іммігрантів) ... виникає, коли люди опиняються під владою нової культури, або, точніше, коли соціалізована культура, що знаходиться у їхніх головах або у півавто-матичних «схильностях серця», зіштовхується з культурним середовищем, в якому вони опинились... Люди переїжджають в новий ареал культури, будучи погано пристосованими до нового середовища ... та опиняються у стані культурної амбівалентності» [1, с. 64; 323, с. 11; 324, с. 12]. Культурна травма, якої зазнають іммігранти, – це тільки один з її чотирьох видів, але і місцеве населення також зазнає аналогічної травми, зіштовхуючись з «чужою» культурою в їхньому власному соціумі, проте це вже інший вид травми. Також використовують термін «культурного шоку», якого зазнає особистість, потрапивши до нової культури; симптомами його є постійне відчуття тривоги, роздратованість, страх перед контактами з іншими людьми, депресія, агресивність, ворожість до місцевого населення, суїцидальні наміри, зловживання алкоголем, наркотиками [280, с. 135]. Культурний шок позбавляє іммігранта стійких несвідомих сценаріїв соціальної поведінки та реагування, і чим більшою є культурна дистанція між суспільствами, тим глибшим є шок.

Стан культурного шоку та культурна травма сприяють появі кризи ідентичності іммігранта, а це вже значення *ідентифікаційної* функції міграції (табл. 1.7.13). Для успішного влаштування у новій країні він змушений якнайшкороше влитись у нову культуру і набути елементи нової ідентичності, в обмін на що держава пропонує іммігрантові певні соціальні програми, а собі забезпечує спрощення процесу інтеграції. Проте не все так просто; в іммігранта все ж залишається потреба зберегти для психологічного комфорту щось зі своєї культури та частково свою ідентичність, мати право бути іншим, що веде до ідентифікації себе з «чужим». У випадках, коли іммігрант не отримує можливості успішної інтеграції або просто не бачить переваг ототожнення себе з новим суспільством, спостерігається збереження або навіть посилення своєї корінної ідентичності як стратегії виживання у чужому, незрозумілому оточенні [75, с. 33; 328, с. 69–71]. Такі процеси у сфері ідентифікації відбуваються, зокрема, і через спілкування із представниками своєї культури, країни, проте таке явище не є достатнім для повної компенсації втрати зв'язків з культурою батьківщини, з якою мігрант завжди себе ідентифікував, та членами родини, якщо вони залишаються вдома; причому тут йдеться і як про іммігрантів «з досвідом», так і про новоприбулих. Останнє вважаємо також значенням ідентифікаційної функції еміграції. Але, відгороджуючись від суспільства імміграції, підтримуючи своєрідну опозиційну етнічну субкультуру, свідомо відмовляючись від інтеграції, іммігранти конструюють «негативну ідентичність», яку російський соціолог Л. Гудков розглядає так. Вона конструється від протилежного, тобто створюється

образ чогось негативного, або негативно маркується щось вже існуюче, і тоді ідентифікація відбувається за сценарієм: «я/ми не є отим негативним» [69]. Таку ідентичність конструюють як іммігранти, що не бажають ототожнювати себе з приймаючим суспільством, так і представники того суспільства, яке вирізняє іммігрантів як «інших» та підкреслює свою відмінність від них.

Таблиця 1.7.13

Ідентифікаційна функція міжнародної міграції

Значення імміграції	<ul style="list-style-type: none"> • Виникнення образу «чужого» та ідентифікація з ним • Криза ідентичності • Посилення певних видів ідентичності, ідентифікація зі «своїми» у цьому ж суспільстві
Значення еміграції	<ul style="list-style-type: none"> • Втрата зв'язків з родиною та з культурою, з якою завжди себе ідентифікував мігрант

Останньою функцією міграції в особистісній площині є *сімейна* (табл. 1.7.14). Її значення в еміграції проявляються здебільшого в припиненні повноцінного існування сімей чи їхнього існування взагалі, в індивідуально-психологічних стресах емігрантів через розлуку з сім'єю та членів сім'ї, передусім дітей, через розлуку з батьками. Розрив сім'ї часто зумовлює «валютизацію» стосунків у сім'ї, до деформації уявлень про стосунки в межах і поза межами сім'ї, негативного сприйняття реалій дітьми емігрантів, їхньої невмотивованості працювати і самореалізовуватись через наявність постійного матеріального утримання батьками, схильності до обертання в молодіжних кримінальних колах, алкоголізму, розпусти, насильства. Залишені на близьких родичів чи на самих себе, діти емігрантів часто стають «дітьми вулиці» [126, с. 59–60; 254]. Останнім часом це явище отримало своє специфічне означення – соціальне сирітство. Загалом якщо припустити, що, до прикладу, з 10–20 % сімей певної країни емігрують батьки, залишаючи дітей, то перелічені особисті наслідки для сім'ї невдовзі переміщуються у соціальну (у вузькому розумінні) площину для всієї держави.

Таке значення, як розірвана сім'я, зазвичай вважають наслідком еміграції, проте є випадки, коли можемо його зачислити до імміграції. Серед іммігрантів з азійських країн поширеним є так званий «феномен астронавтки» [255, с. 153], коли іммігрує на постійне проживання вся сім'я, окрім годувальника (зазвичай чоловіка), або лише діти, а батько (чи батьки) навідує сім'ю зрідка, залишаючись працювати і жити вдома. Детальнішому дослідженню сімейної функції міжнародної міграції присвячено окремий, четвертий, розділ цієї роботи, тоді як адаптаційну та ідентифікаційну досліджують у другому та третьому, відповідно.

Таблиця 1.7.14

Сімейна функція міжнародної міграції

Значення еміграції	<ul style="list-style-type: none"> • Психологічні стреси емігранта та членів сім'ї через розлуку з ним • Розірвана сім'я
Значення еміграції	<ul style="list-style-type: none"> • Припинення (повноцінного) існування сім'ї • Психологічні стреси емігрантів через розлуку з сім'єю • «Валютизація» стосунків у сім'ї • Матеріальна допомога з боку емігранта • Невмотивованість дорослих дітей до праці через постійну (надмірну) фінансову допомогу батьків-емігрантів • Соціальне сирітство дітей та підлітків

Розглянувши докладно всі виокремлені нами 13 функцій міграції (еміграції та імміграції) з їхніми значеннями, з'ясуємо *роль* міграції. Як уже зазначено на початку підрозділу, це поняття є значно ширшим, ніж функція. Всього налічуємо дві ролі міграції. Перша об'єднує значення функцій імміграції, друга – значення всіх 13-ти функцій еміграції.

Як виявилось, існують певні ускладнення стосовно розділення значень еміграції та імміграції. Прикладом тут може бути особистісна група функцій з її значеннями отримання досвіду та можливості розширення світогляду. Крім того, як з'ясувалось, і межу між функціями різних груп не завжди вдається провести однозначно. Це ілюструє, наприклад, таке явище, як «етнічна економіка», яке має свої значення у структурі одразу чотирьох функцій. Хоча, з іншого боку, таке переплетення значень та функцій показує, що міграцію неможливо якісно вивчати з погляду якогось одного її значення чи однієї функції. Це явище у розрізі його функцій потребує багатостороннього вивчення, спробу якого наведено вище.

Кожен вид міграції, як і кожна країна, має свої особливості у контексті композиції функцій міграції, а відповідно, й її ролі, що залежить від того, які значення певних функцій є вагомішими для конкретного випадку. Візьмемо до прикладу Україну. Сьогодні Україна як країна імміграції переживає процес становлення; до того ж, про імміграцію в Україні йдеться здебільшого у контексті транзитної міграції. Тому, з нашого погляду, комплексно оцінювати функції та роль імміграції ще завчасно. Проте наша держава вже відбулась як країна еміграції і, передусім, еміграції трудової, що має в основі економічні причини та цілі. Крім того, здійснене авторське спеціальне дослідження української преси стосовно висвітлення питань міжнародної

міграції¹² засвідчило, що серед обраних видань найповніше питання міжнародної міграції подано у «Голосі України», проте у багатьох випадках це видання подає лише короткі повідомлення на цю тему, а найбільш аналітично місткими є публікації «Дзеркала тижня». Загалом, у всіх трьох виданнях переважна більшість (близько 60–70%) інформації – це статті, що відображають проблеми української еміграції, що свідчить про сучасне сприйняття України здебільшого як країни еміграції [232; 239]. Щодо України, то найчастіше йдеться про еміграцію низькокваліфікованих працівників (або публіцистично – «заробітчанство») та про еміграцію інтелектуальну («відтік умів»). Роль еміграції полягає переважно в тому, що значна частина населення застосовує свої сили та знання для розвитку інших держав, а не своєї власної батьківщини. Працюючи переважно нелегально, наші співгромадяни недоотримують соціального захисту та викликають здебільшого неприємне ставлення місцевого населення. Додамо також доволі важку ситуацію в сім'ях емігрантів, адже, вигравши економічно, вони програють соціально і морально [146, с. 58–59; 158, с. 318]. Крім того, виокремимо такі значення, як втрата кваліфікації при зміні виду діяльності, погіршення стану здоров'я, демографічні втрати, старіння населення та пов'язане з ним економічне навантаження на працюючих в Україні, а також прийняття політичних рішень у країні без активної участі частини її громадян.

Варто виокремити економічну функцію еміграції для України. Це грошові перекази додому, які підвищують рівень проживання значних контингентів населення, міні-інвестиції в національну економіку, зменшення гостроти проблеми безробіття, і, як наслідок, – зниження соціальної напруженості [146, с. 59]. Крім того, на думку І. Прибиткової, «трудові мігранти утворюють ту соціально-фахову групу, яка, поза всяким сумнівом, є «класоутворюючою» і буде згодом інкорпорована у багатозарплатний середній клас у нашій країні, що потроху формується». Вони також є носіями нових стандартів поведінки на ринку праці, зразків соціальної поведінки, системи цінностей, зовнішньо- та внутрішньополітичних орієнтацій [213, с. 124]. Важливими є і такі значення, як отримана освіта (при освітній міграції) та здобутий досвід, кращі умови життя та праці (у представників інтелектуальної міграції) тощо.

¹² Для дослідження репрезентацій міжнародної міграції в українській пресі було обрано газети «Голос України» (офіційне видання Верховної Ради України; загальний тираж 150 000 примірників), «Дзеркало тижня» (загальноукраїнське аналітичне видання; загальний тираж 32 832 примірників) та «Високий замок» (одне із найпопулярніших видань Західного регіону України, який, своєю чергою, є одним із найбільше залучених до світових міграційних процесів; загальний тираж 464 500 примірників). Аналіз газетних публікацій виконано за період січень–грудень 2009 р., що включає 250 номерів «Голосу України», 238 номерів «Високого замку» і 52 номери «Дзеркала тижня». Для якісного вивчення, аналізу газетних публікацій за темою дослідження відібрано повідомлення, назва та зміст яких відповідають темі, а також ті повідомлення, що містять звернення до теми міжнародної міграції, хоча і присвячені іншій темі.

1.8. Проблема взаємозв'язку міжнародної міграції з процесами глобалізації

Сьогодні соціологічні теорії глобалізації не оформлені в певну парадигму, а, навпаки, диверсифікуються, збільшуються у кількості; вже існуючі динамічно розвиваються, вдосконалюються і породжують нові. Проте певні групи цих теорій можна виокремити. Витоки соціологічних теорій глобалізації простежуємо у працях І. Валлерстайна [572; 573] і Р. Робертсона (R. Robertson). Бачення глобалізації як розвитку світової системи, услід за І. Валлерстайном, досліджували, зокрема, Е. Гідденс (A. Giddens) [411] та Н. Дж. Смелзер [256], приділяючи увагу переважно економічним та політичним аспектам глобалізаційних процесів, в яких національні економіки, як і держави-нації, втрачаючи свій вплив, стають елементами нової системи вищого рівня, світ-економіки і певного всесвітнього політичного утворення, яке, проте, перебуває на стадії становлення і ще не набуло конкретних форм. Діаметрально протилежною є концепція глобалізації А. Аппадурай (A. Appadurai) [354], що сконцентрована на культурних процесах, а всі інші розглядає як похідні. Автор розглядає глобалізацію як процес детериторіалізації, тобто втрати прив'язки соціальних процесів до визначеного, фізично існуючого географічного простору і творення «глобального культурного потоку», ідеї гомогенізації світу як єдиного простору, що розмиває межі відмінностей у різних сферах життєдіяльності.

Глобалізаційні теорії Р. Робертсона [530; 531] та його послідовників ми вважаємо найбільш адекватними для соціологічного аналізу міграційних процесів як невід'ємної складової глобалізації через їхню багатовимірність. До політико-економічних аспектів глобалізації Р. Робертсон додає соціокультурні та особистісні, до того ж не як другорядні, а як рівнозначні і такі, що сприяють перетворенню світу в «єдине (об'єднане) місце» (*singleplace*). Поняття глобального у нього охоплює не тільки транснаціональні явища та процеси, але й транскультурні. Глобалізація означає не лише поширення єдиної культури, політичного та економічного порядку, але й одночасне поширення локальних культур, політичних та економічних впливів засобами глобалізації по всьому світу. Для означення такого стану речей введено термін «глокалізація» (*glocalization*).

Ідеї Р. Робертсона розвинуті, зокрема, У. Беком [25; 26], що для «єдиного (об'єданого) місця» використовує категорію транснаціонального соціального простору, який створюється процесами глобалізації у різних сферах (політика, економіка, культура, екологія). Глобалізацію він розглядає не як процес творення «світової держави», а як шлях до неінтегрованого глокалізованого суспільства, де національні кордони зникають, а локальні особливості, зокрема соціокультурні, поширюються по всьому світу і переплітаються між собою, а їхні межі залишаються нерозмитими. Міжнародна міграція слугує одним із засобів творення такого суспільства і транснаціонального

соціального простору, що спонукає до утворення груп мешканців цих транс-національних соціальних просторів, назву яких ми у своїй праці уточнюємо як *соціокультурні* (виділено нами. – О. Р.) транснаціональні простори. Цими групами (або в термінології Б. Андерсона, уявленими спільнотами) ми вважаємо спільноти міжнародних мігрантів. Ми означаємо їх як власне уявлені спільноти (*imagined communities*) за аналогією до означення Б. Андерсоном нації [349]. Втім, така аналогія наразі видається неоднозначною і вимагає окремого дослідження, доведення чи спростування, оскільки нації, уявлювані за характером, все ж існують у певних територіально-адміністративних кордонах внутрішньодержавних соціальних просторів. Тому ми пропонуємо лише контури обрисів цієї проблеми і спробуємо довести доцільність її висування в емпіричній частині нашого дослідження. Як бачимо, глобалізацію сьогодні вже не розглядають як переважно економічне явище; його важливими характеристиками, нарівні із соціальними (у широкому сенсі), стають культурні, що дає змогу поєднувати ідеї соціологічних теорій глобалізації із положеннями соціокультурного підходу при вивченні міжнародної міграції.

Нині міграцію розглядають у соціології не як відокремлене автономне соціальне явище, а в контексті глобалізаційних процесів. Головними чинниками впливу глобалізації на інтенсифікацію міграційних процесів є, очевидно, розвиток інформаційно-комунікаційних і транспортних технологій у сучасному світі, попит на дешеву робочу силу на ринках праці економічно розвинутих країн та високий рівень безробіття у малорозвинутих країнах. Інтернет і супутникове телебачення дали, зокрема, мешканцям різних країн інформацію про інші суспільства, умови проживання та працевлаштування в інших регіонах; розвиток транспортних мереж зробив доступним швидко та порівняно безпечно сполучення одних частин світу чи регіонів з іншими, а ситуація на ринках праці, відповідна еміграційна та імміграційна політика разом із природними, екологічними катастрофами та війнами, штовхають маси людей у міграційні потоки. Водночас аналіз досліджень і публікацій у соціогуманітарних науках засвідчує, що їхні автори доволі декларативно проголошують зв'язок між цими соціальними феноменами та здебільшого не обґрунтовують його.

У науковій літературі під *глобалізацією* переважно розуміють рух до об'єднання та уніфікації, що зачіпає усі сфери життєдіяльності людини і веде до створення глобального суспільства, або глобальної соціокультурної мегасистеми [311]. Якщо говорити про політичну глобалізацію, то йдеться, передусім, про наддержавні організації, яким держави віддають частину свого суверенітету і засобами яких держави-учасниці узгоджують свою зовнішню, а почасти – і внутрішню політику. В останньому випадку йдеться, зокрема, про реалізацію в окремих країнах глобальної соціальної політики – уніфікованої внутрішньої політики в соціальній сфері (в економічному, правовому та інших напрямках) відповідно до програм міжнародних організацій [305]. Найяскравішим виразником інформаційної глобалізації є всесвітня

мережа Інтернет, культурної – так зване світове культурне поле, через яке населення різних країн світу може користуватися та обмінюватися духовними і матеріальними надбаннями різних культур. Про глобалізацію екологічну говорить також М. Загар (M. Zagar). «Сучасна екологічна катастрофа в одній державі не може не впливати на екологічну ситуацію в інших державах» [586]. Та найчастіше під глобалізацією розуміють передусім глобалізацію економічну, тобто створення єдиного світового господарства, де головними акторами виступають транснаціональні та мультинаціональні корпорації і міжнародні економічні організації, які контролюють значну частину світового ринку товарів та послуг, світові економічні зв'язки та економічні зв'язки між конкретними державами.

Існує версія, за якою поява різних рас та етносів, що не знали про існування одні одних, та їхнє розселення в епоху неоліту було першим етапом глобалізації. Цей процес означав збереження біологічної та генетичної єдності і став передумовою сучасної глобалізації, тобто реальної економічної та культурної єдності [82, с. 4]. Ця точка зору засвідчує, що глобалізація існувала практично від початку існування людства. Дозволимо собі не погодитись з цим твердженням, адже *global* означає «світовий», «всесвітній», а глобалізація – це явище, яке не тільки охоплює, але й об'єднує всі частини світу, отож власне тільки біологічна чи генетична спільність може бути підставою для єдності тільки суто теоретично. Враховуючи розмаїття версій періодизації глобалізації [напр.: 169; 304; 404; 532], ми все ж схилиємось до думки, що *першим етапом* глобалізації можна вважати епоху великих географічних відкриттів (від відкриття Америки 1492 р. до відкриття Антарктиди 1820 р.) та освоєння нових земель як колоніальних володінь. Це період, коли формувалось цілісне уявлення про світ; тепер про інші частини світу можна було не тільки здогадуватись, їх стало можливим побачити на власні очі. Це *географічний етап*. *Другий етап* розпочався з середини ХХ ст. і тривав до поч. 90-х років цього ж століття. Для нього характерні *політико-правові та економічні* зміни світового характеру, а саме: створення наднаціональних політичних інституцій, міжнародних економічних утворень і організацій та кодифікація міжнародного права. *Третій етап* розпочався від запуску міжнародної інформаційної мережі Інтернет і триває досі. Це період інтенсивного інформаційного та культурного обміну або *соціокультурних змін*, які зараз стали настільки простими, як ніколи раніше, і саме третій етап найчастіше вважають власне глобалізацією, а попередні – її історичними передумовами, і саме цей сучасний етап маємо на увазі передусім, коли говоримо про зв'язок міжнародної міграції із глобалізаційними процесами. Зазначимо, що з кожним новим етапом глобалізація набуває нових рис, зберігаючи, проте, і деякі риси своїх попередніх етапів. Ці етапи глобалізації, на нашу думку, хронологічно і змістовно співвідносяться з історичними видами міграції, типами суспільств і видами соціальних систем (див. табл. 1.1.1).

Глобалізація має свої характерні риси, серед яких Р. Урсуа (R. Urzua) вирізняє такі: 1) прийняття пакета економічних правил для всього світу, вироблених, щоб підняти доходи і виробництво, а також здобути підтримку держави, тобто зробити національну економіку продуктивнішою та конкурентоспроможнішою; 2) технологічні нововведення й організаційні зміни, сконцентровані на надання економіці гнучкості та здатності до адаптації; 3) розширення особливої, заснованої на організації форми суспільної організації як основного джерела виробництва та енергії; 4) зниження рівня добробуту частини населення, приватизація громадських служб, забезпечення пристосування трудових відносин до реальності і зменшення можливостей профспілок; 5) перехід до практичного створення транснаціональних організацій з контролю за засобами формування національної економічної політики, таких як монетарна стратегія, відсоткові ставки, фінансова політика; 6) розповсюдження спільності культурних цінностей і водночас відродження націоналізму, конфліктів у сфері культури та громадських рухів [293, с. 208].

На сучасному етапі, зазначає А. Дмитрієв, глобалізаційні зміни відбуваються через дію потужних сил «зверху», а єдиною надією на рівноправність у світі можна назвати «глобалізацію знизу», тобто створення і розвиток інститутів, які б урівноважували дію згаданих сил і пом'якшували вплив економічних і соціальних змін [82, с. 7]. Автор С. Каслз наводить такий ключовий показник глобалізації, як швидке зростання потоків, що перетинають кордони; ці потоки можуть мати різні характеристики: фінансові, торгові, ідейні, інформаційні, людські. Головною організаційною структурою всіх цих потоків є мережа міжнаціональних зв'язків, що знаходять вираз у розповсюдженні ТНК, глобальних ринків, міжнародних урядових та неурядових організацій, глобальних промислових структур чи транснаціональних культурних об'єднань. Основним інструментом глобалізаційних процесів є сучасні інформаційні та комунікаційні технології (Інтернет, вдосконалений телефонний зв'язок, порівняно дешеве транспортне сполучення). Потоки капіталу і товарів широкого вжитку, зазвичай, позитивно сприймають держави, що мають велику політичну та економічну владу. Водночас імміграцію і культурні відмінності сприймають як потенційні загрози національному суверенітету та самобутності, отож частина держав намагається їх обмежити. Проте, як зазначають деякі автори, оскільки мобільність населення пов'язана з іншими видами транскордонних потоків, то зробити це не завжди вдається [121, с. 30]. Як бачимо, глобалізація слугує передумовою масштабної міграції, а міграція, своєю чергою, стає чи не найголовнішою ознакою глобалізації.

Сучасні тенденції розвитку народонаселення широко відомі: висока народжуваність в одних країнах, низька – в інших; крім того, економічна сила і багатство збільшуються в одних регіонах (США, Західна Європа, Японія, Сінгапур тощо) за рахунок їхнього зменшення в інших регіонах, які відстають в економічному розвитку. Ці процеси супроводжуються значними міг-

раційними потоками з Півдня на Північ та зі Сходу на Захід. У міграційні процеси втягнуто практично всі країни світу; станом на 2010 рік кількість міжнародних мігрантів становила 214 млн [581, с. 49], які утворили своєрідну багаточисельну «націю мігрантів». З огляду на вищесказане, очевидним стає зв'язок міграційних рухів із глобалізацією. Глобалізація містить у собі декілька суперечностей. Це, зокрема, так звана соціальна поляризація, суперечність між збагаченням та збіднінням населення майже в усіх країнах світу, суперечність між глобальним та локальним, між раціональною культурою, що не здатна наповнити духовним змістом життя людини, та культурою окремих груп населення, а також суперечність диференціації, що стосується міграційних процесів: у всьому світі чітко простежується тенденція до об'єднання не тільки географічних територій, але й груп людей; водночас зростає диференціація всередині самих груп. Це пов'язано, передусім, із тим, що одні члени груп, адаптувавшись, стають повноправними їхніми членами, а інші стають маргіналами. Тобто проблема включення одних і виключення інших стає центральним пунктом усіх соціальних суперечностей, пов'язаних з міграцією [82, с. 4–6; 115, с. 39].

Як зазначає Д. Гелд (D. Held) зі співавторами, «одна з форм глобалізації, поширена більше ніж будь-яка інша, – це людська міграція» [304, с. 335]. Тож якою є основна роль глобалізації в інтенсифікації міграційних процесів? Відповідь, очевидно, можна знайти у розвитку інформаційно-комунікаційних і транспортних технологій у сучасному світі, у попиті на дешеву робочу силу на ринках праці економічно розвинутих держав та високому рівні безробіття у малорозвинутих державах. Глобалізація не тільки стала передумовою сучасної масової міграції; на теперішньому етапі вона ще й певною мірою визначає напрями міжнародної міграції. ЄС у Європі, NAFTA у Північній Америці, а також MERCOSUR (економічне об'єднання Аргентини, Бразилії, Парагваю та Уругваю), субрегіональні угруповання в Африці (ECOWAS у Західній Африці, SADS – у Південній) – ці та подібні до них організації перетворюють свої економічно заможні держави-учасниці у регіони, що притягують іммігрантів [260, с. 98; 274, с. 15].

Окрім економічних, політичних та інформаційних аспектів взаємозв'язку глобалізації та міграції, варто зазначити і соціокультурний. До таких Л. Пріс зачислює зміни у взаємопроникненні географічних та соціальних (які у нашій інтерпретації варто було б назвати радше соціокультурними) просторів. З одного боку, зовсім різні, культурно відмінні і не пов'язані між собою соціальні простори, які раніше не могли поєднуватись в одному географічному просторі, зараз поєднуються. Прикладом слугують «глобальні міста». Відмінність полягає у тому, що раніше різні соціальні простори (наприклад, соціальні класи), існуючи в одному географічному просторі, були пов'язані між собою історією та культурою. З іншого боку, один соціальний простір може поширюватись на різні, не пов'язані між собою географічні простори, набуваючи при цьому рис транснаціональності та мультилокаль-

ності. Класичними історичними прикладами таких соціальних просторів вважають єврейську діаспору та католицьку церкву, проте з розвитком глобалізаційних процесів та значним збільшенням у кількісному вимірі міжнародної міграції суттєво інтенсифікувався процес творення транснаціональних соціальних просторів [217, с. 358–361], які дедалі більшою мірою стають соціокультурними. До переліченого слід долучити правовий аспект взаємозв'язку глобалізації та міграції, а саме – сферу захисту прав людини. З теоретичної та політичної точки зору, той рівень, на якому прав людини дотримуються в країні еміграції та країні імміграції, безперечно, впливає на мотиви міграції та на рішення мігрувати. До країн імміграції висувають вимоги дотримуватись прав мігрантів та уникати моральних і навіть політичних санкцій стосовно мігрантів [293, с. 208].

Отже, глобалізація – явище багатопланове, і вивчають як окремі її аспекти, так і глобалізацію як комплексне явище. Своєю чергою, масову міжнародну міграцію можна вважати одним з виразників глобалізації, тому її не може вивчати якась одна окрема наука, оскільки вона потребує мультидисциплінарного аналізу. Як бачимо, глобалізацію сьогодні вже не розглядають як переважно економічне явище; його важливими характеристиками, поряд із соціальними (у широкому сенсі), стають культурні, що дає змогу поєднувати ідеї соціологічних теорій глобалізації із положеннями соціокультурного підходу при вивченні міжнародної міграції.

В історичному зрізі вирізняють три типи суспільств: традиційне (домодерне), в якому ще немає чіткого розділення культурного та соціального; індустріальне (модерне), в якому культура стає дедалі більше самостійною, та постіндустріальне (постмодерне), в якому і соціальні, і культурні чинники врівноважуються і формують соціокультурну реальність, яка характеризується глибоким взаємопроникненням культурних та соціальних процесів і явищ (на перспективу можна виокремити і такий тип суспільства, як глобальне). Якщо розглядати ці типи суспільств із системно-еволюційної точки зору, то традиційні суспільства творили прості соціальні системи, які зароджувалися, розвивалися і зникали спонтанно, хаотично, під впливом багатьох зовнішніх чинників (у тому числі й міграцій). У цих суспільствах культура ще займала суто вторинне, несамостійне місце в соціумі, а його структура була не надто диференційованою і прошарок еліти – нечисельним. Прості системи поступово перетворюються на складні (індустріальні суспільства), де зростає вплив культури на соціальні процеси, явища і відносини, проте міра її суспільного значення залишається ще недостатньо високою; зовнішні впливи втрачають визначальне значення; соціальна структура ускладнюється, стає більш ієрархічно організованою. В другій половині ХХ ст. розпочинається перетворення складних соціальних систем на складні соціокультурні системи (а у перспективі – на глобальну соціокультурну мегасистему), в яких формується соціокультурна реальність і які самовідтво-

рюються та саморегулюються на основі певних культурних програм і де зовнішні впливи зведені до мінімуму.

Звертаючись до таблиці I.1.1, бачимо, що періоду існування традиційних суспільств відповідає перший історичний вид міграції та нефіксований її етап; крім того, у цей час зароджуються процеси першого етапу глобалізації. Періоду індустріальних суспільств відповідає другий історичний вид міграції та зародження третього, а також перші три періоди фіксованого етапу міжнародної міграції. Перші два етапи глобалізації також характеризують період існування індустріальних суспільств. Сучасний період складних соціокультурних систем і постіндустріальних суспільств у сфері міграції характеризується останнім її історичним видом – міжсистемною інфільтрацією, четвертим періодом фіксованого її етапу та останнім (станом на сьогодні) етапом глобалізації – етапом соціокультурних змін.

Соціологія від своїх початків у 30–40-х роках XIX ст. і до 1980-х років вивчала одне суспільство в його національно-державних територіальних кордонах, тоді як під впливом глобалізації твориться всесвітнє мегасуспільство, а національні кордони руйнуються. Тому нині розвивається і діє соціологія, яка вивчає таке міжнародне суспільство, що формується у світі під дією процесів глобалізації і міжнародної міграції як її складової.

Розділ II

ПРОБЛЕМИ ТА МОДЕЛІ АДАПТАЦІЇ МІГРАНТІВ

2.1. Соціокультурна адаптація іммігрантів як двобічний процес та її головні моделі

Коли міграційні процеси стають однією з ознак сучасного світу, а іммігрантські спільноти з'являються чи не в кожній країні, на порядку денному багатьох держав постають питання адаптації іммігрантів. Потрапляючи у нове суспільство, кожен іммігрант проходить через певний процес соціокультурної адаптації (як «самовільний», так і керований державою). Проте цей процес не є одностороннім – приймаюче суспільство також у нього втягнуте у ролі суб'єкта. Питання соціокультурної адаптації іммігрантів почало хвилювати керівництво іммігрантських країн як тільки іммігрантські спільноти стали невід'ємною їхньою частиною. Реакція на імміграцію проявляється як на рівні індивідуально-груповому, так і на державному, проте, розмаїтість моделей адаптації різних спільнот в одному і тому ж суспільстві не зовсім корелюється з державними політиками адаптації іммігрантів, що і доводимо у наступних підрозділах.

Метою нашої роботи ставимо порівняльний аналіз авторських моделей соціокультурної адаптації із формами адаптації Р. К. Мертона (R. K. Merton), типами адаптивної поведінки О. Донченко та їхньою подальшою кореляцією з видами державної політики адаптації іммігрантів. З цією метою у праці означуємо поняття соціокультурної адаптації і виокремлюємо та досліджуємо її моделі. При цьому наголошуємо, що процес адаптації є двостороннім і, відповідно, виокремлені моделі також, на нашу думку, претендують на двосторонність відображення взаємодії іммігрантських спільнот та приймаючого суспільства. Для нашого дослідження вважаємо необхідним авторське детермінування таких понять, як адаптація, соціокультурна адаптація та соціокультурна адаптація іммігрантів, а також з'ясування різниці між такими взаємопереплетеними та часто взаємозамінюваними поняттями, як адаптація, інтеграція, асиміляція, акультурація.

В енциклопедичному визначенні «*Адаптація* (від латинського *adapto* – пристосовую) – пристосування в процесі еволюції будови, функцій, поведінки організмів (особин, популяцій, видів) до певних умов існування» [288, с. 69]. Філософські словники подають дещо інші визначення адаптації. Отже, «*пристосування, адаптація* – в біології, кібернетиці, психології, соціології та інших науках процес, внаслідок якого певна система приводиться у відповідність до зовнішніх умов, що в них вона перебуває» [301, с. 532], або дещо вужче – «зміна живої істоти під впливом зовнішнього середовища і резуль-

тат цієї зміни» [300, с. 364]. Ми солідарні з нашими колегами-соціологами, які вважають, що адаптація – це «пристосування людини або групи людей до нового соціального середовища, а частково і пристосування до них цього середовища, з метою співіснування та взаємодії», а також, «здатність і прагнення людини «брати участь» у тому, що роблять інші, наслідувати їх рухи, жести, міміку, манери і поведінку» [266, с. 6; 300, с. 364]. Проте у нашій праці, розглядаючи питання адаптації іммігрантів, дозволимо собі відмовитися від, щонайменше, двох підставових принципів, що донедавна позначали соціологічні дослідження адаптації. Це, по-перше, розгляд адаптації майже винятково як пристосування індивіда чи групи людей до нового середовища суспільства-реципієнта без урахування тих змін, які привносять у це середовище мігранти; по-друге, визнання адаптації процесом суто соціальним, що має своє коріння у намаганнях соціології на перших порах свого існування виокремити предметну ділянку у змаганнях із психологією чи культурологією. Зазначимо також, що соціологи під час аналізу соціальної адаптації зрідка зверталися до вивчення державних програм, скерованих на адаптацію мігрантів, зі схожих міркувань стосовно дотримання меж між соціологією та (у цьому випадку) політологією чи теорією міжнародних відносин або наук про державне управління. Все це створило певні обмеження у розумінні адаптації (в тому числі й адаптації мігрантів) в соціологічній науці протягом майже усього ХХ ст. Отже, тут під **адаптацією** маємо на увазі *процес та результат взаємодії, взаємоприсосування та взаємозмін одиниці, що входить у нове середовище та середовище, яке її приймає.*

У новому, здебільшого іноетнічному середовищі адаптація охоплює соціальну, психологічну та культурну сфери взаємодії і, відповідно, можна вирізнити три її основні типи: *соціальну*, підставою якої є відмінності в соціальній структурі країн еміграції та імміграції; *культурну*, пов'язану з етнокультурними відмінностями; *психологічну* (або *особистісну*), причиною якої є диференціація осіб, соціальних спільностей за інтересами, соціально-психологічними, ціннісними установками тощо [266, с. 7].

На жаль, коли йдеться про *складові* адаптації, їх досі продовжують трактувати доволі однобічно. Наприклад, наведемо одне із типових означень соціальної адаптації, яке часто знаходимо в соціології як головний предмет досліджень у межах вивчення адаптаційних процесів засобами цієї науки. Отже, *соціальна адаптація* є процесом активного пристосування індивіда або соціальної групи до соціального середовища, в якому він перебуває, що супроводжується засвоєнням нових соціальних умов цього середовища [219, с. 11; 263, с. 941–942]. Проте це означення є одностороннім і стосується лише змін, які відбуваються із тим, хто адаптується до суспільства і не зачіпає самого суспільства. В сучасній соціології «соціальну адаптацію» здебільшого трактують як такий соціальний процес, в якому і адаптант, і соціальне середовище є адаптивно-адаптуючими системами, тобто активно взаємодіють і впливають одне на одного. Тобто, не тільки особа чи група приймають

певні нові для них норми та соціальні цінності, але й самі активно впливають на норми, цінності та соціально-психологічний клімат середовища. Тому «соціальну адаптацію» використовують як термін, що означає інтеракційний соціальний процес, що проходить між суб'єктом адаптації (особою, соціальним утворенням) та новим соціальним середовищем, до якого цей суб'єкт себе «приміряє» і до якого входить, при цьому середовище має модифіковані, або зовсім нові для суб'єкта характеристики [257, с. 4–5; 263, с. 941–942; 408, с. 11]. З огляду на те, що соціальну адаптацію вважаємо процесом двостороннім пропонуємо замість словосполучення «*адаптуватися до*» вживати інше – «*адаптуватися з*».

У процесі соціальної адаптації по-різному виокремлюють певні *етапи* (фазы, стадії). Наведемо чотири найпоширеніших приклади:

1. • *Психологічна переорієнтація (зближення)* – виховується терпимість та ідуть пошуки компромісу; це початкова стадія, коли індивід або група усвідомлюють, як вони повинні поводити себе у новому соціальному середовищі, проте ще не готові визнати і сприйняти його систему цінностей;

• *толерантність (узгодженість)* – ідуть пошуки подібності при усвідомленні відмінностей; це стадія, за якої індивід, група і нове середовище проявляють взаємну терпимість до системи цінностей одне одного;

• *акомодація («уподібнення»)* – з'являються спільні погляди та долаються відмінності, на цій стадії відбувається визнання та сприйняття індивідом основних елементів цінностей нового середовища за одночасного визнання деяких цінностей індивіда, групи новим соціальним середовищем;

• *асиміляція (з'єднання або злиття)* – цілковитий збіг систем цінностей індивіда, групи і середовища.

2. • *Первинна адаптація* до ситуації, виживання та перебудова «старої» системи цінностей і норм відповідно до реально діючої, це *орієнтаційний* етап, спрямований на ознайомлення адаптантів з соціальним середовищем;

• *персоналізація* – життєвий вибір на основі власних потреб, інтересів та власної самобутності; цей етап ще називають *оцінюючим*, полягає він у диференціації соціального досвіду та способу життя на взаємоприйнятний та взаємовідхилений, відбір можливих за нових умов форм та способів діяльності згідно з установками та ціннісними орієнтаціями, які раніше склалися у адаптанта;

• *інтеграція* – суб'єктивне включення в нове середовище, прийняття його як свого та відчуття тотожності з ним; це етап *сумісності*, на якому суб'єкт досягає стану адаптованості.

3. • *Гетеропластична фаза*, в якій суб'єкт домагається зміни умов у соціальному середовищі;

• *автопластична фаза*, яка полягає у змінах внутрішнього світу суб'єкта.

4. • *Статична адаптація*, яка передбачає зовнішні зміни, наприклад, завоювання нових звичаїв;

• *динамічна адаптація*, суть якої – зміна самої особистості [50, с. 304; 84, с. 38; 266, с. 6; 408, с. 13].

Стосовно соціальної адаптації прийнято вирізняти дві її форми:

- *активну*, коли індивід прагне впливати на середовище, маючи на меті викликати в ньому реакцію змін (у тому числі змін тих норм, цінностей, форм взаємодії та діяльності, які він повинен засвоїти);
- *пасивну* або *конформну*, коли індивід не прагне до таких змін та обирає стратегію пасивного пристосування до середовища [263, с. 941–942]. Крім того, вирізняють також
- *успішну* або *позитивну* адаптацію, показниками якої є підтримання такого рівня життя, що дає змогу зберегти або підвищити його соціальний статус і задовільнити матеріальні та духовні потреби індивіда чи групи;
- *неуспішну* або *негативну* чи *низьку*, що характеризується пониженням соціального статусу індивіда і передбачає його виживання у новому середовищі за рахунок використання чужих ресурсів; показником такої адаптації є переміщення індивіда в інше соціальне середовище. Така адаптація є деструктивною як для індивіда, так і для соціального середовища [20, с. 46; 138, с. 6].

У соціальній психології соціальну адаптацію розглядають як «закономірності спільної діяльності, що обумовлюються загальною метою і ціннісними орієнтаціями соціальних груп» [302, с. 23]. *Психологічна адаптація* – «система заходів, спрямованих на формування в особи здатності пристосовуватися до існуючих у суспільстві вимог та критеріїв за рахунок присвоєння їй норм і цінностей даного суспільства»; психологічна адаптація особистості в суспільстві відбувається завдяки таким психологічним механізмам, як рефлексія, ідентифікація, емпатія (співчуття, співпереживання), прийом соціального зворотного зв'язку тощо [95, с. 60; 264, с. 26].

Третім типом адаптації в іноетнічному середовищі є адаптація культурна.

В культурології *культурну адаптацію* визначають як «пристосування людських суспільств, соціальних груп та індивідів до природно-географічних та історичних умов, які змінюються через зміну стереотипів свідомості та поведінки, форм соціальної організації та регуляції, норм і цінностей, способу життя та життєзабезпечення...» [142, с. 12]. Найчастіше культурна адаптація пов'язана з потраплянням індивіда або групи в нове соціальне, етнічне, культурне середовище, прикладом чого може бути міжнародна міграція.

Як бачимо з наведеного вище, виокремлення в структурі адаптації її певних типів, окрім неврахування двобічного характеру процесів пристосування, має ще одну ваду. Маємо на увазі доволі умовний поділ на ці три типи, коли в їхніх означеннях трапляються такі маркери, які виходять за межі цих типів. Не змінює суті справи й звернення до тих наукових праць, які спеціально присвячені адаптації мігрантів. Оскільки праць такого гатунку у вітчизняній соціології обмаль, звернемося до доробків західної соціології. В них, поміж іншим, розрізняють адаптацію мігрантів та адаптацію іммігрантів, хоча відмінностей між ними, насправді, не так і багато.

Оскільки у цій роботі надалі зосереджуватимемо увагу на адаптації міжнародних мігрантів, то й зупинимось на найважливіших аспектах адаптації цієї соціальної групи [49]. При цьому під *соціокультурною адаптацією*

розуміємо процес та результат взаємодії, взаємоприспосовування та взаємозмін особи (чи групи), яка входить в нове соціокультурне середовище, та соціокультурного середовища, яке її приймає, що передбачає взаємне засвоєння (успішне або неуспішне) чи незасвоєння нових соціальних та культурних норм, цінностей, способів поведінки, притаманних цим адаптивно-адаптуючим одиницям (особі чи групі та середовищу).

Енциклопедія «Міграційні процеси в сучасному світі: світовий, регіональний та національний виміри» адаптацію мігрантів визначає як «комплекс особливостей вчинків, діянь та поведінки мігрантів, що має морфологічне або соціокультурне походження, завдяки якому особа, група чи утворення забезпечує собі успіх в конкуренції з представниками інших етносів, які спільно проживають на тій або іншій території певної держави» [178, с. 88]. На новому місці проживання іммігрант адаптується з природними та соціальними умовами, мовним середовищем, культурним оточенням, науково-технічним розвитком, звичаями, обрядами, традиціями. На цей процес впливає низка чинників, серед яких політичні, економічні та інші умови в країнах еміграції та імміграції, особливості самого процесу переїзду, особисті характеристики мігранта, його вік, освіта, кваліфікація, ступінь зацікавленості етнічними ЗМІ та задіяність у соціальних мережах приймаючого суспільства [178, с. 88; 529, с. 49–52]. Адаптацію іммігрантів Дж. Р. Монтгомері (J. R. Montgomery) пропонує поділяти на три субадаптації – економічну (яка стосується здебільшого участі іммігранта в економіці, передусім у ринку праці приймаючого суспільства, та його професійної адаптації), соціокультурну (про яку йтиме мова далі) та суб'єктивну (яку можна співвіднести з однобічним процесом пристосування іммігранта до нового середовища) [496, с. 682–684].

Адаптацію мігрантів до нових умов В. Шелюк визначає лише як першу стадію соціалізації індивідів чи соціальних груп у новому середовищі, де другою стадією є інтеріоризація, засвоєння індивідом соціально-культурних, моральних норм і цінностей нового соціуму, їхнього перетворення в особистісні якості [319, с. 48–49]. Натомість психологи вирізняють п'ять етапів власне процесу адаптації іммігрантів. *Перший* називають «медовим місяцем», для якого характерні ентузіазм та великі сподівання; це щось схоже на «романтику міграції» Р. Е. Парка (R. E. Park), що полягає у прагненні до пізнання іншого, нового та невідомого для себе світу шляхом перетворення себе в його частинку [513, с. 147]. На *другому* етапі стан тимчасової ейфорії минає, іммігрант починає відчувати себе «чужинцем», намагається відійти від реальності та спілкуватися тільки із земляками. Вирішальним є *третій* етап, на котрому іммігранти, не зумівши адаптуватись до нової культури, втрачають контроль над ситуацією, розчаровуються і часто повертаються додому. Для тих, хто залишився, розпочинається *четвертий* етап, коли депресія поступово змінюється оптимізмом та впевненістю. На *п'ятому* етапі іммігрант повинен цілковито адаптуватись до нового суспільства [280, с. 135].

Проте «цілковито адаптуватися» не обов'язково означає «успішно адаптуватися». Як уже зазначено, ситуація в країні імміграції є одним із чинників адаптації іммігрантів, а таких найтипівіших ситуацій у сучасному світі виокремлюють дві. *Перша* – іммігранти зустрічаються з порівняно однорідним суспільством (незважаючи на регіональні відмінності), де проявляється сильна тенденція пристосування до встановлених культурних стандартів. Прикладом тут може бути Великобританія. *Друга* (наприклад, у США) – іммігранти зіштовхуються з доволі ліберальним поєднанням елементів культурного життя, у якому різницю в походженні сприймають як щось звичне [274, с. 11]. Чотири основні моделі (стратегії) ставлення до іммігрантів називає Т. Юдіна: 1) *повне виключення*, тобто заборона в'їзду (сьогодні цю модель майже не застосовують); 2) *диференційне виключення (сегрегація)*; 3) *асиміляція*; 4) *мультикультуралізм* [139, с. 130]. Дві останні, як найпоширеніші, навіть набули статусу державної політики в деяких державах; їх розглядатимемо у підрозділі 2.3. Що стосується стратегій ставлення іммігрантів до нового суспільства, то їх виокремлюють також чотири: 1) *інтеграція* – часткове прийняття нового суспільства, що проявляється у згоді інтеріоризувати його обов'язкові норми, цінності та культуру, при цьому зберегти свої власні; 2) *асиміляція* – повне прийняття умов суспільства імміграції; його норм, цінностей та культури і відмова від власних; 3) *сепаратизм* – відмова прийняти вимоги, норми, цінності та культуру нового суспільства при збереженні власних; 4) *маргіналізація* – відмова від власних норм, цінностей та культури і несприйняття нових, загальноприйнятих у новому суспільстві [276, с. 128; 280, с. 137]. Як бачимо, у наведених прикладах адаптацію розглядають здебільшого як односторонній процес чи то з боку суспільства імміграції, чи з боку самого іммігранта, а оскільки за визначенням адаптація є процесом двостороннім, то вбачаємо потребу у виокремленні моделей адаптації іммігрантів, у яких би звертали увагу на обох учасників процесу. Проте перейти одразу до класифікації моделей нам перешкоджає плутанина у термінах, які вживають, часто взаємозамінюючи під час вивчення цієї теми. Різноманітність спроб визначення адаптації (в тому числі й адаптації мігрантів, точніше, іммігрантів) доповнюють використанням близьких за значенням термінів, що в сукупності може спричинити ситуацію «термінологічного хаосу». З метою її уникнення проаналізуємо і співвіднесемо такі поняття, як інтеграція, асиміляція, акомодация, акультурація, амальгамація. Ця дослідницька процедура передуватиме авторському визначенню адаптації мігрантів/іммігрантів.

Отже, *інтеграцією* є процес творення єдиного цілого з частин, які його складають, з тим, щоб у результаті це утворення діяло на вищому рівні, ніж його частини. Своєю чергою, *соціальна інтеграція* є процесом об'єднання соціальних явищ в єдине ціле (наприклад, соціальну систему), за якого підкреслюється орієнтація на спільні цінності в соціальному утворенні, які реалізують на основі спільних поглядів та норм поведінки. Оскільки соціальна

інтеграція передбачає взаємозв'язки між соціальним цілим і його частинами та їхнє злиття, то цей процес не можна вважати одностороннім, а тільки багатостороннім, як мінімум, двостороннім – між цілим та частиною [408, с. 135].

Теоретично розглядаючи суспільство імміграції як єдине соціальне ціле, а іммігрантські общини – як його частини, *соціальну інтеграцію іммігрантів* визначають як процес розмивання і, зрештою, зникнення помітних відмінностей між іммігрантами та місцевим населенням, внаслідок чого етнічність¹³ втрачає своє значення, коли йдеться про повноправну участь усіх членів суспільства у його соціальному, економічному, політичному, культурному житті, про право мати однаковий правовий статус та рівноправно користуватися захистом держави [211, с. 167; 533, с. 293]. Як наслідок, кожен учасник такого інтеграційного процесу зазнає певних змін під впливом взаємодії з іншими, проте не втрачає цілковито своєї культурної ідентичності, хоча до певної міри змінює культурну амальгаму (картину, що утворюється в результаті «злиття», «сплаву»), яка виникає в результаті інтеграції [417, с. 68]. Дослідники А. Рудігер (A. Rudiger) та С. Спенсер (S. Spencer) виокремили п'ять концепцій соціальної інтеграції іммігрантів:

1. *Асиміляція (assimilation)* – односторонній процес засвоєння іммігрантом вже існуючого соціального порядку, гомогенної культури та набору цінностей, який передбачає зміни, що стосуються лише іммігранта. Проте такий підхід не завжди себе виправдовує оскільки демократичне суспільство не може бути цілковито гомогенним, та й, з огляду на расові відмінності, не кожен іммігрант може повністю асимілюватись.

2. *Включення та участь (inclusion & participation)* – двосторонній процес взаємодії приймаючого суспільства та іммігрантів через їхню участь у різних сферах життя суспільства. Проте часто іммігрант опиняється у ситуації, коли він інтегрований у певні сфери суспільства (у ринок праці, наприклад), за одночасного виключення з інших (до прикладу, з політичного процесу).

3. *Злиття (cohesion)* – це не розчинення іммігрантських спільнот в однорідному суспільстві, а, навпаки, «соціальне злиття» у плюралістичному суспільстві; досягається через взаємодію різних спільнот, що передбачає визнання відмінностей та взаємозалежності цими спільнотами.

4. *Рівність (equality)* – це своєрідна доповнена концепція «злиття», оскільки тут взаємодія різних іммігрантських спільнот та приймаючого суспільства відбувається на основі взаємного визнання рівності, рівноправного доступу до соціальних ресурсів, інституцій, механізмів вирішення конфліктів та відповідальності за процеси, які відбуваються у цьому суспільстві. При цьому конфлікти, які засновані на відмінностях цінностей, вирішують за

¹³ Етнічність – стан свідомості особистості, усвідомлення та відчуття своєї приналежності до якоїсь етнічної спільноти, а також якісні характеристики людини або групи людей, які пов'язані з їхнім етнічним походженням і які виявляються в побуті, культурі, поведінці та в цілому у ментальності, підтверджуючи це походження та вирізняючи їх з-поміж інших [14, с. 79].

допомогою демократичного механізму переговорів та примирень, що відкритий для всіх спільнот.

5) *Мультикультуралізм (multiculturalism)* – концепція інтеграції, яка передбачає визнання культурних відмінностей спільнот та їхнє регулювання за принципом рівноправності. У цьому випадку не підтримують ані стирання культурних кордонів, ані їхнє укріплення; натомість підтримують посилення проникності цих кордонів та полегшення участі всіх груп у всіх сферах суспільного, економічного, культурного, політичного життя, що робить можливим безболісне подолання проблем, пов'язаних з відмінностями та явищами сегрегації [534, с. 4–7].

Низка дослідників вважає інтеграцію поняттям ширшим за адаптацію, визначаючи адаптацію лише як *індивідуальний* компонент інтеграції, що передбачає пристосування індивіда до існуючих стандартів. Причому *структурним* компонентом тут слугує соціальна структура, яка характеризується порядком, стабільністю та відсутністю конфліктних елементів (ролей, груп, організацій) на горизонтальному рівні (наприклад, стосовно поділу праці). Для них же інтеграція – це тільки «участь у суспільстві», а «участь у культурі» – це асиміляція, тоді як інші вважають інтеграцію синонімом асиміляції [385, с. 57–58]. Проте ми вважаємо, що інтеграція є поняттям вужчим, ніж адаптація, оскільки означає «об'єднання», тобто лише той вид адаптації, який прийнято називати «успішною адаптацією», а асиміляція – це лише один з видів так званої успішної адаптації іммігрантів, якщо не брати до уваги контексту державної політики асиміляції.

Далі розглянемо співвідношення таких понять, як *аккультурація, акомодация, амальтамація*. Отже, *аккультурацією* культурологи вважають процес і результат взаємодії культур, під час якого відбувається їхня зміна, засвоєння ними нових елементів, утворення в результаті змішування різних культурних традицій нового культурного синтезу [263, с. 17]. Акультурація відбувається в результаті особистого контакту індивідів чи груп індивідів, що належать до різних культур, а результатом є засвоєння ними елементів культури один одного та подальша модифікація цих культур. Якщо ж цей процес іде далі, а індивід чи група втрачають будь-які характеристики, які ідентифікують їх зі своєю попередньою культурою та будь-які зв'язки з нею (якщо представники різних культур створюють спільну культуру), то акультурація переростає в *асиміляцію*. Як зазначає Г. Дж. Ганс (H. J. Gans), акультурація стосується переважно першого покоління іммігрантів та відбувається порівняно швидко, на відміну від асиміляції, що відбувається значно повільніше і стосується також наступних поколінь, які можуть бути акультуровані, проте залишати доволі міцні соціальні та етнічні зв'язки (передусім родинні), отож їх не вважають асимільованими. Чотири шляхи акультурації виокремив Дж. В. Беррі (J. W. Berry): асиміляція, інтеграція, сепарація та маргіналізація, які в основному відповідають певним моделям соціокультурної адаптації іммігрантів, як це бачимо з таблиці 2.1.1. Згодом Х. М. Альхазраджі

(Kh. M. Alkhozaji) уточнив маргіналізацію Дж. В. Беррі, назвавши її декультурацією [344, с. 10–11; 494, с. 122–127].

Наступне поняття – *акомодація* (згідно з Р. Е. Парком) – це процес (та його результат), в якому індивіди чи групи зазнають відповідних змін (у ставленнях, у поведінці), щоб почуватися комфортно у соціальній взаємодії з іншими індивідами та групами. *Амальгамацією* називають біологічний процес (і результат) злиття, схрещування рас через змішані шлюби між представниками відмінних расових груп [405, с. 876–877; 417, с. 61–83; 514]. З наведених вище визначень робимо висновок, що усі три процеси є складовими процесу інтеграції іммігрантів, де акультурація та акомодація відповідають за її культурний та соціальний виміри, відповідно, а амальгамація стосується лише виміру біологічного.

Оскільки ми уже зачепили поняття асиміляції, то зазначимо, що розглядаємо його у трьох значеннях. Отже, асиміляція (*assimilatio* – від латинського «засвоєння») – за визначенням Р. Е. Парка – це «процес взаємопроникнення та злиття, в якому особи та групи присвоюють собі спогоди, відчуття, ставлення інших осіб і груп та, розділяючи їхні історію і життєвий досвід, змішуються з ними та входять до їхнього культурного життя... Найшвидше цей процес протікає там, де є тісний контакт між представниками різних груп (сімейні, дружні та інтимні стосунки)» [514]. В результаті асиміляції члени однієї етнічної групи втрачають власну культуру та повністю засвоюють культуру групи, у контакті з якою вони перебувають. Якщо ж цей процес протікає під тиском, і тільки ззовні здається успішним, то його називають *псевдоасиміляцією* [263, с. 17; 408, с. 32–33]. У нашій праці ми ще двічі звертатимемось до асиміляції – як до різновиду державної політики та як до однієї з *моделей* соціокультурної адаптації іммігрантів, до яких ми, власне, і переходимо. При цьому під **соціокультурною адаптацією іммігрантів** розуміємо процес та результат взаємодії, взаємоприспособування та взаємозмін іммігранта (чи групи іммігрантів), який входить у нове соціокультурне середовище приймаючого суспільства та цього ж соціокультурного середовища, що передбачає взаємне засвоєння (успішне або неуспішне) чи незасвоєння нових соціальних та культурних норм, цінностей, способів поведінки притаманних іммігранту (чи групі іммігрантів) та соціокультурному середовищу приймаючого суспільства.

У цьому розділі роботи маємо змогу чи не вперше порівняти наслідки аналітичної діяльності зарубіжних та вітчизняних соціологів, а також на цій основі запропонувати власне бачення різноманітних спроб пристосування особистості іммігранта до умов приймаючого суспільства, і навпаки. Отож положення концепцій адаптації будуть апліковані: по-перше, на специфіку соціокультурної адаптації іммігрантів; по-друге, на особливості адаптивно-адаптуючих стратегій мігрантів з України.

Таблиця 2.1.1

Моделі соціокультурної адаптації іммігрантів та їхнє співвідношення із формами адаптації за Р. К. Мертоном, типами адаптивної поведінки за О. Донченко та видами акультурації за Дж. В. Беррі та Х. М. Альхазраджі

№ ¹⁴	Моделі адаптації іммігрантів	Реакція іммігрантів на приймаюче суспільство	Реакція приймаючого суспільства на іммігрантів	Форми адаптації	Типи адаптивної поведінки	Види акультурації
1	2	3	4	5	6	7
1.	<i>Протест</i>	Активний протест проти насадження соціальних та культурних норм, цінностей, способів поведінки приймаючого суспільства	Спротив імміграції, прояв ксенофобії, заперечення соціальних та культурних норм, цінностей, способів поведінки іммігрантських спільнот	<i>Бунт</i>	<i>Девіація</i>	—
2.	<i>Добровільна сегрегація</i>	Заперечення соціальних та культурних норм, цінностей, способів поведінки приймаючого суспільства та добровільне відгородження від нього	Часткове прийняття соціальних та культурних норм, цінностей, способів поведінки іммігрантських спільнот поруч із вже існуючими у суспільстві	<i>Ретритизм (ескейпізм)</i>	<i>Індивідуалізація</i>	<i>Сепарація</i>
3.	<i>Творення діаспор</i>	Часткове прийняття соціальних та культурних норм, цінностей, способів поведінки приймаючого суспільства поруч зі своїми власними	Часткове прийняття соціальних та культурних норм, цінностей, способів поведінки іммігрантських спільнот поруч із вже існуючими у суспільстві	<i>Ритуалізм (частково)</i>	<i>Інвестиція</i>	<i>Інтеграція</i>
4.	<i>Сегрегація</i>	Часткове прийняття соціальних та культурних норм, цінностей, способів поведінки приймаючого суспільства	Заперечення соціальних та культурних норм, цінностей, способів поведінки іммігрантських спільнот, намагання відгородити їх від суспільства	—	—	—

¹⁴ Номери моделей соціокультурної адаптації у табл. 2.1.1 відповідають номерам моделей соціокультурної адаптації на рис. 2.1.2.

Закінчення табл. 2.1.1

1	2	3	4	5	6	7
5.	<i>Маргіналізація</i>	Неуспішне прийняття соціальних та культурних норм, цінностей, способів поведінки приймаючого суспільства при відмові від своїх власних	Заперечення соціальних та культурних норм, цінностей, способів поведінки іммігрантських общин, намагання асимілювати їх	<i>Інновація</i> (частково)	<i>Маргіналізація</i>	<i>Маргіналізація</i> (декультурація)
6.	<i>Асиміляція</i>	Повне прийняття та засвоєння соціальних та культурних норм, цінностей, способів поведінки приймаючого суспільства при відмові від власних	Прийняття членів іммігрантських спільнот як нових членів суспільства зі спільними соціальними та культурними нормами, цінностями, способами поведінки	<i>Конформність</i>	<i>Ідентифікація</i>	<i>Асиміляція</i>

Американський соціолог Р. К. Мертон виокремив п'ять форм адаптації, які визначаються культурними цілями та засобами (відповідними чи не відповідними цілям і засобам, прийнятим у суспільстві), що використовують адаптанти для адаптації [176], а український дослідник О. Донченко, у дечому користуючись класифікацією форм адаптації Р. К. Мертона, запропонувала п'ять типів адаптивної поведінки [83]. Далі спробуємо їх співвіднести, що уможливить згодом використання деяких з цих напрацювань для співвіднесення з нашими моделями соціокультурної адаптації іммігрантів (табл. 2.1.2). Як бачимо, у трьох випадках (а саме, *конформність*, *ретритизм*, *бунт* у Р. К. Мертона та *ідентифікація*, *індивідуалізація* і *девіація*, відповідно, у О. Донченко) спостерігаємо майже цілковиту відповідність, проте *ритуалізм* відрізняє від *інвестиції* категоричність у запереченні норм та цінностей суспільства; а *інновація*, на відміну від *маргіналізації*, передбачає принаймні засвоєння цілей суспільства (хоч і відкидає методи їхнього досягнення).

Відзначаючи чималий внесок цих двох вчених у вивчення питань адаптації, хочемо зазначити, що у виділених формах адаптації та типах адаптивної поведінки адаптацію розглядають як процес однієї сторони; аплікуючи їх на міжнародну міграцію, можна проаналізувати лише входження іммігрантів до нового суспільства. Таку однієї сторони у трактуванні адаптаційних процесів зазначеними дослідниками можна частково пояснити тим, що вони у своїх працях висвітлили і класифікували способи адаптації індивіда загалом, не вводячи специфікації обставин, що зумовлюють потребу адаптації, типу осіб, які проходять цей процес, та виду суспільств, втягнутих у нього. У нашому випадку йдеться про два важливі суб'єкти соціокультурної адаптації: іммігранти як тип осіб, які проходять процес адаптації, та сучасні

суспільства-реципієнти, що здебільшого є складними соціокультурними системами, які функціонують у добу інтенсифікації глобалізаційних процесів. Врахування суб'єктності останніх власне і перетворює соціокультурну адаптацію іммігранта до умов нового суспільства у двобічний процес, активну участь в якому беруть як самі іммігранти, так і приймаюче суспільство: громадяни країн імміграції, їхні соціальні інституції, культурне середовище, державні установи. При цьому ступінь активності певних суб'єктів у цьому процесі та результативність їхніх дій варіюються залежно від кожного конкретного випадку. Крім того, виокремлення приймаючого суспільства як другого суб'єкта соціокультурної адаптації іммігрантів зумовлює необхідність розгляду також підходів до адаптації іммігрантів на державному рівні – тобто інтеграційних (адаптаційних) складових імміграційних політик та їхнього співвіднесення із авторськими моделями соціокультурної адаптації іммігрантів (підрозділ 2.3). Тому наша класифікація моделей соціокультурної адаптації іммігрантів має специфічну відмінність, а саме, вона означає адаптацію як **двобічний процес** і враховує як реакцію іммігрантів на приймаюче суспільство, так і реакцію приймаючого суспільства на іммігрантів. Крім того, наша модель *сегрегації* не має відповідника ні у формах адаптації Р. К. Мертона, ні у типах адаптивної поведінки О. Донченко, оскільки в цій моделі саме приймаюче суспільство, а не іммігрант(и), є активнішим учасником адаптаційного процесу.

Першою моделлю соціокультурної адаптації іммігрантів, яку ми розглядатимемо, є модель **протесту**. Ситуація, за якої діє така модель, характерна для багатьох сучасних європейських країн імміграції. Все базується на антиіммігрантських (переважно, антимусульманських) настроях у приймаючому суспільстві, які мають певне підґрунтя. Неконтрольований притік іммігрантів різко ускладнює соціальну обстановку, дестабілізує ринки праці та житла, сприяє загостренню кримінальної обстановки, оскільки серед іммігрантів часто трапляються злочинці, торговці, наркоділки, особи, які переслідують інші асоціальні цілі. При цьому цінності та норми поведінки часто не відповідають прийняттю у суспільстві імміграції. Зміна етнічного складу територій загрожує національній безпеці, зокрема тим, що у перспективі можливий легітимний прихід до влади еліт, що складаються з представників іммігрантських спільнот, а це, своєю чергою, загрожує етнічним сепаратизмом на регіональному рівні [183, с. 57–58].

Усі ці чинники сприяють розвитку **ксенофобії** (*ξένος [xenos]* та *φόβος [phobos]* – від грецького «чужий» та «боязнь») – «нетерпимості до інших культур та їх представників», або «нетерпимості до іноземців та всього іноземного», що проявляється у відчутті страху перед всім чужим, пропагандистськими акціями проти нього, або у крайніх випадках – фізичних нападах та фізичній ліквідації об'єкта нетерпимості. Комітет Європарламенту 1985 року вперше визначив ксенофобію як «своєрідний стан, що передує фашизму та расизму, може готувати для них ґрунт, але саме по собі не підпадає під дію

Таблиця 2.1.2

Співвідношення форм адаптації за Р. К. Мертонем
та типів адаптивної поведінки за О. Донченко

Форми адаптації за Р. К. Мертонем	Цілі	Засоби	Типи адаптивної поведінки за О. Донченко
• <i>Конформність</i> – особистість поділяє цілі нової культури та суспільства, намагається досягти їх загальноприйнятими у новому суспільстві засобами	+	+	• <i>Ідентифікація</i> – найпоширеніший тип виживання у (новому) соціумі, ототожнення себе з більшістю, наслідування більшості, соціальний конформізм, поведінка поступливо-компромісна: «Я» з більшістю
• <i>Інновація</i> – особистість засвоює цілі суспільства, але досягає їх інституційно забороненими, невизнаними, але часто ефективними методами	+	–	• <i>Маргіналізація</i> – тип поведінки, якому притаманна егоценрична орієнтація, протистояння «тотальній ідентифікації», одностороннє задоволення інтересів псевдозаконними засобами, поведінка нонконформна, негативістська: «Я» з тими, хто проти більшості
• <i>Ретритизм (ескейпізм)</i> – особистість заперечує домінуючі цілі та засоби їхнього досягнення, квазіадаптується та існує «паралельно» до суспільства	–	–	• <i>Індивідуалізація</i> – тип поведінки характерний ухилянням від проблеми загалом, сподіваючись, що все розв'яжеться само по собі, поведінка нонконформна та самовідгороджуюча: «Я» сам по собі
• <i>Бунт</i> – особистість активно заперечує загальновизнані суспільством норми, цілі та засоби їхнього досягнення, пропонуючи одночасно йому свої власні, намагається не пристосуватися до існуючої соціальної та культурної структури, а змінити її	±	±	• <i>Девіація</i> – тип поведінки, що передбачає визнання своєї невідповідності суспільству і неможливість протистояти його стереотипам, поведінка агресивно саморуйнівна: «Я» проти всіх
• <i>Ритуалізм</i> – особистість не сприймає норми, цілі та цінності суспільства, проте, дотримуючись своїх власних, намагається діяти відповідно до його інституційних норм, «грати за правилами»	–	+	• <i>Інвестиція</i> – тип поведінки, який найбільше відповідає потребам соціуму, його характеризує прагматична, конструктивна взаємодія, поведінка колаборативна: «Я» з тими, в кого не вмер здоровий глузд

закону» [34, с. 60; 322, с. 34; 408, с. 560]. Громадське протистояння імміграції та ворожість до іммігрантів стали інтенсивно проявлятися в актах насильства проти іммігрантських спільнот та їхніх представників з початком 1990-х років. Такі настрої у приймаючому суспільстві набули і свого політичного вияву у вигляді небаченого до того успіху ультраправих партій. Європейські ультраправі партії С. П. Гантінгтон називає дзеркальним відображенням ісламістських партій мусульманських країн, спираючись на подібність стилю їхніх риторик, методів діяльності, маргінальності положення у політикумі країни діяльності, сильного впливу на політичні рішення та програми провідних партій [112, с. 69; 434, с. 297–299]. У таких випадках доречно говорити про міжетнічні конфлікти, що в різний час у різних іммігрантських країнах знаходяться на стадіях від етнічного дистанціювання до етнічного антагонізму (за термінологією В. Євтуха [90]). Варто зазначити, що така модель соціокультурної адаптації іммігрантів у сучасному світі стосується передусім взаємоприспособування приймаючого суспільства європейських країн та іммігрантських спільнот арабського походження, оскільки іслам у християнській Європі традиційно вважають потенційно небезпечною, «воїнничою» релігією. З цієї ж причини представники згаданих спільнот вважають за краще триматись відособлено та не інтегруватися у суспільство «невірних».

Наступна модель – модель *добровільної сегрегації* – подібно до попередньої, передбачає самовідгородження іммігрантських спільнот від приймаючого суспільства. Проте тут є свої особливості, а саме: ця модель не передбачає агресії стосовно жодної зі сторін. Замкнутий спосіб життя певних етнічних іммігрантських спільнот, використання ними мови та елементів культури, засвоєних у процесі попередньої соціалізації в країні еміграції та їхнє небажання прийняти спосіб життя місцевого населення сприяють збільшенню соціокультурної дистанції між ними та «корінним населенням». Ця дистанція подекуди настільки велика, що унеможливорює їхнє спільне проживання та веде до добровільної сегрегації таких спільнот [183, с. 57; 277, с. 42]. При цьому під *сегрегацією* (*segrego* – від латинського «відділяю») розуміють відокремлення групи від суспільства, а під добровільною сегрегацією (або самосегрегацією) – «самоув'язнення» етнічної чи культурної групи у певних межах, територіальних або віртуальних за сприйняття будь-якої спроби взаємодії з боку зовнішнього суспільства як акту агресії [533, с. 193; 557, с. 195].

Добровільна сегрегація проявляється по-різному. Це як расово сегреговані школи, які почали з'являтися у США в 1990-ті роки на цей раз за ініціативою афроамериканського населення, так і формування «етнічної економіки» – етнічно замкнених сфер економічної активності, в яких відтворюються мова, культура, звичаї, поведінкові стереотипи, характерні для країн еміграції. А також автономні організації іммігрантів, передусім культурні та релігійні, оскільки політичні об'єднання іноземцям важче реєструвати. Такі ор-

ганізації, наприклад, при церквах створювали й українські іммігрантські спільноти (зокрема, в Австралії), називаючи їх Братствами і Сестринствами [31, с. 413; 113, с. 34; 309, с. 53–57]. Ця модель соціокультурної адаптації іммігрантів може проявлятися і дещо наочніше. Маємо на увазі існування так званих «*тетто*» або іммігрантських *анклавів* – відокремлених, замкнених груп іммігрантів, які зберігають свої традиційні цінності, мову, культуру, релігію, спосіб життя та створюють свою соціальну інфраструктуру (систему освіти, сферу обслуговування тощо). В Німеччині, до прикладу, уже почали говорити про розпадання країни на «паралельні суспільства», тут у великих містах проживають вихідці з Туреччини, навіть третє покоління яких не інтегроване у німецьке суспільство [75, с. 35–36]. Отже, така модель соціокультурної адаптації іммігрантів хоча і не передбачає проявів агресії, проте її не можна вважати проявом успішної адаптації іммігрантів, оскільки вона не передбачає їхньої інтеграції та є деструктивною для приймаючого суспільства, чого не можна сказати про наступну модель.

Третя модель, як ми уже визначили, – це *творення діаспор*. Під *діаспорою* (*διασπορά* [*diaspora*] – від грецького «розсіяння») розуміють певну стійку сукупність людей, які проживають за межами своєї історичної батьківщини, мають спільне етнічне або національне походження та соціальні інститути для підтримання існування та розвитку своєї спільноти [263, с. 282; 285, с. 34]. Ці утворення виконують певні функції. Передусім це збереження, відтворення та культивування своєї мови, культури, традицій, звичаїв, а також захист соціальних прав представників свого народу, у тому числі і запобігання проявам шовінізму та ксенофобії. Вирізняють й економічну функцію, яку виконують діаспори (виготовлення та реалізація продуктів народного ремісництва, специфічних продуктів харчування, напоїв), та політичну – лобювання інтересів своєї спільноти та інтересів країни походження в органах державної влади країни імміграції. Якщо взяти, до прикладу, діаспори євреїв, вірменів, індійців та китайців у різних країнах світу, то можна сказати, що перші дві мають у своїй основі релігійну приналежність, третя – культурну, а четверта – економічну та політичну діяльність. Для діаспор характерні сильна групова етнічна самосвідомість, що зберігається протягом тривалого часу та відчуття солідарності з етнічними побратимами в інших країнах [41, с. 127; 210, с. 80–84; 285, с. 38–40].

Зазначимо, що один і той же «набір іммігрантів» може не бути діаспорою, якщо йдеться про їхнє дисперсне існування, а може бути, якщо має основні її ознаки, а це – однакова етнічна або національна (до еміграції) приналежність, дотримання та відтворення культури, норм поведінки суспільства еміграції у приймаючому суспільстві та наявність власної організаційної структури. Причому діаспори найкраще зорганізовані в державах мігрантського походження, ніж у країнах з гомогенним населенням з тривалими історичними і культурними традиціями, де простежуються сильніші асиміляційні процеси. Зв'язки, мережі та стосунки, побудовані на діаспоральності,

сприймають як чинник, що протидіє інтеграції іммігрантів, або ж, навпаки, як інструмент їхньої інтеграції до приймаючого суспільства [88; 210, с. 79; 263, с. 282–283]. Близькою до зазначеної є думка стосовно ознак діаспоральності й української дослідниці питань діаспори К. Чернової. У своїй монографії вона визначає діаспору як соціокультурну систему, що є водночас самостійною системою, підсистемою двох складних систем – приймаючого суспільства та етносу свого походження, а також складовою транснаціонального соціокультурного простору та, крім того, слугує об'єктом і суб'єктом етнополітичного менеджменту з боку країни походження і країни імміграції [314]. Російський дослідник А. Вишневський називає діаспору «тимчасовим пристанком» іммігранта, який дає йому змогу існувати «у двох середовищах» – підтримувати зв'язки з власною культурою та водночас входити у нове для нього суспільство. Проте рано чи пізно іммігрант або його нащадки зіштовхуються з кризою етнічності, отож доводиться робити важкий вибір: або повернутися на батьківщину, або цілковито розчинитися у новому соціокультурному середовищі [41, с. 128]. Модель творення діаспор відрізняється від попередніх двох моделей відкритістю іммігрантських спільнот стосовно інтеракції із приймаючим суспільством, а від наступної – відкритістю цього суспільства стосовно іммігрантів, яке, проте, не вимагає від них асиміляції, як це спостерігається у п'ятій та шостій моделях. Процеси, які відбуваються у межах цієї моделі соціокультурної адаптації іммігрантів, можна співвіднести з процесами соціальної інтеграції іммігрантів.

Далі розглянемо модель *сегрегації*, точніше *примусової сегрегації* – примусове відокремлення або відселення частини населення, яке має певні спільні між собою та відмінні від інших соціальні, культурні чи біологічні характеристики. Таке відокремлення часто супроводжується дискримінаційними проявами різного рівня з боку основної частини населення стосовно «відокремленої» та вимушеним утворенням анклавів у суспільстві [408, с. 374–375]. У нашому випадку відокремленою частиною населення є певні іммігрантські спільноти і часто сегрегацію стосовно них називають *диференційним виключенням* – включенням іммігрантів тільки до деяких сфер життєдіяльності суспільства (передусім до ринку праці) та позбавлення доступу до інших. Поняття, яке відображає протилежний бік цього ж явища – це *сегментна асиміляція*, де зроблено наголос на тих сферах життєдіяльності приймаючого суспільства, до яких іммігранти мали змогу асимілюватись та асимілювались. Причому асимілюватись можна одночасно до різних класів (наприклад, культурно – до найнижчого класу (*underclass*), а економічно – до середнього (*middle-class*)). Диференційне виключення ж наголошує власне на виключенні, що має свої механізми: легальні – відмова в наданні громадянства чи нерівність прав іммігрантів та місцевого населення, а також нелегальні – расизм та дискримінація, яку зараз і розглянемо [331, с. 102; 587, с. 983–984].

Цей механізм можуть застосовувати і щодо етнічних меншин, які проживають на своїй історичній території, проте в межах держави, більшість

населення якої належить до іншого етносу. Загалом проблем дискримінації та сегрегації на основі етнічності може цілковито уникнути лише держава з етнічно гомогенним населенням. В сучасному світі єдиною такою державою прийнято вважати Ісландію [359, с. 78]. Часто етнічна дискримінація іде пліч-о-пліч з дискримінацією расовою (наприклад, проблеми темношкірого населення у США), або є її частиною (як у випадку алжирських, турецьких, пакистанських, китайських іммігрантських спільнот у Франції, Німеччині, Великобританії, США, відповідно).

Другим важливим для нас видом дискримінації є дискримінація класова, тобто підпорядкування або негативне, принизливе ставлення до певних спільнот осіб, які мають відмінне, найчастіше нижче, класове походження чи соціальний статус. Соціально-класова дискримінація може накладатись на етнічно-расову, а може і не накладатись. Вони не накладаються, якщо йдеться про дискриміновані етнічно-расові меншини, представники яких, наприклад, отримавши освіту, піднялись соціальною драбиною та стали представниками вищого класу, а також у випадках, коли класово дискримінованими є представники етнічно-расової більшості у суспільстві, оскільки мають низький соціальний статус [516, с. 14–16]. Прикладом накладання можна назвати ставлення корінного населення до так званих «бідонвілів» (*bidonville*), які були особливо поширеними у Франції у 1970-х роках. Бідонвілями називали вимушені поселення (оскільки інше помешкання було недоступним) іммігрантів, переважно будівельників (з сім'ями або без), які з'являлись поблизу роботи іммігрантів – міських новобудов. Помешкання зводились швидко з підручних матеріалів, часто з бензинових баків – бідонів (звідти і назва). Незважаючи на те, що «будинки» не мали адреси, вони стояли доволі довго і з роками навіть обростали цегляними стінами та комунікаціями. Такі поселення зводили та відмежовували (сегрегували) одне від одних та від французького суспільства за етнічно-расовими ознаками (югославські, португальські, північноафриканські), а також за соціально-класовими (переважно від французів). Хоча вони і стояли поруч із престижними новобудовами, проте їхні мешканці, ізольовані від решти суспільства, без належних умов проживання, часто хворіли; подекуди не володіючи французькою мовою, вони не мали змоги здобути певного рівня освіти, не могли в очах роботодавців конкурувати на ринку праці, отримати високооплачувану роботу та вирватись із «зачарованого кола» бідонвільської сегрегації [368, с. 4–6]. Зазначимо, що ця модель соціокультурної адаптації іммігрантів хоч і має подібну назву, однак є протилежною до моделі добровільної сегрегації з огляду на спроби та наміри іммігрантських спільнот і приймаючого суспільства інтегрувати та інтегруватись.

Трохи іншу специфіку має модель *маргіналізації*. *Маргінальність* (*margo* – від латинського «країна», «межа») називають поняття, що використовують для позначення віддаленого положення особистості стосовно певної соціальної спільноти, яке впливає на її психіку та спосіб життя. Це поняття ввів Р. Е. Парк для опису соціально-психологічних наслідків неадаптації

(неуспішної адаптації) мігрантів до умов міського середовища. Ситуацію маргінальності порівнюють із постійним існуванням у двох «світах» одночасно, виникає вона за добровільного або вимушеного існування групи чи особистості у зоні дії водночас двох культур та веде до балансування між домінуючою соціальною спільнотою, яка ніколи повністю її не приймає, та спільнотою, від якої вона відокремилась [22, с. 11; 263, с. 526–527]. Можна сказати також, що це існування не «у» двох культурах, а «між» двома культурами, які особистість не засвоює успішно, тобто за втрати нею зв'язків з попередньою культурою не відбувається успішного прийняття та засвоєння нової культури, норм поведінки, системи цінностей; ця ситуація породжує відчуття амбівалентності особистості стосовно своєї приналежності [494, с. 236–237].

Якщо ж говорити про спільноти іммігрантів, то серед них найчастіше маргіналізації піддаються нелегальні іммігранти, оскільки саме такий статус найпевніше веде до проблем адаптації, а серед них: відсутність захисту (політичного, соціального) з боку як країни еміграції, так і країни імміграції; недостатність доступу до інформаційних ресурсів; незнання законів та правил поведінки, часто незнання мови країни перебування; недоступність освіти та можливості престижного працевлаштування [276, с. 135; 328, с. 71]. Отже, у певних випадках іммігранти (передусім нелегальні), відмовляючись від власної культури, цінностей, норм поведінки, виявляються неприйнятими суспільством імміграції через тенденції до їхньої неуспішної соціокультурної адаптації у новому суспільстві. Водночас приймаюче суспільство не виштовхує повністю іммігранта (чи групу іммігрантів), а прагне його асимілювати, намагаючись подолати ці тенденції. Тобто певна адаптаційна (взаємодія) все ж існує.

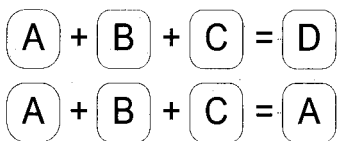

Рис. 2.1.1. Види асиміляції

Остання модель соціокультурної адаптації іммігрантів, яку ми виокремили та пропонуємо до розгляду, це модель *асиміляції*. У нашому контексті асиміляція – це «зменшення та, зрештою, зникнення етнічно-расової різниці та культурних і соціальних відмінностей, які її відображають» [340, с. 863]. Шлях до асиміляції (маючи

на увазі представників різних рас) Р. Е. Парк розбив на чотири кроки, назвавши його «асиміляційним циклом рас» (*race relation cycle*), що складається з контакту (*contact*), змагання/конфлікту (*competition/conflict*), акомодатії та, зрештою, асиміляції [513, с. 150–151]. Асиміляція має два компоненти – *відчуження* (*alienation*) – відмову індивіда (чи групи індивідів) від власних культури, традицій, цінностей, норм поведінки, та *власне асиміляцію* (*assimilation*) – входження до іншої групи та цілковите засвоєння притаманних їй культури, традицій, цінностей, норм поведінки. Вирізняють два основні види асиміляції (рис. 2.1.1): у першому випадку відбувається злиття кількох груп і утворення повністю нової – це так званий «плавильний казан» (*melting*

pot), що передбачає свідому чи несвідому зміну власної ідентичності, відмову від попередньої групової ідентичності для всіх груп та творення певної нової (цим терміном початково називали формування єдиної американської ідентичності); другий вид – це пристосування (conformity), що вимагає зміни групової ідентичності на користь ідентичності якоїсь однієї (найчастіше домінуючої) групи [328, с. 68; 359, с. 72–76; 370, с. 71–72; 533, с. 293]. Цей вид ще образно називають «помідоровим супом», до якого «міграція додала селеру, грінки, спеції, петрушку, що збагатили його смак, але абсорбувавшись, не змінили його суті» [433, с. 129].

Американський соціолог М. М. Гордон (M. M. Gordon), свого часу вивчаючи асиміляцію, дослідив, що вона має сім складових/стадій (табл. 2.1.3), і у різних випадках може дорівнювати одній з них, а може поєднувати кілька. Він зазначає, наприклад, що коли інтенсивно відбувається шлюбна асиміляція, то група втрачає свою етнічно-національну ідентичність та, як наслідок, породжує ідентифікаційну асиміляцію. Культурна ж асиміляція відбувається найперше та може і не передбачати за собою інших складових/стадій асиміляції. Якщо ж відбувається структурна асиміляція (одночасно з культурною, або після неї), то всі інші складові/стадії обов'язково матимуть місце, оскільки структурна асиміляція, на думку М. М. Гордона, є наріжним каменем всієї асиміляції. До цих семи складових/стадій асиміляції Р. Альба (R. Alba) згодом додав ще дві, на нашу думку, не менш важливі – соціоекономічну та резиденційну (просторову) асиміляції. Крім того, Р. Альба та В. Ні (V. Nee) пишуть ще і про генераційну асиміляцію, хоча це, найімовірніше, не складова/стадія, а певний вимір асиміляції. Характеристики останніх трьох також наведено нижче в таблиці 2.1.3 [340, с. 829–833; 417, с. 69–83; 516, с. 6–8].

Отже, розгляд і розуміння адаптації як соціокультурного за суттю феномену уможливив конструювання в межах цієї роботи шести авторських адаптивно-адаптуючих моделей взаємодії та взаємопроникнення іммігрантів та населення приймаючого суспільства, в яких важливу роль відведено не тільки власне іммігрантам (як цей процес традиційно тлумачать у вітчизняній та зарубіжній літературі із соціогуманітарних дисциплін), але й суспільству, яке приймає іммігрантів, як повноправному суб'єкту соціокультурної адаптації іммігрантів. Вважаємо також за доцільне зацентувати увагу на залежності між причинами міграції та моделями подальшої соціокультурної адаптації.

Вважаємо, що несприйняття цінностей і практик приймаючого суспільства (моделі протесту та добровільної сегрегації) вказує на переважно соціальні причини міграції, хіба що йдеться про бажання поширити свою культуру через імміграцію. Те ж саме можемо сказати і про модель маргіналізації, проте тут причина інша: маргіналізуються переважно представники нелегальної чи напівлегальної міграції, яка (як уже зазначали) має здебільшого соціальні причини. Культурні причини міграції можуть втілюватись у моделях сегрегації та творення діаспор, де відбувається прийняття та засвоєння (хоча і часткове)

Таблиця 2.1.3

Характеристики складових/стадій асиміляції

Складова або стадія асиміляції	Умови та субпроцеси
<i>Культурна або поведінкова асиміляція (аккультурація)</i>	Заміна власних культурних (включно з релігійними) елементів тими, які притаманні приймаючому суспільству
<i>Структурна асиміляція</i>	Високий рівень взаємодії та участі іммігрантів в інституціях, асоціаціях, різних групах (квіках), соціальних мережах приймаючого суспільства на рівні корінного населення
<i>Шлюбна асиміляція (амальтамація)</i>	Високий рівень змішаних шлюбів між представниками іммігрантських спільнот та приймаючого суспільства
<i>Ідентифікаційна асиміляція</i>	Розвиток відчуття національної та етнічної приналежності виключно до приймаючого суспільства, або ідентифікації, пов'язаної з участю у новій етнічно-національній спільноті. При цьому допускають, що так звана «історична ідентифікація» може і надалі залишатись попередньою
<i>Асиміляція, залежна від ставлень приймаючого суспільства</i>	Відсутність упереджених ставлень між представниками іммігрантських спільнот і приймаючого суспільства
<i>Асиміляція залежна від поведінки приймаючого суспільства</i>	Відсутність дискримінаційних проявів стосовно іммігрантів
<i>Суспільна асиміляція</i>	Відсутність владних та ціннісних конфліктів
<i>Соціоекономічна асиміляція</i>	Участь в основних соціоекономічних інституціях приймаючого суспільства (ринок праці, освіта) на паритетних засадах з представниками корінного населення
<i>Резиденційна (просторова) асиміляція</i>	Прямопропорційна залежність рівня асиміляції від дисперсності (розсіяності) розселення іммігрантів у приймаючому суспільстві. При цьому вважають, що кожне наступне покоління іммігрантів розселене більш дисперсно, ніж попереднє
<i>Генераційна (1 – прямолінійна, 2 – частотно-амплітудно модульована) асиміляція</i> 1. 2. 	Залежність асиміляції від покоління іммігрантів. Вважали, що з кожним наступним поколінням іммігрантів рівень асиміляції підвищується, а відчуття приналежності до соціокультурного середовища країни імміграції поступово зникає (1). Проте згодом було досліджено, що це відчуття не є прямолінійним стосовно поколінь, а має свої максимуми та мінімуми (з різними амплітудами) та різні періоди, які їх розділяють (різну частоту), тобто, висловлюючись математично, мають свою частотно-амплітудно модульовану генераційну динаміку (2)

соціокультурних практик та цінностей приймаючого суспільства. Але і в цих випадках соціальних причин цілковито не відкидають. Модель асиміляції об'єднує здебільшого іммігрантів, які покинули свою країну із соціальних причин і виявилися готовими прийняти «чужу» культуру, а також тих, що виїхали в рамках етнічної чи релігійної міграції (реімміграція, або повернення до «своєї» культури). Як бачимо, важко відшукати таку модель соціокультурної адаптації, за якою б адаптувалися переважно іммігранти, що мали культурні причини міграції, оскільки, як ми вже зауважили, самі причини міграції належать, здебільшого, до соціальних (у широкому розумінні). Процес адаптації мігрантів значною мірою пов'язаний зі змінами, що відбуваються в їхніх ідентичностях, розгляд яких допоможе уточнити ступінь успішності адаптації (детальніше у розділі III).

Розгляд шістьох запропонованих нами моделей соціокультурної адаптації іммігрантів дає змогу зазначити, що це лише певний теоретичний шаблон і, очевидно, в окремих випадках можливі перехрещення цих моделей. Окрім того, кожне суспільство-реципієнт має свій набір іммігрантських спільнот, що відзначаються різною інтенсивністю взаємодії з ним, різноскерованістю адаптаційних дій (з боку приймаючого суспільства чи з боку іммігрантської спільноти, або ж двобічні), спільнот, що є подібними або різняться між собою за чисельністю і рівнем відкритості та по-різному в цьому суспільстві адаптуються (рис. 2.1.2).

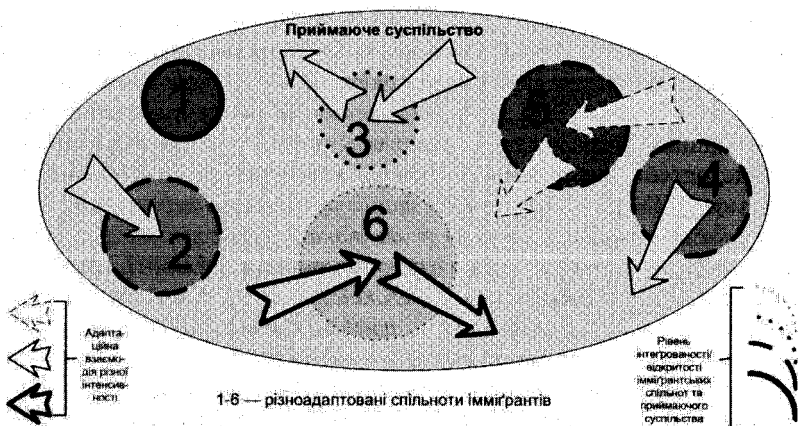

Рис. 2.1.2. Моделі соціокультурної адаптації іммігрантів у приймаючому суспільстві

Порівнюючи рис. 2.1.2 та табл. 2.1.1, можемо сказати, що цей рисунок є графічним відображенням шести «наших» моделей, описаних вище, зокрема, й у згаданій таблиці. Хочемо лише додати, що певного додаткового пояснення

потребує модель асиміляції (№ 6), оскільки в описі йдеться про «повне засвоєння» іммігрантами цінностей, практик, норм, традицій, способу життя приймаючого суспільства та про «повне розчинення» у ньому іммігрантських спільнот. Водночас на рисунку бачимо, що певна, хоч і не виразна, межа між ними все ж існує. Відповідь є дуже простою: часто іммігранту притаманні такі відмінні (від місцевого населення) характеристики, позбутися яких практично неможливо (наприклад, характеристики расові).

2.2. Емпіричне дослідження. Проблеми та моделі соціокультурної адаптації українок у Польщі та Греції

У плані адаптації українські іммігранти в **Польщі/Греції** виділяють низку чинників: типових практик, цінностей, норм, притаманних суспільству імміграції (та його членам), які відрізняють його від українського і висловлюють своє ставлення до них (сприйняття, часткове сприйняття чи несприйняття) [225; 226].

Серед **особистісних (сімейних)** як у Польщі, так і в Греції виокремлюють **спосіб виховання дітей**, який у приймаючому суспільстві респонденти здебільшого не схвалюють, відзначаючи неприпустиму для них всюдозволеність у поведінці дітей: *«Та дитина не знає що можна, а що не можна. ... то тупе виховання»* [ГТ-5]; *«всездозволеність я то називаю. Мені то не подобалось, бо повинні діти знати, що можна, чого не можна. Повинні бути якісь рамки, в них того нема. Бажання дитини – закон»* [ПУ-3]. А також **сексуальну розкутість дітей**, особливо у Греції: *«дуже рано вони починають тим бавитися ... Батьки не забороняють їм дивитися порно фільми, вони дуже часто і без батьків дивляться»* [ГУ-14]. Водночас частина респондентів схвалює відмінне від «традиційного українського» виховання дитини у плані **виховання дітей як особистостей**: *«дітям дають свободу, більше дають, щоб дитина мислила по-своєму»* [ГТ-1]; *«побачила як в іншій країні до дітей ставляться. ... в нашій країні до дітей ставляться як до таких гірших істот. ... В нас дітей б'ють!»* [ПП-3]. А також те, що **греки/поляки приділяють дітям значно більше часу і уваги, ніж українці**: *«Такої любові до дітей, як в Греції, я не бачила ніде. ... На руках тримають, носяться, люблять, кохають, розвивають! Там просто чудове відношення до дітей!»* [ГУ-24].

Іншим чинником цієї групи є поширені у Польщі/Греції **«пізні» шлюби**, ставлення до яких в українських іммігрантів є двояким. Здебільшого схвалюють «пізні» шлюби і народження дітей, якщо це відбувається до сорока років, оскільки прийняті в Україні «ранні» шлюби вважають респонденти не обдуманими, чоловіка і жінку – не готовими до сімейного життя: *«в нас молоді, 18–20 років женяться ... закінчуть університет [в Греції], якусь вже спеціальність мають, трошки старший – краще розуміє. ... вони не одружуються так скоро як у нас. Вони десь так 35, 37, 30 років, коли вони вже є більш матеріально забезпеченими»* [ГУ-27]. З іншого боку, українські іммі-

гранти в Польщі/Греції категорично не сприймають практики одруження та народження дітей після сорока років, що також є доволі поширеними в країнах імміграції: *«Чоловік і жінка повинні вступати у шлюб ... молоді. Вони тут женяться в 50 років, діти народжуються каліки»* [ГГ-29].

Наступні два чинники адаптації в особистісній (сімейній) сфері знаходять цілковите сприйняття в українських іммігрантів у Польщі/Греції. Перше – це більша, порівняно із поширеною в Україні, **участь чоловіків-батьків у вихованні/догляді дітей**: *«навіть розведені батьки, ту дитина знає, що вона має батька і маму, тому що він приходить, він бере дитину ... він нею цікавиться, не так як в нас»* [ГГ-11]. Другий – **ставлення чоловіка до жінки та суттєво легша роль жінки в польській/грецькій сім'ї, ніж в українській**: *«жінка в них в основному не думає, що повинна вона забезпечити сім'ю, про то повинен думати мужчина ... бути головою...»* [ГГ-4]; *«Жінку більше поважають в Греції .. У нас жінка це БТР – бронетранспортор. З сумками понавішує на себе це все, коромисла, відра тягне до хати, робе це все, пече, варє, готує, прибирає, прасує. ... Я колись так само і дрелькою все свердлила в хаті, і плитку сама клала. Тут кажу, я цього не роблю [респондентка одружена з греком]»* [ГГ-6]; *«в Польщі дуже гарно відносився чоловік до жінки, він і слово мав над нею, але ніколи її не принижував»* [ПУ-17].

Українські іммігранти в **Польщі** відзначають також несприйняття ними такої відмінної риси польського суспільства, як **«родинна відчуженість»** і протиставляють їй **«міцні українські родини»**: *«в нас такі міцніші стосунки в сім'ї. ... між дітьми і батьками, між ... дідусем, бабусьою і внуками, в нас так більше то сплетено, сплетеність така родинна. ... відчуженість в них відчувається»* [ПП-2]. Водночас грецькі родинні зв'язки респонденти вважають такими ж міцними, як і українські.

Окрім сімейної підгрупи, в особистісних чинниках респонденти відзначають відмінність у рисах характеру, притаманних полякам/грекам та українцям. Отже, у **поляків** українські іммігранти практично не знаходять таких особистих якостей, які би вони не сприймали, за винятком, хіба, індивідуалізму: *«всі тримаються в своїй квартирі ... люди можуть іти не поздороватися, то там всі чужі. Там люди живуть в такому домі, там один одного ніхто не знає»* [ПП-10].

Як у **Польщі**, так і в **Греції** українські іммігранти однозначно позитивно сприймають такі риси, притаманні місцевим мешканцям, як **роzkутість, оптимізм і рівне ставлення до людей різних прошарків**, протиставляючи їм **закомплексованості, песимізму та зверхності** «типових» українців: *«О їхня відвертість, така розв'язаність, то не треба себе так сковувати, вони себе не сковують, а ми трохи закомплексований народ»* [ГУ-18]; *«вони вміють радіти життю, чого в нас немає, в нас вічно скептики, таке погано, то погано, то погано. ... Ми завжди бачимо те найгірше спочатку, а не те найкраще. А вони бачать те найкраще, а того найгіршого вони в собі не бачуть»* [ГУ-16]; *«Тут [у Греції] не має значення, чи ти прибираєш, чи ти*

кораблі маси. З тобою говорять на рівних, там же ж [в Україні] – ні. ... Сусідка, яка вчора ще була ніхто, вона сьогодні їзде на темному джипі з затемненими склами, і проходить не здороваючись» [ГГ-6]. До цього респондентки додають **знижену самооцінку українців**: «ми не вміємо цінити себе, заниження своєї самооцінки, то є перше, що мені не подобається» [ГУ-16].

Крім того, **лінивості та лицемірству греків** українські іммігранти протиставляють **працьовитість і щирість українців**: «не подобається їхній той такий без ніякий спосіб життя: їсти, спати і більше нічого» [ГГ-18]; «наші люди роблять ... В нас кожна жінка вміє все зробити, а вони як почнуть, таку трагедію зробляють з того ... а можна зробити то за пару хвилин» [ГУ-18]; «трошка фальшиві люди, такі влесні, до мене могла трошки по інакшому говорити ... а потім могла з того посміятися» [ГУ-1]. Ще двома особистими рисами, які не сприймають українці у греках, є **скупість та нахабство**: «хоч ми набагато бідніші, але наші люди щедріші, а вони такі капіталісти ... люблять економити» [ГУ-1]; «трохи вони такі, як вам сказати, наглі, тому що наша людина постидасться щось сказати допустім, а вони – не» [ГУ-18].

Загалом у Польщі українські іммігранти краще сприймають представників приймаючого суспільства як людей, ніж у Греції, що свідчить про більшу інтеграцію респондентів у міжособистісні відносини із місцевим населенням у Польщі.

У групі **культурних** чинників адаптації українські іммігранти не сприймають **загальної необізнаності** представників приймаючого суспільства та **однобічності загальної освіти** в цих країнах: «візьміть любого шкільника, котрий десять класів тут закінчив, і спитайте, коли в них була революція – він не знає» [ГГ-29]; «не знають Україну, не знають українців, які просто для них рускі...» [ПП-19]. А також **високий рівень недотримання польських / грецьких етнічних звичаїв** громадянами цих країн: «Українці може не такі космополітичні. Вони все-таки більше зберігають свої традиції, свої звичаї. А поляки вже трошечки забувають. В них все воно змито» [ПУ-20].

Натомість більшість культурних чинників українські іммігранти однозначно сприймають. Серед них: 1) культура обслуговування клієнтів у різних закладах та культура спілкування між людьми загалом: «Люди говорять якось, там нема таких матюків, я ніколи не чула» [ПП-9]; «в магазинах, всі до тебе звертаються і говорять до тебе : «Пані!». ... всі привітні, всі до тебе говорять: «Добрий день!». ... шофер, він з тобою вітається, продаючи тобі білет, він каже тобі: «Мілей подорожи!», що значить, щасливої дороги» [ПУ-25]; 2) культура відпочинку, пріоритетність відпочинку перед іншими статтями витрат у власному бюджеті та спосіб проведення вільного часу: «Вміють вони розважатися, вміють веселитися. ... вміють собі організувати і навіть той відпуск. Не все все робота, робота...» [ГГ-5]; «вони мають більший такий доступ і до кіно, і до театрів. ... для середнього працівника [в Україні] то вже є розкіш» [ПУ-2]; 3) надання переваги оплати

здорового харчування поряд із відпочинком, на протипагу цінностям дорогого одягу в Україні: *«основна їхня цінність – здоров'я, відпочинок, тобто ми працюємо для того, щоб вижити, а вони – для того, щоб відпочивати. Вони заробляють гроші, щоб кудись поїхати, щось побачити і відпочити. У нас дуже стоїть питання щодо одягу, а там усе набагато простіше – ніхто на це не звертає увагу»* [ГУ-10]; 4) скромне накривання столів та споживання їжі/напоїв при святкуванні, про що також йтиме мова в аналізі культурних (у вузькому значенні) ідентичностей/практик: *«вони не роблять таких застойлів, як ми ніколи ... Вони на Паску печуть індика, та в нас сто страв готують на Паску, та ми такі бідні? – Ми такі марнотратники ужасні!»* [ГУ-7]. Також у Греції респонденти відзначають 5) суттєві відмінності кухні та її однозначне схвалення українськими іммігрантами: *«Вони готують все на олії, пісне і їдять дуже багато салатів, тому греки дуже здорові, фруктів дуже багато їдять, не так як ми, знаєте, жирне, масло, сметана, а вони їдять всьо пісне і так подобається. ... не їдять стільки багато картоплі, вони більше їдять рис, салат. М'ясо, якщо їдять, то з салатом, ні з яким п'юре»* [ГГ-21], тоді як у Польщі таких відмінностей у харчуванні значно менше.

Однозначно позитивно сприймають українські іммігранти в Польщі/Греції такий чинник, як **патріотизм**, при цьому йдеться про патріотизм як рису характеру (особистісна група чинників адаптації), як дружність народу і відданість державі (соціальний чинник) та як збереження історичної, культурної спадщини, що стосується своєї держави (культурна група чинників): *«нам треба вчитися любити свою Батьківщину так, як люблять греки. ... їхнє все найкраще... їхнє є все над, над, над»* [ГГ-1]; *«вони собі знають ціну ... якимось так вони собі за ту Польщу. То є Польська! Наша Польська! ... знають собі ціну ... державі знають ціну, що країна вартує»* [ПУ-22].

У **соціальній** групі українські іммігранти сприймають добре всі виокремлені ними ж відмінності, а це такі підгрупи, як: 1) панування законів у країні, що протиставляємо недотриманню законів та слабкій законодавчій базі в Україні: *«жінка тут дуже захищена. ... Дуже захищена законом. Тут такі закони, що тіки в сторону жінки»* [ГГ-5]; *«В нас не діють закони в Україні. ... но якщо не діє закон, то що, то є страшна анархія»* [ГГ-2]; 2) вищий економічний розвиток країни: *«наше і їхнє життя дуже відрізняється, вони більш така модернізованіша країна ... а нашій країні ше треба довго йти, щоб дойти до такого рівня, ось»* [ПУ-28]; 3) соціально-економічна стабільність в країні імміграції: *«я бачу стабільність. Я знаю, що я працюю і я маю гроші, а в нас на Україні...»* [ГГ-25]. Українські іммігранти в Польщі окремо наголошують на 4) вищих зарплатах та пенсіях: *«пенсіонери живуть і мають велику пенсію, вони мають достаток і не живуть на одному хлібі і на одній олії»* [ПУ-25]; *«В Польщі більша заробітна плата, ніж в Україні. І в Польщі легше знайти роботу»* [ПУ-29]. Тобто тут спостерігається вужче сприйняття своєї міграції як економічної за причинами і як способу заробити, а не змінити місце проживання.

Також значну підгрупу становлять чинники 5) зовнішнього вигляду та матеріального забезпечення міст проживання в країні імміграції – освітлення і чистота вулиць та під'їздів, стан доріг і розвиток транспортної системи: *«Освітлені вулиці в ніч, нема такого, нема проблеми ні з водою, ні з нічим, ні з ліфтом. В нас ліфт не працює майже ніколи»* [ГУ-18]; *«з транспортом проблем нема – їдеш, коли тобі треба»* [ПП-16].

Загалом у **Польщі** українські іммігранти акцентують увагу на соціальних (економічних) чинниках та культурі обслуговування/спілкування, очевидно, тому що більшість респондентів до виїзду у Польщу не мали досвіду іншої імміграції і, до того ж, мають змогу частіше порівнювати польське суспільство із українським, Польщу і Україну, поляків і українців, на відміну від українських іммігрантів у Греції.

Крім того, українські іммігранти із досвідом проживання в Польщі / Греції вирізняють та категорично не сприймають притаманні українському суспільству *хабарництво* та *алкоголізм*, відсутність яких відзначають у суспільстві імміграції: *«в нас ... в лікарню зараз ти йдеш, ти мушиш платити. Тут ти ні уколів тут не покупаєш, все вони роблять за свій цот ... [в Україні]. І за вчителів, і санітарів, і медсестри, всім треба заплатити»* [ГГ-9]; *«не бачу [в Польщі] я стільки тих алкашів, що в нас в Тернополі робиться, то це кашмар, просто на вокзалі, запові страшні, всі просто п'яні»* [ПП-17].

Ще однією групою чинників у **Греції** є *природні*, куди респонденти зачисляють *природу і клімат* Греції, які (на відміну від польських), суттєво відрізняються від українських та переважно сприймаються українськими іммігрантами в цій країні: *«Греція – країна богів, особливо на островах, там гарно, то море, я в морі купалась»* [ГУ-21]; *«весь час їш свіже цілий рік. ... Мені клімат дуже підійшов. Клімат, їжа тут...»* [ГГ-5].

Загалом респонденти здебільшого добре сприймають та наголошують відмінності у культурній сфері та в особистісній (сімейній), окрім виховання дітей, про що вони наголошують та здебільшого не сприймають. У соціальній сфері сприймають усі відмінності, проте не наголошують на них і, до того ж, категорично не сприймають певні наголошені відмінні риси українського суспільства. Крім того, у **Польщі** часто респонденти зазначають, що їм «подобається все» у цій країні, а в Україні – нічого: *«Я не можу сказати, що мені не подобається в Польщі, бо там мені подобається все»* [ПУ-25]. Натомість у **Греції** трапляються респонденти, які зазначають, що у країні імміграції їм «не подобається нічого», а в Україні – все. Це свідчить про кращу інтегрованість українських іммігрантів у польське суспільство, ніж у грецьке.

Характеристика сприйняття зазначених практик, цінностей, традицій, взаємовідносин, рис характеру (ментальності), соціально-економічних показників і особливостей культури засвідчує, що українські іммігранти адаптовані успішно у приймаючому суспільстві, передусім це стосується Польщі, оскільки у її культурі мало «чужого», багато «подібного», (проте не обов'язково «кращого»), а саме на культурних чинниках (поряд із особистісними

(сімейними)) найбільше наголошують респонденти під час аналізу відмінностей, а не на соціальних.

Аналізуючи моделі, за якими адаптуються українські іммігранти в Польщі / Греції, варто зазначити, що вони варіюються переважно залежно від типу роботи респондента, та менше – від місця проживання сім'ї.

У групі українських іммігрантів із досвідом проживання в Греції, що працюють *ехо*, найпоширенішою моделлю адаптації є творення діаспор: *«В любу країну ти ідеши і ти повинен навчитися цієї мови, де ти проживаєши. Не так? Так! ... нас українців тут в Греції приймають так, що ми працелюбні ... дуже культурні ... що ми свій образ життя ведемо...»* [ГГ-14]. Для тих, хто починав із роботи *тесо* і тривалий час працював на роботах цього типу, характерним є перехід від моделі добровільної сегрегації чи сегрегації до моделі творення діаспор (як з боку іммігранта, так із боку приймаючого суспільства): *«якийсь такий психологічний шок. Тому, що коли приїжджаєши, не знаєши язика, ти бачиши людей, які не то що ми. ... [після восьми років в Греції] тут мені краще, як би мені тут не було. В мене не було ніде проблеми. Я проробила 15 років в Росії, і для мене Росія, це як моя сестра. Зараз в Греції – то моя друга сестра»* [ГГ-9]; *«там я вперше стикнулася з тим расизмом, що там всі були греки, я одна українка. ... все впирається в расизм, що вони не хочуть емігрантів. ... я прихильник того, що знайся віл з волем, а кінь з конем. ... Багато в чому подобалося, багато в чому не подобалося. Я знала що то не моє ... я спочатку не розуміла греків, потім, коли я вже вниклася в них і те, як вони живуть, їхнє життя, я стала їх поважати набагато більше»* [ГУ-16].

Крім того, у межах цієї групи частині респондентів, чії сім'ї проживають / частково проживають у Греції, притаманними є самі моделі, або елементи моделей добровільної сегрегації та асиміляції, поруч із творенням діаспор. Добровільна сегрегація іноді має місце через можливість жити більш-менш замкнуто в межах своєї сім'ї та підтримувати способи життя, який у них був в Україні: *«Ми живемо собі самі і ми собі всьо так, як на Україні, робим, всьо в нас в хаті так, як на Україні, тільки то, що ми живем в Греції»* [ГГ-18]. Прояви асиміляції ж характерні для тих, хто націлений на тривале/постійне проживання сім'ї в Греції і її глибшу інтеграцію у приймаючому суспільстві: *«ми живем вже тут, ми вже стільки років, що ми вже не на заробіток ми вже просто живем, просто живем не в себе на Україні, а живем в Греції, то й все»* [ГГ-23].

Група респондентів, що працюють у Греції *тесо*, найчастіше адаптується за моделлю добровільної сегрегації з елементами сегрегації: *«боїмось відокремитись, бо не дай Бог шось, і ніхто не буде знати, де ти, що ти і як? І ми отак тут згуртовуємося, одна одну знаємо, звонимо кожен раз, тримаємося купки, щоб нас не розпорошили ... їхнє ставлення до нас, нас відвертає від них ... хто би туди не ходив, скільки не ходили вони до нас, вони до котів більше відносяться як до рідних, ніж до нас»* [ГГ-3]; *«Для мене то... діло було там гроші заробити, але жити – я би там не жила, ніколи. Духовно*

тяжко... хочеться до своїх ... як хтось в тюрмі сидить – довелося відсидіти срок мусіла заробити і вернутися» [ГУ-5]; «Я мала страшну ностальгію. ... Туга за Батьківщиною. ... ні Греція не приймає, ні я сама не роджуся тут, я не вкорінюся тут, нема мого коріння тут. Мене тягнуло страшне сюди. Додому» [ГУ-7]. Проте, іноді, з часом ця модель переходить у модель творення діаспор: «якщо не знаси мови, то ти є ноль, ти є ніхто ... до трьох років страшна ностальгія, дуже не можеш звикнути з тими їхніми звичаями, дуже тебе тягне на Батьківщину. Так чекаєш того листа, ну як чокнута якась. А потім вже приходе та перекліматизація, ти вже мову вивчила, по-тихеньку привикаєш до їхньої кухні...» [ГУ-3]; «ми – християни ... ортодоксі – значить православний, то для них дуже велике значення. ... вони до нас, я би сказала, краще відносяться, чим до тих палестинців, до тих. Яюсь в нас є шось спільне таке, знаєте. Та віра...» [ГГ-2].

Як і в Греції, в українських іммігрантів у Польщі, що працюють ехо, найпоширенішою моделлю адаптації є творення діаспор: «як не свій тобі допоможе, то хто тобі може допомогти, але скажується, що тут поляки є, дуже добре трактують людей ... Запитують завше: «чи не напилися гербати?», «чи не є пані гладна, чи пані щось ядла?» ... де би людина не знаходилась, де би сі не знаходив, які мав, до свого краю сі хоче, до України» [ПП-8]; «в нас ментальність одна, а в поляків зовсім інша, хоча вони до тебе ставляться дуже добре, але взагалі розуміють один одного, то земляки» [ПУ-25]. Проте другою за значенням тут є не добровільна сегрегація, а асиміляція. Передусім актуальною моделлю асиміляції є для респондентів групи, чії сім'ї проживають / частково проживають у Польщі: «нормальне ставлення до мене, таке.. такий демократичний підхід, не чую себе так.. соціально приниженою, сприймають мене нормально» [ПП-2]; «важко мені би було дотримуватися українських звичаїв, працюючи в іншій державі, і я мусіла би ... яюсь відокремитися, мусіла би створити якась гетто, але я не хочу створювати якогось гетто, бо я хочу жити в тому суспільстві як повноправний громадянин. ... багато я прийняла дуже швидко ... вже за деякий час, поки я тут була, поки я тут яюсь адаптувалась, вже мій погляд змінився» [ПП-3]. Ця ситуація підтверджується також практиками, пов'язаними з такими ідентичностями, як конфесійна, культурна (у вузькому значенні) / обрядово-звичаєва, мовна, класова/майнова, професійна/посадова, політична, регіональна, та самими зміненими ідентичностями цих видів, про що йтиме мова у наступному розділі.

Стосовно ж складових/стадій власне асиміляції (за типологією М. М. Гордона), то для українських іммігрантів у Польщі характерною є культурна/поведінкова асиміляція та асиміляція, залежна від ставлень і поведінки приймаючого суспільства, а також частково амальгамація, коли йдеться про змішані шлюби¹⁵. У розрізі резиденційної асиміляції зазначимо: якщо в Греції

¹⁵ При цьому для респондентів як у Польщі, так і в Греції шлюби із представниками приймаючого суспільства здебільшого є повторними і вони, зазвичай, вже мають дітей від перших шлюбів із українцями.

українські іммігранти зосереджені переважно в м. Афіни, то в Польщі дисперсність розселення є значно більшою, а асиміляція, відповідно, має вищий рівень. Ми не вивчаємо генераційну асиміляцію, оскільки сучасна українська імміграція складається здебільшого з одного покоління, отож генераційний зріз на цьому етапі ми не досліджуватимемо (табл. 2.1.3).

У групі респондентів, що працюють *meso* у **Польщі**, найпоширенішою є адаптація за моделлю творення діаспор, як і в групі *exo*: *«набагато важче [в Польщі], а то є і дійсно, і інша культура, і інші люди ... допомогли [поляки в Польщі] її [дочку] влаштувати в приватну школу ... то приватна школа – дійсно там то поставлено на інтеграцію, на знайомство з іншими культурами ...»* [ПП-4]. Крім того, в цій групі іноді спостерігається перехід від творення діаспор до асиміляції: *«Вони аж тепер трохи нашу ментальність зрозуміли, розумієш, що ми є українці, що ми є люди теж. ... українське, це є в моїй душі, але так як вони святкують, де я знаходжусь, то я до всього пристосовуюсь. ... я не роблю акценту»* [ПП-26]. Порівняно з групою іммігрантів, що працюють *meso* в Греції, у Польщі респонденти цієї групи краще інтегруються завдяки відсутності елементів таких моделей адаптації, як добровільна сегрегація чи сегрегація, та поширеним асиміляційним проявам.

Для групи респондентів, що працюють на *«плантаціях»* у **Польщі**, характерною є адаптація за моделями добровільної сегрегації та сегрегації: *«були такі, що на поріг не впускали, там щось пішов запитатися до хати, там в двері постукав, він вийшов на поріг, навіть в хату не впустили»* [ПУ-11]; *«Закордоном в мене була ностальгія за нашими традиційними українськими святами, мені там було не дуже комфортно, коли я знала, що моя сім'я святкує такі свята на Україні. ... за границею якби вони на нас дивляться суто як на заробітчани ...»* [ПУ-24]. Іншою характерною моделлю для цієї групи є творення діаспор, або її елементи. Як бачимо, ця група іммігрантів суттєво відрізняється у плані моделей адаптації від двох попередніх. Тенденції до сегрегації як з боку іммігрантів, так і з боку приймаючого суспільства, спостерігаються, на нашу думку, через фізичну віддаленість у проживанні іммігрантів від основної частини приймаючого суспільства та частішими відвідинами України: *«Ну, я живу на Україні. Частіше я відвідую Польщу, ніж Україну. В Україні я сиджу постійно»* [ПУ-22]. Ці фактори сприяють тому, що респонденти відчувають себе більше приналежними до українського соціуму, ніж до польського. До того ж, українські іммігранти у Польщі (незалежно від типу роботи), незважаючи на високі показники асиміляції у цій країні, загалом більше схильні говорити про себе так, ніби вони живуть і постійно знаходяться в Україні, а не є міжнародними мігрантами.

Загалом у цій групі респондентів поширеними є змішані моделі адаптації: сегрегації, добровільної сегрегації та творення діаспор. Елементи останньої зазвичай проявляються з часом, коли респонденти проходять перші дві. Цікавою, з нашого погляду, є така деталь – аналіз текстів інтерв'ю показує адаптацію іммігрантів у цій групі здебільшого за моделлю сегрегації, добро-

вільної сегрегації та елементами творення діаспор, проте позиціонування ідентичностей у структурі інтегральної соціокультурної ідентичності ілюструє адаптацію у цій групі лише за моделями сегрегації та, частково, творення діаспор, за винятками загальних невідповідностей, аналіз яких пропонуємо далі.

Отже, як ми і передбачали, головними моделями адаптації українських іммігрантів у **Греції** виявились творення діаспор та добровільна сегрегація, а у **Польщі** – творення діаспор та асиміляція. Проте у **Греції** додатково виявилась ще й модель (чи її елементи) асиміляції, а у **Польщі** – сегрегації та добровільної сегрегації.

Як бачимо, для українських іммігрантів у цих країнах нехарактерною є модель протесту, оскільки імміграція здебільшого є тимчасовою економічною, а іммігранти не домагаються певних привілеїв/прав: тоді ж, коли їх не влаштовують умови проживання, просто змінюють країну імміграції (наприклад, Польщу на Грецію): *«... польська країна повинна теж підтримувати нас, ну як тішитися з того, що Франція хоче теж депортувати, бо вони [іммігранти] там розрухи роблять, ми так ніколи ... не були ніколи змішані в якихось таких розрухах чи шось там. Українці приїжджають, тихенько працюють ... заробляєм гроші і виїжджаєм на Україну без якихсь проблем ... ми є спокійними мігрантами, працюватимемо, не складаєм якоїсь проблеми для Польщі як держави»* [ПП-11]. Також не характерною є модель маргіналізації, оскільки культурні чинники є доволі важливими для респондентів. Зазначимо, що тут йдеться як про збереження елементів власної культури, так і про переймання елементів культури, поширеної у країні імміграції.

В усіх притаманних українським іммігрантам моделях адаптації в Польщі/Греції (окрім асиміляції, що є поширеною у Польщі), притаманним є відчуття іммігрантами себе «чужими» у приймаючому суспільстві. Передусім це відчувається у респондентів, опитаних у Польщі/Греції, а не в Україні: *«хочу бути між своїми, мені подобається наша рідна Україна, наше сонце, наша земля, всьо наше. Я не можу змиритися з тим каменем, з тим, що сонце [в Греції] воно не моє, воно мені чуже»* [ГГ-20]; *«... вони нас видять, що ми є чужі. Ми тут завжди відчуваєм себе чужими, тут нашого нічого нема»* [ГГ-24], *«я поблукала по Варшаві ... і побула «паном Нікто», чи «панено Нікто». Почала боліти, що я була людиною, що мене люди шанували, що зі мною рахувалися, що мені говорили «Добрий день!» і до мене посміхалися, а тут мене нікто не знає, я нікому не потрібна, мені нікого не треба»* [ПП-12]. Через більшу поширеність асиміляційних проявів та близькість культур у Польщі, загалом, респонденти менш схильні вважати себе «чужими», ніж у Греції.

Зазначимо також, що частина респондентів до виїзду в Грецію мала досвід проживання в Польщі. Ця група респондентів, порівнюючи дві країни, зазначає, що в культурному та особистісному плані в Польщі адаптуватись було легше (через ментальну, культурну та географічну близькість із Україною): *«В Польщі мені повезло, що я жила в одній такої пані Гені ... була*

дуже доброю жінкою, такою душевною. ... Щодо людяності, то в поляків майже однаковий менталітет як наш. То є бувши соціалістична країна» [ГУ-17]. І навіть після міграції до Греції та повернення в Україну вплив деяких польських культурних чинників відчувається у респондентів сильніше: «То є більше українська, польська кухня, грецька буває рідко. ... якщо можна назвати, українська [мова], бо вона в мене така помішана в мене з російською і польською» [ГУ-12]. В соціальному ж плані краще вони адаптувались у Греції, оскільки в цій країні вищий рівень заробітної платні та рівень життя загалом, що, зрештою, і стало головним мотивом зміни країни імміграції: «В Польщі були дуже малі заробітки, ... до нас там [у Польщі] відносилися краще, чим греки, деякі. Але щодо умов проживання, то в Греції було ліпше» [ГУ-17]. Натомість українські іммігранти в Польщі без досвіду подальшої міграції до Греції наголошують на соціальних чинниках успішної адаптації в цій країні, тобто змінюють країну імміграції лише ті, які не задоволені соціальним виміром адаптації. Здебільшого ж українські іммігранти в Польщі залишаються там, де комфортно із особистісної та культурної точок зору. Як бачимо, виконане дослідження охопило своєрідний цикл, притаманний значній частині українських мігрантів загалом: 1) міграція до центрально-східних країн Європи, близьких до України (наприклад, до Польщі), спочатку сезонна, чи короткотривала, а згодом – довготривала; 2) довготривала (або постійна) міграція до економічно розвиненіших країн (наприклад, до Греції); 3) рееміграція до України (тих, для кого міграція не стала постійною) через непрацездатний вік, досягнення цілей-причин міграції чи незадоволення умовами перебування в країні імміграції.

Окрім проблеми адаптації у приймаючому суспільстві, близькою для українських мігрантів, чия міграція тимчасова, є проблема реадaptaції в українському суспільстві після міграції. Певні труднощі реадaptaції після повернення із **Польщі** виникають хіба у респондентів, що в цій країні адаптовані за моделлю асиміляції, і носять вони, здебільшого, соціальний характер, оскільки культури двох країн респонденти вважають доволі близькими і легко переносять їхні відмінності, а особистісні (сімейні) – менше відчутні, ніж у Греції, адже частіше контактують з родичами під час міграції: «чи на свята щось там, чи то, всьо похоже. Там нема щось такого спеціального, не знаю [ПП-10]; «Напевно, мені здається, що вже при звичаїлася попросту до того. ... приїжджаєш вдома, то вже комфорту такого немає, чи ті автобуси, чи ті, не так як тут. Яюсь так при звичається» [ПП-28].

Ті ж, хто адаптується за моделлю творення діаспор (а їх більшість), доволі легко реадaptaються в Україні і почувають тут себе «морально легше»: «... дуже багато питало поляків, чому я тут заміж не виїду, чого я собі тут нікого не знайду і не лишуся. А я не хочу, хочу додому на Україну. Всюди добре, а вдома найліпше, як то кажуть» [ПП-18]. Не останню роль тут відіграє культурна та географічна близькість України і Польщі та часті відвідини України.

Українські іммігранти, що повертаються із **Греції**, значно важче адаптуються в українському суспільстві після повернення додому, оскільки під час міграції вони рідше відвідують Україну і проживають у Греції тривалий час (переважно понад п'ять років). Оскільки елементи культури, які є важливими для мігрантів в Україні, вони здебільшого підтримують і в Греції, то проблем культурної реадaptaції виникає значно менше, ніж, скажімо, соціальних, до яких належать рівень економічного розвитку країни, соціальне забезпечення населення тощо: *«Хочу додому, але як тільки подумаю, які там матеріальні забезпечення дають... Що приїдеш на один... і на хліб може не хватити»* [ГГ-29]; *«це вже видно по наших туалетах, чорна бумага, болото кругом ... потім відходила дуже довго. Я була дуже шокована тим всім»* [ГУ-20]. Також важливою є особистісна група – проблеми побудови взаємовідносин із членами сім'ї та близькими людьми: *«в Україні мені не подобається, по-перше, коли ми приїжджаєм за багато років і нас там рахують за чужих, стикались деякі з такими моментами»* [ГГ-23].

Значна частина респондентів зазначає: перебуваючи в Греції, тужать за Україною, а повернувшись в Україну – відчують ностальгію за життям у Греції: *«12 років – то є кусок, що я була там на чужині, і воно дається чути, мені особисто. Тут я не можу привикнути зараз, не можу. Вже от третій рік, дуже мені важко звикнути, і тягне мене в Грецію»* [ГУ-3]; *«пройшло десять років, я дістала дуже сум, мені вже хотілося їхати додому, хоча я за рік, за півроку жаліла; жаліли шо поїхали. ... мені не вистачає тих людей, того порядку»* [ГУ-9].

Зрештою респонденти зазначають, що вони мають або дві Батьківщини: *«... і то є дуже тяжко ... я б то не бажала нікому, розумієш, тому що дві Батьківщини – то є дуже тяжко для людини»* [ГГ-28]; або відчують себе «чужими» як в Греції, так і в Україні: *«Та міграція як міст між двома світами – там ти завжди будеш чужий, куди би не поїхав, а тут не можеш адаптуватися назад, бо то суспільство вже чуже. Стоїш як на мості і вже нема дороги ні в один бік, ні в другий»* [ГУ-17]; *«Ми як птахи – знялись у повітря і ніде їм не дають сісти – там стріляють, а там камінням закидають»* [ГГ-4]. Тобто, якщо говорити про ідентифікацію із суспільством загалом, то в останньому випадку в українських мігрантів до Греції часто формуються так звані розірвані ідентичності (*torn identities*), або, у крайньому випадку, виникає соціокультурна дезідентифікація. Такі ідентичності стають підґрунтям згадуваного «міфу про повернення», коли людина, відчуючи себе «чужою» в країні імміграції, прагне повернутись додому, а з іншого боку, боїться повернення і постійно відкладає його, оскільки знає, що в українському суспільстві вона також вже є «чужою».

2.3. Інтеграційна складова міграційної політики (порівняльний аналіз країн імміграції)

Зазначимо, що проблема соціокультурної адаптації іммігрантів не є суто теоретичною, а має теоретико-практичний характер. Це знаходить своє відображення в існуванні низки видів державної політики адаптації іммігрантів. Проте види такої політики є менше диверсифікованими, і хоча кожне суспільство-реципієнт має у собі певні спільноти іммігрантів, які по-різному в ньому адаптуються, політика держави, спрямована на адаптацію іммігрантів, є здебільшого уніфікованою (однаковою стосовно усіх спільнот). За допомогою рис. 2.3.1 пропонуємо відстежити зв'язок між моделями соціокультурної адаптації іммігрантів та видами політики держави щодо їхньої адаптації, про який йтиме мова нижче [234].

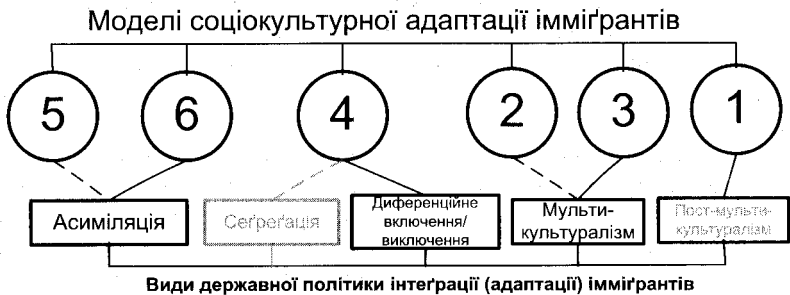

Рис. 2.3.1. Співвідношення моделей соціокультурної адаптації іммігрантів та видів державної політики адаптації іммігрантів

Питання різновидів державної політики адаптації іммігрантів у приймаючих суспільствах вимагає їхнього співвіднесення з існуючими моделями соціокультурної адаптації у цих суспільствах. *Міграційною політикою* називають впроваджувану державою сукупність заходів, спрямованих на регулювання інтенсивності, структури і напрямів міграційних потоків загалом та інтенсивності пересування індивідів з метою зміни місця проживання зокрема [211, с. 165–166]. У країнах імміграції існують дві основні стратегії міграційної політики: політика «зачинених дверей», що передбачає стримування припливу мігрантів, та стратегія стимулювання імміграції і вироблення державою підходів до їхнього розселення й адаптації. Крім того, останніми десятиліттями активно розвивається і третя стратегія – селективний відбір іммігрантів, що вимагає серйозного державного регулювання та врахування демографічних показників і потреб ринку праці. Така імміграція може бути як постійною (у класичних країнах імміграції), так і здійснюватись за так званими програмами тимчасової трудової міграції [21, с. 9–10; 504, с. 81–83]. На поч. 2000-х років 44% розвинених країн і 39% країн, що розвиваються,

мали імміграційну політику спрямовану на зменшення рівня імміграції [551, с. 338].

З нашого погляду, політика імміграції загалом має кілька складових напрямів. Це охорона кордонів від нелегальної імміграції, заохочення економічно вигідної міграції, виконання міжнародних зобов'язань щодо прийняття біженців та політика інтеграції іммігрантів (про яку, власне, і йтиме мова згодом). Водночас політика еміграції передбачає регулювання ринку праці, залучення в економіку грошових переказів іммігрантів, співпрацю з країнами імміграції у сфері захисту прав та інтересів своїх громадян та реінтеграцію мігрантів. Проте кожна країна зокрема обирає складові еміграційної та імміграційної політики, які є для неї пріоритетними, отож і політика міграції у кожному випадку має свої відмінності та особливості.

Як уже зазначено у підрозділі 3.1, *соціальною інтеграцією іммігрантів* є процес розмивання і, зрештою, зникнення помітних відмінностей між іммігрантами та місцевим населенням. Таке розуміння інтеграції зазвичай присутнє за диференційного включення/виключення та асиміляційного підходу до політики інтеграції іммігрантів. При (функціональному) мультикультуралізмі кожен учасник інтеграційного процесу зазнає певних змін під впливом взаємодії з іншими, проте не втрачає цілковито своєї культурної ідентичності, однак до певної міри змінює культурну амальгаму (картину, що утворюється в результаті «злиття», «сплаву»), яка виникає в результаті інтеграції [417, с. 68]. У загальному ж розумінні Р. Пеннінкс (R. Penninx) називає інтеграцію іммігрантів процесом, «в результаті якого іммігрант стає частиною суспільства, яку приймають» [517, с. 141].

Серед індикаторів інтеграції іммігрантів у приймаючому суспільстві найважливішими вважають можливість вільного доступу до ринку праці, економічний та соціальний статус іммігрантів; можливість вивчення мови; участь у громадських дискусіях та у політичному процесі; набуття громадянства; задоволення культурних потреб іммігрантів, а також ставлення місцевого населення до іммігрантів (і навпаки) та рівень міжнаціональних шлюбів (між представниками іммігрантських спільнот та місцевого населення) [534, с. 13–16; 582, с. 16–17]. Найважливішим Р. Льюїс і Ф. Пірсон (R. Lewis, F. Pearson) вважають повноправний доступ до освіти для дітей іммігрантів та самих іммігрантів у приймаючому суспільстві [470, с. 15]. Дослідники А. Рудігер та С. Спенсер називають такі засоби, якими держава послуговується для забезпечення інтеграції іммігрантів: 1) *законодавчі* (право на об'єднання сім'ї; набуття громадянства та права, пов'язані з дозволом на постійне проживання; антидискримінаційні закони); 2) *заходи, спрямовані на соціальне включення* (забезпечення доступу до ринку праці, охорони здоров'я, освітніх закладів та програм різних рівнів, можливості мати якісне житло у етнічно змішаних районах); 3) *заходи, спрямовані на участь іммігрантів у громадських дискусіях, політичному процесі, громадських та політичних інституціях* [534, с. 16–39]. Ще одну групу засобів додає Б. Суса

(B. Sousa): 4) *сприяння обізнаності* місцевого населення про імміграцію, іммігрантів та їхні «позитивні міграційні практики» через програми мас-медіа, оскільки люди «менше бояться того, про що більше знають» [540, с. 178–179]. Країни ЄС розробили Індекс міграційної політики адаптації (MIPEX), який визначає рівень інтеграційної складової політики імміграції у шести сферах: доступ до ринку праці, об'єднання сімей, довготермінова імміграція, участь у політичному процесі, доступ до набуття громадянства та антидискримінаційна політика [486].

Під *політикою інтеграції іммігрантів* розуміємо *впроваджувану державою сукупність заходів, спрямованих на успішну адаптацію іммігрантів із приймаючим суспільством. Адаптаційною ж політикою вважаємо впроваджувану державою сукупність заходів, спрямованих на адаптацію іммігрантів із приймаючим суспільством, або відсутність таких заходів.*

Потреба у виробленні політики інтеграції з'являється там, де соціум через імміграцію перетворюється з моноетнічного у полі-/мультиетнічний – складне, багатонаціональне, багатоетнічне утворення, функціонування якого підпорядковується як загальним закономірностям суспільного розвитку, так і специфічним економічним, політичним і культурним особливостям соціуму окремо взятої держави на конкретному етапі історичного розвитку. Таке соціальне утворення не є незмінним, усталеним явищем, а, навпаки, постійно змінюється, набуваючи часто протилежних за суттю форм (від «плавильного казана» до «миски з салатом») [118, с. 38–39]. До основних переваг мультиетнічності соціуму можна зачислити динамізм розвитку культури, культурне змагання різних ідей і напрямів, спричинене етнокультурним розмаїттям, можливість тісних партнерських зв'язків з країнами, в яких домінують етноси, споріднені з етнічними групами певної країни, своєрідний функціональний «розподіл ролей» між етносами: до прикладу, основний етнос активний у державній службі, меншини – в бізнесі. Недоліками ж є спричинені розмаїттям розпорошеність, «розбігання», а іноді й антагоністичність інтересів етносів та етнічних груп та орієнтація етнічних груп на об'єднання зі «своїми» державами, та репрезентація їхніх інтересів, а не інтересів держави, громадянами якої вони є [63, с. 83]. Інтеграцію іммігрантів розглядають переважно як односторонній процес адаптації іммігрантів до нового суспільства, при якому роль приймаючого суспільства зводиться до того, щоб «дозволити» іммігрантам адаптуватися, або як двосторонній процес успішної адаптації як з боку іммігрантських спільнот, так і з боку приймаючого суспільства, що передбачає зміни у практиках і цінностях з обидвох сторін. Автор А. Каяоглу (А. Кауаоглу) додає ще і третє розуміння цього процесу, як такого, у якому участь бере ще й третя сторона – країна еміграції з її культурою, соціальними та державними інституціями та неурядовими організаціями [448, с. 4–5].

З розвитком сучасних мультиетнічних іммігрантських суспільств диверсифікувалися моделі громадянства у них стосовно іммігрантів. Їх виокремлюють чотири:

- *ілюзорна* – навмисне нехтування іммігрантськими спільнотами, ігнорування обсягів нелегальної імміграції, що веде здебільшого до маргіналізації цих спільнот;
- *виключаюча* модель передбачає строгий контроль імміграції найманих працівників, легальний статус для іммігрантів, який, проте, значно нижчий від статусу громадян приймаючого суспільства, можливість набуття громадянства;
- *республікансько-імперська* – допускає доволі легкий перехід зі статусу іммігранта до статусу громадянина, насамперед стосовно другого покоління іммігрантів і громадян колишніх колоній;
- *мультикультурна* модель, за якої міграція, зазвичай, є постійною, а набуття громадянства, зазвичай, гарантоване [304, с. 373–374].

Незважаючи на перелічені відмінності, види державної політики країн імміграції все ж можна класифікувати. За Т. Юдіною це: 1) *повне виключення*, тобто заборона в'їзду (сьогодні цю модель майже не застосовують); 2) *диференційне виключення*; 3) *асиміляція*; 4) *мультикультуралізм* [139, с. 130]. Проте здебільшого йдеться про три види, які С. Каслз називає диференційним виключенням, асиміляцією та плюралізмом [368, с. 134–140]. Політику *диференційного виключення* ще називають функціональною асиміляцією [534, с. 8–9]. «Диференційне включення/виключення» іноді вживають як синонім «функціональної асиміляції», але ми вважаємо, що це поняття є ширшим і містить як функціональну асиміляцію, так і функціональний мультикультуралізм, адже сьогодні включення у певні сфери суспільства відбувається або на принципах асиміляції, або на принципах мультикультуралізму.

До середини минулого століття найпоширенішою політикою інтеграції іммігрантів була політика *асиміляції*, тобто політика домінуючої національної групи стосовно національних меншин та мігрантів, яка передбачає їхнє включення у суспільство через односторонній процес адаптації і націлена на штучне придушення їхньої традиційної культури та створення таких соціальних умов, за яких участь меншин в інституційних структурах можлива лише за умови повного прийняття ними культури приймаючого суспільства та утворення в його межах єдиного гомогенного суспільства. При цьому іммігранти поступаються своїми відмінними лінгвістичними, культурними і соціальними характеристиками та втрачають ознаки відмінності від місцевого населення, а роль держави в асиміляції полягає у створенні сприятливих умов індивідуальної адаптації та трансформації культури і більшості цінностей через вимогу використання домінуючої у суспільстві мови та системи освіти (стосовно дітей іммігрантів) [142, с. 39; 331, с. 102]. До 1960-х років асиміляцію вважали єдиною можливою політикою успішної адаптації, а іммігрантів, чи їхніх нащадків, які протягом багатьох років не асимілювались

у приймаюче суспільство, вважали девіантами та загрозовими елементами суспільства [368, с. 21].

Сьогодні найпоширенішою (принаймні на практиці) є політика *диференційного включення/виключення*. Вона, зокрема, передбачає обмежувальну політику щодо імміграції і надання іммігрантам (і їхнім нащадкам) громадянства, а також, зазвичай, відмову визнавати свою країну країною імміграції. За умов такої політики іммігранти опиняються «включеними» до одних сфер суспільного життя (зазвичай, до ринку праці) та «виключеними» з інших (переважно із політичного процесу і культурного життя) [534, с. 8–9]. Залежно від ступеня включення/виключення, кількості та важливості сфер включення/виключення цей вид політики можна вважати *диференційним виключенням* або *диференційним включенням*. Перший різновид межує із політиками мультикультуралізму і асиміляції та має певні їхні елементи, а другий – наближається до *повного виключення* (або *сегрегації*), що у чистому вигляді трапляється вкрай рідко.

Повне виключення характеризується «закритими кордонами» та політикою сегрегації за етнорасовими, класовими та іншими ознаками тих мігрантів, яким все ж вдається потрапити до країни. За таких умов обмежують права іммігрантів, створюють перешкоди для їхнього доступу у будь-які сфери суспільного життя, включаючи навіть ринок праці [441].

Третім видом політики інтеграції називають *мультикультуралізм* (або, за С. Каслзом – *плюралізм*), що став нормативною реакцією на культурне розмаїття всередині держави та означає готовність більшості суспільства прийняти етнічні, культурні (у тому числі мовні, релігійні), соціальні відмінності, проявити терпимість до «інших», їхніх традицій, культури, віри, звичаїв і, відповідно, змінити соціальну поведінку в суспільстві. При цьому державні інституції стають на захист культурних особливостей не тільки в межах конкретної держави, але й від «світового інтеграційного процесу» під лозунгом «інтеграція без асиміляції», а також забезпечують рівність прав і можливостей, впровадження антидискримінаційного законодавства та «входження» представників іммігрантських спільнот у культурне життя держави поряд із корінним населенням при збереженні власних культурно-етнічних особливостей та своєї культури загалом. Якщо результатом політики асиміляції є образний «плавильний казан» чи «помідоровий суп», то країни з офіційним статусом політики мультикультуралізму зображають як «різнокольорову культурну мозаїку» або «миску з грубо нарізаним салатом» – багатонаціональне суспільство, що складається з етнічних груп, які зберігають свою культуру, мову, релігію, спосіб життя, а владні інституції не мають на меті вирівняти їх у плані етнічно-національного походження, мови, віри, кольору шкіри тощо, проте зрівняти в усіх соціальних, політичних, громадських та інших правах представників різних націй, етносів, рас, віросповідань при збереженні усіх етнокультурних особливостей [32, с. 173–174; 75, с. 34; 82, с. 8; 274, с. 16; 328, с. 69; 331, с. 102–103; 455, с. 36]. Політика

мультикультуралізму може базуватись на «визнанні та заохоченні розмаїтості» (як у класичних країнах імміграції) або на «ефективному, антидискримінаційному менеджменті зростаючої розмаїтості» (як у нових європейських країнах імміграції) [534, с. 9].

Незважаючи на зовнішній «блиск» мультикультуралізму, і цю політику часто критикують здебільшого тому, що вона веде до переписування історії та знищення культури приймаючого суспільства, а також тому, що пропагування розмаїтості та штучне підтримання культурних відмінностей іммігрантських спільнот зумовлює роздробленість, мозаїчність суспільства та перешкоджає формуванню державної ідентичності країни імміграції. Крім того, як зазначає Б. Беррі (В. Бару), не можна ставитись однаково до різних людей з різними потребами та інтересами, потрібен диференційований підхід, щоб вони не почувались ображеними. Ще одним об'єктом критики політики мультикультуралізму є фінансові витрати з державної казни, які ідуть на програми, що допомагають іммігрантським спільнотам підтримувати свої традиції, мову, культуру [328, с. 70; 359, с. 307–313; 497, с. 112–115]. Критика критикою, проте сьогодні ідеї мультикультуралізму діють, хоча так само, як ідеї асиміляції, не розв'язують до кінця проблем взаємодії різноадаптованих спільнот іммігрантів та приймаючого суспільства.

Далі розглянемо міграційні політики (а, точніше, їхні інтеграційні складові), які на сучасному етапі існують у країнах з великою відсотковою часткою іммігрантського населення (табл. 2.3.1). Із розглянутих країн 17 відібрано за найвищими показниками відсоткової частки іммігрантського населення, хоча ці країни не є «топ-17» у світовому рейтингу. Під час їхнього відбору використано також принцип «представництва континентів». Польща і Греція потрапили до списку як країни дослідження української трудової імміграції. Завершує список імміграційна політика України.

За законом «Про імміграцію і захист біженців» 2001 р. [438] і поправками 2009 р. [526] про пріоритет залучення «людського капіталу», а не просто «робочих рук» сучасну імміграційну політику *Канади* орієнтовано здебільшого на залучення у країну «незалежних іммігрантів» – кваліфікованих працівників зі знанням французької та англійської мов, без кримінального минулого та претензій на соціальне утримання з боку держави. Крім цієї, ще дві категорії іммігрантів є бажаними у Канаді: члени сімей осіб, що постійно легально проживають у Канаді (або мають її громадянство), та біженці.

До прийняття імміграційного закону 1967 р., основою якого було усунення «колорового бар'єра» – включення до країн походження і тих, що мають населення переважно неєвропейської раси і антидискримінаційних (на основі етнорасового походження) заходів. Політика інтеграції іммігрантів до 1967 р. спиралась на асиміляційні принципи. Мультикультуралізм проголошено офіційною ідеологією у Канаді з 1971 р. У Канаді конструюють «громадянську національну ідентичність» (*civic national identity*), що базується на лояльності до держави-нації та заохоченні розмаїтості, основними

Таблиця 2.3.1

Відсоткова частка іммігрантів у населенні країн імміграції¹⁶

Країна	Кількість населення	Кількість іммігрантів	Іммігранти у загальній кількості населення, %	Політика інтеграції іммігрантів
ОАЕ	4 707 000	3 293 264	70,0	<i>Диф. включення</i>
Сінгапур	4 837 000	1 966 865	40,7	<i>Диф. виключення</i>
Ізраїль	7 285 000	2 940 494	40,4	<i>Асиміляція</i>
Сауд. Аравія	26 246 000	7 288 900	27,8	<i>Диф. включення</i>
Швейцарія	7 595 000	1 762 797	23,2	<i>Диф. виключення</i>
Австралія	21 512 000	4 711 490	21,9	<i>Мультикультуралізм</i>
Канада	33 890 000	7 202 340	21,3	<i>Мультикультуралізм</i>
Австрія	8 388 000	1 310 218	15,6	<i>Диф. виключення</i>
США	317 641 000	42 813 281	13,5	<i>Диф. виключення</i>
Німеччина	82 057 000	10 758 061	13,1	<i>Диф. виключення</i>
Кот-д'Івуар	21 571 000	2 406 713	11,2	<i>Сегрегація</i>
Франція	62 637 000	6 684 842	10,7	<i>Асиміляція</i>
Коста-Рика	4 640 000	489 201	10,5	<i>Диф. виключення</i>
Великобританія	61 899 000	6 451 711	10,4	<i>Диф. виключення</i>
Греція	11 183 000	1 132 794	10,1	?
Росія	140 367 000	12 270 388	8,7	<i>Диф. включення</i>
Гана	24 333 000	1 851 814	7,6	<i>Диф. включення</i>
Польща	38 038 000	827 453	2,2	?
Японія	126 995 000	2 176 219	1,7	<i>Диф. включення</i>
Україна	45 433 000	5 257 527	11,6	<i>Диф. включення</i>

елементами якої визначаються культура аборигенного населення, англо-французька двомовність та етнорасова і культурна розмаїтість. Офіційна політика мультикультуралізму у Канаді передбачає, що «етнічні відмінності приймаються до тої міри, доки індивіди можуть ідентифікувати себе з культурною традицією їх вибору, але тільки в тому випадку, якщо ця ідентифікація не порушує прав людини, прав інших або законів країни» [87, с. 101; 328, с. 70; 351; 455, с. 84–101; 582, с. 15]. Уряд Канади 1988 р. прийняв Акт мультикультуралізму (*Canadian Multicultural Act* – СМА), запровадивши цим самим унікальну модель включаючого громадянства (*inclusive citizenship*). Головними принципами СМА є, по-перше, рівність усіх громадян, їхнє право зберігати, відтворювати і поширювати свою культурну спадщину; по-друге, повна і рівноправна участь усіх громадян і спільнот в усіх сферах життя канадського суспільства. Цим документом заохочують також створення,

¹⁶ За даними ООН [560].

діяльність і фінансування організацій та програм, що пропагують мультикультуралізм [366]. Найактивніше ідеї мультикультуралізму поширюють тут через систему освіти, яка є дво- (або більше) мовною і покликана зберігати культуру аборигенів, нащадків імміграції до другої половини ХХ ст. та нових іммігрантів. Такій меті слугує, зокрема, запровадження у школах посади культурного працівника, у чій обов'язки входить забезпечення безпроблемного спілкування учнів, батьків та вчителів, підтримуючи культуру іммігрантів та одночасно забезпечуючи їхню успішну адаптацію з новим середовищем [185, с. 105; 470, с. 44].

Перепис населення 2006 р. показав тенденцію до зростання етнічного розмаїття Канади, а, отже, і потреб інтеграції. Якщо у перші 10 років існування СМА діяльність в його рамках зосереджували на поширенні інформації про мультикультуралізм, то на сучасному етапі акцентують увагу на інтеграційних заходах. Такими, зокрема, є Місяць темношкірої історії (Black History Month) – кожного року протягом лютого святкують скасування рабства у Британській імперії (1833) та Місяць азійської спадщини (Asian Heritage Month), що триває у травні. Крім того, заходи щодо вивчення питань голокосту, аудіо- та відеопрограми, які забезпечують обізнаність у питаннях історії меншин. Якщо на початку свого існування мультикультуралізм у Канаді називали «культурною мозаїкою», то сьогодні його описують як «джазову гармонію» – гармонійну взаємодію між різними спільнотами і всередині них, що базується на канадських цінностях [351]. Отже, мультикультуралізм залишається єдиним видом політики інтеграції іммігрантів, що успішно функціонує у Канаді і найближчим часом, очевидно, не поступиться іншим.

Сучасна імміграційна політика *Австралії*, подібно до тієї, що є у Канаді, визнає три основні категорії іммігрантів: члени сімей іммігрантів, біженці та кваліфіковані іммігранти. Оскільки останніх 20 років імміграційну політику розглядають як складову економічної політики зайнятості, то не дивно, що саме остання категорія іммігрантів є найбажанішою у країні. Таку ситуацію відобразили поправки, внесені 1994 р. [490] до міграційного законодавства, що діє з 1958 р. Поправками визначають найбільшу кількість типів віз для навчання та кваліфікованої праці.

До середини 1950-х років в Австралії діяла політика сегрегації неєвропейських іммігрантів та асиміляції європейських. Нове законодавство 1958 р. [488] поклало кінець доктрині «Білої Австралії» і започаткувало політику інтеграції іммігрантів, що передбачала визнання етнорасових відмінностей та 1973 р. була замінена політикою мультикультуралізму. У середині 1980-х років етноцентричну модель мультикультуралізму було замінено громадянською, основою якої стала держава, як політична, неетнічна одиниця, в рамках якої відбувається не лише підтримка етнічних меншин (сюди ж включили й аборигенне населення), а реальне забезпечення їхніх конституційних, насамперед соціальних прав. Визнання відмінностей і заохочення

розмаїтості стали не просто основою австралійської ідентичності, а практично її синонімом. В Австралії «політика мультикультуралізму вимагає, щоб усі австралійці приймали базові структури та принципи австралійського суспільства – конституцію та верховенство права, толерантність та рівність, парламентську демократію, свободу слова та віросповідання, англійську мову, як державну та гендерну рівноправність» [87; 455, с. 101–112; 497, с. 112].

Починаючи з 1999 р., кожного року у рамках програми «Життя в гармонії» (Living in Harmony) 21 березня Австралія відзначає День гармонії¹⁷ (Harmony Day), що передбачає заходи, спрямовані на пропаганду толерантності та заохоченні культурної розмаїтості, символом якої обрано оранжевий колір [428]. З 2009 р. ця програма еволюціонувала у програму «Австралійська розмаїтість» (Diverse Australia Program) [387], що, окрім попередніх завдань, має на меті поглиблення загальної обізнаності та заохочення самоосвіти і поширення інформації про культурну розмаїтість, етнокультурні особливості та історію меншин, з яких складається австралійське суспільство.

Згідно з чинним імміграційним законодавством США 1990 р. [435] (із поправками 1996–2006 рр.), на територію країни санкціоновано імміграцію лише таких трьох категорій осіб: 1) членів сімей американських громадян та осіб, що постійно легально проживають у США; 2) біженців; 3) осіб, професійні навички яких мають значний попит на ринку праці США; заохочують також надання дозволу на постійне проживання іноземним інвесторам, сума інвестицій яких від 0,5–1 млн дол., а кількість створених робочих місць – не менше 10. З усіх перелічених категорій імміграційна політика США сфокусована переважно на імміграції членів сімей. При цьому постійно вносять положення про боротьбу з нелегальною імміграцією та діє «Програма етнічної розмаїтості» (Diversity Immigrant Visa Program, або, звичніше, Green Card), покликана підтримувати «етнічний баланс» у країні через заохочення імміграції із різноманітних країн світу [275, с. 62–87; 580, с. 163]. При цьому, питання мовної (культурної) інтеграції іммігрантів включено до законодавчих актів лише 2006 р. [374].

Сьогодні не існує єдиної думки стосовно того, яка з політик інтеграції іммігрантів домінує у сучасних США. Здебільшого прийнято вважати асиміляцію «пройденим етапом», проте 2007 р. тезу про необхідність продовження реалізації концепції «плавильного казана» було проголошено одним із напрямів імміграційної реформи; головна сфера її реалізації – мовна і переважно через освіту. Проте, крім мовної асиміляції, освіта також сприяє й іншим видам інтеграції, передусім коли йдеться про так звану «інтеркультурну освіту», що передбачає, до прикладу, двомовну освіту іммігрантів та обмін культурним досвідом. Таку освіту вважають «двигуном» інтеграції і для її потреб створено спеціальний загальнодержавний орган – Федеральний

¹⁷ День гармонії співпадає зі святкуванням за ініціативою ООН Дня боротьби із расовою дискримінацією.

центр освіти мігрантів. Цей феномен є одним із елементів політики мультикультуралізму, потреба у якому виникає, очевидно, зі збільшенням етнічної розмаїтості населення США та кількісного переважання «несвропейської» імміграції [111; 185, с. 105; 409; 470]. Іншими проявами мультикультуралізму у США є такі заходи, як, наприклад, «Симфонія кольорів» (Concert of Colors) – фестиваль етнічних меншин, що відбувається у Детройті щорічно із 1992 р. [470, с. 45–47]. Незважаючи на те, що мультикультуралізм у США тривалий час існує як потужний «інтелектуальний тренд» (за С. Каслзом), його не визнано складовою державної політики, як в інших класичних країнах імміграції. Найважливішою причиною цього вважають те, що США, на відміну від Канади та Австралії, доволі швидко (в історичному контексті) вийшли з-під Британської корони і ствердили свою національну ідентичність, загрозою для якої і вважають політику мультикультуралізму. Хоча мультикультуралізм і не став державною політикою інтеграції, його ідеї все ж похитнули уявлення про «правильність» асиміляційного підходу [87; 369, с. 160–165; 455, с. 86–115]. Своєрідним компромісом між асиміляцією та мультикультуралізмом у США стала доктрина диференційного включення, що, відповідно до вимог часу, трансформується у диференційне включення [579, с. 321]. Сфера виключення у цьому випадку розширюється із традиційно економічної до культурної.

З виникненням передумов для запровадження політики мультикультуралізму та її елементів у США з'явилися побоювання, що іммігранти, насамперед із несвропейських країн, стануть на шлях неуспішної адаптації (просторова сегрегація за етнокультурними ознаками, заперечення мовної асиміляції та міжетнічної амальгамації). Проте результати дослідження інтеграції іммігрантів у США, виконаного Н. Фонер (N. Foner) 2006 р., показали, що такі побоювання справджуються переважно стосовно першого покоління іммігрантів, тоді як друге їх заперечує, адаптуючись, здебільшого, за моделлю асиміляції [403, с. 159–168]. Такий результат, своєю чергою, засвідчує, що політика асиміляції таки працює, хоча й поруч із елементами інших видів інтеграційних політик.

Незважаючи на значний імміграційний досвід протягом останніх 50-ти років, *Німеччина* до останнього часу не вважала себе країною імміграції, розглядаючи іммігрантів як тимчасових, що не потребують особливих заходів їхньої інтеграції. До 1980-х років фактично єдиною сферою включення іммігрантів у німецьке суспільство була економіка. Низка законодавчих актів 1990–2003 рр. полегшила для іммігрантів процедуру набуття громадянства. Якщо раніше його надавали лише за правом «крові», то сьогодні – за синтезованою моделлю «крові-або-землі» [207, с. 21–27; 309, с. 60].

Намагаючись врегулювати антиімміграційну позицію суспільства, у Німеччині у 1990-х роках почали впроваджувати практики мультикультуралізму, розширивши сферу включення іммігрантів спочатку лише до мовної інтеграції, а згодом – і до ширшої, культурної. Як результат, країна постала

перед питанням ідентичності: залишити стару, в основі якої етноцентрична модель держави, або приймати нову, що базується на цінностях мультикультуралізму. Уряд держави прийняв рішення на користь останньої, взявши за приклад *Нідерланди* і так звану Голландську модель (*Dutch model*)¹⁸, що, видавалось, ефективно працювала у Німеччині стосовно іммігрантів, проте критики мультикультуралізму все частіше заявляли, що меншини, не асимільовані у «більшість», рано чи пізно поставлять питання про справедливість гегемонії домінантної культури. На початку 2000-х років із частковим провалом Голландської моделі у Нідерландах та зверненням до ідей асиміляції (після вбивства політика П. Фортойна та кінопродюсера Т. ван Гоха (T. van Gogh), у яких звинуватили представників іммігрантських меншин) перед Німеччиною постало нове питання: поглиблювати мультикультурну інтеграцію іммігрантів, чи звернутися до асиміляційної моделі [382; 455, с. 167–193; 485; 579, с. 148]. Німеччина 2004 р. прийняла перший цілісний закон про імміграцію, яким ввела певні обмеження до імміграційного законодавства, визнаючи водночас вперше себе країною імміграції [356] (вступив у дію 2005 р.). Федеральний комісар (federal commissioner) імміграції та інтеграції Німеччини М. Бюмер (M. Böhrer) заявила, що «мрія про мультикультуралізм провалилась», а новий закон не є дискримінаційним, однак іммігранти повинні приймати цінності і закони країни імміграції [498]. Сьогодні Німеччина займає позицію, що передбачає заохочення успішної адаптації (як одностороннього процесу) іммігрантів до нового суспільства, причому «нове суспільство» має створювати сприятливі умови для такої адаптації. Сферами включення іммігрантів залишаються як економічна, так і культурна, проте лише доти, доки це необхідно для успішної адаптації [505]. Німеччина, як бачимо, пройшла три основні етапи політики інтеграції іммігрантів: від диференційного включення/виключення (у формі диференційного включення) через мультикультуралізм назад до диференційного включення/виключення (проте тепер уже у формі диференційного виключення).

Австрія з 1960-х років стала країною трудової імміграції спочатку здебільшого для країн колишньої Австро-Угорської імперії, а згодом – для колишньої Югославії та Туреччини. Подібно до Німеччини та Швейцарії, Австрія вважала імміграцію тимчасовим явищем і не розглядала питання інтеграції іммігрантів. У 1960–80-х роках своєрідним замінником інтеграції в Австрії було надання громадянства на доволі ліберальних засадах. У середині 1990-х років виникло усвідомлення, що імміграція в Австрії є незворотнім явищем, і перевагу почали надавати імміграції членів сімей, а не кваліфікованій трудовій, як це було у попередні десятиліття. Зміни до імміграційного

¹⁸ Запроваджена 1979 року як «Політика меншин», що передбачала надання широких прав усім меншинам, у тому числі й етнічним, в усіх сферах культурного та суспільно-політичного життя країни, співіснування яких відбувається на основі принципів толерантності. Витоки цієї концепції лежать в історії *Нідерландів* як держави, що постала на основі кількох «стовпів» – різних політичних та культурних (релігійних) груп [485].

законодавства 2003 р. вимагають в іммігрантів з країн не-членів ЄС, що планують отримати дозвіл на проживання більш ніж на півроку підписувати «Згоду на інтеграцію». Центральною умовою цього документа є згода на зобов'язання вивчити німецьку мову та скласти спеціальний мовний іспит. Крім вивчення мови, сучасну інтеграційну політику Австрії сфокусовано на освіті іммігрантів, професійному навчанні, доступі до ринку праці житла та системи охорони здоров'я [361; 579, с. 148]. Як бачимо, перелік доволі широкий, але сферу культури інтеграційна політика зачіпає тільки стосовно мови, що є необхідною умовою для інтеграції в інших сферах; це приклад політики інтеграції шляхом диференційного виключення.

Основу іммігрантів у *Швейцарії* становлять традиційно італійці і, меншою мірою, іспанці, португальці, німці, турки, а після військових конфліктів 1992–1997 рр. на території колишньої Югославії до них доєдналися і шукачі притулку та економічні мігранти із цього регіону. Подібно до Німеччини та Австрії, Швейцарія тривалий час не визнавала себе країною імміграції, а сприймала це явище винятково як тимчасове. Обмежувати імміграцію уряд країни почав із 1987 р., розробивши жорсткі правила допуску іммігрантів [541]. Проте питання інтеграції іммігрантів надали значення федерального лише 2001 р., і тільки 2008 р. це питання було включено до нового «Закону про іноземців» [546].

Цей закон підтверджує безвізовий режим з громадянами країн ЄС і регулює імміграцію з країн поза межами ЄС, визначає імміграційні квоти залежно від потреб економіки країни. Пріоритетними категоріями є члени сімей іммігрантів, економічні іммігранти (здебільшого кваліфіковані), а також пошукувачі притулку. Інтеграція по-швейцарськи – це двосторонній процес, в якому іммігранти повинні прагнути інтегруватись у нове суспільство, поважаючи цінності швейцарської конституції, державні закони і вивчаючи принаймні одну із державних мов, а місцеве населення має показувати відкритість стосовно іммігрантів і бажання їх інтегрувати. А метою інтеграції визначено мирне співжиття та рівність іммігрантів і місцевого населення у правах і можливостях доступу до соціоекономічного життя країни. Головною сферою інтеграції іммігрантів у Швейцарії є економічна. Освіта (професійне навчання і, передусім, вивчення державної мови) також розглядають як сферу інтеграції, проте підпорядковану потребам ринку праці і як засіб економічної інтеграції [440; 491].

Отже, модель політики інтеграції у Швейцарії – це типовий приклад диференційованого виключення, де сферами включення є економіка та освіта, причому включення в останню розглядають лише як необхідну умову успішної інтеграції у першу. Двосторонність же процесу інтеграції є доволі умовною, оскільки передбачає адаптацію іммігрантів до приймаючого суспільства, яке повинно лише дозволити таку адаптацію.

Протягом багатьох років *Великобританія* була країною імміграції для країн-колоній, а згодом колишніх колоній, причому найбільші обмеження

імміграції вводили у 1960-х та 1980-х роках. Сьогодні близько 65% іммігрантів у країні мають азійське або африканське походження [515]. У Великобританії 2002 р. прийнято закон «Стосовно питань національності, імміграції та притулку» [549], яким введено низку обмежень на імміграцію. Одним з основних пунктів у Акті стало запровадження для іммігрантів, які бажають отримати громадянство Великобританії, поруч з уроками англійської мови, ще й обов'язкового відвідування уроків з вивчення британської політики, культури та складання іспиту з «Британського способу життя». Такий крок зроблено з метою змусити іммігрантів засвоїти основні британські цінності, звичаї та закони. Уряд Англії 2005 р. оголосив курс на посилення імміграційної політики: нові обмеження міграції членів сімей та заохочення імміграції лише тих спеціалістів, чиїх знань і навичок потребує економіка країни [275, с. 145]. Якщо спочатку іммігрантів розглядали як співгромадян, пізніше вони мали статус громадян колишніх колоній і, відповідно, їх не розглядали як іммігрантів, що потребують інтеграції, то сьогодні Великобританія стоїть перед завданням вироблення інтеграційної політики стосовно іммігрантів.

Першими спробами інтеграційної політики стали закони 1965 р., 1968 р., 1976 р., спрямовані на боротьбу із проявами етнорасової дискримінації, та менеджмент етнічних відносин. Протягом близько 40 років інтеграційні зусилля зосереджували здебільшого на інтеграції в економічній сфері та вивченні англійської мови – елементах диференційного включення. Таку політику простежуємо і сьогодні. Проте з поширенням у світі ідей мультикультуралізму Великобританія прийняла деякі його елементи, як-от толерантність до культурного розмаїття чи визнання на державному рівні деяких релігій іммігрантських спільнот. Лейбористський уряд 1997 р. прийняв мультикультуралізм як спосіб взаємодії з етнічними меншинами, проте, не знайшовши підтримки у вигляді громадської думки та політичної опозиції, мультикультуралізм відходить на другий план. Основою політики інтеграції тут була і залишається концепція індивідуального підходу до кожного іммігранта, «вириваючи» його із групи і руйнуючи тим самим цю групу. Сьогодні у Великобританії не існує єдиної інтеграційної політики, провадять активні пошуки її оптимального варіанта так само, як і нового сенсу поняття «британець». Воно, очевидно, повинно стати більш включаючим – балансувати між його історичним значенням (приналежності до об'єднаної нації чотирьох народів) і визнанням у його рамках культурних відмінностей та етнорасової розмаїтості, що характеризує сучасну Великобританію [207; 309, с. 60; 455, с. 150–154; 521; 528].

Центральноамериканська країна *Коста-Рика* почала приймати значну кількість іммігрантів у 1970–80-х роках як результат військових дій у Нікарагуа і Сальвадорі. Причому у різні роки частка іммігрантів із Нікарагуа становила від 75 до 90% всіх іммігрантів у Коста-Риці. До 1987 р. міграційну політику Коста-Рики регулювали здебільшого трудовим законодавством 1960 р., що засвідчує винятково економічну сферу включення іммігрантів.

Перший закон «Про імміграцію» прийнято 1987 р. [472], який (із поправками 1989 р. та 1991 р.) діяв до впровадження «Основного закону про імміграцію та іноземців» [471]. У країні 1998 та 1999 рр. легалізовано нелегально проживаючих іммігрантів, понад 90% яких – вихідці із Нікарагуа. У законі 2006 р. зосереджено увагу на заохоченні імміграції інвесторів, захисті кордонів і контролі над нелегальною імміграцією і не приділено достатньої уваги правилам прийому і захисту прав біженців, отож він не відповідає підписаній Коста-Рикою Конвенції 1951 р. про права біженців.

Якщо на початках своєї імміграційної історії Коста-Рика дотримувалась політики диференційного включення, а згодом – диференційного виключення (із 1987 р.), то останні зміни в імміграційному законодавстві засвідчили прагнення держави інтегрувати легальних іммігрантів у всі сфери суспільного життя (ринок праці, освіта, охорона здоров'я, культура (у вузькому розумінні)): не йдеться тільки про надання виборчих прав на національному рівні. Хоча питання інтеграції іммігрантів частково містяться в законах 1987 р. і 2006 р., в новому «Основному законі про імміграцію та іноземців» 2009 р., що вступить у дію 2010 р., їм приділено значно більше уваги [383]. Крім того: прийнято урядову «Програму із покращення якості життя та інтеграції іммігрантів у Коста-Риці»; перманентно докладають зусиль до розвитку міждержавної імміграційної політики (разом із Нікарагуа) і ведуть співпрацю державних органів із неурядовими організаціями, які займаються питаннями інтеграції іммігрантів. Проте єдиної чітко визначеної стратегії інтеграції у країні не існує.

Загалом Коста-Рика визнає себе країною імміграції. Вклад, який роблять іммігранти в її економіку та на державному рівні, впроваджує практики мультикультуралізму, що свідчить про потенційний перехід саме до цього виду інтеграційної політики. Незважаючи на вищесказане, інтеграційні зусилля лежать тільки у площині державної політики і не знаходять підтримки у місцевого населення – іммігранти все ж зазнають дискримінації і соціального виключення. Це зумовлює «неуспішну асиміляцію» тих, хто бажає асимілюватись, та добровільну сегрегацію решти, а інтеграція відбувається переважно зусиллями неурядових організацій, які стають посередниками між іммігрантами і державними органами [481; 527]. Якщо Коста-Рика з часом все-таки закріпить законодавчо та втілить у суспільстві стратегію інтеграції у формі мультикультуралізму, це стане доволі цікавим його різновидом, оскільки по суті означатиме не мульти-, а лише бікультуралізм.

Сінгапур і як частина британської колонії, і як незалежна держава (із 1965 р.) приймав і приймає сьогодні значну кількість іммігрантів переважно із Китаю, Малайзії, Індії, Індонезії та інших азійських країн. Як і в більшості економічно розвинених країн, приріст населення тут відбувається не за рахунок природного приросту, а завдяки імміграції. Імміграційна політика Сінгапуру базується на законі «Про імміграцію» 1966 р. [436] і законі «Про найм працівників» [391], кожен з яких з того часу доповнювали поправками

близько десяти разів. Імміграційна політика країни підпорядкована ідеї економічного процвітання та принципу «максимальної економічної вигоди за мінімальних затрат», зокрема, на інтеграцію іммігрантів, більшість яких тимчасові. Тому активно заохочують імміграцію представників тих етнічних груп, які вже є в країні (принцип збільшення кількості населення при збереженні етнічного співвідношення), а також визначають три основні категорії бажаних іммігрантів: некваліфіковані працівники, висококваліфіковані і «обдаровані» працівники та студенти. За згаданого заохочення імміграції водночас, ще від 1919 р., відбувається її жорсткий контроль (передусім стосовно нелегальної імміграції) та регулювання (міграцію членів сімей іммігрантів дозволено, до прикладу, тільки другій і частково третій категорії іммігрантів) [585].

Хоча етнічний склад Сінгапуру залишається порівняно сталим, у країні все ж з'являється потреба інтеграції нових іммігрантів, зокрема, через зростаючу їхню кількість. З цією метою 2009 р. створено Національну раду з питань інтеграції, яка займається пропагандою мультикультурної інтеграції (не вживаючи, однак, цього терміна) через підтримку етнокультурної розмаїтості, розвиток інтеркультурної освіти, соціальну рівність. Причому наголос зроблено на двосторонності процесу інтеграції іммігрантів, в якому активну участь має брати і місцеве населення, а вивчення англійської мови (однієї із чотирьох офіційних) розглядають як засіб спрощення міжкультурної взаємодії, а не асиміляції [506]. Проте така стратегія не виглядає надто перспективною. По-перше, уряд, для контролю над населенням, паралельно намагається на основі різних соціокультурних груп створити єдину культуру та сінгапурську ідентичність – здійснити асиміляцію за схемою $A + B + C = D$. По-друге, місцеве населення не вважає за необхідне витратити державні гроші на інтеграцію іммігрантів, вважаючи доречною асиміляцію за схемою $A + B + C = A$, оскільки «Сінгапур для того, щоб заробляти гроші, а за культурною інтеграцією треба їхати до Австралії чи Канади» [544]. По-третє, більшість іммігрантів у країні – тимчасові трудові або освітні іммігранти, отож вони не відчують особливої потреби якимось ще інтегруватись, окрім як економічно.

ОАЕ стали країною імміграції у 1970-х роках. З утворенням незалежної федерації ОАЕ 1971 р. до країни на нафтові промисли почали з'їжджатися трудові іммігранти (здебільшого чоловіки) з Індії, Пакистану, Шрі-Ланки, Бангладеш, Філіппін та арабських країн (Йорданії, Палестини, Єгипту) [564]. Імміграційну політику ОАЕ регулює Федеральний закон про імміграцію і проживання 1973 р. [399], до якого внесено поправки 1985 р., що робили правила імміграції жорсткішими і слугували поставленому дещо раніше завданню скорочення кількості іммігрантів у країні. Поправки 1996 р. спрямовані на боротьбу з нелегальною імміграцією і вдосконалення політики стосовно іноземців, що «можуть становити соціальну та економічну загрозу для країни» [362].

Політику інтеграції іммігрантів не прописано в імміграційному законодавстві. Сьогодні її підпорядковано тільки принципам Декларації Абу-Дабі¹⁹, що передбачають сприяння контрактним працівникам-іммігрантам, які й становлять основу імміграції в ОАЕ. Наголос зроблено на вивченні арабської мови, сприянні успішній інтеграції у ринок праці, допомозі при переказі грошей додому та полегшенні реінтеграції на батьківщині. Отже, у випадку ОАЕ йдеться лише про диференційне включення іммігрантів, здебільшого, в економічну сферу, оскільки об'єктом слугує власне трудова тимчасова імміграція, а інші види імміграції не беруть до уваги через їхній порівняно незначний обсяг.

Країною імміграції *Саудівська Аравія* стала ще у 1930-х роках, коли з розвитком нафтової промисловості країні стали необхідні іноземні працівники. Ця потреба зменшилась у зв'язку з економічним спадом сер. 1980-х років та подальшою участю у війні у Перській затоці, що привело до поступового обмеження імміграції (до обмежувальних заходів належить, зокрема, і закон «Про запобігання імміграції терористів» 2003 р. [424]) та проведення із сер. 1990-х років політики «саудизації» ринку праці. Така політика виявилась неуспішною, оскільки сьогодні економіка держави і надалі залежить від іноземної робочої сили. Основа імміграції в Саудівській Аравії – це трудові некваліфіковані іммігранти із країн Південної і Південно-Східної Азії та деяких африканських країн та трудові висококваліфіковані іммігранти із «Західних» країн (здебільшого США та Великобританії). Регіони походження іммігрантів обрані не випадково, адже метою було запросити іммігрантів, які не матимуть намірів осісти у країні, створити свої об'єднання та претендувати на особливі права, саме тому не запрошували іммігрантів з інших арабських країн, що схильні до такої поведінки.

Саудівська Аравія не є учасником ні міжнародних, ні регіональних угод, що стосуються біженців, проте країна приймає біженців і пошукувачів притулку із сусідніх країн, зокрема із Еритреї, у межах так званої «імміграційної дипломатії», що розглядають як спосіб регіональної інтеграції.

Визначеної політики інтеграції іммігрантів як такої у країні не існує і сьогодні, як, очевидно, і потреби в ній, оскільки влада розглядає імміграцію виключно як тимчасову. Перший закон про захист прав іммігрантів прийнято лише 1992 р. Включення саудівських іммігрантів відбувається тільки у ринок праці, у всіх інших сферах сповідується ідея їхньої сегрегації. За законом 2004 р. вперше надано іммігрантам право на отримання громадянства, однак лише тим, які відповідають економічним потребам країни і за умови повної асиміляції у приймаючому суспільстві [511; 552].

¹⁹ Декларацію Абу-Дабі підписали у січні 2008 р. двадцять азійських країн еміграції та імміграції. У ній засвідчено прагнення тіснішої та ефективнішої економічної співпраці та допомоги контрактним працівникам-іммігрантам у питаннях соціально-економічної інтеграції та реінтеграції після повернення додому [338].

Російська Федерація зазнала значних імміграційних потоків із розпадом СРСР. На початку 1990-х років 80% російських іммігрантів становили росіяни, що повертались на батьківщину з інших країн – колишніх союзних республік, решта – переважно біженці із «гарячих точок» на території колишнього СРСР. У 2000-х роках частка реіммігрантів та біженців дещо зменшилась, натомість збільшилися потоки економічних іммігрантів, а до країн походження (Азербайджан, Казахстан, Таджикистан, Україна) додалися країни «далекого зарубіжжя» Азії та Африки [355; 510]. До 2002 р. міграційну політику Росія спрямовувала здебільшого на регулювання вимушеної міграції. Закон «Про правове становище іноземних громадян у Російській Федерації» [297] (зі змінами 2007 р.) спрямований на посилення контролю над нелегальною імміграцією, ускладнення імміграційної процедури та регулювання трудової зайнятості іммігрантів. Із 2006 р. в Росії діє програма заохочення реімміграції етнічних росіян, проте програма працює за принципом селективної імміграції: іммігрантів, відповідно до їхніх професійних здібностей, запрошують у конкретні регіони країни, що визначають потребами місцевих ринків праці [168, с. 54–55]. У 2007 р. вступив у дію новий закон «Про облік іноземців та осіб без громадянства» [298] та зміни до закону 2002 р. Нова імміграційна політика Росії, спрямована, передусім, на регулювання трудової (тимчасової і повторюваної) імміграції, полегшує процедуру реєстрації іммігрантів та отримання дозволу на працевлаштування.

Із питань інтеграції іммігрантів у російському законодавстві регулюють тільки ті, які пов'язані із ринком праці, що є ознакою політики диференційного включення. В усіх інших питаннях державні органи використовують підхід, що є реактивним стосовно конкретних проблем, які виникають в імміграційній сфері; офіційної ж стратегії інтеграції іммігрантів у країні не існує. Асиміляційний підхід не сприймають національні меншини (передусім ті, що не є результатом імміграції, а історично проживають на території Росії) [328], хоча певні спільноти іммігрантів (російськомовні, православні європейської раси) здебільшого не знаходять проблем в адаптації через асиміляцію. Проблеми соціокультурної адаптації виникають переважно в іммігрантів-мусульман неєвропейської раси: саме їх як «інших» найчастіше відмовляється інтегрувати місцеве населення. Як зазначає Е. Пайн (E. Pain), особливістю інтеграційних проблем російських іммігрантів-мусульман є те, що саме приймаюче суспільство не має ні засобів, ні бажання їх інтегрувати, на відміну від мусульман у Західній Європі, де спротив є більшим з боку самих іммігрантів-мусульман [510]. За таких умов мультикультурний підхід в інтеграції іммігрантів у Росії видається не на часі, натомість у країні не закріплена законодавчо, проте фактично існує політика диференційного включення переважно в економічну сферу.

Як і Росія, **Україна** з розпадом СРСР стала приймати численні міграційні потоки з поч. 1990-х років. Основу української імміграції становлять українські реіммігранти (близько 40%), росіяни (близько 35%), економічні іммігранти

з країн Південно-Східної Азії, Близького Сходу і Африки та біженці із Кавказу та Закавказзя [275, с. 320, 487]. Перші кроки в імміграційній політиці Україна зробила законами «Про біженців» (1993) [97] та «Про правовий статус іноземців» (1994) [101], однак перший, основний і діючий сьогодні закон «Про імміграцію» прийнято лише 2001 р. [100] (зі змінами стосовно регулювання реімміграції українців 2005 р. [98] та вимушеної імміграції 2009 р. [99]). Цей закон визначає процедуру імміграції, надання легального статусу тим іммігрантам, які вже проживають в Україні, визначає категорії іммігрантів, бажаних для допуску у країну, і квоти для них. Серед таких категорій – висококваліфіковані спеціалісти, науковці, діячі культури, бізнесмени-інвестори, члени сімей іммігрантів, біженці. Також 2001 р. прийнято поправки до закону «Про правовий статус іноземців», що регулюють питання нелегальної імміграції, та новий закон «Про біженців» [96], який значно доповнив попередній, прояснивши процедуру отримання статусу біженця та права і обов'язки біженців та пошукувачів притулку, хоча отримати статус біженця в Україні, особливо на тривалий час, і зараз доволі складно. Існуючі закони, однак, є реактивними стосовно змін в імміграційній ситуації і зосереджені здебільшого на процесуальних питаннях імміграції, залишаючи поза увагою низку важливих питань, що стосуються імміграції, до прикладу, питання інтеграції іммігрантів (за винятком їхньої трудової діяльності).

Інтеграцією іммігрантів в Україні (як етнічних і економічних, так і біженців) займаються переважно неурядові організації та спільноти іммігрантів, які вже тривалий час проживають на території України, програм державного рівня, спрямованих на полегшення процесу входження іммігрантів в українське суспільство (вивчення мови, професійна підготовка, освіта) сьогодні не існує. Щоправда, успішно адаптованими в Україні можна назвати тільки тих іммігрантів, які мають легальний статус і знають російську (або українську) мову. Це, здебільшого, вихідці з країн колишнього СРСР та іноземні студенти (або колишні студенти) українських вищих навчальних закладів, а сферами їхнього включення є переважно ринок праці для «інокультурних», які адаптуються через творення діаспор або добровільну сегрегацію, і культура (мова, релігія, звичаї) для вихідців зі «споріднених» культур (російськомовні, православні), які зазвичай обирають шлях асиміляції [467]. З огляду на імміграційну політику України можна стверджувати, що у країні діє, хоча й не озвучена, стратегія диференційного включення.

Сучасна імміграційна політика **Японії** базується на двох основних законах: Законі про реєстрацію іноземців 1952 р. та Законі про контроль над імміграцією 1951 р. [439], поправки до якого внесені 1989 р., які, зокрема, регулювали легальне перебування і працевлаштування нащадків іммігрантів та покарання працедавців нелегальних іммігрантів, а також визначали за пріоритет імміграцію висококваліфікованих працівників над некваліфікованими, а 2003 р. Японія прийняла закон «Про боротьбу із нелегальною імміграцією» [132; 579, с. 93]. Японія є порівняно етнічно гомогенною країною

і традиційно не визнає себе країною імміграції, проте старіння населення змусило її владу у сер. 1990-х років замислитись над економічною доцільністю допуску іммігрантів. Основними групами іммігрантів в Японії є «старожили» китайці та корейці, що залишилися тут після Другої світової війни, і їхні нащадки та «нові» японські реіммігранти із Південної Америки (переважно бразильці).

Головним, а точніше, єдиним завданням інтеграції іммігрантів у Японії на державному рівні є входження на рівних умовах із місцевим населенням у ринок праці. Причому такі зусилля прикладають тільки стосовно легальних іммігрантів-контрактників [445]. Іншою важливою сферою інтеграції є культурна, здебільшого це стосується освіти і японської мови. Інтеграція японських іммігрантів – це диференційне включення (лише до економічної та частково культурної сфер суспільного життя), що вимагає повної асиміляції до японського суспільства у зазначених вимірах. Питаннями інтеграції в інші сфери суспільного життя та збереження попередніх культурних ідентичностей іммігрантів в Японії займаються здебільшого неурядові організації та етнорелігійні об'єднання, що вимагають впровадження певних практик мультикультуралізму (як-от, інтеркультурна освіта). У місті Хамамацу 2001 р. зроблено спробу поглибити інтеграційні процеси (запроваджено проект глобального міста, Global City Vision). Однак певні елементи мультикультуралізму тут впроваджують силами лише громадських організацій, а муніципальна влада, здебільшого, залишається осторонь. Таку локальну інтеграційну політику японці назвали «косметичним мультикультуралізмом» [407; 583]. Очевидно, що проект із впровадження мультикультурних практик в одному із міст Японії виявився невдалим, оскільки не викликав зацікавлення ні муніципальної, ні національної влади. Це можна вважати свідченням того, що держава у таких змінах сьогодні не відчуває потреби, а вважає за необхідне (і можливе) підтримання наявної стратегії інтеграції іммігрантів.

Імміграційна історія *Гани* почалась ще до здобуття 1957 р. незалежності від Великобританії. Основою імміграції до цієї країни є трудові іммігранти з інших африканських країн (здебільшого з Того, Верхньої Вольти (тепер Буркіна-Фасо) і Нігерії), що працюють на діамантових і золотих копальнях, сільськогосподарських роботах тощо. Економічний спад 1960-х років спричинив потребу регулювання трудової імміграції, а початок імміграційному законодавству Гани поклав Закон про іноземців 1963 р. (із найсуттєвішими поправками 1965 і 1974 рр.) [410]. Новий закон «Про імміграцію» прийнято 2000 р. [437] (із поправками 2001 р.) [547]. Цей закон став першим цілісним документом міжнародного зразка, що синтезував закон 1963 р., численні поправки до нього і низку нових положень. До імміграційного законодавства, зокрема, внесли питання прийому біженців, положення про боротьбу із нелегальною імміграцією; закон також лібералізує імміграційну процедуру, надає право на проживання у країні на «невизначений» термін і вводить систему квот стосовно трудової імміграції. Крім того, одним із найважливіших

нових положень є визначення пріоритетних категорій іммігрантів для надання їм права постійного проживання і громадянства. Такими категоріями є колишні громадяни країни, які змінили громадянство та «особи африканського походження, що проживають у закордонних діаспорах». Це положення є доволі оригінальним для імміграційного законодавства і слугує ідеї панафриканізму²⁰. Незважаючи на тривалий досвід імміграції та імміграційного регулювання, Гана сьогодні не має державної політики інтеграції іммігрантів.

Закон про імміграцію визначає тільки економічну сферу як простір для інтеграції, хоча і не вживає цього терміна – це свідчить про фактичну політику диференційного включення. З іншого боку, задекларовані у законі 2000 р. ідеї панафриканізму передбачають пошуки спільних африканських коренів, а, отже, потенційну стратегію асиміляції (стосовно африканців). Соціокультурною інтеграцією іммігрантів у Гані переймаються переважно неформальні спілки та неурядові організації у складі іммігрантів-старожилів, які намагаються адаптувати нових іммігрантів за моделлю творення діаспор – підтримувати їхню власну культуру і навчатися жити в новій, будучи її частиною [352]. Така модель адаптації не корелюється ні з фактичною політикою диференційного включення, ні з потенційною політикою асиміляції, а радше з політикою мультикультуралізму, про яку наразі не може йти мова, тому інтеграція іммігрантів у Гані є доволі проблематичним процесом без визначеної мети.

Колишня французька колонія (до 1960 р.) *Кот-д'Івуар* зі здобуттям незалежності стала країною здебільшого трудової імміграції для іммігрантів із сусідніх країн (переважно з Малі та Буркіна-Фасо), яких країна потребувала для роботи на кавових і какао плантаціях та діамантових копальнях. Обмежувати імміграцію у Кот-д'Івуарі почали із 1978 р. із проголошення політики «івуаризації» – залучення в імміграційні потоки реіммігрантів із інших країн, що мають івуарійське походження [371, с. 52–55].

Зі смертю першого і незмінного протягом 33-х років президента 1993 р. у країні почався етнополітичний конфлікт, в якому імміграція відіграла не останню роль. Боротьба за владу розгорнулася між етнічною групою акан, до якої належав перший президент і яка проживає у центральній та південній частині країни, сповідує християнство і становить близько 42% населення, та іншими етнічними групами, які живуть на півночі, сповідують іслам і регулярно поповнюються іммігрантами з етнічно і культурно споріднених країн (близько 70% іммігрантів зосереджено у цій частині країни). Із сер. 1990-х років точаться суперечки стосовно визначення поняття «івуарієць»: якщо раніше сюди зачисляли всіх громадян країни, то тепер правляча група акан проголосила доктрину «*Ivoirité*» (івуаріте, етнічної чистоти івуарійців), яка визнає івуарійцями лише громадян країни, чий батьки також

²⁰ Панафриканізм — соціополітичний світогляд та рух, що ставить за мету об'єднання всіх «етнічних африканців і членів африканської діаспори у глобальну африканську спільноту» і закликає до політичного об'єднання Африки [512].

були її громадянами і які не мають досвіду зміни громадянства. Ця доктрина була спрямована проти іммігрантської півночі загалом, а, зокрема, проти кандидата у президенти, якого підтримувала ця частина населення і який не відповідав новим параметрам івуарійності. На виборах 2000 р. цей кандидат програв, а невдоволеність його виборців програшем і їхні протести поклали початок збройному конфлікту. Політика дискримінації півночі продовжилась. Мусульман, що мають громадянство, вважають «ворогами із середини», а тих, що іммігрують – «ворогами ззовні», хоча формально відбуваються переговори із сусідніми країнами стосовно врегулювання питань імміграції [458; 502].

До сер. 1990-х років інтеграція іммігрантів, як і у Гані, відбувалась за стратегією диференційного включення (економічного), а на сучасному етапі, як бачимо, у Кот-д'Івуарі існує рідкісна сьогодні політика адаптації (не «інтеграції», оскільки не спрямована на успішну взаємодію) – політика сегрегації іммігрантів.

Подібно до Великобританії, **Франція** отримала статус країни імміграції переважно у спадок від своєї колоніальної історії. Перші десятиліття після розпаду колоніальної імперії Франція заохочувала трудову імміграцію з країн колишніх колоній у зв'язку з потребами економіки. До 1993 р. у Франції діяло доволі ліберальне право «крові» стосовно набуття французького громадянства дітьми іммігрантів [207, с. 28–29]. Проте згодом на це право почали накладати обмеження, а 2003 р. Франція прийняла зміни до імміграційного законодавства [476], що передбачали обмеження імміграції. Крім того, з кінця 1970-х років Франція має на озброєнні не надто успішну політику «добровільного повернення», яка стосується іммігрантів з колишніх колоній та інших країн-постачальників найбільшої кількості французьких іммігрантів та передбачає підготовку спеціалістів, фінансову підтримку повернення та заохочення грошових вливань у розвиток країни еміграції [478]. Подібно до республіканської політики інтеграції стосовно своїх історичних областей Франція обрала стратегію асиміляції й стосовно іммігрантських меншин, маючи на меті влити їх у єдиний французький народ позбавивши попередніх етнокультурних ідентичностей.

Політику асиміляції доволі успішно втілюють, зокрема, через систему освіти, шляхом навчання протягом року у спеціальних «класах французької культури», що є обов'язковим перед переведенням у звичайні класи. Проте діти іммігрантів все ж мають змогу вивчати рідну мову, але не в межах інтекультурної освіти у школі, а на окремих курсах, чи у спеціалізованих школах [185, с. 106; 309, с. 61]. Оскільки слово «іммігрант» (*immigré*) у Франції практично синонім слова «мусульманин», то французький «плавильний казан» запровадив без урахування релігійних відмінностей. Релігійне питання було вирішено шляхом секуляризації держави, а інтеграцію мусульман-іммігрантів у соціокультурне життя проголосили на принципах, що не суперечать республіканському ладу. Проте оминати проблему не означає її вирішити. Уявлення про нове «братерство» (*fraternité*) по-французьки актуальне

і сьогодні, оскільки «брати»-мусульмани виявилися неготовими відмовитись від своїх релігійних ідентичностей і практик, а їхнє існування суперечить теорії асимільованого суспільства [455, с. 170-185; 207; 409]. Отже, політика повної асиміляції, очевидно, дала збій, оскільки уряду Франції не вдалось провести релігійну асиміляцію і, як засвідчує досвід, навряд чи вдасться змусити мусульманські спільноти роз'їхатись назад по країнах еміграції. Єдиним мирним шляхом видається часткове запровадження мультикультурних практик у релігійній сфері, принаймні стосовно іммігрантів, які сповідують іслам.

3 дня свого заснування 1948 р. *Ізраїль* став країною імміграції, проголосивши ідеологію утворення держави на основі реімміграції етнічних євреїв та їхніх нащадків до «землі обітованої». Імміграційна політика країни базується на законі «Про громадянство» [501] та законі «Про повернення» [464] 1950 р. (із поправками 1954 р.), що закріплюють законодавчо згадану ідеологію повернення та визначають право на ізраїльське громадянство реіммігрантів, а із поправками 1970 р. до останнього закону – і для членів сімей реіммігрантів, що не є етнічними євреями. Питання інтеграції почали розглядати з поч. 1950-х років і Конференція з культурної інтеграції 1956 р. [378] визначила дві основні сфери ефективної інтеграції: освіта (і для дітей, і для дорослих) і військова служба (до якої залучають і чоловіків, і жінок). Якщо перша є доволі поширеним засобом інтеграції у різних країнах імміграції, то друга – унікальна. З самого початку інтеграційна політика проголошена як «плавильний казан» на основі єврейської культури. З 1968 р. питаннями інтеграції займається Міністерство абсорбції іммігрантів. Визначено два шляхи інтеграції: «пряма абсорбція» – держава забезпечує іммігрантів фінансовою допомогою, а організацією процесу входження в нове суспільство займається або сам іммігрант, або його родичі чи знайомі, які вже проживають в Ізраїлі; другий шлях – «абсорбційні центри», в рамках яких держава забезпечує іммігранта конкретним житлом, робочим місцем, а також доступом до всіх державних інституцій і зобов'язує пройти програму культурної інтеграції (תפילת «уплан»), основою якої є вивчення мови іврит і засвоєння цінностей єврейського суспільства; ця програма є обов'язковою для всіх реіммігрантів. В країні існують так звані «кібуци» – спеціальні абсорбційні центри, табори-комуни, де на засадах рівності і «загального блага» живе і працює молодь 17–35 років [461].

Стратегія повної асиміляції і сьогодні працює в Ізраїлі, проте не без проблем. Імміграція значних етнокультурних груп, як-от «чорних пантер» (вихідці із країн Північної Африки) у 1960–70-х роках чи громадян колишнього СРСР у 1990-х роках, привела до того, що вони почали претендувати на право часткового збереження попередніх культурних ідентичностей [579, с. 68–72]. Крім того, у країні існує проблема кавказьких євреїв (близько 10% населення), замкнутої етнічної спільноти, що слабо піддається асиміляції [453], і арабської спільноти (близько 20% населення), яка існувала на території Ізраїлю ще до його заснування, отож не бачить сенсу у своїй асиміляції

у чужу єврейську культуру [538]. Стосовно кавказьких євреїв, то держава намагається інтегрувати їх через так звані «програми втручання», які покликані послаблювати внутрішні сімейно-родинні зв'язки і виводити членів спільноти у ширше суспільство Ізраїлю. Арабів же інтегрують через економічну сферу, яка для них самих є дуже важливою. Крім реімміграції, в Ізраїлі існує ще й трудова імміграція неєврейського населення, проте через незначний її відсоток і тимчасовий характер питання інтеграції цих іммігрантів не набуло національної ваги.

Хоча суспільство Ізраїлю (за винятком арабської його частини) прийнято вважати етнічно однорідним, однак на сучасному етапі це не зовсім так. Даючи змогу набутти громадянство членам сімей реіммігрантів, які не є євреями, влада країни тим самим створила умови для перетворення Ізраїлю на мультиетнічну країну, а дозволивши часткове збереження попередніх культурних ідентичностей іммігрантам-неєвреям у межах їхніх етнокультурних груп – на мультикультурну країну. Отож постає питання, чи стратегія асиміляції культурно відмінних, проте етнічно однорідних іммігрантів, яка сьогодні ще є доволі успішною, залишатиметься такою і у майбутньому для етнічно і культурно відмінних спільнот іммігрантів, чи все ж інтеграційні практики перейдуть у площину мультикультуралізму.

На країну імміграції *Греція* почала перетворюватись 1991 р. з поваленням комуністичного режиму в Албанії, вихідці з якої за кількістю становлять понад половину всіх грецьких іммігрантів. Протягом 1990-х років імміграція у Грецію кількісно зростала поруч із негативним ставленням до неї місцевого населення, що спричинило виключення іммігрантів з усіх сфер суспільного життя, окрім ринку праці (часто нелегального). Імміграційний закон 1991 р. спрямовано лише на визначення умов допуску іммігрантів (найбажанішими як тоді, так і тепер визначають грецьких реіммігрантів з усього світу) та на охорону кордонів так само, як і новий закон 2001 р. (із поправками 2002 р. та 2003 р.) [462], що вже обмежував імміграцію, проте все ще не містив положень про інтеграцію іммігрантів. За свою імміграційну історію Греція провела три хвили легалізації нелегальних іммігрантів 1997 р., 2001 р. та 2005 р. [353; 426; 446]. Першою спробою вирішити питання інтеграції законодавчо став імміграційний закон 2005 р. [463], який двома статтями заклав основні принципи інтеграції іммігрантів. Найважливіші серед них – це недопущення дискримінаційних проявів на основі будь-яких відмінностей та рівність іммігрантів у всіх сферах суспільного та культурного життя Греції. Цікавим є ставлення до культурних відмінностей. Спочатку їхній захист і збереження задекларовано як один із пріоритетів, однак згодом кілька разів наголошено на посиленому вивченні грецької мови та входженні в грецьку культуру. У Греції одночасно зароджується інтеркультурна освіта і продовжуються асиміляційні практики (як-от, зміна албанцями імен на грецькі чи прийняття ними православ'я) [426; 459].

В 1990-х роках Греція фактично проводила політику диференційного включення, оскільки ідея асиміляції наштовхувалась на громадське несприйняття і намагання сегрегувати іммігрантів. Країна досі не виробила єдиної офіційної стратегії інтеграційної політики стосовно іммігрантів: з одного боку, все ж не може відійти від асиміляційної (стосовно іммігрантів) ідеї «одна нація – одна держава»; з іншого, – спостерігаються певні практики мультикультуралізму, такі як елементи інтеркультурної освіти чи законодавче закріплення «культурних свобод» іммігрантських спільнот. Саме політика мультикультуралізму відповідає моделям адаптації творення діаспор та добровільної сегрегації (див. рис. 2.3.1), що є найпоширенішими серед українців у Греції.

Вперше потреба виробити міграційну політику у *Польщі* виникла на початку 1990-х років із падінням комуністичного режиму і відкриттям кордонів. Однак на той час єдиним кроком стало підписання міжнародних документів стосовно питань біженців. Перший закон «Про іноземців» у Польщі прийняли 1997 р. В рамках узгодження законодавства із новими вимогами у зв'язку зі вступом до ЄС 2001 р. до нього були внесені поправки, які, зокрема, стосувались правил прийому біженців та визнання «безпечної третьої країни» і «безпечної країни походження». У 2003 р. були прийняті «Закон про захист іноземців у Республіці Польща» та новий «Закон про іноземців» [566]. В останньому (із внесеними поправками 2005 р.), зокрема, сконцентровано увагу на введенні візового режиму при підготовці до входу у Шенгенську зону, охороні кордонів і визначенні пріоритетних категорій іммігрантів для допуску у країну (здебільшого кваліфіковані працівники, творча інтелігенція, члени сімей іммігрантів та, окремо, сезонні працівники). Крім того, надавали «право землі» дітям іммігрантів та знімали економічні вимоги для отримання дозволу на постійне проживання. Також новим законодавством передбачали проведення першої легалізації працюючих іммігрантів. У Польщі 2004 р. запроваджено спеціальний статус «толерантного перебування» (переважно для іммігрантів із Чечні), що не надає їм прав біженців, але і не забороняє перебування у країні [363; 451].

До 1989 р. Польща сповідувала ідею «одна держава – один народ», що передбачала асиміляцію етнічних меншин та тих іммігрантів, яким все ж вдавалось проникнути до «закритої» країни. Початок 1990-х років відзначився своєрідною ейфорією стосовно відкритих кордонів та появи іноземців у традиційно однорідному суспільстві. У цей період послабились асиміляційні зусилля держави стосовно іммігрантів. Із середини 1990-х років починається вироблення польської імміграційної політики, що збігається у часі із посиленням антиімміграційних настроїв у суспільстві і вимогами повернутись до стратегії асиміляції. З іншого боку, із поч. 2000-х років у Польщі (насамперед у системі освіти) визрівають ідеї впровадження певних практик мультикультуралізму.

Незважаючи на постійну потребу визначитись стосовно питання інтеграції іммігрантів, Польща сьогодні не має відповідної законодавчо закріпле-

ної стратегії. Одна з останніх, відносно гомогенних (в етнічному плані) країн Європи досі стоїть перед вибором між асиміляцією, мультикультуралізмом і, можливо, диференційним включенням. Саме стратегії мультикультуралізму та асиміляції відповідають найпоширенішим моделям адаптації українських іммігрантів у Польщі – творення діаспор та асиміляції, відповідно. Причиною невизначеності у стратегіях інтеграції є, очевидно, доволі недавня імміграційна історія країни, порівняно незначна відсоткова частка іммігрантів у суспільстві та тимчасовий, здебільшого, характер імміграцій, що не потребує, з точки зору польських законодавців, інтеграційних зусиль. Діяльність же неурядових організацій у питаннях інтеграції іммігрантів переважно зосереджена на таких категоріях, як біженці та, меншою мірою, польські репатріанти, залишаючи без уваги тимчасових трудових іммігрантів. Представниками останнього виду імміграції у Польщі є найзначніша іммігрантська спільнота – українці, що, за даними досліджень, успішно адаптуються в нових умовах шляхом асиміляції. Другою значною групою є в'єтнамці, частина яких («еліта») адаптується через творення діаспор (за нашою термінологією), а решта добровільно сегрегується. Остання модель адаптації притаманна також польським іммігрантам із «західних» країн (переважно США та Великобританії) [346; 422; 423].

Загалом сьогодні міграційна політика Польщі зосереджена переважно на питаннях контролю кордонів, захисті біженців, репатріації етнічних поляків та регулюванні міграційних потоків у межах ЄС. Політики ж інтеграції іммігрантів у Польщі досі не вироблено так само, як і довготермінової стратегії міграційної політики загалом; вона, як і на початку 1990-х років, залишається реактивною відносно змін у сфері міграції, що стосуються Польщі.

Отже, хоча політика інтеграції іммігрантів ні в Польщі, ні у Греції не є достатньо розробленою та законодавчо закріпленою, проте напрям, в якому вона рухається, є сприятливим для успішної адаптації українських іммігрантів у цих країнах. Це, очевидно, і є однією з причин сукупно довготривалої імміграції українців до цих країн на сучасному етапі, та, можливо, саме такі стратегії інтеграції у майбутньому стануть частиною офіційної державної політики імміграції у Польщі та Греції. Проте такі стратегії є відповідними лише стосовно інтеграції українських іммігрантів, які в Польщі є однією із найбільших іммігрантських спільнот, а от у Греції – ні, тому сьогодні невідомо, як вплине узаконення згаданих стратегій стосовно різних спільнот іммігрантів на загальну імміграційну ситуацію в цих країнах імміграції, оскільки про диференціацію політик інтеграції поки що не йдеться. У нашому ж дослідженні вивчаємо моделі адаптації лише українських іммігрантських спільнот.

Вперше потребу у спільній імміграційній політиці країни ЄС засвідчили підписанням Шенгенської угоди [375] 1985 р. (вступила у дію 1990 р.), що, здебільшого, передбачала охорону спільних зовнішніх кордонів від нелегальної імміграції та регулювання економічної імміграції. Одне із найважливіших питань – прийом біженців – у країнах ЄС регулює Дублінська

конвенція 1990 р. (вступила у дію 1997 р.), яка, зокрема, визначає правила надання притулку першою країною в'їзду, визначення «третьої безпечної країни» і «безпечної країни походження». Ці питання розвинуто і в Маастрихтському договорі [548] 1992 р. (набув чинності 1993 р.) про створення *Європейського Союзу*. Цей договір містить також положення про необхідність впровадити спільну політику імміграції та притулку.

Амстердамський договір [558] 1997 р. (вступив у дію 1999 р.) вперше визначив компетенцію Європейського Союзу у сферах спільної міграційної, візової політики й політики притулку, вільного пересування осіб і регулювання перетину зовнішніх кордонів ЄС, захисту прав громадян третіх країн. Економічна імміграція на територію Європейського Союзу також є частиною спільної економічної політики, визначеної цим договором [65, с. 48–52].

У Ніцці 2000 р. було прийнято Хартію ЄС стосовно основних прав людини, що стала потенційною основою подальшого вироблення політики інтеграції іммігрантів у ЄС [545]. Важливим для спільної імміграційної політики ЄС є також питання міграції членів сімей іммігрантів. Їхньому статусу і правовому регулюванню перебування цієї категорії іммігрантів в ЄС присвячено Директиву про об'єднання сімей іммігрантів 2003 р. [579, с. 149–150]. Із 2005 р. між державами-учасниками ЄС відбувалися переговори стосовно вироблення спільного імміграційного законодавства, що закінчились 2008 р. ухваленням Європарламентом лише Закону про протидію нелегальній імміграції, який, однак, не стосується інших видів імміграції і є обов'язковим тільки для країн – учасниць Шенгенської угоди [379]. Ліссабонська угода 2007 р. [559] (ратифікована 2009 р.) уніфікує візову політику, політику притулку, контролю над нелегальною імміграцією і торгівлею людьми, регулює питання забезпечення прав легальних (переважно трудових) іммігрантів і членів їхніх сімей і необхідності підписання договорів про реадмісію із третіми країнами. Спільну міграційну політику загалом орієнтовано на захист спільних зовнішніх кордонів при усуненні внутрішніх та на успішний менеджмент міграційних потоків на всіх рівнях і «справедливе» ставлення до всіх легальних іммігрантів. Окрім того, окремим положенням вперше частиною спільної імміграційної політики ЄС визначено пропаганду інтеграції іммігрантів із третіх країн.

За імміграційну політику ЄС загалом відповідає Європейська комісія, проте спільної політики інтеграції ЄС як такої не існує – це питання належить до компетенції національних урядів. Спільними для більшості країн ЄС є економічна потреба в імміграції та відмова визнавати себе країнами імміграції, а також визнання принципів поведіння із біженцями і пошукувачами притулку. Економічний характер імміграції зумовлює першочерговість інтеграції іммігрантів в економічну сферу. Крім того, провадять пропаганду впровадження практик інтеркультурної освіти в різних країнах ЄС, однак єдиний підхід до інтеграції іммігрантів в ЄС перебуває у зародковому стані, очевидно, тому, що спектр національних стратегій у країнах-членах є сьогодні занадто широким [377, с. 114–129; 499; 517, с. 137–151]. Європейська

система оцінки інтеграційної політики (MIREX) засвідчила, що станом на 2007 р. найуспішнішими у цій сфері були такі члени ЄС, як Швеція та Португалія, а найменш успішними – Кіпр та Латвія [465, с. 14].

З часу розвитку імміграційного законодавства у світі найпоширенішими стратегіями інтеграції іммігрантів (задекларованими чи ні) стали асиміляція та диференційне включення/виключення. Частина описаних нами країн зберегла без значних змін політику інтеграції іммігрантів протягом своєї імміграційної історії і до сьогодні (Франція, Ізраїль, Австрія, Швейцарія, Сінгапур, ОАЕ, Саудівська Аравія, Росія, Україна, Японія, Гана). Проте деякі країни мають досвід зміни стратегії інтеграції іммігрантів із одного виду на інший, як показано у таблиці 2.3.2.

Таблиця 2.3.2

Співвідношення видів політики адаптації та моделей соціокультурної адаптації іммігрантів

Диференційне включення	→	Мультикультуралізм	Німеччина
	→	Диференційне виключення	Великобританія, Коста-Рика
	→	Асиміляція	Саудівська Аравія
	→	Сегрегація	Кот-д'Івуар
Асиміляція	→	Мультикультуралізм	Австралія, Канада
	→	Диференційне виключення	США
Сегрегація	→	Мультикультуралізм	Австралія
Мультикультуралізм	→	Диференційне виключення	Німеччина

Як бачимо, найпоширенішими є сама політика диференційного включення/виключення та перехід від або до політики диференційного включення/виключення, що сама по собі має доволі широкий спектр і є своєрідним усередненням між повним виключенням (сегрегацією) і повним включенням (у формі асиміляції чи мультикультуралізму). Крім того, можливий перехід від диференційного включення до диференційного виключення. Зазначимо, що другий різновид цієї політики інтеграції на сучасному етапі є дещо поширенішим, ніж перший. Оскільки політики інтеграції можуть бути різними стосовно різних груп іммігрантів, то одна країна може здійснювати перехід від двох видів політики до однієї (Австралія), або навпаки (Саудівська Аравія диверсифікувала політику імміграції, піддаючи асиміляції групу натуралізованих іммігрантів). Також серед розглянутих країн є одна, що має досвід

зміни політики інтеграції іммігрантів двічі за період близько 20-ти років: мова іде про Німеччину.

Ступінь розвитку імміграційної політики, зазвичай, залежить від тривалості імміграційної історії країни та, у деяких випадках, її незалежності від іншої країни. Перші кроки в імміграційному законодавстві є, здебільшого, реакцією на існуючу міграційну ситуацію, в яку втягнута країна. Сформовану ж стратегію імміграційної політики мають переважно країни із тривалою імміграційною історією. Така залежність не простежується стосовно політики інтеграції іммігрантів. Здебільшого країни, як розвинені, так і ті, що розвиваються, не мають політики інтеграції як складової імміграційного законодавства чи сформованої політики інтеграції іммігрантів взагалі. Проте відсутність стратегії інтеграційної політики веде до неуспішної адаптації імміграційних спільнот, перетворюючи їх на джерело нестабільності у суспільстві. Розповсюдження явища міжнародної міграції найменше викликів, на нашу думку, ставить перед традиційними країнами імміграції, де прийнята на державному рівні політика мультикультуралізму, та країнами тимчасової трудової імміграції, де успішно функціонує політика диференційного включення/виключення. А от ті країни, де пріоритетом є «одна держава – одна нація», а імміграція, здебільшого, постійна, – постали перед вибором: зберегти свої традиційні цінності і ставлення до іммігрантів чи віддати перевагу впровадженню мультикультурних практик, що дає певні геополітичні переваги. У цьому контексті Дж. С. Ньє (J. S. Nye) називає політику інтеграції іммігрантів частиною «м'якої сили» (*soft power*) країни імміграції, однією зі складових міжнародної політики держави, що формує її стосунки із країнами походження [503].

Загальновідоме зараз поняття «плавильного казана» (*melting pot*), що, власне, й означає результат політики асиміляції, виникло у США ще у 1780-х роках та мало на увазі «переплавлення» представників всіх націй у людину «нової раси» [433, с. 128–129]. А вже 1950 р. Р. Е. Парк зауважив, що «якщо раніше «плавильним казаном» була Америка, то тепер «плавильним казаном» став цілий світ» [513, с. 149]. Пошуки ж ідей мультикультуралізму розпочали наприкінці 1960-х років, коли виникла ситуація, за якої більшість «не могла» асимілювати, а меншини «не хотіли» асимілюватись. Першими офіційно політику мультикультуралізму проголосили Канада 1971 р. та Австралія 1973 р. Перефразовуючи Р. Е. Парка у 2000-х роках, можна сказати, що «якщо раніше мультикультурними були Австралія та Канада, то тепер мультикультурним став цілий світ». Це, звичайно, не означає, що політику мультикультуралізму визнано на державному рівні (чи вона фактично існує) у всіх країнах імміграції, проте, як бачимо з наведеного вище аналізу інтеграційної складової імміграційної політики країн імміграції, ідеї і практики мультикультуралізму (як-от, інтеркультурна освіта чи релігійна толерантність) поступово проникають в інтеграційні стратегії більшості країн імміграції, а диференційне включення нерідко відбувається у формі

функціонального мультикультуралізму. Ідеї мультикультуралізму, однак, не є бездоганими чи універсальними, як і ідеї асиміляції. Доказом цього став провал мультикультуралізму у такій країні, як Німеччина, з її Голландською моделлю інтеграції і перехід до так званого постмультикультуралізму (термін І. Міхальовскі (I. Michalowski) [485]). Сьогодні постмультикультуралізм по-німецьки – це різновид диференційного виключення, але загалом, ідеї постмультикультуралізму перебувають у зародковому стані. Як виглядатиме (якщо взагалі існуватиме) згодом стратегія постмультикультурної інтеграції іммігрантів – питання не з'ясоване. На початках, на нашу думку, це може бути поверненням до асиміляції чи диференційного включення/виключення у певних нових модифікаціях, що згодом переросте у нову стратегію як відповідь на нові виклики імміграції.

Повертаючись до питання співвідношення політик інтеграції іммігрантів із моделями їхньої соціокультурної адаптації та моделями громадянства стосовно іммігрантів, хочемо зазначити, що з політикою асиміляції найкраще корелюється модель адаптації з аналогічною назвою, а також, з деяким відхиленням (передусім, це – неуспішність засвоєння іммігрантами практик і цінностей приймаючого суспільства) і модель маргіналізації²¹. Модель сегрегації є органічною для держав з адаптаційною політикою диференційного включення та сегрегації (яка сьогодні є доволі рідкісною). Щодо політики мультикультуралізму, то їй найадекватніше відповідає модель творення діаспор та, з певним відхиленням, модель добровільної сегрегації. А відхиленням тут можна вважати замкнутість іммігрантських спільнот. Політики асиміляції та, частково, диференційного включення/виключення не завжди виправдовує себе, оскільки задовольняє переважно інтереси та потреби приймаючого суспільства, а політика мультикультуралізму – бо захищає інтереси та задовольняє потреби передусім іммігрантських спільнот. Отож і в перших двох випадках, і в третьому політика адаптації іммігрантів є односторонньо спрямованою та, очевидно, потребує вироблення якогось нового її виду. Політика ж сегрегації (або повного виключення) сьогодні є доволі рідкісною і корелює, здебільшого, з такою ж моделлю соціокультурної адаптації іммігрантів. Крім того, як бачимо, модель протесту залишається досі без нормативної відповіді. І на це є певні причини.

Хронологічно цю модель можна вважати «наймолодшою», отож природно, що потрібен певний час для вироблення відповідної адаптаційної політики. Крім того, *протест* можна вважати ще й «найагресивнішою» моделлю, а тому тут теоретично простежуються тільки крайні шляхи виходу: політика цілковитої відмови від імміграції, закритості кордонів, що загрожує автаркією, або надання локальної політико-культурної автономії іммігрантським

²¹ Одним із останніх яскравих прикладів співвідношення політики асиміляції та адаптації через маргіналізацію є події вересня 2009 р. у французькому місті Кале, де поліція розігнала силою та арештами «іммігрантські джунглі» – кварталні поселення іммігрантів із Азії та Африки, які не вдалось інтегрувати через асиміляцію у французьке суспільство [155].

спільнотам, що означає фактичний розкол країни імміграції. Очевидно, що надалі передбачатимуть як теоретичні, так і практичні шляхи, які не будуть настільки радикальними.

Одним із таких шляхів, на нашу думку, може стати вже згадувана політика постмультикультуралізму, основні положення та ідеї якої на даний час ще не вироблені. Стосовно моделей громадянства, про які йшлося на початку статті, то ілюзорна модель передбачає політику повного виключення і певні різновиди політики диференційного включення. Включаюча модель корелюється із диференційним виключенням, республіканська – з асиміляцією, а мультикультурна – з політикою мультикультуралізму. Залишається нез'ясованим питання: якою повинна бути модель громадянства стосовно іммігрантів, якщо у країні буде втілено політику постмультикультуралізму? Відповідь, очевидно, зможемо дати тоді, коли така політика набуде чітких форм та «озброїться» законодавчо закріпленими принципами принаймні в одній країні імміграції (табл. 2.3.3).

Таблиця 2.3.3

Співвідношення моделей громадянства, видів політики адаптації та моделей соціокультурної адаптації іммігрантів

Моделі громадянства стосовно іммігрантів	Види державної політики країн імміграції (інтеграційна складова)	Моделі соціокультурної адаптації іммігрантів
Ілюзорна	Повне виключення (сегрегація)	Сегрегація
Виключаюча	Диференційне включення/виключення	
Республікансько-імперська (етноцентрична)	Асиміляція	Маргіналізація Асиміляція
Мультикультурна	Мультикультуралізм	Творення діаспор Добровільна сегрегація
?	Постмультикультуралізм	Протест

Отже, існує два суттєві недоліки інтеграційних політик: перший – їхня односторонність, що, здебільшого, означає ігнорування (часткове або повне) на державному рівні того, за якою моделлю фактично адаптуються імміграційні спільноти із приймаючим суспільством, а другий – унітарність стосовно диверсифікованих моделей соціокультурної адаптації. Тут йдеться про те, що кожна зі спільнот іммігрантів адаптується по-різному, і, відповідно, політика інтеграції (адаптації) має бути різною стосовно них. Такий підхід

останніми роками почали розробляти у Великобританії. З іншого боку, може постати питання дискримінації однієї спільноти іммігрантів стосовно іншої, як це було, скажімо, в Австралії до 1970-х років, коли політику сегрегації застосовували щодо неєвропейських іммігрантів, а політику асиміляції – щодо вихідців із європейських країн. Ми ж вважаємо, що диференційований підхід все ж потрібен, однак це повинна бути політика власне інтеграції, тобто успішної адаптації, яка б відповідала моделі адаптації кожної спільноти іммігрантів у суспільстві і була гнучкою відповідно до демографічної та імміграційної ситуації у країні з урахуванням глобалізаційних впливів.

Як уже зазначено вище, адаптацію іммігрантів традиційно вважали суто соціальним феноменом і, відповідно, на своїх початках політика адаптації іммігрантів носила такий же характер. Згодом імміграція зацікавила дослідників не тільки як соціальне явище, але й як явище соціокультурного характеру, нормативною відповіддю на що стало запровадження низкою держав політик адаптації іммігрантів, що почасти спрямовані на менеджмент мультикультурності, яка утворилася внаслідок імміграції. Однак така політика або спрямована на інтеграцію іммігрантів відповідно до потреб корінного населення суспільства-реципієнта, або його потреб загалом (включаючи різні іммігрантські спільноти), проте вона і надалі залишається уніфікованою стосовно різних спільнот іммігрантів. Оскільки політика адаптації іммігрантів завжди була реактивною стосовно адаптаційних процесів у сфері імміграції, то визнання на науковому рівні того, що різні спільноти іммігрантів адаптуються в одному і тому ж приймаючому суспільстві по-різному, означає, що наступним кроком у розвитку інтеграційних політик повинен стати їхній новий вид, основним принципом якого слугуватиме диверсифікація підходів до інтеграції іммігрантів у межах однієї країни відповідно до того, як чи за якою моделлю схильна адаптуватися та чи інша іммігрантська спільнота.

Що ж стосується України, то як мультикультурна держава імміграції, вона лише переживає період становлення, тому не виключено, що нашим владним елітам доведеться невдовзі виробляти таку політику інтеграції іммігрантів, яка б могла дати раду і з ситуацією «протесту» в соціокультурній адаптації іммігрантів, а не тільки наслідувати вже випробувані, проте не завжди успішні зразки політики адаптації іммігрантів. Це питання особливо актуальне через офіційні дані про кількість іммігрантів в Україні²² та, водночас, через практичну відсутність ефективної політики інтеграції іммігрантів в українське суспільство на державному рівні.

Також доходимо певних узагальнень, що стосуються зв'язку політик адаптації з історичним аналізом міжнародної міграції, глобалізації та видів соціальних систем, який виконано у першому розділі. Період найпоширені-

²² Стосовно 11,6% іммігрантів в Україні (як показано в табл. 2.3.1) варто зазначити: здебільшого ті, що складають постійну імміграцію, є, як уже зазначено, етнічними українцями або культурно спорідненими, а частина решти – це представники транзитної (тимчасової) міграції із країн Азії та Африки до Західної Європи.

ших політик асиміляції та повного виключення відповідає періодам існування простих та складних соціальних систем, першим двом історичним видам міграції та двом першим етапам глобалізації. Найпоширеніша сьогодні політика диференційного включення/виключення і мультикультуралізму виходить на перший план на такому етапі глобалізації, як етап соціокультурних змін, складних соціокультурних систем та міжсистемної інфільтрації як сучасного виду міграції. З одного боку, зароджувана в сучасних умовах глобалізації світова соціокультурна мегасистема та глобальний тип суспільства, які є проявом глобалізації, співвідносяться із зароджуваною політикою адаптації – постмультикультуралізму, що передбачає певні обмеження міграції, передусім, завдяки культурним чинникам, і стає на захист локальних «культурних» ідентичностей, з іншого боку, є проявом локалізації.

2.4. Інтенсифікація міграційних процесів як чинник безпеки

Інтенсифікація міжнародних міграційних процесів кінця ХХ – початку ХХІ ст. збігається з часом розвитку останнього на сьогодні етапу глобалізації, а також накладається на період переосмислення поняття безпеки, отож не випадково включається в контекст нових питань, пов'язаних із безпекою на різних рівнях. У цій частині роботи розглядаємо рівні безпеки, її нові різновиди і співвідносимо це поняття із питаннями міжнародної міграції.

До 1990-х років поняття безпеки (передусім національної та міжнародної) розглядали в одному вимірі – військовому; воно передбачало нарощення військового потенціалу та захист держав від військового нападу за допомогою зброї різних видів. Таке уявлення про безпеку виникло із зародженням різноманітних форм державних утворень й існувало до завершення «холодної війни», падіння «залізної завіси» та реформатування системи міжнародних відносин.

Сьогодні це поняття змінилося і передбачає дещо ширший спектр проблем: забруднення навколишнього середовища, виснаження природних ресурсів, швидке зростання народонаселення, розповсюдження ядерної зброї, наркоманію, організовану злочинність, міжнародний тероризм, порушення прав людини, безробіття, бідність, а також масові міграційні рухи [273, с. 187–188].

У найширшому розумінні *безпеку* визначають як стан відсутності загроз існуванню певної одиниці та реалізації її інтересів, а за наявності таких загроз діє ефективний захист від них. Дослідники вирізняють три основні рівні безпеки: особиста, національна, міжнародна (глобальна). Отже, *«особиста безпека»* людини – це стабільний стан надійної захищеності життєво важливих, законних і приватних інтересів людини, прав і свобод, її ідеалів, цінностей від протиправних зазіхань, загроз шкідливих впливів будь-якого роду (фізичного, духовного, майнового, інформаційного, соціального, економічного, політичного, екологічного, військового тощо) за умов збереження і розвитку людського потенціалу та підтримання ефективного стимулювання

діяльності особи» [30]. При цьому наголошують на двох основних моментах. Перший пов'язаний із захистом інтересів особи від загроз, а другий – із забезпеченням умов і гарантій для її розвитку.

Поняття **національної безпеки** також пов'язане із захистом національних інтересів держави у різних сферах та можливістю її розвитку. Професор політичних наук у Лондонській школі економіки та політичних наук Б. Бузан (B. G. Zuzan) виокремив п'ять видів безпеки: воєнна, соціальна, політична, економічна, екологічна [273, с. 195]. У Законі «Про основи національної безпеки України» від 22 липня 2003 року [94] до найважливіших сфер життєдіяльності, в яких можливі загрози національній безпеці України, зачислено: зовнішньополітичну, сферу державної безпеки, воєнну сферу та сферу безпеки державного кордону України, внутрішньополітичну, економічну, соціальну та гуманітарну, науково-технологічну, екологічну, інформаційну.

Поряд із такими традиційно найбільш досліджуваними видами безпеки, як воєнна, економічна, політична, інформаційна, екологічна [див., напр., 9; 492], вирізняють також інші її види, важливі з огляду на зв'язок питань безпеки і міжнародної міграції, а саме: безпеку демографічну, етнокультурну, безпеку етнонаціональної спільноти.

Доволі нове поняття «**демографічна безпека**», як один із видів національної безпеки, означає захищеність генофонду народу від різноманітних негативних впливів і створення сприятливих умов для його існування, розвитку і самореалізації [178, с. 519]. Необхідність введення в науковий обіг цього нового поняття спричинена глибокою демографічною кризою, що охопила багато країн світу на різних континентах. Для цілих регіонів стали характерними погіршення здоров'я населення, зростання смертності, падіння народжуваності і тривалості життя та ін. Все це створює загрозу генофонду народів, призводить до зменшення зростання населення, «старіння нації» тощо.

Безпеку етнонаціональної спільноти можна визначити як стан захищеності життєво важливих інтересів і цінностей етнонаціональної спільноти, зокрема, її державності, статусу, мови, культури, способу життя, економічної та екологічної ніш, звичаїв тощо, від внутрішніх і зовнішніх загроз. Тут мають на увазі як етноцид і депортацію етнонаціональних спільнот, ліквідацію їхньої державності і т. ін., так і дискримінацію, насильну асиміляцію, штучні перешкоди на шляху реалізації своїх прав і т. д. [178, с. 498]. Це поняття у дечому перегукується із поняттям етнокультурної безпеки, про яке ще йтиме мова.

Міжнародна безпека – стан міжнародних відносин, який виключає порушення миру та виникнення реальної загрози розвитку людства, за якого народи можуть суверенно, без втручання і тиску ззовні, визначити шляхи і форми свого суспільно-політичного розвитку [206, с. 200]. Міжнародну безпеку розглядають як стан політичних, економічних та інших відносин між державами, що виключає загрозу агресії однієї держави (чи групи держав) проти іншої держави (чи групи держав) і забезпечує їхнє мирне співіснування на принципах рівноправності, невтручання у внутрішні справи одна од-

ної, поваги до національної незалежності і самовизначення народів, а також вільного розвитку. Іншими словами, міжнародна безпека слугує сприятливим зовнішнім середовищем для розвитку держав. Основним методом забезпечення безпеки є попередження конфліктних відносин за допомогою введення міжнародних обмежень (бар'єрів) на певні види діяльності [221]. У дослідженнях міжнародної безпеки існують різні школи. Наприклад: школа реалізму, спрямованого на створення загроз (*offensive realists*) стверджує, що безпеку гарантує тільки нарощення власної могутності; школа реалізму, спрямованого на захист (*defensive realists*), говорить про те, що акумулювання занадто великої могутності держави може шкодити їй самій та її громадянам, оскільки могутність державі потрібна тільки для захисту, а не для створення загроз; за теорією гегемонії стабільності (*hegemonic stability theory*) нерівномірне накопичення потужностей у межах однієї держави веде до дестабілізації системи міжнародних відносин загалом. Доволі поширеною є думка про те, що для забезпечення міжнародної безпеки найважливішим є створення системи колективної безпеки на універсальній та регіональних основах, що являє собою систему спільних дій усіх держав світу або певного географічного регіону для запобігання й усунення загрози миру й придушення актів агресії. Універсальна система колективної безпеки ґрунтується на нормах Статуту ООН і передбачає дії держав відповідно до рішень цієї організації [53; 402; 495].

Традиційні концепції вивчення міжнародної безпеки зосереджені на використанні сили між націями, з особливою увагою на ролі великих держав. Це відображало уявлення про те, що міжнародна безпека обов'язково передбачає територіальну цілісність і загроза втратити її спричиняє війни. Наприкінці 1980-х років поняття міжнародної безпеки почало розмиватися: з'явилися нові концепції, урізноманітнилися суб'єкти безпеки, розширився спектр загроз, виникли нові форми реагування на них. Як зазначає В. А. Мандрагель, нові тенденції у розумінні міжнародної безпеки суттєво відрізняються від традиційного тлумачення за такими показниками. *Об'єкт аналізу* – у класичних школах дослідження міжнародної безпеки центром аналізу постає тільки держава, що не дає змоги розглянути зміст загроз особистості соціальним групам; у модерних підходах до міжнародної безпеки враховують безпеку людини, що дозволяє аналізувати ту шкоду, яку може спричинити держава своїм громадянам. *Характер загрози* – оскільки традиційно основою аналізу слугує держава, то реальною визнають лише зовнішню загрозу, що виходить від іншої держави, і нехтують загрозами, що виходять із середини держави, зокрема такими, як політичні репресії, громадянські війни, заворушення та дискримінація, невмотивоване насильство, нелегальна імміграція, поширення наркотиків, організована злочинність; нові підходи щодо дослідження міжнародної безпеки розглядають увесь спектр загроз. *Засоби реагування на загрози* – традиційно до таких засобів зачисляють нарощування військової могутності; сучасні дослідники натомість розглядають невоєнні засоби на тлі всього спектра альтернатив. Довгострокові потенційні

загрози – традиційні концепції не приділяють увагу довгостроковим потенційним загрозам, наприклад, таким як СНІД; нові ж підходи приділяють, оскільки невоєнні загрози можуть спричинити катастрофічні збитки [170].

Загалом зміни в середовищі безпеки характеризуються зростанням невійськових загроз і трансформацією структури безпеки. За відносного зниження ваги і зменшення значення військового та оборонного компонентів відбувається наростання загроз життєзабезпеченню системи як на рівні особи, держав, так і в глобальному масштабі. Безпека в традиційному трактуванні багато в чому втратила принципове значення, яке вона мала раніше для урядів. За словами С. Міллера (S. E. Miller) – головного редактора часопису «Міжнародна безпека» («International Security») – у питаннях міжнародної безпеки з часу припинення існування біполярної системи міжнародних відносин «здійснено цілу подорож від одного світу у напрямку до іншого» [492, с. 37].

Зважаючи на значення міжнародної міграції, котрі ми розглядали у рамках дослідження її функцій, можемо зробити висновок, що міжнародна міграція сьогодні є одним із найбільших викликів безпеці на всіх рівнях, і тут маємо на увазі такі види безпеки, як етнокультурна, демографічна, соціально-економічна, політична.

Поняття безпеки часто пов'язують із проблемою охорони кордонів. Охорону кордонів, своєю чергою, розглядають із позицій двох основних підходів – реалізму та глобалізму. Перший підхід традиційно пов'язує безпеку загалом із військовою безпекою та охороною кордонів від воєнних загроз, стверджуючи, що держави створюють військові конфлікти, проте й самі держави та їхні кордони є наслідками міжнародних військових протистоянь. З цієї точки зору, основною загрозою безпеці є зіткнення держав. Другий підхід є доволі новим, і в його межах йдеться про зменшення ролі як самих національних держав, так і їхніх кордонів, та збільшення ролі загроз з боку акторів не макрорівня, якими є держави, а мезо- та мікрорівня (осіб та груп осіб).

Автор П. Андреас (P. Andreas) вводить такий термін, як «прихований (потасмний, неявний) транснаціональний актор» (ПТА) (*clandestine transnational actor* – СТА), тобто недержавний актор, що діє, перетинаючи кордони національних держав, порушуючи державні закони та норми міжнародного права, і прагне уникнути юридичного переслідування. До таких ПТА належать, зокрема, групи та особи, котрі здійснюють перетин кордонів з метою терористичних атак, торгівлі людьми, перевезення наркотиків, контрабанди, а також нелегальні мігранти та біженці. Не можна стверджувати, що ПТА є зовсім новим явищем. Вони існують відтоді, відколи існують кордони держав, проте за останні десятиліття під впливом глобалізаційних процесів змінилися форми їхньої організації; методи і швидкість перетину кордонів; закони і правові норми, які вони порушують; засоби протидії їхній діяльності; громадське сприйняття діяльності ПТА [350].

З огляду на рід діяльності ПТА, тривалий час їх вивчали здебільшого криміналісти та спеціалісти з кримінального права і не визнавали суб'єктами /

об'єктами міжнародної політики та безпеки. Крім того, біженців та мігрантів загалом часто сприймають як об'єкт діяльності міжнародних благодійних організацій, а не як проблему політики та безпеки. Однак масові міграції спричиняють міжособистісні конфлікти корінного і прийшлого населення, внутрішню нестабільність держави прибуття, іноді напруження у її стосунках з державою походження та створюють загрозу міжнародній безпеці [350; 475, с. 5].

Найбільш досліджуваним є вплив міжнародної міграції на різні види національної безпеки. Вирізняють три напрями такої залежності:

1) *конфлікти із застосуванням сили* – те, як міжнародна міграція сприяє виникненню, або підтриманню внутрішніх і міжнародних конфліктів, організованої злочинності та міжнародному тероризмові; як загрозу безпеці розглядають діаспоральні утворення, що сприяють військовій, політичній, правовій нестабільності;

2) *«баланс сил»* – те, як міжнародна міграція впливає на економічну, військову, дипломатичну могутність держав; мігрантів розглядають як ресурси для досягнення певних цілей в економічній сфері, дипломатичних відносинах та як учасників військових операцій під прапором країни імміграції;

3) *державна влада та автономія* – здатність держави ефективно контролювати свої кордони та підтримувати національну ідентичність; мігрантів розглядають як об'єкти міграційної політики, що передбачає заохочення, або обмеження імміграції та селективний відбір іммігрантів, а також як загрозу традиційній національній ідентичності держави [339].

З нашого погляду, у сучасному світі при зростанні культурних, поряд із соціальними, чинників адаптації іммігрантів власне питання єдино визначеної національної ідентичності є одним із найважливіших у взаємозалежності безпеки та міжнародної міграції.

Національна ідентичність більшості країн вкорінена в історії, культурі, етнічності, расі. Утворюючи культурні анклав у відносно етнічно гомогенній країні, іммігранти створюють загрозу єдності національної ідентичності. Як протиставлення етнокультурно вкоріненій національній ідентичності, можна навести приклад традиційних іммігрантських країн, що від початку створення були полікультурними. Проте частина науковців стверджує, що навіть країни з ідеєю громадянського (*civic*) націоналізму, так само, як і ті, що сповідують етнічний націоналізм, страждають від розщеплення національної ідентичності через масовий притік інокультурних іммігрантів, оскільки вони хоч і полікультурні, та національну ідентичність базують на інтересах певної етнорасової чи культурної групи. Через притік іммігрантів, як представників інших країн і культур, під питанням стає єдина національна ідентичність, єдиний національний інтерес та способи його захисту – єдине розуміння національної безпеки. Тому виникає потреба вироблення певних ліберальних форм національної ідентичності, що враховують інтереси різних, у тому числі і нових, етнокультурних груп, які проживають на території країни [339]. Отже, ми підійшли до розгляду ще одного виду безпеки, що

безпосередньо пов'язаний із питанням міжнародної міграції – безпеки етнокультурної.

Етнокультурна безпека – «стан стійкого функціонування і цілісного відтворення культур основних соціальних суб'єктів/об'єктів і їх етнокультурної ідентичності при вільному взаємообміні між ними культурними навиками» [177, с. 165]. Прагнення поєднання міжнародної міграції та безпеки (*securitization migration*) виникає тоді, коли в розвинених державах (зокрема, Європи) з'являються чисельні групи етно-, расово- та культурно відмінних іммігрантів (з Азії та Африки). Даються взнаки культурні відмінності, та під питання ставлять не тільки національну ідентичність загалом, а етнокультурні ідентичності як корінного населення, так і іммігрантських груп.

Нині етнокультурна ідентичність перебуває під захистом міжнародного права. Міжнародне співтовариство бере на себе зобов'язання з підтримки етнокультурної специфіки, особливо специфіки меншин. Це сформульовано в Паризькій хартії для нової Європи [196], яка визнає, що права осіб, що належать до національних меншин, необхідно повністю поважати як частину загальних прав людини [177, с. 10–11]. Зв'язок міграції з безпекою – двосторонній, проблема «міграція і безпека» в аналітичному відношенні розпадається на дві «підпроблеми»: безпеки общин, суспільств і держав, які міграційні потоки зачіпають, і безпеки людей, які створюють ці потоки.

Відповідно до *концепції національної безпеки*, держава володіє винятковими правами в забезпеченні безпеки, а понад усе повинна турбуватися про безпеку власного територіального «тіла» і його владної оболонки. Вона повинна з підозрою ставитися до будь-яких переміщень людей у межах і за межі національних кордонів і вирішувати, чи не створюють ці переміщення дійсну загрозу безпеці, і регулювати їх за допомогою спеціального законодавства, прикордонного контролю і поліцейських заходів. У рамках *концепції загальної безпеки* міграція вже не є тільки джерелом загроз. Усіх мігрантів визнають спільнотою, що має таке ж право на людську безпеку, як і інші спільноти. Проблеми безпеки держави вирішують за участю організацій самих мігрантів. Водночас неувага до етнокультурного аспекту безпеки і, як наслідок, слабка його розробленість у концепції загальної безпеки, не дають змоги повною мірою оцінити загрози ідентичності мігрантів і суспільства в'їзду [177, с. 36–45].

Етнокультурна ідентичність, зазвичай, базується на стійких і відтворюваних культурних комплексах. Будь-яка країна і будь-який регіон мають своєрідну структуру населення – не тільки за демографічними, освітніми, кваліфікаційними, але й за етнокультурними параметрами. Мультиетнічні та мультикультурні спільноти – терміни, запроваджені Радою Європи 1991 р. стосовно проєктів «Міжобщинні та міжетнічні стосунки у Європі»; їх вважають майже синонімами. Вживання у проєкті поняття «мультиетнічне суспільство» не ставить за мету зобразити суспільство як мозаїку організованих общин, в яких культурні, етнічні та релігійні групи лише співіснують одна поруч з іншою. Насправді між окремими особами та групами є взаємодія та спілкування, і

завдання держави – забезпечити умови, щоб люди такої групи не замикались у колі однієї конкретної общини. Наявність великих і несхожих груп мігрантів, що відрізняються за національним і етнічним походженням від приймаючого населення, свідчить про виникнення мультиетнічної та мультикультурної (також вживають термін «поліетнічний» та «полікультурний») спільноти [178, с. 603].

У більшості регіонів світу співіснування етнічних груп має історично зумовлений характер, отож не несе загрози для їхніх культур. Тут позначається феномен оптимальної міжетнічної дистанції, що історично виробилася: не перешкоджаючи міжгруповій взаємодії, вона, водночас, забезпечує цілісність й ефективне відтворення етнічних культур, збереження етнокультурної ідентичності, а ступінь безпеки культури того чи іншого народу визначається ступенем його культурної самоізоляції. Загрози для етнокультурної безпеки виникають тоді, коли відбуваються форсована зміна етнічної структури регіону/держави або через різницю в темпах природного приросту груп, що є сусідніми, або під впливом міграцій, що, змінюючи етнічну структуру, розмивають існуючу систему міжетнічних дистанцій, загрожують асиміляцією та втратою етнокультурних ідентичностей груп іммігрантів та корінного населення. Проблема полягає в тому, як організувати таке співіснування етнічних груп і їхніх культур на одній території, щоб культурний обмін не перешкоджував етнокультурному відтворенню і не породжував хворобливих соціальних відхилень. Етнокультурна безпека забезпечується за допомогою прогнозу етнокультурних процесів у межах країни чи регіону, у тому числі з урахуванням системи цінностей суспільства, і підтримується за рахунок реалізації етнокультурних прав індивідів, етнічних груп та інституціоналізованої державної внутрішньої та зовнішньої політики [177, с. 156–165].

Російські дослідники питань міграції та безпеки Г. Вітковська та С. Парнарін з колегами визначили чотири етапи розгортання взаємозв'язку між міграцією та етнокультурною безпекою. На *початковому етапі* вплив міграції виявляється передусім у зростанні навантаження на робочі місця й соціально-культурну інфраструктуру території, в посиленні конкуренції на ринку праці. На *другому етапі* збільшується чисельність мігрантської групи, формуються замкнуті етнічні меншини і зростають прояви ксенофобії з боку місцевих мешканців. Цей етап впливу етнічної міграції на етнокультурну безпеку найширше представлений у сучасному світі. На *третьому етапі* набувають поширення націоналістичні партії та рухи, ксенофобії державного типу, різні форми етнократії, утиски статусу або негласне витіснення «чужинців», проведення етнічних виселень і чисток. У відповідь групи іммігрантів провадять етнополітичну мобілізацію, а конфліктна ситуація має тенденцію переходити в насильницьку стадію. На *четвертому етапі* можливий перехід до військових форм міжетнічного протистояння, що стає наслідком того, що одна з конфліктуючих етнічних груп виступає з гаслами сепаратизму або домагається зміни державних кордонів [177, с. 158–164].

Як вважає М. Романюк, міграційна політика держави має передбачати систему правових, адміністративних, організаційно-фінансових заходів, а також інформаційне забезпечення урядовими структурами та громадськими організаціями і об'єднаннями упорядкування міграційного простору, регулювання міграційного руху населення з позицій національних пріоритетів, кількісного та якісного складу міграційних потоків, їхньої соціальної, демографічної та економічної структури [242, с. 57]. Крім того, для забезпечення безпеки на більш регіональному чи глобальному рівні важливою видається співпраця країн, що мають успішну міграційну політику у напрямі оптимізації міграційних потоків та задоволення інтересів іммігрантів, приймаючих суспільств та міжнародного співтовариства. Зазначимо, що на сьогодишньому етапі для розв'язання проблем безпеки, пов'язаних із міжнародною міграцією, все частіше міграційна політика виходить за межі традиційного контролю (обмеження або заохочення) міграції чи доволі інноваційного для більшості країн запровадження програм соціокультурної інтеграції іммігрантів. Набувають поширення альтернативні підходи до міграційної політики.

Ключові зміни в міграційній політиці виявляються в розширенні діапазону її дії. Разом з оновленням її традиційних напрямів – міграційного контролю та інтеграції прибулого населення – в неї все активніше включають такі засоби, як зовнішня допомога, прямі іноземні інвестиції, а також заходи зовнішньої і зовнішньоторговельної політики, які здатні стримувати еміграцію з країн – основних донорів населення, попереджати появу нових людських потоків. Одним з найважливіших методів регулювання трудової імміграції є укладення міжнародних угод: багатосторонніх, що здебільшого регламентують права мігрантів, чи двосторонніх, які встановлюють розміри міграції та її організаційні форми, регламентують перебування мігрантів.

Існує низка заходів так званої превентивної міграційної політики, спрямованої на попередження міграційних рухів і покликаній впливати на потенційних мігрантів. Перелічимо ці заходи. *Зовнішня допомога* – надають її розвинуті держави та міжнародні організації у формі фінансово-економічної і технічної підтримки країн з економікою, що розвивається, і перехідною економікою. Географія зовнішньої допомоги доволі чітко відображає геополітичні інтереси держав – її донорів, а до головних її реципієнтів належать, зазвичай, країни, з яких надходять найбільші потоки мігрантів у держави-помічники. Проте зовнішня допомога як така не може вирішити проблеми економічної відсталості, безробіття та еміграції, хоча вона здатна створити умови для необхідних суспільних змін. *Вирішити еміграційне питання* можуть тільки безпосередньо країни, що експортують населення. Якщо така країна не вважає за потрібне обмежувати еміграцію, ефект допомоги буде тимчасовим. *Прямий ефект зарубіжних інвестицій* полягає у створенні робочих місць як у самих зарубіжних філіях ТНК, так і в пов'язаних з ними національних підприємствах і секторах; виявляється у зменшенні еміграції, породжуваної безробіттям та злиднями. Непрямий вплив здійснюють через стимулювання зростання

і модернізацію всієї економіки, в яку роблять інвестиції, завдяки впровадженню нових технологій, організаційних та управлінських ноу-хау, підвищенню кваліфікації робочої сили і полегшенню доступу цих країн на світові ринки; проявляється у скороченні кількості осіб, що раніше планували від'їзд за кордон з міркувань зайнятості і заробітку. *Лібералізація зовнішньої торгівлі* полягає, зокрема, в захопленні експорту продукції певних галузей із країн, що розвиваються (донорів мігрантів), та відображається в угодах про преференційну торгівлю. Що ж стосується попередження неекономічної міграції, а політичної і, передусім, міграції біженців, що сьогодні є особливо актуальною, то в цьому випадку найдієвішим превентивним заходом є *запобігання та втручання в конфлікти* (внутрішніх чи міжнародних). Протидія чинникам, що породжують конфлікти, супроводжується допомогою їхнім жертвам і забезпеченням влаштування біженців, а також наданням цільової допомоги всьому населенню країн і районів, що перебувають у надзвичайному стані [310].

Зазначимо, що заходи попереджувальної міграційної політики є лише допоміжними в регулюванні процесів міжнародної міграції. Основними ж залишаються традиційні заходи контролю (захоплення, або обмеження) міграційних потоків тією чи іншою країною за допомогою національного імміграційного законодавства, а також програми, спрямовані на інтеграцію іммігрантів, детальному аналізу яких присвячено попередній підрозділ нашої роботи.

Що ж стосується взаємозв'язку міжнародної міграції та безпеки, підсумуємо таке. Міграцію розглядають як загрозу безпеці, лише починаючи з останніх десятиліть ХХ ст. Це пов'язано, по-перше, із розпадом біполярної системи міжнародних відносин та зміною орієнтирів у питаннях безпеки – зміною уявлення про характер загроз безпеці. До останніх сьогодні включають не тільки військові чи економічні загрози, а й діяльність різноманітних ПТА, до яких і належить значна частина мігрантів. По-друге, міграція стала чинником безпеки внаслідок збільшення кількості та розмаїтості іноетнічних груп іммігрантів у колись відносно гомогенних (в етнічному розумінні) країнах; це створило загрози національній безпеці через питання існування єдиної національної ідентичності, загрози безпеці етнонаціональних спільнот та етнокультурній безпеці приймаючого суспільства і груп іммігрантів.

Сучасна міграційна політика здебільшого спрямована на елімінацію загроз, пов'язаних із безпекою, передусім національною, а також безпекою особистою (громадян країн та новоприбулих членів суспільства імміграції), насамперед у випадках, якщо йдеться про такий підрозділ міграційної політики, як політика адаптації іммігрантів, яка, зважаючи на попередньо виконаний нами аналіз, хоч і повільними темпами, усе ж розвивається у сучасних країнах-реципієнтах мігрантів. Проте, за умов успішної кооперації у питаннях регулювання міграційних процесів, як традиційними, так і превентивними заходами, можна говорити про боротьбу із загрозами, що несе інтенсифікація неконтрольованих процесів міжнародної міграції й для безпеки на міжнародному (глобальному) рівні.

Розділ III

НАБУТТЯ, ВИДОЗМІНА ТА РЕАЛІЗАЦІЯ СОЦІОКУЛЬТУРНИХ ІДЕНТИЧНОСТЕЙ (ІМ)МІГРАНТІВ

3.1. Цінності та ціннісні орієнтації як основа ідентичностей

У цьому підрозділі розкриємо зміст таких понять, як цінності та ціннісні орієнтації, які, на нашу думку, є основою ідентичностей, зміни та сталість яких детально досліджуватимемо далі у контексті міграційних процесів на прикладі українських мігрантів.

Міграція як один зі шляхів активного пристосування до нових способів життя в суспільстві, зокрема, як один зі способів розв'язання проблеми втрати роботи або покращення матеріального становища, спричиняє модифікацію структурних зв'язків людей, девальвуючи чи модифікуючи старі ціннісні орієнтації та створюючи нові. Саме цінності, як вважає А. Ручка, що сильно інтеріоризовані особистістю є джерелом стійкості і центром, навколо якого формуються ідентичності [245, с. 181]. Ціннісні орієнтації як стійкі, неситуативні утворення, «квінтесенція» індивідуального та соціального, внутрішнього та зовнішнього, відображають співвідношення різних цінностей, установок, мотивів, моделей поведінки людини, підтверджених чи не підтверджених у соціальних практиках, їхню можливу динаміку та чинники, що до цього спричинили. Наявність тих чи інших ціннісних орієнтацій населення опосередковано впливає на успішність реформ у державі, творення демократії, формування та рівень довіри і толерантності у самому соціумі, що особливо важливо для перехідних періодів у розвитку суспільства. Цінності та ціннісні орієнтації українських мігрантів як доволі чисельної та активної групи суспільства є актуальними у зв'язку із тим, що на них накладається певний досвід, який, як ми припускаємо, трансформує деякі компоненти ціннісних орієнтацій і, як наслідок, останні відрізняються від ціннісних спрямувань решти населення.

Цінності та ціннісні орієнтації слугують об'єктом міждисциплінарного вивчення, у якому перетинаються дослідницькі інтереси як соціальних наук – соціальної психології, політології, соціології, соціальної філософії, так і гуманітарних наук – філософії, психології, культурної антропології. Така міждисциплінарність дає змогу, з одного боку, охопити всю багатоаспектність цих складних феноменів, проте, з іншого, – сприяє термінологічному хаосу – наслідку вживання різними авторами однакових понять, проте часто із різним змістовим наповненням і застосуванням неадекватних методик

польових досліджень. Ми детальніше розглянемо розуміння цінностей та ціннісних орієнтацій у філософії, соціальній психології, культурній антропології та соціології. Вибір цих дисциплін обумовлений тим, що саме в їхніх межах найчастіше відбувається не лише зміщення предметних полів, а й плідний обмін теоретичними та практичними напрацюваннями.

Зазначимо, що така складова назви підрозділу, як «... цінності та ціннісні орієнтації...», є не випадковою, оскільки цінності слугують невід'ємним елементом, навіть більше – основою ціннісних орієнтацій особистості. Останній термін є відносно молодим, його запропонував Т. Парсонс (T. Parsons) у середині ХХ ст., в той час, коли поняття «цінність» було вже в науковому обігу принаймні сто років. Зазвичай дослідники не надто чітко розмежовують поняття «цінність» та «ціннісні орієнтації», часто вживаючи їх як синоніми. На нашу думку, ці категорії, незважаючи на їхню спорідненість, доцільно розмежовувати передусім тому, що цінність – дещо ширше, насамперед філософське поняття, а ціннісні орієнтації пов'язані безпосередньо із особистістю, її преференціями та устремліннями. Отже, ми розрізняємо поняття цінностей та ціннісних орієнтацій, а становлення і розвиток основних підходів у поясненні цих явищ аналізуємо одночасно, оскільки вони були б неповними один без одного.

Проблема цінності та оцінки у філософії існувала ще в античні часи. Проте лише в 2-й пол. ХІХ ст. у межах філософії формується самостійний розділ вчення про цінності – аксіологія. Значний внесок у його розробку здійснили такі відомі філософи, як Р. Лотце, В. Віндельбанд, Г. Ріккерт, М. Шелер, Н. Гартман (R. Lotze W. Windelband H. Rickert M. Scheler N. Hartmann) [208, с. 35].

У філософії виокремлюють низку аксіологічних теорій, що класифікують за різними принципами. Наприклад, С. Грушевська пропонує поділити ці теорії на нормативні та метанормативні. *Нормативні теорії* визначають, що є цінністю, а що ні, пропонують ієрархію цінностей, виокремлюють провідну цінність тощо. *Метанормативні теорії*, навпаки, уникають оціночних суджень і концентрують увагу на епістемологічних та лінгвістичних проблемах, пов'язаних із цінностями [68, с. 148]. Однією з основних версій аксіології є *трансценденталізм* (Р. Лотце, Г. Коен (H. Cohen), Г. Ріккерт), що трактує цінності як особливий світ духовних сутностей, які існують поза часом і простором та незалежно від людини і людства. Таке розуміння цього поняття сприяло формуванню різних варіантів онтологізації та суб'єктивації цінностей [187, с. 26]. *Суб'єктивний* напрям розглядає цінність лише «як функцію психічної діяльності суб'єкта у відриві від об'єкта. Предмет є цінним не тому, що йому притаманні певні якості, а тому, що на нього направлений інтерес чи бажання суб'єкта, що пізнає» [208, с. 36]. Однією із течій суб'єктивного напрямку є прагматизм, зокрема, інструменталізм. Так, Дж. Дьюї (J. Dewey) зводив поняття цінності до істинності, що ототожнювалася з успішністю і корисністю та виявлялась у суб'єктивно розуміючому

досвіді [208, с. 37]. Іншою течією цього напрямку є екзистенціалізм, що редукував цінності до виразу індивідуальної волі людини [187, с. 26]. У 20-ті роки ХХ ст. під впливом культурного релятивізму формується низка теорій, джерела яких містяться в ідеї аксіологічного плюралізму В. Дільтея (W. Dilthey). Він увів в науковий обіг уявлення про множинність рівноправних ціннісних систем, що пізнавали за допомогою історичного методу. Цю версію підтримали О. Шпенглер, А. Тойнбі, П. Сорокін (O. Spengler, A. Toynbee, P. Sorokin) та інші, що сприяло виведенню аксіології за рамки чисто філософської дисципліни [187, с. 27].

Цінності розглядають як *приналежні особі* (натуралізм і психоаналіз), як *похідні від вітальних потреб* (філософія життя, матеріалізм), як *надособові «потоїбичні» утворення* (трансценденталізм), як *божественні «предначертання»* (персоналізм, неотомізм), як *загальнокультурні результати* (філософія культури) [299, с. 652].

Філософська енциклопедія визначає *цінність* як поняття, що: «по-перше, позначає позитивну чи негативну значимість об'єкта, на відміну від його екзистенційних та якісних характеристик (предметні цінності); по-друге, нормативну, рекомендовано-оціночну сторону явищ суспільної свідомості (суб'єктивні цінності або цінності свідомості)» [299, с. 462]. Філософія також розглядає *цінності* як реальні предмети, що мають функціональне значення для людей, ідеальні сутності (почуття чи ідеали), що виражають позитивне відношення суб'єкта до дійсності, як щось значиме взагалі (і в позитивному, і в негативному значеннях) [190, с. 10].

Ціннісні орієнтації – особливий компонент духовного світу людини, що є наслідком вільного обрання ціннісних переваг. Вони є засобом залучення індивіда до загального, пов'язані із його прихильністю до певних ідеалів, духовних пріоритетів тощо [299, с. 651]. Взаємозв'язок цінностей та ціннісних орієнтацій полягає в тому, що цінності як певні смислоутворюючі засади людського буття зумовлюють спрямованість та мотивування життєдіяльності особистості, тобто є основою формування ціннісних орієнтацій [299, с. 26].

Отже, специфіка філософського підходу до проблеми цінностей полягає: по-перше, у наявності спеціальної структури філософського знання – аксіології. По-друге, проблеми об'єктивності та суб'єктивності цінностей, ціннісної свідомості, співвідношення цінності і оцінки, цінностей і фактів, існування загальнолюдських цінностей, з'ясування цінностей як смислоутворюючих конструкцій людського буття, які задають направленість та мотивацію людському життю, діяльності та конкретним діям і вчинкам є предметом інтересу філософії. По-третє, дослідження цінностей взагалі та особистості зокрема, зазвичай, розглядали окремо від соціальних умов їхнього існування, від оточуючої реальності (за винятком концепцій, зумовлених культурним релятивізмом та більш пізніми трактуваннями цінностей як соціокультурної реальності). Отже, філософія оперує дуже місткими в усіх відношеннях кате-

горіями та проблемами, що переважно розглядають виключно на теоретичному рівні.

У західній психології до 60–70-х років XX ст. недостатньою мірою враховували соціальний чинник при дослідженні цінностей та ціннісних орієнтацій. Цінності розглядали як утворення виключно індивідуальної природи, що не мають відношення і не відповідають соціальній реальності. В радянській психології (до 70-х років XX ст.), навпаки, акцентували на вирішальному значенні саме соціальних факторів [190, с. 6]. Подолання цих крайнощів сприяло формуванню нових підходів у вивченні цінностей та ціннісних орієнтацій. Дослідження соціальних цінностей – прерогатива соціальної психології, починаючи з 30-х років минулого століття [577, с. 209].

Відомим є означення цінностей М. Рокіча (M. Rokeach), який розглядає *цінність* як певний психологічний конструкт, як «... стійке переконання у тому, що певний спосіб поведінки або кінцева мета існування з особистої чи соціальної точки зору має переваги над протилежним або зворотнім способом поведінки чи кінцевою метою існування» [10, с. 88]. Він розробив власну методику дослідження цінностей, що згодом набула широкої популярності. Автор робить такі припущення стосовно природи та властивостей цінностей, враховуючи теоретичні постулати К. Клакхона і Ф. Стрдобека (C. Kluckhohn, F. Strodtbeck):

1. Загальна кількість цінностей людини є порівняно невеликою.
2. Усім людям притаманні однакові цінності, хоча і різною мірою.
3. Усі цінності організовані у системи.
4. Джерело людських цінностей можна знайти в культурі, суспільстві, соціальних інститутах та особистості.
5. Вплив цінностей можна побачити майже на всі соціальні феномени, що досліджують.

Методика М. Рокіча – одна з найпопулярніших у дослідженнях ціннісних орієнтацій. В її основу покладено метод ранжування. У стандартній методиці М. Рокіча респонденти повинні проранжувати два списки цінностей (по 18 цінностей в кожному) і розмістити їх у порядку важливості [190, с. 16]. Поділ цінностей на інструментальні (цінність-засіб) та термінальні (цінність-мета) широко використовують і в соціологічних дослідженнях (напр., [154; 259]).

У 1980-ті роки Ш. Шварц (Sh. H. Schwartz), взявши за основу методичний підхід М. Рокіча, збільшив загальну кількість цінностей до 57-ми і побудував класифікацію цінностей за типом мотиваційної мети щодо основних потреб людського існування. Автор розумів *цінності* як «... бажані надситуаційні цілі, що мають різну значущість та слугують провідними принципами в житті людини або іншої соціальної спільноти» [10, с. 88].

Отже, в соціальній психології цінності та ціннісні орієнтації належать до сфери соціалізації індивіда, його адаптації до групових норм і вимог, зокрема, у зв'язку із його індивідуальними характеристиками – темперамен-

том, характером, «внутрішніми» особливостями соціалізації тощо. В загальній психології це вивчення мотиваційних структур життєдіяльності, механізмів поведінки і діяльності людини та їхньої регуляції [287, с. 5]. Цінності та ціннісні орієнтації можна вивчати як психічні процеси, що обумовлюють формування в особистості певної системи цінностей, або можна досліджувати безпосереднє наповнення системи цінностей, її ієрархічну структуру та регулятивну функцію в суспільній поведінці.

Відомими та впливовими є теоретичні розробки культурного антрополога (в деяких працях і соціолога [29]) К. Клакхона. Він розумів *цінність* як «експліцитну чи імпліцитну концепцію того, що бажане, характерну для індивіда чи групи, що впливає на вибір доступних способів, засобів та мети дії» [247, с. 116]. Його концепція містить три важливих складових, що уможливають розуміння природи цінностей: когнітивна («концепція»), афективна («те, що бажане», достойне бажання) і волютативна («вибір»). У цьому випадку цінності поділяють на ті, що переживаються як «цінності-тепер»; ті, які є бажані; ті, які повинні бути бажаними. На думку К. Клакхона, цінності відіграють важливу роль в інтеграції системи особистості і соціальної системи, а також надають елемент передбачуваності суспільному життю [247, с. 116–117].

Теорію диференціації ціннісних орієнтацій розробили К. Клакхон і Ф. Стрідбек. *Ціннісні орієнтації* – «рангова впорядкованість узагальнених принципів поведінки, що виникає із взаємодії трьох елементів процесу оцінки» (когнітивного, афективного і волютативного) [18, с. 75]. Методика К. Клакхона полягала у виокремленні трьох груп ціннісних орієнтацій, якими, як він вважав, можна було охарактеризувати всі культури: «людина і природа», «людина і людина» та «про людину і природу». Характеристика культури визначається тим, який із обмеженої кількості варіантів вирішення загальнолюдських проблем опиняється в основі конкретної культури, об'єднуючи її у певну цілісність [89].

Проблематику цінностей у соціології, згідно зі словником сучасної західної соціології, ввів М. Вебер (M. Weber) [73, с. 13]. Проте деякі інші джерела подають і Е. Дюркгейма (É. Durkheim) як основоположника теоретичних основ теорії цінностей, і У. Томаса та Ф. Знанецького (W. Thomas, F. Znaniecki) [299, с. 462].

Зокрема, М. Вебер, аналізуючи діяльність індивідів, припускав, що «кожний людський акт постає осмисленим лише у співвіднесенні із цінностями, в світлі яких визначаються норми поведінки людей і їхні цілі» [73, с. 13]. Поведінка стає дією тільки тоді, коли і наскільки вона пов'язує дії індивіда з конкретним об'єктивним смислом. Смысл же задається через співвіднесення з цінністю, що дає змогу артикулювати індивідуальні цілі та нормувати самі цінності. Осмислюються цінності в розуміючо-пояснювальних процедурах (звідси і програма «розуміючої соціології») [187, с. 27]. Також М. Вебер у своїх працях часто використовує поняття цінності стосовно проблеми

об'єктивності методології. *Віднесення до цінності (Wertbeziehung)* та оцінка (*Werten*) – два основні акти, на яких базується вирішення питання об'єктивності соціальних наук, що розв'язують за допомогою принципу *свободи від оціночних суджень (Wertfreiheit)*. «Віднесення до цінності» – це взаємозв'язок між предметом дослідження і системою цінностей дослідника, а остання, відповідно, формується під впливом «цінностей епохи». В одному випадку М. Вебер трактує цінності як сукупність установок, ідей тощо, що є характерними для певної епохи [247, с. 66–67]. В іншому – використовує поняття «оціночне судження» (*Werturteil*) – «...Ми позначаємо «цінністю» те і тільки те, що здатне перетворити зміст певної позиції в артикульовано-усвідомлене позитивне і негативне судження...» [247, с. 68].

Досліджуючи питання походження цінностей, Е. Дюркгейм робить висновок, що джерелом їхнього формування в процесі практичної діяльності є ідеали – уявлення людей про те, що ще не існує в дійсності. Речі стають цінністю тоді, коли відповідають втіленому в них ідеалі чи виражають ідеал. Ідеали історично змінюються разом зі зміною соціальних груп, внаслідок соціальних трансформацій тощо і, відповідно, поява нових ідеалів спричиняє виникнення нових систем цінностей. Сукупність колективних формує систему цінностей суспільства [335]. Ці «колективні уявлення» як важливий елемент функціонуючої соціальної системи є домінуючими стосовно індивіда, і їх необхідно вивчати «як речі».

На думку Л. Столовича, і М. Вебер, і Е. Дюркгейм саму соціологічну проблематику осмислювали аксіологічно, а в аксіології використовували соціологічний підхід [268, с. 88].

В емпіричній соціології у версії авторів праці «Польський селянин в Європі та Америці» (1918) цінність трактують як «зміст досвіду, що має позитивне значення для кожного члена конкретної соціальної групи» [208, с. 37]. Також У. Томас і Ф. Знанецький пишуть, що «під соціальною цінністю ми розуміємо будь-який предмет, що володіє емпіричним змістом, доступним для членів соціальної групи, а також значенням, внаслідок якого він є або може бути об'єктом дії» [247, с. 110–111]. Цінності неможливо звести ні до якоїсь з природних категорій, ні до виключно психічного індивідуального явища. Цінності виступають об'єктивними щодо індивідів і є предметами їхніх установок. Соціальна дія слугує зв'язком між установкою та цінністю. Зокрема, У. Томас та Ф. Знанецький розрізняють *цінності-норми* (для характеристики соціальної організації, групи) та *цінності-установки* (для характеристики індивіда). «Перші виступають предметами установок саме як норми поведінки. Цінності норми не тільки викликають, але й виражають певні установки соціальної групи» [247, с. 112]. Вважають, що цінності-установки – це «суб'єктивна орієнтація членів групи по відношенню до цінностей» [246, с. 75]. Тобто тут цінність розглядають як елемент орієнтації особистості. Отже, інтерес У. Томаса та Ф. Знанецького концентрується на

віднесеності цінностей, насамперед, до області нормативного, а також з'ясування ролі соціальних норм у певній соціальній групі.

Символічний інтеракціонізм, основоположником якого вважають Дж. Г. Міда (G. H. Mead), значною мірою був реакцією на біхевіористські теорії. На думку Дж. Г. Міда, для дослідника не так важливий сам поведінковий акт, як його сенс – значення, яке має цей акт для людини в об'єктивно існуючій нормативній системі [246, с. 79]. Розуміння сенсу акта розпочинається із осмислення символічної природи соціальності, передусім жеста-символа та мови. Символ містить засвоєні людиною цінності та значення. На думку Дж. Г. Міда, *цінності* – це нормативні установки в структурі особистості. «Нормативні установки виступають рушіями поведінки, що породжені значенням групових правил взаємодії та виражені в орієнтаціях на поведінку іншого» [246, с. 80]. Отже, в символічному інтеракціонізмі цінності трактують як такі, що виникають у процесах міжсуб'єктивних соціокультурних обмінів та взаємодії в інтерсуб'єктивному просторі і, як наслідок, слугують регулюванню цієї взаємодії.

Поряд із тенденцією віднесення цінностей до нормативного або ототожнення із ним (тобто розуміння цінностей як системи нормативних стандартів, пов'язаних із особистістю зовнішнім, комунікативним шляхом), доволі значними були і виключно психологічні трактування цінностей, джерелом яких слугувала аксіологія Р. Перрі (R. Perry) у соціологічній думці 1-ої пол. ХХ ст. Зокрема, Р. Перрі розглядав цінності як «будь-який об'єкт будь-якого інтересу» [246, с. 72]. Характер цінності визначається тим об'єктом, на який скеровано задоволення інтересу чи потреби людини.

Як зазначає Т. Парсонс, головна диференціація цінностей відбувається стосовно класів об'єктів, які неможливо відокремити від людської діяльності. Диференціація стосується оцінки самих культурних зразків і їхніх «*неемпіричних*» систем (наприклад, релігійні уявлення), а також до чотирьох категорій *емпіричних* об'єктів – соціальної системи, систем особистості, організмів та фізичного світу. *Цінності* Т. Парсонс визначає «як концептуалізацію бажаного типу об'єкта по кожній із згаданих вище категорій. Тобто соціальні цінності є концептуалізацією бажаної соціальної системи, на рівні особистості цінністю є бажаний тип особистості і т. д.» [247, с. 118–119]. Водночас він розглядає цінність і як норму, і як символ. «...Елемент загальноприйнятої системи символів, що служить критерієм чи стандартом для вибору серед альтернативних орієнтацій, які відкриваються у ситуації, може бути названо *цінністю*» [135, с. 89]. Норму розглядає автор як рекомендацію бажаного. Цінності конструюються на основі загальноприйнятих уявлень про бажане, а, отже, сприяють інтеграції індивідів. Вони є продуктами культури – сукупність ціннісних стандартів та зразків, які є значеннями та символами взаємодіючих індивідів. Культура, з одного боку, є продуктом, а з іншого – детермінантою систем людської соціальної взаємодії [246, с. 89]. Інтерпретуючи соціальну дію, Т. Парсонс виокремлює три системи дії, такі як: «особистість»,

«культура» і «соціальна система». Соціальний рівень є посередником між культурою та особистістю через процес соціалізації. Особистість – головний суб'єкт дії, її орієнтації є мотиваційними та ціннісними. У співвідношенні «соціального» та «індивідуального» в цінностях Т. Парсонс робить акцент на нормативному (соціальному) визначенні цінностей, уявляючи особистість лише як одиницю соціальної дії [29]. *Ціннісні орієнтації* пов'язані із дотриманням певних норм, стандартів, критеріїв у контексті будь-якої соціальної дії. Їх поділяють на три групи: пізнавальні, оціночні, моральні [246, с. 84].

Масштабну теоретичну систему Т. Парсонса критикують за недостатню увагу до проблем зміни ціннісної структури суспільства та процесів засвоєння цінностей членами суспільства. Чому люди по-різному реагують на однакові елементи культури? Мотиваційно-ціннісна типологія орієнтацій особистості достатня для аналізу поведінки індивіда чи групи на рівні психологічного чи соціально-психологічного аналізу, проте недостатня для дещо складніших соціальних дій [18, с. 85].

Поняття соціокультурної системи розробляє П. Сорокін. На його думку, це – утворення, де основу становить певна *цінність*, на ґрунті якої інтегруються складники суперсистеми – економічна, соціальна, політична, право, релігія, філософія тощо, утворюючи разом певну унікальну цілісність. Він виокремлює в усій історії людства три соціокультурні суперсистеми. Розвиток останньої розпочався у ХХ ст. і її ключовою характеристикою є висування інтегральної культури як основи поступу людства, тоді як основою двох попередніх суперсистем були релігійна та чуттєва культури [261]. Соціологічна концепція П. Сорокіна ознаменувала якісно нове розуміння змін, що вже почали відбуватися у західному світі, а саме: перехід від індустріальних відносин, з характерними для них орієнтаціями на матеріалістичні цінності, виробництво, конфлікт між класами до постіндустріальних, з акцентом на постматеріалістичних цінностях, обслуговуванні, культурі, інформації та конфлікті між новими і старими цінностями, що неминучі в період «культурних зрушень». Тут культура є сукупністю значень, цінностей та норм, які «знають» взаємодіючі індивіди, і сукупністю носіїв, які об'єктивують, соціалізують та розкривають ці значення [261, с. 218].

Активну розробку проблеми цінностей в СРСР розпочали наприкінці 50-х – на початку 60-х років ХХ ст. Відродження інтересу до цієї проблеми було пов'язане з роботами В. Тугаринова, О. Дробницького, А. Івіна та інших. У соціології цю проблематику активно розробляли В. Ядов та його школа. Вони, зокрема, розробили диспозиційну концепцію регуляції соціальної поведінки особистості.

Концепція «диспозиційної регуляції соціальної поведінки особистості» ґрунтується на тому, що людина наділена складною системою різних диспозиційних утворень, які регулюють її поведінку та діяльність. «Ці диспозиції організовані ієрархічно, тобто мають нижчі та вищі рівні, які залежать від одночасної наявності певного рівня потреби та певного рівня ситуації, що

може задовольнити цю потребу» [270, с. 139]. Потреби особистості В. Ядов класифікує з позиції її включення в різноманітні сфери соціальної діяльності, які відповідають розширенню потреб особистості. Виокремлено такі сфери реалізації потреб людини і відповідні ситуації:

1. Найближче сімейне оточення. Для цього рівня характерні швидкоплинні умови предметних ситуацій.
2. Контактна (мала) група, де індивід діє безпосередньо. Це ситуації групового узагальнення, характерні для діяльності особистості в межах малої групи.
3. Сталі умови у різних сферах діяльності: праці, дозвілля, побуту. Це, відповідно, ситуації, що виникають у сферах праці, дозвілля, побуту.
4. Потреби, зумовлені включенням особистості в соціально-класову систему (структуру суспільства). Це максимально сталі умови життєдіяльності в соціумі (економічні, культурні, політичні особливості способу життя) [222].

Кожному рівню потреб та ситуацій відповідає певна диспозиція:

1. Елементарні актуальні та фіксовані установки.
2. Система соціально фіксованих установок, що, порівняно з елементарними, мають складну трикомпонентну структуру (когнітивний, афективний та поведінковий компоненти).
3. Загальна (домінантна) спрямованість інтересів особистості щодо певної сфери соціальної активності або базові соціальні установки.
4. Найвищий рівень диспозицій репрезентований системою ціннісних орієнтацій на цілі життєдіяльності та засобами досягнення цих цілей. Тут йдеться про обставини життя особистості, що є детерміновані загальними соціальними умовами, типом суспільства, системою його економічних, політичних, культурних, ідеологічних принципів [222, с. 73]. *Ціннісні орієнтації* – «відносно стійке, соціально-обумовлене, вибіркоче ставлення людини до сукупності матеріальних і духовних благ, ідеалів, які розглядаються як предмети, цілі чи засоби для задоволення потреб життєдіяльності людини» [190, с. 15].

На думку А. Здравомислова, А. Шаєва, В. Ядова, ціннісні орієнтації є установкою особистості на цінності матеріальної і духовної культури. Тоді, як стверджує Г. Головних, якщо під ціннісними орієнтаціями розуміти установки, то навряд чи можна говорити про дослідження якісно нового явища, швидше – про розширення поняття «установка» за допомогою введення в нього ціннісного змісту [190, с. 15]. Також цю концепцію критикують за жорстку прив'язаність рівнів диспозиційних утворень до рівнів взаємодії потреби та ситуації. Нижчі рівні потреб не обов'язково повинні співвідноситися виключно із ситуаціями нижчих рівнів. Вони можуть співдіяти й із ситуаціями вищих рівнів.

Чотири основні групи дефініцій цінностей виокремлює А. Ручка. Перша (найчисельніша група) включає ті визначення, де зроблено наголос на *здат-*

ності речей, явищ, ідей тощо слугувати засобом задоволення потреб та інтересів людини, сприяти всебічному розвитку особистості. Друга група дефініцій (споріднена з першою) наголошує на *значимості* речей, явищ, ідей тощо для життєдіяльності соціальних суб'єктів [247, с. 128–129]. Існує два основних трактування поняття «значимість» у межах цієї групи: одні автори вважають, що цінність виражає позитивну або негативну значимість речей, явищ та ідей, а інші – лише позитивну значимість. Третя група дефініцій акцентує на тому, що цінність є специфічною формою *вияву відносин* між суб'єктом та об'єктом, спрямованою на задоволення потреб та інтересів суб'єкта. Четверта група дефініцій містить ті визначення, які стверджують, що цінності є *специфічними утвореннями свідомості* і слугують *ідеалами* (узагальненими уявленнями про бажані блага і способи їхнього отримання) у структурі суспільної та індивідуальної свідомості [247, с. 130–131].

Щодо ціннісних орієнтацій, то, зазвичай, дослідники погоджуються з тим, що це складне утворення у структурі свідомості та самосвідомості індивіда, яке відображає характеристики людини як особистості і є доволі стійким. Соціологічний енциклопедичний словник подає таке визначення *ціннісних орієнтацій* – «соціальні цінності, що поділяються особистістю і виступають в якості цілей життя та основних засобів їх досягнення, є найважливішим регулюючим фактором, що детермінує мотивації особистості та її поведінку» [262, с. 225]. «Ціннісна орієнтація – особливий компонент духовного світу людини, що є наслідком вільного обрання ціннісних переваг» [267, с. 422]. «Соціологія: короткий енциклопедичний словник» розглядає ціннісні орієнтації як: а) особистісні орієнтації стосовно цінностей різних соціальних спільнот чи груп: загальнолюдських, національних, класових, професійних тощо; б) тривалі диспозиції, що регулюють загальну спрямованість особистості стосовно таких цінностей та інших об'єктів високої соціальної значущості; в) складові вищих рівнів у диспозиційній структурі спрямованості особистості [266, с. 678]. У своїй праці ми використовуємо таке означення ціннісних орієнтацій: «здатність особистості відмежовувати значуще (важливе для неї) від незначущого (неважливого) в процесі соціальної діяльності» [272, с. 1215].

Ціннісні орієнтації завжди співвідносяться з потребами й інтересами людини, але стоять на якісно вищому рівні. «Різні типи відносин між потребами, інтересами і цінностями породжують різні типи особистості» [105, с. 161]. Це поняття, з одного боку, є стійким, сильно інтеріоризованим у свідомості особистості, але, з другого – піддається змінам під дією певних чинників, адже людина постійно знаходиться у динаміці і ситуації вибору: демонструє ставлення, переосмислює, пізнає тощо. Ціннісні орієнтації характеризують направленість та соціальну активність особистості, а також виступають регулятивом її соціальної поведінки [246, с. 31]. Цінності слугують дещо загальнішою, певною мірою надіндивідуальною категорією, а ціннісні орієнтації притаманні особистості. Ціннісні орієнтації як засіб залучення

індивіда до загального формуються на основі комплексу цінностей, однак їх неможливо звести до цінностей. Як слушно зауважував І. Кон, ціннісні орієнтації не є механічним зліпком ієрархії цінностей і ролей, існуючих у суспільній свідомості [105, с. 10].

Підсумовуючи, можна виокремити такі типи дефініцій ціннісних орієнтацій, де їх розглядають як: а) соціальні норми чи такі утворення в свідомості особистості, що пов'язані з дотриманням певних норм; б) соціальні цінності; в) переконання; уявлення; ставлення; вибір; г) особистісні орієнтації; д) тривалі диспозиції чи складові диспозиційних рівнів у системі диспозиційної спрямованості особистості.

Специфіка соціологічного підходу до вивчення цінностей полягає у тому, що, по-перше, цінності та ціннісні орієнтації розглядають як з'єднувальну ланку між поведінкою особистості та соціальними групами й суспільством; по-друге, соціологія не просто перевела цінності в категорію понять пізнання, а й запропонувала операціональні визначення, що зводили цінність до верифікуючих факторів безпосереднього досвіду індивіда, зокрема через використання поняття ціннісних орієнтацій [187, с. 27]; по-третє, розглядаючи цінність як дане і виходячи з безпосереднього (ціннісного) відношення людини до світу, соціологія намагається досліджувати: а) структуру функцій цінностей, зокрема, багато уваги приділяють їхньому інтеграційному потенціалу; б) механізми впливу цінностей на поведінку людей; в) взаємовпливи, взаємозв'язки та відтворення цінностей, притаманних певному суспільству і його економічним, політичним й культурним структурам; по-четверте, соціологія досліджує цінності та ціннісні орієнтації особистості переважно у контексті соціальних зв'язків. Протягом минулого століття розуміння цінностей та споріднених з ним понять поступово еволюціонувало від їхнього розуміння як предметів оцінки, об'єктів чи благ, а також віднесення цінностей до області нормативного чи діяльнісного, до розуміння цінностей як елементів суб'єктивної реальності, певних компонентів свідомості особистості. Поняття цінності почали визначати як «масштаб», «стандарт» будь-чого, що інтерпритувала особистість як критерій її орієнтації та поведінки в різних ситуаціях [247, с. 121].

Отже, *цінностями* вважають певну форму відносин між суб'єктом та об'єктом, що передбачає свідоме відтворення суб'єктом ціннісних якостей об'єкта [190, с. 18]. У цьому визначенні суб'єктом є особистість, а об'єктом – суспільство чи спільнота з його/її культурою. І якщо М. Вебер вважав саме особистість носієм цінностей, то для Т. Парсонса цінності є «скоріше культурними, а не особистісними характеристиками» [136; 197]. Автори Е. Носенко та Н. Фролова розглядають цінності крізь призму особистісного ставлення суб'єкта до оточуючої дійсності і власної орієнтації в ній, звідки й виводиться поняття «ціннісні орієнтації». Під *ціннісними орієнтаціями* мають на увазі ідеологічні, політичні, моральні, естетичні та інші підґрунтя оцінок суб'єктом навколишньої дійсності та орієнтації в ній, а також спосіб дифе-

ренціації індивідом об'єктів навколишнього світу за їхньою значущістю. Ціннісні орієнтації конкретної особистості формуються і функціонують на основі системи цінностей, виробленої суспільством і нерозривно пов'язані з цим утворенням. Трансформація ціннісних орієнтацій при зміні умов життєдіяльності відбувається настільки швидко, наскільки активно індивід включається в діяльність, що відповідає новим умовам і забезпечує задоволення його потреб [190, с. 9–32]. Вищенаведені означення в тій чи іншій формі констатують наявність індивідуальних та соціальних компонентів у структурі ціннісних орієнтацій. Останній компонент передбачає обов'язкову взаємодію з іншими суб'єктами соціальної реальності, відповідно, ми можемо знати про ціннісні орієнтації особистості через будь-яку її соціальну активність. Спосіб диференціації індивідом об'єктів оточуючого світу за їхньою значимістю визначає специфіку ціннісних орієнтацій, оскільки останні є стійким відношенням суб'єкта до об'єкта і формуються в процесі свідомого вибору суб'єктом життєво важливого об'єкта [190, с. 18]. Саме тому ми використовуємо метод ранжування цінностей та ціннісних орієнтацій у нашому дослідженні. Робимо це з метою визначення ієрархії ідентичностей, що базуються на цінностях.

Щодо співвідношення соціальних та культурних компонентів у структурі ціннісних орієнтацій особистості мігранта, то на індивідуальному рівні важливим є *принцип соціокультурного балансу*, що зберігає рівновагу між цими складовими. Наприклад, причиною виїзду за кордон можуть слугувати одні мотиви, а після безпосереднього отримання цього досвіду мотиви можуть змінитися. І не завжди співіснування старої мотивації, пов'язаної із попереднім соціальним, культурним та економічним контекстом, та нової, сформованої вже у процесі міграції, буде мирним.

Повертаючись до зв'язку цінностей та ціннісних орієнтацій з ідентичностями, про який йшлося на початку підрозділу, зазначимо таке. Набуваючи якоїсь ідентичності, тобто ідентифікуючи себе з певною спільнотою, людина приймає її цінності, норми, інтереси, а усталеність такої ідентичності відображається у відданості цим цінностям і відповідним ціннісним орієнтаціям. Саме навколо цінностей та ціннісних орієнтацій і формуються ідентичності. Проте кожна людина чи група керується не якоюсь однією цінністю, а системою цінностей, ієрархія яких за певних умов зазнає змін, як і відповідна ієрархія ідентичностей [190, с. 17; 265, с. 181]. Пропонуємо таку модель співвідношення цінностей і ціннісних орієнтацій та відповідних видів ідентичності, кожен з яких (для зручності у подальшому використанні) позначимо латинськими літерами (табл. 3.1.1).

Механізм взаємозв'язку різних видів ідентичностей, базованих на цінностях, ціннісних орієнтаціях та поведінці індивідів (у нашому випадку – мігрантів) міститься у наступних двох підрозділах – теоретичному та емпіричному. Традиційно міграцію загалом, та українську еміграцію зокрема, розглядають переважно з точки зору економічних та децю менше – демографічних її зна-

чень. Незважаючи на всю важливість такої інформації для суспільства, вона – лише одна сторона медалі. Такі аспекти, як дослідження ідентичностей, ціннісних орієнтацій, загроз безпеці тощо, становлять другу сторону медалі, яка значною мірою й досі залишається в тіні. Проте лише сукупність таких досліджень дає цілісне бачення міграції як складного соціокультурного феномену та мігрантів як його активних суб'єктів.

Таблиця 3.1.1

Цінності та ціннісні орієнтації, як основа певних видів ідентичностей.
Структура соціокультурної ідентичності мігранта

Інтегральна ідентичність	Позначення ідентичності за ідентифікатором	Ідентичність	Цінності	Ціннісні орієнтації	Пріоритетні сфери існування
	1	2	3	4	5
Інтегральна ідентичність	<i>N</i> (<i>nation</i>)	Національна	Цілісність території, незалежність, економічний, культурний та інший розквіт країни	Готовність визнавати приналежність до країни, готовність захищати незалежність та самостійний розвиток країни	С
	<i>E</i> (<i>ethnicity</i>)	Етнічна	Вільне існування, розвиток та відтворення свого етносу	Гордість за приналежність до свого етносу, прагнення його відтворювати (підтримувати його існування)	К
	<i>L</i> (<i>location</i>)	Регіональна	Економічний та культурний розвиток рідного міста/села/регіону	Націленість на участь у розвитку економіки, культури тощо рідного міста/села/регіону	С
	<i>T</i> (<i>tongue</i>)	Мовна	Вільний розвиток рідної мови (чи мови повсякденного вжитку)	Прагнення використовувати та пропагувати використання у різних сферах життєдіяльності рідної мови (чи мови повсякденного вжитку)	К
	<i>R</i> (<i>religion</i>)	Релігійна/конфесійна	Віра в Бога чи інші надприродні сили; можливість сповідувати свою релігію та здійснювати свої релігійні обряди	Скерованість на участь у релігійному житті (регулярне відвідування релігійних установ, богослужінь, дотримання релігійних обрядів тощо)	К
	<i>U</i> (<i>usage</i>)	Культурна (вузька)/обрядово-звичаєва	Можливість підтримувати пріоритетні для себе традиції, обряди, звичаї та розширювати культурний світогляд	Прагнення підтримувати пріоритетні для себе традиції, обряди, звичаї та розширювати культурний світогляд у повсякденних практиках	К

Закінчення табл. 3.1.1

Інтегральна ідентичність	1	2	3	4	5
	P (politics)	Політична	Можливість вільно висловлювати думки з політичних питань та підтримувати обрану для себе політичну силу	Скерованість на підтримку політичної сили, яка імпонує особі, участь у політичному житті країни (у тому числі, у діяльності політичних партій, громадських організацій)	C
	O (occupation)	Професійна / посадова	Цікава робота, що передбачає професійну самореалізацію та матеріальне забезпечення	Прагнення задовольнити амбіції працевлаштування за професією та самореалізації	C
	C (class)	Класова / майнова	Матеріальний добробут сім'ї, відсутність значного соціального розпарування у суспільстві	Орієнтація на забезпечення матеріального добробуту та високого соціального і матеріального статусу сім'ї	C
	G (gender)	Гендерна	Відчуття себе «справжнім» чоловіком/жінкою (у власному уявленні), що виконує відповідні ролі	Орієнтація на задоволення потреб чоловіка/жінки та можливість займати «відповідне» місце	O-C
	F (family)	Сімейна	Міцна і благополучна сім'я; роль у сім'ї, яка імпонує людині	Націленість на забезпечення матеріальних, соціальних, культурних і інших потреб членів сім'ї та сім'ї загалом та її цілісності	O-C
	A (age)	Вікова	Вік	Орієнтація на перебування у певній віковій групі та підтримку її соціального лідерства	O-C
	M (migration experience)	Міграційна	Можливість жити, працювати за кордоном та забезпечувати матеріальний добробут собі та своїй сім'ї ефективніше, ніж працюючи у своїй країні	Прагнення брати участь в економічному та соціально-культурному житті суспільства імміграції, матеріальне забезпечення себе та своєї сім'ї	C-K

3.2. Проблеми змін ідентичностей у контексті міжнародної міграції

Перейдемо тепер до конкретизації такої функції міжнародної міграції (що належить до особистісної групи), як ідентифікаційна. Ідентичність тісно пов'язана із адаптивно-адаптуючими процесами, насамперед із шостою виокремленою нами моделлю соціокультурної адаптації – асиміляцією. Власне про ідентичність та її зміни йдеться стосовно реалізації усіх шести адаптаційних моделей, однак у різних контекстах. Якщо у межах першої моделі активного протесту простежується підкреслена акцентація іммігрантами на утриманні своєї традиційної локальної ідентичності і така ж підкреслена відмова від набуття ідентичностей, характерних для представників приймаючого суспільства, то в рамках шостої моделі доцільніше звертати увагу на процеси реідентифікації, які часто (в цьому останньому випадку) є успішними і свідчать про зміну ідентифікаційного набору іммігранта.

Питання ідентичностей актуалізується у сьогодишньому глобалізованому світі насамперед через їхню зростаючу нестабільність; репрезентантами таких нестабільних ідентичностей ми вважаємо передусім міжнародних мігрантів, які завдяки міграції проходять процес соціокультурної адаптації, внаслідок чого їхні ідентичності піддаються певним змінам. У цій праці поняття ідентичності пов'язано з поняттями цінностей, ціннісних орієнтацій, соціальної дії та практики. Ми пропонуємо модель інтегральної ідентичності та представляємо її соціальні, культурні, особистісні складові (див. табл. 3.1.1). Зазначимо, що питання ідентичності розглядатимемо не окремо, само по собі, чи відносно широкого загалу індивідів, а у тісному зв'язку із міграційними процесами. А саме: ідентичність вивчаємо як ідентичність мігрантів та, меншою мірою, інших осіб (членів суспільств-донорів та суспільств-реципієнтів), які не мають безпосереднього міграційного досвіду, проте опосередковано пов'язані із процесом міжнародної міграції. Одним із завдань у цьому розділі є вивчення соціокультурної ідентичності, її однозначних та неоднозначних складових, трансформації цієї ідентичності, а також дій і практик, пов'язаних з нею, через призму міжнародної міграції; крім того, через з'ясування зв'язку змін ідентичності з моделями соціокультурної адаптації іммігрантів у світі, що глобалізується.

Та спочатку розглянемо поняття дії та практики, через їхній зв'язок із ідентичностями. За визначенням основоположника поняття «соціальної дії» М. Вебера, «соціальною дією» називають таку дію, «яка за суб'єктивним смислом, що їй надає діюча особа чи особи, співвідноситься з діями інших людей та орієнтується на них». Основними ознаками соціальної дії, за М. Вебером, є усвідомлена мотивація та орієнтація на інших, якою може бути як «очікування» певних дій інших осіб, так і суб'єктивна «цінність» змісту власних дій (наприклад, зобов'язання) чи внутрішні відчуття (наприклад, радість) інших [38; 39]. Соціальну дію Т. Парсонс, зокрема, вважає системою, що складається з «одиничних актів», які мають певних акторів,

засоби та цілі (майбутній стан речей, на який орієнтована дія). Акт здійснюється в ситуації, напрям розвитку якої в одному чи кількох відношеннях кардинально відрізняється від цілі. При цьому, спираючись на В. Парето (V. Pareto), він зазначає, що дія чи акт можуть бути спрямовані не лише на одну ціль, а й на певні «альтернативні» цілі, що можуть виникати в процесі. Якщо говорити про систему дії, то окремому одиничному акту, що до неї належить, не можна приписувати всі її особливості, якщо розглядати цей акт відірвано від системи та від його зв'язків з іншими одиничними актами цієї системи, кожен з яких у цьому випадку містить у собі певний спосіб взаємодії з іншими [198, с. 2; 550, с. 17–24].

«Загальна система дій» Т. Парсонса розпадається на чотири підсистеми, що мають свої пріоритетні функції: 1) *соціальна підсистема* – створюється через інтеракції та ролі, вона є сукупністю зразків поведінки і виконує функцію соціальної взаємодії та інтеграції суспільства; 2) *особистісна підсистема* – мотиваційна структура індивіда, основний виконавець процесів дії, що виконує функцію ціледосягнення; 3) *біологічний (поведінковий) організм* – індивідуальна психофізична конституція людини, включно з інстинктами і біологічними потребами, що впливають на конкретні соціальні дії, виконує адаптивну функцію, зосереджуючи в собі всі основні можливості людини, на які спираються інші підсистеми; 4) *культурна підсистема* – цінності культури і соціальні норми, що потрібні для функціонування суспільства загалом, виконує функцію збереження та відтворення зразків. Саме цю підсистему Т. Парсонс вважає і наслідком процесу дії, і елементом, що конститує наступну дію [2; 199, с. 16; 550, с. 22].

На відміну від Т. Парсонса, представник іншої парадигми, що започаткував символічний інтеракціонізм, Дж. Г. Мід, велике значення надавав «духовній активності» індивіда як детермінанті поведінки – в центрі уваги для нього активний, розумний, діяльний суб'єкт. Інстинктивна реакція кожної особи на поведінку іншої проявляється в «жестах», які, своєю чергою, викликають нові реакції та відповідні «жести». Причому до «жестів» Дж. Г. Мід зачисляє як поведінку, так і соціальну дію. Соціальна дія тут формується за допомогою символів, які виникають в процесі соціалізації, взаємно підтверджуються і змінюються в процесі соціальної взаємодії (інтеракції) його учасниками. Дж. Г. Мід вирізняє чотирифазну модель діяльності, фазами якої називає імпульс до дії, сприймання, маніпуляцію і завершення діяльності, що приводить, власне, до задоволення потреби. При цьому, характерною для людини фазою є маніпуляція, що передбачає мислення, тобто здатність стримувати свої реакції, ставити себе на місце «іншого» і виходити у своїх роздумах із його позиції [3, с. 11–44].

За І. Гоффманом (E. Goffman), поведінка людини є як демонстрацією внутрішніх рис характеру, певних прагнень, так і складним обміном символами і значеннями з оточуючими, за якого відбувається орієнтація на «іншого». Соціальну дію І. Гоффман розглядає з точки зору маніпуляції смыслом,

як спектакль, розвиваючи при цьому теоретичні положення М. Вебера про смисл соціальної дії і теоретичні положення Дж. Г. Міда щодо калькуляції наслідків соціальної дії. Він вводить поняття «драматургічної дії», що стосується всіх учасників соціальної взаємодії, які є публікою один для одного і перед якими кожен з них робить самопрезентацію, створюючи певний вигідний йому образ і враження про себе, орієнтуючись на потрібні йому наслідки [3, с. 5–6; 61, с. 230–234].

Представник феноменологічного напрямку соціології А. Шюц (A. Schütz) дією вважає те, що визначено певним проектом чи планом. У нього ключем до інтерпретації дії слугує ідея безперервного потоку у часі людських переживань та досвіду. Серед мотивів дії він вирізняє мотиви «для того, щоби» і «тому що». Перші стосуються майбутнього і є чимось на зразок цілей, а дії тут – засоби. Інші ж стосуються минулого і слугують причинами дій. Соціальними діями тут є такі дії, мотиви «для того, щоби» яких містять у собі відношення і до згаданого потоку переживань, і до досвіду когось іншого [550, с. 34–40].

Зазначимо, що Г. Гарфінкель (H. Garfinkel) вивчав дію через її опис, рефлексію переважно в розмовах між людьми. Свій підхід, спрямований на те, щоб виявити «методи», які люди використовують для розуміння інших і щоб їх самих розуміли в процесі мовної комунікації, Г. Гарфінкель назвав «етно-методологією». Оповідач, як і слухач, у нього мають певні здібності до розуміння одне одного, що дає змогу в розмові не описувати буквально всього, про що йдеться (всіх дій). Крім того, коли відбувається опис, слухач повинен бути зацікавлений у тому, що скаже оповідач далі, щоб зрозуміти зміст сказаного раніше. Якщо слухач обізнаний з обставинами опису та біографією оповідача, то його висловлювання, а, відповідно, і дії, про які йдеться будуть для Г. Гарфінкеля індексичними, у протилежному випадку – об'єктивними [52, с. 218–229].

Якщо структурна парадигма зосереджується на умовах (зовнішнє, об'єктивно задане) і визначає дію як продукт зовнішніх структур, то інтерпретативна – на суб'єкті дії, з його цінностями та суб'єктивними смислами. Однією зі спроб, спрямованою на подолання обмежень цих парадигм, є теорія структуризації Е. Гідденса. За допомогою такої характеристики структури, як дуальність (взаємодоповнення), а не дуалізм (протиставлення), вчений знімає протистояння структури та дії. Перша слугує і засобом (передумовою), і результатом дій, що своєю чергою, організовані нею (структурою). Зокрема, Е. Гідденс розглядає дію як безперервний потік поведінки, а соціальну діяльність – як самовідтворювану, тобто не таку, що твориться соціальними акторами, а постійно відтворюється, а також змінюється ними. Е. Гідденс запропонував стратифікаційну модель соціальної дії, за якою поведінка актора складається з таких основних компонентів: 1) *рефлексивного моніторингу* – свідомого відстежування акторами соціальної дії, її умов, стратегій; 2) *раціоналізації* – здатності індивідів без особливих зусиль підтримувати постійне

«теоретичне розуміння» основ своєї діяльності; 3) *мотивації* – свідомого чи несвідомого бажання, що штовхає до дії; але під діями тут розуміють не рутинні²³ повсякденні дії, а загальні «проекти дій», в рамках яких формується загальна лінія поведінки [56, с. 43–45].

Поняття діяльності є ширшим, ніж поняття «дія», його можна визначити як сукупність дій. А поведінка тут слугує вже не просто сукупністю, а послідовністю дій, які мають спільну логіку і смисл. Що ж стосується соціальної дії, то ми тут швидше схилиємось до підходу Е. Гідденса, оскільки вважаємо, що в соціальній дії однаково важливими є як сам діючий суб'єкт з його мотивами і цілями, так і умови, в яких він діє, змінюючи навколишню ситуацію та створюючи нові умови дії [198].

Іншою категорією є *практика*. На думку П. Бурдьє (P. Bourdieu), практика є швидше несвідомою, ніж свідомою поведінкою індивіда, яка підкоряється певним правилам, інтерналізованим із зовнішнього середовища в процесі активної взаємодії з ним. У нього практика не має підґрунтя ні свідомий розрахунок розуму, ні вплив зовнішніх механізмів стосовно діяча. Як вважав П. Бурдьє, теорії раціональної дії не враховують того, що в реальності у суб'єкта не залишається часу на осмислення своїх дій, а нагальність рішень – одна з основних характеристик практик. Окрім того, осмислення потребує певної відстороненої позиції стосовно самого себе, а шойно діяч «стає теоретиком», його практика перестає бути практикою за суттю [67, с. 334; 194, с. 196–200].

Як стверджує Е. Гідденс, соціальні практики на аналітичному рівні є первинними стосовно суспільних систем. Більша частина життєдіяльності людей складається зі звичних дій, рутинний характер яких дає змогу говорити про практичну природу соціальних структур, а соціальне життя – це сплетіння повсякденних практик [17, с. 61; 303, с. 3]. Як перше, так і друге пояснення практики перегукуються з найконсервативнішим її розумінням, що походить від Д. Юма (D. Hume), а саме – практика як мислення, або дія «за звичкою» [43, с. 10].

В етнометодологічних дослідженнях та в деяких працях І. Гоффмана використано таке поняття, як «фонові практики» – фонові (не виражені явно) знання та вміння, діяльнісний контекст, в якому інтерпретуються висловлювання чи поведінка. Крім того, в межах драматургічного підходу І. Гоффман вирізняє інші види практик, які індивід використовує відповідно до своїх потреб. До прикладу, щоб уникнути непорозумінь, вживають «превентивні» практики, а щоб компенсувати певні дискредитуючі явища – «коректуючі» практики, щоб захистити свої власні проекти – «захисні (*defensive*)», а якщо індивід має на меті підтримати визначення ситуації, яке дають інші, то він звертається до «застережних (*protective*)» практик. На його думку, захисна і

²³ Під *рутинним* Е. Гідденс розуміє звичні, повторювані моменти, а не щось віддале чи застаріле [56, с. 45].

застережна практики разом формують технологію, що забезпечує індивіду потрібне йому враження в очах «інших» [43, с. 11–14; 61, с. 239].

Про практику як про «стійку сукупність соціальних дій (взаємодій)» говорять Т. Заславська та М. Шабанова [102, с. 2–5]. Ми дозволимо собі прийняти таке визначення, а також частково не погодитись з П. Бурдье, Е. Гідденсом чи Д. Юмом у тій частині, де йдеться про «рутинний» і «неусвідомлений» характер практики, оскільки вважаємо, що соціальною практикою можна назвати і свідому, не обов'язково рутинну соціальну дію (маємо на увазі дію у широкому розумінні, а не так званий «одичний акт»), яка періодично повторюється. Практику ми позиціонуємо на тому ж рівні, що й діяльність та поведінку, проте розрізняємо від останніх (що також є сукупностями соціальних дій) власне за «стійким характером».

Практики тісно пов'язані з поняттям *габітуса*, розробленим П. Бурдье для кращого їхнього розуміння та вивчення. Габітусом (*habitus* – лат. властивість, стан, положення) є система диспозицій сприйняття, оцінювання і дії, яка структурує практики агентів. Якщо *позиції* – це реальне положення індивіда у соціальному просторі, то *диспозиціями* тут слугують його уявлення про це положення, а також схильність його до поведінкового акту, дії, вчинку, і їхні послідовності, або усвідомлена готовність до оцінювання ситуації, до поведінки, обумовленої попереднім досвідом [67, с. 333–335; 321]. За словами П. Бурдье, «практики не можна виводити ні з наявних в даний час умов, які, як може здатися, породжують дані практики, ні з минулих умов, які спродукували габітус – стійкий принцип їх продукування... зрозуміти, що є габітус, можна тільки при умові співвіднесення соціальних умов, в яких він формувався (відтворюючи при цьому умови свого формування) з соціальними умовами, в яких він був “приведений в дію”» [36, с. 3]. Габітус містить у собі зв'язок між тими соціальними умовами, інтеріоризацією яких він є, та тими, в контексті яких він продукує практики, а також обмежує суб'єктивні прагнення індивіда, задає межі, в яких він творить свої вчинки та відтворює рутинні «непроблематичні» дії (практики, в розумінні П. Бурдье) [321].

Габітус Н. Отрешко описує як «певну соціальну інтуїцію, під впливом якої створюються практичні схеми дії індивіда». Габітус зумовлений як колективною, так і особою історією і прив'язаний до певної соціальної позиції у певному соціальному просторі. Вона ж визначає поняття габітуса як «індивідуального інформаційного фільтру, що задає інерцію повсякденних дій» (вони залишаються в межах уже закладеної програми), тим самим гарантуючи сталість практики [194, с. 197–198]. А І. Патова вводить поняття *габітусного проекту/стратегії* (ГПС), яке передбачає, що габітус є способом «вписування» індивіда не тільки в соціальне теперішнє, а й у соціальне майбутнє, а його протективність, як і актуальність є соціально детермінованими, тобто вкоріненими в соціальному минулому самого індивіда, його сім'ї. Якщо у теперішньому ГПС проявляється у наборі конкретних практик, то стосовно майбутнього він є лише фабулою, що організовує життя і здатна

здійснюватися у найрізноманітніших формах відповідно до змін соціального середовища. Автор поняття ГПС наводить таке співвідношення його складових: *проект* (батьківський прект) – починає формуватися ще до народження дитини і походить від соціального минулого сім'ї; він задає основні життєві смисли і цілі, дає людині певне уявлення про його/її Я; *стратегія* (життєвий сценарій) – формується самим індивідом як план досягнення/уникнення цілей, поставлених батьками, і як спосіб підтвердження/спростування образу Я, що його нав'язують батьки; *габітус* виробляється в практиках повсякденності як тілесно-ментальний навик і є інкорпорованою історією втілення перших двох складових у поведінці індивіда [116, с. 162–214]. З цієї точки зору важливо зазначити, що ідентичність з її структурою ми розглядаємо у тому числі і як частину габітуса, що певним чином зумовлюється попередніми діями та практиками і впливає на наступні. Ідентичність з її структурою ми розглядаємо як таку, що певним чином зумовлена попередніми діями та практиками і впливає на наступні. Зазначимо, що у нашій праці здебільшого спираємось на ідеї М. Гайдеггера (М. Heidegger), що стосуються розкриваючого характеру практик стосовно ідентичностей. Ці ідентичності знаходять відображення у практиках (впливають на практики чи базуються на них), які значною мірою залежать від культури суспільства [43].

Далі говоритимемо про центральну категорію цього підрозділу – ідентичність, умови її формування, структуру, взаємозв'язок з цінностями, дією та практикою. За визначенням С. П. Гантінгтона, *ідентичністю* є індивідуальне або групове відчуття себе, продукт самосвідомості, який передбачає, що «я» або «ми», як одиниця, володіємо певними відмінними якостями, що відрізняють «мене» від «тебе» і «нас» від «вас». Дитина може від народження мати певні елементи ідентичності (ім'я, стать, походження, громадянство), проте вони не стануть частиною його/її ідентичності, доки ця дитина не усвідомить їх і не стане визначати себе відповідно до них [433, с. 21]. Ідентичність розглядають як визначання людьми того, ким вони є, і порівняння себе з іншими, отож завжди пов'язана з подібністю (*sameness*) та відмінністю (*difference*); класичний приклад – якщо ти британець, то ти подібний на інших британців, та відмінний від не-британців [337, с. 171; 408, с. 119]. Ідентичність визначають також через поняття самості (*self*). За Е. Гідденсом, ідентичність не є характерною рисою чи набором рис, притаманних індивіду, вона є самістю, яку індивід розуміє та інтерпретує рефлексивно в термінах своєї біографії [303, с. 14].

Дж. Г. Мід розглядає самість у двох вимірах – «Я» (*I*), що є пережитим, внутрішнім, суб'єктивним, креативним, переконливим, неосяжним, те, що відрізняє людину від загальноприйнятих стандартів і трансформує їх певним чином в її індивідуальність, та «Мене» (*me*), що є більш пізнаним, зовнішнім, визначеним та соціальним, те, що бачать в людині інші. Автор підкреслює, що необхідною умовою виникнення ідентичності (у нього *self*) є специфічна людська комунікація, що полягає у прийнятті ролі іншого – індивід

усвідомлює власну ідентичність лише тоді, коли дивиться на себе очима іншого [3, с. 27–37; 508, с. 288]. Між «Я» та «Мене» йде постійний діалог, узгодження між внутрішніми та зовнішніми світами самості, яке можна назвати «внутрішньо-зовнішньою діалектикою» [543, с. 2].

У межах соціокультурного підходу І. Семененко наводить таке визначення соціокультурної ідентичності: «сукупність уявлень людини про себе і своє становище в суспільстві, а також пов'язаних з цими уявленнями відчуттів, оцінок і намірів, які формуються на основі ототожнення себе з певними культурними моделями²⁴ і рольовими функціями, з соціальними інститутами і відносинами»; це поняття, яке синтезує культурні моделі та їхню проекцію на соціальні відносини [251, с. 9].

Не ставлячи собі за мету детально розписувати способи вивчення цього феномену в різних наукових парадигмах та підходах (див. [312]), зазначимо, що ми розглядаємо ідентичність як переважно соціокультурне, внутрішньо-особистісне утворення, базоване на певних цінностях – стрижнях культури, роль якої у сучасному світі стало зростає [312, с. 40–41]. У широкому розумінні ми визначаємо **ідентичність** як *внутрішнє відчуття приналежності до визначеної соціокультурної спільноти певного виду, переважно визнане іншими представниками цієї спільноти, вкорінене у подібності до них та одночасній відмінності від представників іншої соціокультурної спільноти такого ж виду*. Ідентичність є складним соціокультурним феноменом, в якому вирізняються особистісні, соціальні та культурні аспекти. Культурна складова є паритетною або навіть провідною в умовах постіндустріальних суспільств та глобалізації. Крім того, посилюється особиста складова, отожд ідентичність дедалі більше уприватнюється і окультурюється. А оскільки міграція відбувається переважно до більш розвинених чи постіндустріальних країн (або складних соціокультурних систем), то можна припустити, що зміни ідентичності мігрантів (передусім за довготривалої міграції) зможуть проілюструвати наведені тенденції.

У традиційному суспільстві ідентичність загалом не була проблемою, оскільки не знала ні кризи, ні змін. Серед ідентичностей переважали групові/колективні соціальні ідентичності, оскільки соціальний простір був панівним у суспільстві цього гатунку. Проблематизується ідентичність в індустріальному суспільстві. Її індивідуальний різновид починає переважати над груповим; незважаючи на поступове усамостійнення культури і творення культурних просторів, у тому невеликому наборі ідентичностей, притаманному людині у добу індустріалізму, все ще домінує соціальне. У постіндустріальному суспільстві відбувається радикальна проблематизація ідентичності. Це зумовлено передусім впливами глобалізації, які кардинально змінили контекст, зміст і характер процесів ідентифікації, їхню конфігурацію. Це

²⁴ Культурна модель — стійкі культурні стереотипи, які хоч і можуть змінюватися залежно від соціального середовища, проте залишаються достатньо однорідними і взаємодоповнюючими, що дозволяє виділяти окремі їх типи [144, с. 156].

дало привід окремим дослідникам твердити, що глобалізація і криза ідентичності взаємовизначаються [320, с. 69]. Своєю чергою, М. Кастелс (M. Castells) вважає ідентичність та глобалізацію «двома символами сучасності, силами, що структурують шойно народжуваний новий світ» (цит. за: [171, с. 14]).

Зменшення питомої ваги соціальності, втрата глибокої соціальної вкоріненості та формування соціокультурної реальності істотно змінили зміст і перебіг ідентифікацій. Якщо раніше ідентичність була наслідком впливу передусім соціальних структур та інститутів, то тепер вона, по-перше, сама виявляється дедалі більше здатною структурувати цілий світ, а, по-друге, дедалі частіше утворюється під впливом культурних чинників. За висловом З. Баумана (Z. Bauman), із глобального прядива виділяються культурні символи й тчуться різноманітні ідентичності (цит. за: [26, с. 102]). Ці ідентичності тепер також мають здатність розширюватися і звужуватися. У зв'язку з цим С. Гантінгтон зазначає, що завдяки досягненням техніки люди суттєво частіше взаємодіють із представниками різних культур та цивілізацій і водночас можуть ідентифікувати себе з тими, хто перебуває далеко від них, однак належить до схожих мовних, релігійних та культурних груп (як-от мігранти). Як наслідок, з'являється широка наднаціональна ідентичність [433, с. 13–15].

Трикомпонентна структура сучасних ідентичностей (соціально-культурне-особистісне), як індивідуальних, так і групових, зазнає модифікацій загалом у напрямі посилення індивідуальної та культурної складових, з одного боку, та втрати колишньої сили соціальною складовою, що є віддзеркаленням об'єктивних глобальних трансформацій і процесів глокалізації, – з іншого. Особистість стає суб'єктом ідентифікаційного вибору та привласнення ідентичностей. Зростає рефлексивність ідентичностей і шляхів їхнього набуття та зміни. Як зазначає І. Семененко, відбувається і конструювання нових ідентичностей, не знаних у минулому, і посилення первинних, примордальних ідентичностей, або сталих елементів традиціоналістських культурних моделей [252]; «замість монолітної, гомогенної в ціннісному відношенні культури ... виникає велика кількість співіснуючих один з одним культурно-ціннісних світів» [19, с. 73], що сприяє появі різноманітних неоднозначностей в ідентичності.

За будь-яких суттєвих змін, які відбуваються в житті людини (наприклад, втрата або зміна роботи, соціального, матеріального статусу, перехід до іншої вікової категорії, вступ у «змішаний» шлюб або зміна місця проживання, тобто міграція), людина може переживати «кризу ідентичності» (вперше поняття ввів Е. Еріксон (E. Erikson)) – плутанину, нерозуміння власної ролі в житті, стан сумнівів стосовно бажання жити відповідно до очікувань інших і невпевненості стосовно того, якою людиною бути, якщо ці очікування не справджуються [396, с. 15–22]. На думку І. Гоффмана, для того, щоб уникнути «руйнування ідентичності» внаслідок такої кризи, людина повинна пройти стадію «охладження» – процесу підготовки до змін ідентичності, пом'якшення відчуття приналежності [3, с. 187–246]. В рамках соціо-

логічних теорій глобалізації З. Бауман пише, що в умовах модерну завданням людини є «стати тим, ким ти є», а у сучасному глобалізованому світі криза ідентичності вже не унікальне явище; людина постійно переживає її стосовно різних ідентичностей, оскільки вже не сприймає останні як щось «навіки дане», як це було в традиційних та, певною мірою, у модерних суспільствах. Питанням для людини зараз стає навіть не те, як набути обрану ідентичність і домогтись її визнання іншими, а яку саме ідентичність обрати [24]. Тобто людина перебуває у стані постійного пошуку певного набору ідентичностей і його зміни, коли він перестає їй відповідати. Таку сучасну модель конструювання ідентичності П. Томпсон (P. Thompson) називає «експериментом з розмаїтістю» (*repetition with a difference*) [553]. В контексті міграції як прояву глобалізації про такі нові ідентичності С. Гол (S. Hall) каже, що вони більше не є «вкоріненими», а залежать від того, «чого ми прагнемо і куди рухаємось» [427, с. 4–5]. Проте ми вважаємо, що навіть коли структура ідентичності знаходиться в русі, все ж можна на якийсь час зафіксувати її у певному стані, коли вона не обов'язково буде визначеною і однозначною. Ми виокремлюємо чотири види неоднозначних ідентичностей (рис. 3.2.1); тут маємо на увазі ідентичності-складові, а не власне інтегральну соціокультурну ідентичність.

Отже, змінною є ідентичність, яка має одну складову (А), що може легко змінюватись іншою (В); коли А стає «некомфортальною», її можна «придбати як новий одяг на новий сезон», а згодом знову змінити [449, с. 1–2]. Наприклад, мовна ідентичність

Рис. 3.2.1. Види неоднозначних ідентичностей

може змінитись зі зміною мовного регіону проживання чи кола спілкування, де прийнято вживати певну мову. Амбівалентна ж ідентичність є передумовою відчуття «приналежності ні до чого»; вона відображає стан вагань між А, В чи чимось іншим. Прикладом слугують нащадки іммігрантів: вони часто не відчувають приналежності ні до культури предків, ні до культури приймаючого суспільства, позиціонують себе посередниками між ними і водночас ведуть пошуки нових культурних ідентитетів [456, с. 36–37, 94–95]. Термін «множинна» часто вживають стосовно інтегральної ідентичності, що означає очевидну для нас наявність у ній різних складових [508, с. 288]. Стосовно певного виду ідентичності, множинною називають таку, що складається з двох (А та В) або більше окремих, автономних ідентичностей одного виду. Людина з такою ідентичністю знаходиться у стані постійного вибору [365, с. 95]. Можна, наприклад, жити в одному регіоні, а працювати в іншому і при цьому мати дві повноцінні відповідні регіональні ідентичності.

На відміну від множинної, *фрагментована* ідентичність означає наявність елементів різних ідентичностей (A + B) одного виду в межах однієї ідентичності (її ще називають подвійною, багатоповерховою) [41]. Маючи, до прикладу, батьків різного етнічного походження, можна конструювати свою етнічну ідентичність як суму елементів цих ідентичностей батьків.

У структурі ідентичності за тривалістю та механізмом формування розрізняють ідентичності ситуативні (соціальні, політичні), примордіальні (расові, гендерні) та традиційні, довготривалі (етнічні, релігійні). У першому випадку превалюють свідомі, раціональні фактори, в другому – природні, а в третьому – переважно сила історичної інерції [184, с. 33]. Далі ми виокремимо складові ідентичності та, згодом, зазначимо їхню пріоритетну сферу існування (соціальну, культурну чи особистісну), тобто класифікуватимемо їх [238]. Отже, наша модель інтегральної ідентичності налічує дванадцять базових та деякі не-базові ідентичності.

Інтегральна ідентичність²⁵ ми розглядаємо як *ієрархічно впорядковану соціокультурну за характером сукупність дванадцяти базових та деяких інших (залежно від обставин) не-базових наявних у людини ідентичностей-складових, кожна з яких має свою «пріоритетну» (підкреслимо, не «ексклюзивну») сферу існування (соціальну, культурну чи особистісну). Сфери визначають за типом спільноти, ідентифікація з якою є передумовою виникнення відповідних ідентичностей-складових. До базових, переважно соціальних, ідентичностей-складових відносимо національну/громадянську (N), регіональну (L), політичну (P), професійну/посадову (O), класову/майнову (C); до базових, переважно культурних, – етнічну (E), мовну (T), релігійну/конфесійну (R), культурну (у вузькому розумінні) (U); до базових, переважно особистісних, – гендерну (G) та вікову (A). Крім того, у такій ідентичності-складовій, як сімейна (F), визначаємо дві пріоритетні сфери існування: особисту та соціальну. Стосовно міграційної (M) ідентичності-складової як не-базової ми не визначаємо, що саме у ній є пріоритетнішим: соціальне чи культурне, оскільки мігранти – транснаціональна група, що об'єднує представників різних як соціальних, так і культурних утворень, і на цій основі створює нову соціокультурну спільноту (див. табл. 3.1.1).*

Традиційно вважають, що нація – це спільнота, що складається з різних класів, має спільне відчуття народності, ідентичності, солідарності та інтересів, а також має своє коріння в етнічній ідентичності та спільному історичному досвіді (реальному чи уявному); її основна політична ціль полягає у наявності певної держави на визначеній в картографічних межах території [304, с. 397; 449, с. 4–5]. **Національна** (або геополітична) **ідентичність** передбачає ідентифікацію з цією спільнотою. У деяких випадках (наприклад, у Чехії) вона передбачає ще й дану країну як обов'язкове місце постійного

²⁵ Термін запозичено в А. Ручки [265, с. 38], у нашому розумінні — *ієрархічно впорядкована сукупність усіх, базових та не-базових, наявних у людини ідентичностей.*

проживання [134, с. 104–105]. Національну ідентичність часто вважають «нав'язною» правлячими елітами через різні форми медіа (освіта, література, церемоніальні практики тощо), які нерідко відштовхуються від наявності «спільного ворога» [157, с. 234–251]. Така модель національної ідентичності притаманна, наприклад, Німеччині. Водночас у державах, які історично (Великобританія) чи через масову міжнародну міграцію (США, Канада, Австралія) об'єднують різні етноси в основі національної ідентичності, немає спільної етнічності та культури. Тут залишається спільність історичного досвіду чи просто інтересів, цінностей, державної території, громадянства. У випадку ж іммігрантських держав виглядає доречнішим говорити про підміну національної ідентичності *державною (громадянською)*, що не обов'язково передбачає єдність культури, історії, ціннісних орієнтацій, а тільки спільність прав, привілеїв, обов'язків стосовно певної держави та відчуття приналежності до неї [307, с. 49–51; 359, с. 81–83; 455, с. 101–103]. Отже, поняття нації та національної ідентичності у сучасному світі зазнають часткових змін і не є однозначними. Якщо у першому випадку (традиційно) національна/громадянська ідентичність вкорінена в одній конкретній групі, то у другому – вона притаманна різним (у тому числі етнічним) групам. Саме з позицій близькості до громадянської ідентичності розглядаємо ідентичність національну у цьому дослідженні.

Етнічною ідентичністю називають відчуття належності до певної етнічної спільноти, однаковості з іншими її членами через спільну історичну пам'ять, спогади про спільних предків, емоційні зв'язки з Батьківщиною, спільність основних компонентів культури, традицій. Часто до важливих чинників формування та підтримання етнічної ідентичності зачисляють спільність мови, релігії, раси, фенотипу (сукупності всіх зовнішніх і внутрішніх ознак і якостей особи, притаманних їй на певному етапі розвитку; термін походить з генетики, його використовують разом із концепцією генотипу, щоб розрізнити спадковість організму від того, що утворюється в процесі її реалізації), [265, с. 209; 267, с. 140]. В етнічній ідентичності вирізняють етнічність (радіше емоційне, ніж фактичне відчуття приналежності до етнічної спільноти) та фактичну приналежність, що передбачає певну спільну діяльність [456, с. 12–13]. Як пише Г. Дж. Ганс, етнічною ідентичністю називають як поверхневу її форму (передбачає лише самоназву чи самоідентифікацію), так і глибоку (передбачає посилену етнічність та дії, пов'язані з нею) і схиляється до того, що правильним є тільки друге [405, с. 882]. Проте ми вважаємо, що допустимою є і перша форма, насамперед коли йдеться про альтернативу амбівалентності чи про елемент множинної етнічної ідентичності, які часто простежують, зокрема, у міжнародних мігрантів. Стосовно тих же іммігрантів, то часто зі зміною поколінь в ієрархічному протистоянні національної та етнічної ідентичностей гору поступово бере остання. Проте це стосується ідентичностей країни еміграції; Б. Ажнюк наводить приклад українських іммігрантів, перше покоління яких вважає себе українцями (і

стосовно нації у тому числі), а друге – також українцями, проте вже тільки стосовно етносу [7, с. 137].

Регіональну ідентичність М. Крилов означає як «системну сукупність культурних відносин, пов'язаних з поняттям «мала батьківщина», основними компонентами якої є власне географічний регіон та місцевий патріотизм [140]. Проте ми вважаємо, що регіональна ідентичність містить не тільки певні географічні та культурні аспекти, а також і соціальні (це, зокрема, стосується регіональної політичної чи громадської діяльності); це наслідок ідентифікації себе з певним специфічним соціокультурним середовищем, поміченим у більші чи менші географічно-адміністративні рамки. В регіональній ідентичності вирізняють *ексклюзивну* та *двоюку* форми, перша з яких передбачає ідентифікацію лише з якимось одним регіоном (селом, містом, областю, країною, континентом), а друга – ідентифікацію з двома такими регіонами одночасно, наприклад, з містом та країною [181]. Проте регіонів, з якими ідентифікує себе певна людина, може бути і більше. Крім того, в умовах, коли людина покидає свій населений пункт, з віддаленням від нього регіон її ідентифікації свідомо укрупнюється. Якщо в стабільних суспільствах національна ідентичність традиційно сильніша, ніж регіональна, то в умовах кризи першої саме друга складає їй гідну конкуренцію в ієрархічній системі, що може ставити під загрозу єдність держави [141].

Окремим різновидом регіональної ідентичності в сучасній Європі є європейська ідентичність, хоча її ще відносять і до політичної, у чому і полягає її специфіка. Як регіональна вона є конкуренткою національним та етнічним ідентичностям і покладається, зокрема, на такі компоненти, як подібність соціальних, культурних середовищ, історичних спогадів [360, с. 145–154]. Прихильники ж її політичності називають все це лише «міфом про культурну гомогенність Європи», а європейська ідентичність для них постає лише політичним проектом в межах євроінтеграційного процесу, що базується на спільності новітньої історії, адміністративно-політичного правління, правових норм, політичних та ідеологічних переконань, культурних норм і цінностей, економічної теорії і практики та географічного простору [384, с. 135–153; 484, с. 78–80]. Ми ж схилиємось до такої думки: ідентифікуючи себе європейцем, людина частково спирається як на перший, так і на другий набір компонентів європейської ідентичності.

Мовна ідентичність є наслідком ідентифікації з певною мовною спільнотою. Якщо мова, з якою себе ідентифікує людина, історично належить етносу, з яким вона себе ідентифікує, то мовна ідентичність для неї слугує однією з основ етнічної ідентичності [473, с. 244]. Проте їх не варто ототожнювати, оскільки часто ці дві ідентичності не співпадають (наприклад, у випадку російськомовних українців). Зокрема, Б. Ажнюк співвідносить мовну та національну ідентичності. Він пише, що на відміну від часом аморфного і хисткого поняття національної ідентичності – свого роду «щоденного плебісциту» – мова, завдяки її інерційності, є більш стійкою та не може бути

«предметом оперативного вибору», і наводить приклад «композитної» назви національної ідентичності «американських українців», мовна ідентичність в яких, зазвичай, є однокомпонентною (наприклад, українська) [7, с. 136]. Американські дослідники Р. Альба (R. Alba), Дж. Логан (J. Logan) та Б. Сталтс (B. Stults) вирізняють низку «мовних чинників на вибір», що впливають на формування мовної ідентичності: 1) рідна мова (історично належить етносу, з яким ідентифікує себе людина і обидвоє її батьків); 2) мова, якою користуються вдома; при змішаних шлюбах: 3) рідна мова чоловіка/жінки; 4) рідна мова кожного з батьків; 5) проживання в певному «мовному регіоні»; 6) задіяність в так званій «етнічній економіці», де поширена певна мова; 7) мова, якою спілкуються друзі; 8) мова освіти; 9) державна мова країни проживання [341]. До цього переліку ми додаємо ще два пункти: 10) мова, поширена в певній культурній чи соціальній групі, ідентифікація з якою є пріоритетнішою, ніж власне мовна; 11) мова, ідентифікація з якою і користування якою підвищує економічний чи соціальний статус. Мовна ідентичність кожної людини може визначатися або одним, або декількома такими чинниками, а ієрархія їхнього впливу у кожного своя.

Головним маркером наявності *релігійної ідентичності* є віра в Бога (чи інші надприродні сили). Якщо людина виявляє в себе таку ідентичність, то далі йде релігійне, а згодом – і *конфесійне* самовизначення: освоєння догм певної релігії та включення до певної системи релігійних відносин, ототожнення себе з певною релігійною, конфесійною спільнотою. Зазначимо, що А. Ручка за практиками виокремлює сім ступенів того, наскільки релігійна ідентичність є глибокою чи поверхневою: 1) глибоко віруюча людина (виконує церковні догмати, соціальна поведінка співпадає зі стереотипною поведінкою релігійної ідентичності); 2) віруюча людина (намагається поводитись як глибоко віруюча людина, проте інші ідентичності часто заважають); 3) церковно-віруючий (радіше ідентифікує себе з церквою і найважливішим вважає дотримання обрядової частини церковних обов'язків); 4) віруючий відповідно до родинних цінностей (несвідомо наслідує дотримання догм релігійної ідентичності, засвоєних в процесі первинної соціалізації); 5) віруючий – тому що вірять усі (називає себе віруючим, проте не усвідомлює релігійних норм і цінностей, поводить відповідно до стереотипів «моди на релігію»); 6) байдужий (поводиться здебільшого відповідно до релігійних норм, але сам не порівнює свою поведінку з ними, не цікавиться релігійним життям, «перебуває поруч з релігійними ідентичностями»); 7) атеїст (не вірить в Бога чи в якесь інше сакральне начало і не має відповідних практик) [265, с. 290–313]. Ми ж вважаємо, що «атеїст» – це не релігійна ідентичність; це радше її відсутність. У кожному суспільстві серед віруючих можна вирізнити традиційних віруючих, віруючих нетрадиційних нових релігій, іншівірців (віруючих тих релігій, що є традиційними для інших суспільств) та екуменістів – космополітів, представників напряду, що намагається об'єднати всі релігії.

Культурною (у вузькому розумінні) ідентичністю ми називаємо таку, що стає результатом ідентифікації з певною локальною чи глобально соціокультурною спільнотою, яка дотримується певних цінностей, способу життя і пов'язаних із ними норм і практик, що вони є закоріненими, зазвичай, у регіональній, релігійній, етнічній, національній/громадянській і навіть професійно-посадовій, класово-майновій чи сімейній приналежності. Проте її не варто ототожнювати з відповідними ідентичностями. Друге чи наступні покоління іммігрантів, наприклад, можуть вже не мати певних ідентичностей, що їх мали їхні предки, проте залишаються відданими відповідним обрядам та звичаям [405, с. 882]. Інший приклад – запозичення звичаїв певної спільноти і водночас відсутність ідентифікації з нею. Люди можуть вважати себе україномовними українцями, проте відвідувати російську церкву – УПЦ(МП), де Служби відправляють російською мовою, чи водити дітей до польської школи або зараховувати себе до галичан, однак дотримуватись обрядів гуцульського весілля – і все це тому, що «так робили предки» чи «так прийнято, такі в нас традиції». Це приклад *інерційної* обрядово-звичасвої ідентичності. Іншим різновидом назвемо *модну* обрядово-звичасву ідентичність: можна бути тим же українцем, греко-католиком, що постійно проживає, наприклад, у Львові, і водночас мати за звичай святкувати «Хеллоувін», відвідувати гурток східних танців чи їсти суші, не маючи при цьому елементів «американської», «японської» чи, приміром, «турецької» етнічної/національної ідентичності. Мірою глобалізованості суспільства зростає фрагментованість ідентичності такого виду.

Політичну ідентичність можна визначити як результат ідентифікації з певною політичною ідеологією, яка знаходиться між «крайньою правою» та «крайньою лівою». Крім останніх двох вирізняють ще «поміркувану праву», «правоцентристську», «центристську», «лівоцентристську» та «поміркувану ліву». Проте у багатьох політичних сил «ліві» і «праві» погляди є змішаними або часто не відповідають їхньому самопозиціонуванню [265, с. 229–240]. Отож можна говорити про політичну ідентичність як наслідок ідентифікації не тільки з певною ідеологією, але й з конкретною політичною партією чи навіть її лідером. Існує кілька рівнів політичної ідентичності, що втілюються в різних практиках, наприклад, людина: 1) поділяє погляди політичної сили чи її ідеологію; 2) підтримує політичну силу на виборах, агітує за неї; 3) є членом політичної партії, блоку, руху; 4) є одним з керівників, засновників чи ідеологів політичної сили.

У деяких ситуаціях відповідником **професійної/посадової ідентичності** можна вважати так звану «окупаційну» (*occupational*) ідентичність, проте ми свідомо вводимо композитну назву, оскільки ця ідентичність часто буває саме такою. Отже, професійно-посадова ідентичність є наслідком ідентифікації зі здобутою в результаті освіти професією та із виконуваною роботою чи посадою, яку людина обіймає. Ці два компоненти в ідеалі співпадають: людина, що здобула, до прикладу, фах банкіра, працює банкіром та іденти-

фікує себе зі спільнотою банкірів (фінансистів). Однак у нестабільних суспільствах люди часто працюють там, де знайдуть роботу, а не за фахом. Це ж стосується і, наприклад, мігрантів, що часто змінюють вид діяльності, змінюючи місце проживання. Як пишуть С. Макеєв, С. Оксамитна і Е. Швачко, у кризових ситуаціях з'являється «феномен масової деідентифікації», коли люди втрачають переконливі критерії ідентифікації з професією та місцем роботи, а втрату можливості кар'єрного просування вважають «девальвацією кар'єрної ідентичності» [165, с. 100–101]. Ми ж дивимось на таку ситуацію оптимістичніше. Якщо, наприклад, людина здобула фах археолога (чи пропрацювала якийсь час археологом), однак через певні обставини працює бухгалтером, то вона ідентифікує себе як археолог-бухгалтер чи бухгалтер-археолог; таких складових її професійно-посадової ідентичності може бути більше. Ідентичність змінюється або стає фрагментованою, множинною чи амбівалентною, внаслідок чого може навіть посунутись униз ієрархічною драбиною, проте вона не зникає.

Наступною розглянемо *класову/майнову ідентичність*. Класовою ідентичністю переважно називають усвідомлення представниками класу своєї приналежності до нього. Щодо цього виокремлюють суб'єктивну та об'єктивну приналежність, перша з яких є уявленням людини про приналежність до конкретного класу, власне класовою ідентичністю, а друга – об'єктивною, реальною приналежністю [372]. Суб'єктами визначення класів у суспільстві є владні структури, науковці і пересічні громадяни, що визначають своє місце у класовій ієрархії. В радянській традиції назви класам давали за родом занять (службовець, селянин, робітник), тоді як у західних суспільствах поширеними є порівняльні назви (вищий, середній, нижчий). Сучасні українські дослідники здебільшого пропонують змішану модель найменування класів, в якій присутні обидві традиції. Вони також приділяють дедалі більше уваги до такого ідентитету, як «середній клас» [35; 191]. Ми ж схильні розглядати *клас* як спільноту, якій притаманний певний майновий і відповідний соціальний статус, і виключаємо професійну складову, оскільки часто, особливо в сучасному суспільстві, ієрархії цих статусів і професій достатньо різняться. Скажімо, професія викладача, на відміну від, наприклад, будівельника чи перукаря, посідає високе місце у професійній ієрархії, чого не скажеш про матеріальний статус представників цієї професії: тут ситуація буває навіть протилежною. Пропонуємо класово-майнову ієрархію, що скидається на властиву західним суспільствам: 1) *елітний* та 2) *вищий* класи (або *вищий клас*), 3) *вищий середній*, 4) *середній* і 5) *нижчий середній* класи (або *середній клас*), 6) *нижчий* та 7) *клас злиднених* (або *нижчий клас*).

Перед тим, як говорити про *гендерну ідентичність*, вважаємо за доречне показати різницю гендера і статі. *Стать* – це поняття, що означає ті анатомо-біологічні особливості людей, на основі яких людей визначають як чоловіків або жінок; вживають тільки стосовно характеристик і поведінки, які впливають безпосередньо з біологічних відмінностей між чоловіками

і жінками. *Гендер* же означає соціальну стать людини, на відміну від біологічної; соціально-рольовий статус, який визначає соціальні можливості кожної статі в освіті, професійній діяльності, доступі до влади, в сімейних ролях і репродуктивній поведінці та в інших сферах життєдіяльності [317]. Термін «гендер» стосується соціального конструювання фемінності та маскулінності, тобто тих соціально-культурних утворень, що виникають на основі статі і відображають існування в певному суспільстві двох соціально і культурно відмінних груп [165, с. 93–94]. Гендерна ідентичність є наслідком ідентифікації з однією із цих груп. Проте гендерна ідентичність не завжди є однозначною і такою, що збігається зі статтю. Це стосується, передусім, таких категорій людей, як, наприклад, транссексуали, трансвестити чи гермафродити (в останніх навіть стать невизначена). Окремо постає питання гендерної ідентичності для такої групи, як гомосексуали, що не будують її на статевих ознаках; для них це скоріше лише внутрішнє відчуття приналежності. Автор Дж. П. Гудвін (J. P. Goodwin) детально описує відмінні ознаки, способи поведінки, що дають змогу представникам цієї сексуальної орієнтації розпізнавати один одного і, відповідно, поводитись по-іншому у такій групі; передусім це стосується сфери інтимних стосунків [416, с. 158–170]. У цьому контексті можна говорити про окрему гомосексуальну ідентичність як різновид множинної гендерної ідентичності.

Гендерна ідентичність тісно пов'язана з *сімейною ідентичністю*, особливо коли це стосується *внутрішнього* виміру останньої. У такому вимірі сімейна ідентичність постає як результат ідентифікації зі зразками виконання певних сімейних ролей, як-от чоловіка/дружини, батька/матері, сина/дочки, брата/сестри. Ці зразки передаються як через виховання, так і через освіту, ЗМІ, рекламу, через культуру загалом, і, відповідно, не є однаковими для кожного суспільства. Зразком виконання ролі дружини, до прикладу, у східних суспільствах є цілковите підпорядкування чоловікові, у західних – рівноправне партнерське співіснування [28; 406, с. 151–166]. Ми не випадково навели цей приклад, адже тут присутня і гендерна ідентичність. Передусім вирізняється цей вид гендерно-сімейної ідентичності, коли людина потрапляє в інокультурне середовище (наприклад, внаслідок міграції) з іншими зразками виконання зазначених ролей. У цьому випадку така комбінована гендерно-сімейна ідентичність походить корінням із етнічної/релігійної [473, с. 242–243]. *Зовнішнім* же виміром сімейної ідентичності ми називаємо сімейну ідентичність, що є результатом ідентифікації з певною соціальною спільнотою, якою і є сім'я безвідносно до виконуваних сімейних ролей. З огляду на двовимірність сімейної ідентичності пріоритетними сферами її існування ми визначаємо як особистісну, так і соціальну. Зазначимо, що дослідження сімейних ролей, їхньої сталості чи змін під впливом, зокрема, міжнародної міграції присвячено цілий наступний розділ нашого дослідження.

Вікова ідентичність є наслідком ідентифікації з певною «віковою групою» і не обов'язково відповідає фактичному віку людини. В останньому

випадку *вік* – це біологічна характеристика (як стать, наприклад), а в першому – *вік*, як пише Г. Ота (H. Ota) з колегами, – це соціальний маркер (як і гендер). Ідентифікація з певною віковою групою передбачає прийняття певних норм, цінностей, стереотипів, преференцій, проявів вікової дискримінації (ейджизму), що пов'язані з нею і засвоюються, зокрема, через комунікацію [507, с. 33–34]. Кожна людина має свій *біологічний вік*, що має об'єктивний характер, та суб'єктивний вік або *вікову ідентичність*, яка будується під впливом певних чинників та залежить від них. Такими чинниками найчастіше називають власне біологічний вік, зі збільшенням якого вікова ідентичність переважно «молодішає», а також соціальний, економічний та майновий статус і стан здоров'я, з погіршенням яких вікова ідентичність здебільшого «старіє». Крім того, для різних суспільств та ситуацій у них важливими можуть ставати і другорядні чинники, такі як освіта, професія, гендер, раса тощо [358; 576]. Щодо соціальної сфери вікової ідентичності зазначимо, що вона тут не єдина. Іншою є сфера культурна, оскільки (як і у випадку гендерної ідентичності) спільноти певного суб'єктивного віку (і гендеру) формуються у різних суспільствах, з різними культурами, нормами, цінностями, стереотипами та моделями їхнього засвоєння. Незважаючи на це, вікова ідентичність, як і гендерна та сімейна, пріоритетними сферами, на нашу думку, мають особистісну та соціальну.

Окрім базових, у структурі інтегральної ідентичності є й інші ідентичності, притаманні певним групам людей. Ми зосередимось на міграційній ідентичності як на прикладі не-базової ідентичності, оскільки розглядаємо трансформацію інтегральної ідентичності у контексті міжнародної міграції. Двома основними наслідками міжнародної міграції, за словами С. Касла, є виникнення мультикультурних суспільств та транснаціональних ідентичностей [368, с. 3], що іноді супроводжуються відчуттям *«placelessness»* – відсутності прив'язаності до певного місця [181]. Транснаціональні ідентичності виникають унаслідок ідентифікації з транснаціональними спільнотами, що включають мобільні та амбівалентні групи людей (наприклад, мігрантів) та існують одночасно в різних місцях, різних світах, різних культурах, хоча водночас не належать до жодної традиційно визначеної спільноти. Транснаціональними найчастіше бувають спільноти, які базуються на мовній, регіональній, релігійній приналежності та міграційному досвіді. Останній фактор може поєднуватися з іншими: наприклад, Р. Чичак-Чанд (R. Čičak-Chand) пише: якщо перші покоління мусульманських іммігрантів у Великій Британії мають доволі сильну ідентифікацію з транснаціональною общиною мігрантів, то зі зміною поколінь спостерігається посилення ідентифікації з іншою транснаціональною спільнотою – мусульманською. Тому наступні покоління відкидають вузький культурний аспект релігії батьків і ведуть пошуки «справжнього ісламу» [122; 265, с. 68–69; 315].

Щодо власне *міграційної ідентичності*, то вона є наслідком ідентифікації не з суспільством еміграції чи імміграції, а з мігрантами загалом, тобто

з певною уявною чи реальною спільнотою мігрантів. Прикладом таких спільнот можуть бути іммігрантські спілки та організації, що представляють певні інтереси та організацію самопомоги; спеціальні мережі співпраці; культурні асоціації; спортивні і розважальні клуби, і можуть впливати як на вибір друзів чи партнерів, так і на формування ідентичностей інших видів [433, с. 13–15; 535, с. 2–4]. Зазначимо, що поняття «міграційної ідентичності» у зазначеному аспекті ми відрізняємо від поняття «ідентичності мігрантів»; останнє є поняттям значно ширшим і представляє інтегральну ідентичність представників цієї групи.

Отже, як бачимо, кожна людина має багато різних ідентичностей (зокрема, перелічених вище), що існують в ієрархічному порядку відповідно до їхнього внеску у побудову інтегральної ідентичності. Проте це не заважає людині відчувати себе єдиним цілим, оскільки найхарактерніші ідентичності покликані забезпечувати узгоджений, послідовний та цілісний стиль поведінки та вибір пріоритетів [408, с. 119–120]. Подібно до самих ідентичностей, їхню ієрархію в сучасному світі розглядають радше як ситуативну, динамічну чи контекстуально-лабільну – таку, що змінюється залежно від обставин, у які потрапляє людина: одні її складові актуалізуються, інші губляться у «хвості», одні зникають, інші з'являються [74; 265, с. 38–39; 433, с. 22–24].

Як уже зазначено, міграційна ідентичність не є власне всією ідентичністю мігранта, а лише її складовою. Міжнародна міграція впливає на існуючі ідентичності та створює нові (як-от міграційна). Це стосується передусім самих мігрантів, а також населення країн імміграції (особливо актуальними такі зміни є для мешканців прикордоння, великих мегаполісів та інших регіонів скупчення іммігрантів) і, навіть, представників суспільства еміграції (тут йдеться, насамперед, про сім'ї емігрантів) [328, с. 67; 429, с. 225–247]. Звичайно, найбільш трансформованими внаслідок міграції є ідентичності самих мігрантів; крім того, міграція дає їм змогу «побачити відмінність від інших і за рахунок цього пізнати себе, утвердити унікальність власної ідентичності» [181]. Саме мігранти знаходяться «між двома світами», коли ідентичність (окремі її види) набуває визначених вище форм неоднозначності або ж, навпаки, укріплюється, тобто формуються притаманні мігрантам та їхнім нащадкам так звані «узгоджені» (*negotiating*) ідентичності, що конструюються в процесі суміщення ідентичності, притаманної особі (чи її батькам) до еміграції, та ідентичності, яку особі певним чином нав'язує суспільство/держава імміграції. Такі ідентичності формуються переважно у територіальних, символічних та соціокультурних просторах, які конструюють самі мігранти з метою створення чи захисту чогось свого унікального [406, с. 160; 447, с. 3–6]. Дослідники виділяють ідентичності, які у мігрантів (чи їхніх нащадків) найчастіше зазнають змін або є неоднозначними: це класова/майнова, професійна/посадова, мовна, етнічна, культурна (у вузькому значенні), частково гендерна, регіональна, національна. Стосовно двох останніх, то у випадку недовготривалої міграції вважають, що вони навіть навпаки, посилю-

ються [181; 489]. Натомість, найстабільнішою у контексті мігрантів вважають релігійну і, меншою мірою, – конфесійну ідентичність. Саме до неї, наприклад, апелюють, коли йдеться про так звані «імігрантські погроми» (переважно мусульманського населення) у сучасній Європі. Крім того, посилена релігійна ідентичність у імігрантів часто має свій вплив і на їхню політичну ідентичність, оскільки ця група людей схильна підтримувати політичні сили, які представляють їхні «одновірці» [449, с. 15; 184]. Щодо конфесійної ідентичності, то українські мігранти, до прикладу, маючи на Україні «православну» конфесійну ідентичність, можуть змінити її на «греко/римо-католицьку» внаслідок певних дій чи практик (відвідування католицьких церков за відсутності православних), проте релігійна ідентичність залишиться такою ж: вони і далі вважатимуть себе християнами.

Якщо ж говорити не про окремі ідентичності, а про інтегральні ідентичності імігрантів, то у безлічі їхніх варіантів все ж вирізняють певні групи. Це ідентичності, що «коріняться в історії», коли мігранти, що мають їх, у сумі ідентифікують себе переважно з суспільством еміграції. Протилежними є ідентичності, «націлені на інтеграцію». Мігранти, що їх мають, сукупно ідентифікують себе скоріше з суспільством іміграції. Поміж такими ідентичностями позиціонують також групи ідентичностей, «власники» яких ідентифікують себе частково з обидвома суспільствами одночасно чи не ідентифікують із жодним з них, а також мультикультурні або космополітичні ідентичності – результат ідентифікації з багатьма культурами чи суспільствами або з цілим світом і його «загальною культурою» [12; 473, с. 238–243; 497, с. 80–85]. У формуванні мігрантських інтегральних ідентичностей велике значення має їхня ієрархія, зміна якої і є важливою складовою трансформації ідентичності людини як одного з найважливіших наслідків міграції. Ми пропонуємо структури (ієрархії) інтегральних ідентичностей і використовуємо частково термінологію Н. Лапіна: «ядро» – «периферія» – «хвіст», яку вживають стосовно ієрархії цінностей [154, с. 6–8]. Мова йтиме про інтегральні ідентичності імігрантів, які відповідають певним моделям їхньої соціокультурної адаптації (табл. 3.2.1).

Вивчення змін у соціокультурних ідентичностях (імігрантів у їхньому зв'язку з моделями соціокультурної адаптації дає змогу визначити, за якою саме із моделей адаптуються певні імігранти у певному суспільстві. А це, своєю чергою, відкриває шлях до можливості вироблення відповідних диференційованих політик адаптації (інтеграції) стосовно різноадаптованих спільнот імігрантів, наявних у межах одного приймаючого суспільства, про що йшлося вище. У сучасному світі, за словами З. Баумана, «ідентичність стає призмою, через яку розглядається, оцінюється, вивчається багато важливих характеристик сучасного життя» [24], однією з яких пропонуємо вважати міграцію та, вужче, адаптацію імігрантів.

Зокрема, такі види ідентичностей, як релігійна, етнічна, культурна (у вузькому значенні), мовна, частково національна/громадянська (там, де

вона тісно межує з етнічною) – група ідентичностей, пріоритетною сферою існування яких є культурна – знаходяться, на нашу думку, у «ядрі» соціокультурних ідентичностей мігрантів, адаптованих на практиці за моделями протесту та добровільної сегрегації, за яких елементи власної культури іммігранта є для нього надзвичайно важливими. Частково це «ядро» відповідає і моделі творення діаспор, проте, в силу більшої націленості на інтеграцію в нове суспільство, при цій моделі важливими стають певні ідентичності, пріоритетною сферою існування яких є соціальна (класова/майнова, професійна/посадова, регіональна). Ці ж «соціальні» ідентичності-складові притаманні і для «ядра» моделей сегрегації та асиміляції з тієї ж причини націленості іммігранта на інтеграцію; проте «культурні» ідентичності-складові у цих моделях стають неоднозначними і посуваються вниз ієрархічною драбиною, оскільки елементи власної культури вже не є настільки важливими, як раніше, а елементи нової – ще не є. Певні застереження до останнього припущення можуть бути у моделі асиміляції, передусім якщо основними причинами імміграції стали культурні чи особистісні. Ідентичності-складові особистісної сфери і, меншою мірою, соціальної виходять на перший план при адаптаційній моделі маргіналізації, коли соціальна та культурна адаптація є здебільшого неуспішними. Відповідно, припускаємо, що більшість наслідків лежатиме у тих же площинах, де пріоритетно існують ідентичності-складові, які складають «ядро» ідентичностей мігрантів у кожній з шести моделей соціокультурної адаптації.

Таблиця 3.2.1

Співвідношення моделей соціокультурної адаптації та «ядра»соціокультурних ідентичностей іммігрантів

Модель соціокультурної адаптації іммігрантів	Ієрархія соціокультурної ідентичності іммігрантів		
	Ядро	Периферія	Хвіст
Протест	RENUT	CLMPF	OGA
Добровільна сегрегація	RENUT	LMFCOP	GA
Творення діаспор	RELFCS	NUTP	MGA
Сегрегація	LFOCP	NRETU	MGA
Маргіналізація	AGFC	MRLTO	NUEP
Асиміляція	OCLP	NRAGFUT	ME

Що стосується міграційної ідентичності-складової, то, на нашу думку, вона не є частиною «ядра» соціокультурної ідентичності мігранта у жодній із моделей адаптації через прагнення ідентифікувати себе передусім із реально існуючим суспільством-реципієнтом або суспільством-донором, обидвома суспільствами одночасно чи не ідентифікувати з жодним із них, а не із таким ідентитетом, як загальносвітова чи локальна уявлена спільнота мігрантів, входження до якої є, зазвичай, результатом, а не самоціллю міграції. Міграційна ідентичність, однак, належить до «периферії» у моделях протесту, добровільної сегрегації та маргіналізації через свідоме чи мимовільне підкреслення іммігрантом своєї відмінності від решти та відсувається у «хвіст» при беззастережному прагненні цю відмінність заперечити (асиміляція, сегрегація) або просто не наголошувати на ній (творення діаспор).

Окрім того, дослідники визначають і деякі інші залежності між адаптацією та ідентичністю іммігрантів. До прикладу, ідентичність представників традиційних культур (а останнім притаманні регламентованість поведінки і сильна влада традицій) є менш «гнучкою», і вони складніше адаптуються. А в тих країнах, де на державному рівні проголошена політика культурного плюралізму (що передбачає рівність, свободу вибору і партнерство), адаптація відбувається менш болісно [64, с. 36].

Ми уже побіжно згадували про зв'язок дії, ідентичності, практики та цінностей (див. рис. 3.2.2), проте хочемо дещо підсумувати. Отже, ідентичність базується на цінностях, організовує і пояснює практики та поведінку (якщо, наприклад, досяг-

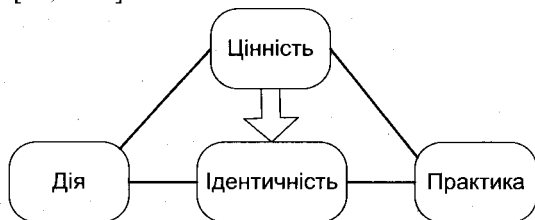

Рис. 3.2.2. Зв'язок дії, практики, ідентичності та цінностей

нення науки є для людини цінністю і вона ідентифікує себе як науковця, вона намагатиметься поводитись як науковець і, водночас, ідентичність виступає наслідком дії. Якщо людина, що завжди голосувала за демократів, раптом проголосувала свідомо за республіканців, то з часом вона може почати ідентифікувати себе як республіканця, переймати «республіканські» цінності та, відповідно, голосувати так і надалі: її практики стануть «республіканськими» [265, с. 8; 408, с. 119–120; 433, с. 21]. Отож практику можна розглядати як повторювану дію. Однак практики можуть бути і такими, що формують ідентичності [43, с. 16]. Якщо людина, до прикладу, будучи атеїстом (відсутня релігійна ідентичність), починає ходити до якоїсь церкви з кимось із цікавості чи «за компанію», з'являється ймовірність, що з часом вона почне себе ідентифікувати з цією церквою, релігією (набуде релігійної ідентичності). Такий двосторонній зв'язок ідентичності і практики дає підстави говорити про «розкриваючий» характер практик стосовно ідентичностей [43]. Наведені

приклади пояснюють ідентичність як частину габітусу, хоча існує і протилежна думка, що позиціонує габітус як «фонову, але найбільш усталену, спрямовану на збереження (хоча і здатною до трансформації) частиною соціокультурної ідентичності, закладеною попередніми і презентованою актуальними практиками» [296]. Проте ми вважаємо габітус поняттям ширшим, що, окрім ідентичності, включає і диспозиції, сприйняття, оцінювання, дії та містить у собі зв'язок між тими соціальними умовами, інтеріоризацією яких він є, та тими, в контексті яких він продукує практики.

Особливо важливим зв'язок ідентичностей та практик є за розгляду ідентичності (чи певного її елементу) як продукту (ре)конструкції. Саме такий підхід (на протигагу есенціалізму) є доволі поширеним при вивченні ідентичностей у сучасному світі (див., напр., [24; 57]), які, на думку Р. Дж. Ліфтона (R. J. Lifton), апіорі не можуть бути стабільними [474]. Відштовхуючись від нашого визначення, ідентичність певного виду містить: (1) внутрішнє відчуття приналежності до певної соціокультурної спільноти, що (2) переважно визнане (2.1) іншими членами спільноти та (2.2) членами інших спільнот і коріниться в одночасній (3) подібності до одних і (4) відмінності від інших. Реконструкція (частини) ідентичності через ідентифікаційні практики може відбуватись, наприклад, так: особа набуває певних дій (практик), що відрізняють її від одних (див. 4) і уподібнюють до інших (див. 3); на основі цих практик інші члени спільноти визнають її подібність до себе (див. 2.1), члени інших спільнот визнають відмінність цієї ж особи від «своїх» (див. 2.2); на основі своїх практик та рефлексії стосовно ставлень (визнання / невизнання) інших в особи виникає відчуття приналежності до цієї соціокультурної спільноти такого ж виду.

Пояснити схему взаємозв'язку дії, ідентичності та практики можна на прикладі міжнародних мігрантів. Мігрантом (за визначенням) людина стає під час перетину адміністративно-територіального кордону; при цьому вона виконує (соціальну) дію, власне дію, а не практику, оскільки ця дія поки що не є повторюваною і не має стійкого характеру; інколи вона взагалі може стати єдиною у біографії цього мігранта. Кордон одночасно стає місцем, де цінності та ціннісні орієнтації провокують виникнення міграційної ідентичності, що стає наслідком згаданої дії. Визначаючи себе мігрантом, людина і поводитиметься відповідно: дії стануть повторюваними і матимуть стійкий характер, а на основі (ім)міграційної ідентичності виникнуть «(ім)мігрантські» практики (наприклад, надсилання грошей родичам чи тісне спілкування із земляками за межами рідної країни).

Міграційна ідентичність, а також спровоковані нею практики можуть викликати зміни ієрархії інтегральної ідентичності людини чи зміну окремих ідентичностей (практики спілкування із земляками, з іммігрантами із інших країн чи з місцевим населенням можуть вплинути, наприклад, на мовну чи конфесійну ідентичність). Менш імовірним виглядає зворотний зв'язок «ідентичність–дія», проте він усе ж існує. До прикладу, сімейна ідентичність чо-

ловіка/дружини мігранта може спровокувати дію – власну міграцію з її наслідками: виникненням цінностей мігранта, міграційної ідентичності, дних практик як процесу. Детальніший розгляд ідентичностей мігрантів у їхньому зв'язку із відповідними практиками на прикладі українських мігрантів до Греції та Польщі буде наведено у наступному розділі.

Отже, виникнення міграційної ідентичності є не єдиною зміною інтегральної ідентичності мігранта. Її структура зазнає трансформації, і ця трансформована ідентичність не буде однаковою для всіх іммігрантів. Вище ми висунули гіпотезу про те, що видозмінена соціокультурна ідентичність мігранта залежить від моделі його/її соціокультурної адаптації з приймаючим суспільством. Українську міграцію до Польщі та Греції, до прикладу, ми визначаємо як переважно економічну, трудову міграцію висококваліфікованих чи низькокваліфікованих працівників або інтелектуалів, а моделями адаптації, притаманними їй, вважаємо творення діаспор та добровільну сегрегацію в Греції, а також творення діаспор й асиміляцію в Польщі.

Базові та не-базові ідентичності-складові не тільки пересуваються у «ядро», «периферію», «хвіст», зникають чи з'являються; вони часто набувають форм неоднозначності (множинності, статусу змінних, фрагментованості чи амбівалентності). У такому випадку ці ідентичності пересуваються, зазвичай, униз ієрархічною драбиною, а складові змінних чи амбівалентних ідентичностей стають наслідком практик. Найчастіше, на нашу думку, такою неоднозначною ідентичністю стає культурна (у вузькому сенсі), особливо коли йдеться про міграційний контекст.

Інтегральна ідентичність людини загалом і мігранта зокрема має власний ієрархічний порядок, у якому укладені всі ідентичності, хоча найчастіше йдеться лише про деякі з них (етнічну, національну/громадянську, мовну), через що, за словами Н. Черниш, «замість оркестрового поліфонічного звучання впродовж тривалого часу ми були приречені слухати сольні виступи окремих виконавців на двох-трьох інструментах, які, втім, виконували здебільшого ті самі мелодії» [312, с. 34]. Ми вважаємо, що важливими є всі елементи інтегральної ідентичності незалежно від їхнього місця (на цей момент) в ієрархічній драбині, оскільки як ієрархія, так і сама структура інтегральної ідентичності не є стабільною, а має здатність видозмінюватись, особливо коли йдеться про ідентичності, що формуються у соціокультурних реаліях глобалізованого світу, для якого контекстуально-лабільна ідентичність стає скоріше правилом, аніж винятком. Вживаючи терміни іншого музичного напрямку, можна сказати, що кожна ієрархія має свого фронтмена, беквокалістів, основний та фоновий саунд, причому група може міняти склад, а кожен з її учасників – подекуди змінювати свою роль у групі чи суміщати їх, але все це не впливає на існування та цілісність самої групи.

3.3. Емпіричне дослідження. Зміни соціокультурних ідентичностей та практик у контексті української еміграції

Теоретичні положення другого підрозділу конкретизовано нами при дослідженні процесів ідентифікації та реідентифікації українських мігранток [224; 227; 229; 233; 236; 237]. Зазначимо, що під час проведення інтерв'ю респондентки, зазвичай, уникали відповідей стосовно їхніх ідентичностей і більш охоче характеризували свої щоденні ідентифікаційні практики. Незважаючи на це, шляхом форсованого вибору вдалося ідентифікувати «ядро» соціокультурної ідентичності у збірному образі української жінки-мігрантки до Польщі та Греції. Аналіз ідентичностей та практик українських іммігранток у Польщі/Греції розпочнемо із групи ідентичностей та практик, пріоритетною сферою існування яких є культура.

Однією із найпоширеніших практик-індикаторів *релігійної* ідентичності є відвідування церкви (чи іншої релігійної установи). Українські іммігранти в Греції, незалежно від типу роботи, зазначають, що відвідують церкву в Греції переважно один раз на тиждень і це є для них частіше, ніж в Україні «Я, по святах [в Україні до і після міграції] ... А в Греції там щотижня я ходила. Як тільки був вихідний» [ГУ-17]. Пояснюють це так: «Тут біда наша, на жаль, змусила звернутися до Бога» [ГТ-20]. Винятками у цьому питанні є респонденти, які тривалий час мали нелегальний статус, або працювали на островах, отож не мали такої можливості, а також респонденти, сім'ї яких проживають у Греції. Це можна пояснити меншою тугою за сім'єю та Батьківщиною, або малим значенням спілкування у межах (української) церковної громади, порівняно з іншими групами респондентів, що у цьому випадку компенсується спілкуванням із членами сім'ї. Це ж стосується і цієї групи українських іммігрантів у Польщі.

Проте в інших групах, незалежно від типу роботи у Польщі, спостерігаємо картину, зворотну до тієї, що є з українцями у Греції, а саме: українські іммігранти в Польщі зазвичай відвідують церкву рідше, ніж в Україні, пояснюючи це переважно трудовою зайнятістю у вихідні: «раз на тиждень або й більше, коли є вдома, а за кордоном дуже мало. Тому, що там потрібно працювати, буває таке, що працюю в неділю» [ПУ-23]; або, подекуди, нелегальним статусом «В Україні я відвідую часто ... За кордоном такої змоги не було, бо не було документів і ми переважно не відвідували» [ПУ-4]. У випадках, коли йдеться про відвідування власне української церкви, то бачимо ситуацію таку ж, як у Греції «в Польщі, тут частіше відвідую нашу українську церкву на Медовій, як вдома, на Україні» [ПП-14]. Як бачимо, у Польщі здебільшого не йдеться про «чужу країну», в якій зростає потреба у релігійних практиках «далеко від дому», а на передній план виходять питання роботи.

Крім того, у певних випадках (переважно це стосується українців у Греції) тривале перебування за кордоном спричиняє зміни рівня релігійної ідентичності та поведінки від віруючого за родинними цінностями, чи відповід-

но до «моди на релігію», до глибоко віруючої людини (за термінологією А. Ручки [265, с. 290–313]): *«як є якісь складності в житті, життя тебе штовхає так зі всіх сторін що треба так добре триматися, я більше почала ходити до церкви, не то що ходити, просто була потреба внутрішня, а вдома я більше так знаєш зазвичай ходила, бо так всі роблять»* [ГУ-16]. Також деякі респонденти відзначали, що досвід міграції певною мірою впливає на відвідування церкви в Україні: *«В Україні я дуже рідко ходила. Раніше. А от коли зараз приїжджаю – ходжу»* [ГГ-27].

Складовою релігійної ідентичності ми вважаємо ідентичність конфесійну. Здебільшого українські іммігранти у Греції та Польщі в Україні належать до православної (різних патріархатів) та греко-католицької конфесій, або мають амбівалентну конфесійну ідентичність: *«До християнської. Я не роблю різниці між православними і греко-католиками. І це – Божий храм, і це – Божий храм; і там Ісус Христос і Матінка Божя, так само і тут. Я не роблю різниці»* [ГУ-11]. *«... я не хочу себе зараховувати до якоїсь конфесії. В мене просто є поняття Бог, і в будь-яку церкву я можу піти, і навіть тут, в Польщі, до костьолу піти. І вірити просто в Бога, а не в якусь конкретну конфесію»* [ПП-25].

У деяких респондентів, що в Україні не мали визначеної конфесійної (чи навіть релігійної) ідентичності, у Греції з'являється греко-католицька конфесійна ідентичність: *«Для мене немає значення, до якої церкви піти, головне помолитися. ... Ну, найчастіше ходжу до своєї [греко-католицької], тому що відправляється на українській мові»* [ГГ-28]. Крім того, спостерігається зміна конфесійної ідентичності із православної на греко-католицьку, що є характерним для іммігрантів, які працюють *meso* та чий *сім'ї* проживають в Україні і пов'язано, найімовірніше, із прагненням якомога більше перебувати у середовищі «своїх»: *«Я є хрещена православної віри і ту ж конфесію підтримую. Тут я ходжу ... в Греції до греко-католицької церкви»* [ГГ-4].

Відвідування грецької православної церкви є характерним для іммігрантів, що працюють *exo* і проживають або з кимось із *сім'ї*, або з іншими українцями, незалежно від конфесійної ідентичності в Україні. Група іммігрантів, *сім'ї* (або частина *сім'ї*) яких проживають у Греції, вибір конфесійної приналежності церкви здійснюють за принципом «яка ближче». Таким же чином роблять конфесійний вибір і респонденти із нелегальним статусом *«Ходила тіки в ту, що близько біля дому була, дуже близько. ... ну, вона православна»* [ГУ-8] та ті, що проживають на острові *«там була їхня ... вона православна... коли була на острові, бо там інакшого не було, а я взагалі ходжу в протестантську церкву»* [ГУ-14].

Конфесійна ідентичність українських іммігрантів у Польщі, натомість, не співвідноситься із певними групами за типами робіт чи місцем проживання сімей респонденток. Тут спостерігаємо зміну православної конфесійної приналежності на греко-католицьку: *«Православна взагалі то ... Но, ми ходимо*

в греко-католицьку, бо тут більше всіх українців собирається» [ПП-13]; визначення із конфесійною приналежністю на користь греко-католицької «Я не роблю акцент, але йду туди, на Медову [греко-католицька], тому що мені там ясно й цікаво» [ПП-26], що пов'язане із відвідуванням власне української церкви у Польщі. Зазначимо, що тут йдеться про ідентифікацію, передусім, зі спільнотою певної церкви, а не із конфесійними догмами. Також доволі поширеним явищем є зміна православної, греко-католицької або протестантської конфесії на римо-католицьку, що переважає у Польщі: «Я є християнка греко-католицької віри. За кордоном це звичайно інші трошки, в Польщі це католицька віра» [ПУ-24]; «До протестантської церкви. ... За кордоном ходила до католицької церкви, оскільки вона була близько» [ПУ-20]. Цей факт вважаємо показником доволі легкого входження іммігрантів у польське суспільство, принаймні у сфері релігійних відносин. Це стосується і тієї частки респондентів, що і в Україні належать до римо-католицької церкви.

Загалом, як бачимо, релігійна ідентичність посилюється (особливо в іммігрантів у Греції), водночас її складова, конфесійна ідентичність – послаблюється внаслідок набуття нею неоднозначності у формі амбівалентної чи змінної ідентичності, коли йдеться, власне, про відвідування церкви, та у формі множинної ідентичності, якщо мова йде про святкування, наприклад, релігійних свят, про що скажемо далі. Проте більше змін конфесійної ідентичності спостерігаємо в українських іммігрантів у Польщі.

Українські іммігранти в Греції, що працюють *meso*, святкують релігійні свята за українським (юліанським) календарем, коли мають можливість, залежно від роботодавців, і переважно – у колі українців, а грецькі (за григоріанським календарем) святкують, «бо вимушені», оскільки святкують їхні господарі: «приходе Різдва, ну, і приходять сім'ї, і ти мусиш готувати і так далі. І то разом з ними сидиш і святкуєш ... Їхні свята святкуєм ... не по можливості, а по потребі, тому що ти працюєш, і мусиш» [ГГ-2]; «ми лояльні до всього. З греками – по-грецьки, потім з нашими – по-нашому» [ГУ-17].

Респонденти, які працюють *exo*, більше святкують грецькі свята за власним бажанням, або ж вимушені святкувати, оскільки «всі святкують»: «ми святкуємо 25 грудня, тому що в них всьо позакривано, в них вихідний, ми на роботу не йдемо» [ГГ-11], хоча українські свята святкують переважно в колі сім'ї, або знайомих-українців після роботи: «вони знають, що то Різдво, але їх не цікавить, вони признають своє. А там вечером ... після роботи підем на Службу Божу. В церкву» [ГГ-11]. Ті ж респонденти, сім'ї яких проживають у Греції, святкують релігійні свята, здебільшого, за тим календарем, що використовують греки: «Тут за європейським. ... За нашим то є дуже трудно сказати, тому що я не спілкуюся з українцями» [ГГ-10]. Це свідчить про швидший шлях до адаптації у новому суспільстві цієї групи іммігрантів, порівняно з тими, чії сім'ї проживають в Україні.

В Україні мігранти з досвідом проживання у **Греції** зазвичай не святкують грецьких релігійних свят: *«за їхнім не, тому що я вже й призабула навіть ... але що мені вже, то їхня країна, я там працювала, і там мусіла святкувати»* [ГУ-18], проте пам'ятають, наприклад, про Різдво. Те ж саме можна сказати і про мігрантів із досвідом проживання у Польщі, що не святкують урочисто в Україні римо-католицьких свят (за винятком тих, що і в Україні зараховують себе до римо-католиків, але й не працюють у ці дні: *«тамті свята, то ми святкуємо, навіть і зараз ... ті великі, дуже урочисті, такі як Паска, бо якось совість не дозволяє брати рубати дрова, чи там хату білити, коли ... нех ми кажемо: «Польський Великдень», але то не є польський, то більша частина світу його святкує. Але так, в переважній більшості усі традиційні свята за юліанським»* [ПУ-8]. Загалом для мігрантів із досвідом проживання у Польщі свята за григоріанським стилем є ближчими, ніж для мігрантів з досвідом проживання в Греції, що говорить про краще сприйняття польського суспільства як «близького».

Якщо говорити про залежність між групами іммігрантів за типами роботи у **Польщі**, то варто зазначити, що іммігранти, які працюють ехо, більше святкують українські свята, хоча і польські також святкують, зокрема, через прагнення виявити повагу до традицій приймаючого суспільства: *«За генеральним таким як на Україні ... як свята як тут, я стараюся бути на Службі в костелі, ну так шаную віросповідання інших людей»* [ПП-11]. Ті, хто працює тесо, як іммігранти цієї групи, що проживають у **Греції**, святкують українські свята за власним бажанням і за змогою, а польські – тому, що святкують господарі, в яких вони живуть: *«Святкую я так, як на Україні. Але тут, в даний момент, на період праці, і тут святкують, як в Європі, то я, звичайно, мушу підстосовуватися до, до панства»* [ПП-14]. Святкування за обома календарями особливо притаманні респондентам, родина яких проживає у Польщі. Група іммігрантів, що працюють на «плантаціях», зазначає, що святкує релігійні свята тільки за українським календарем, що пов'язано, очевидно, із доволі закритим проживанням у середовищі переважно українців (за винятком господарів) та просторово віддаленим місцем проживання, тобто відносною ізоляцією від польського суспільства.

Як в Афінах, так і у Варшаві (міста найбільшого скупчення українських іммігрантів у Греції та Польщі, відповідно) функціонує українська греко-католицька церква. В обидвох країнах нерідко трапляються випадки, коли українські іммігранти свідомо міняють конфесійну ідентичність, або визначаються з нею через бажання бути частиною спільноти тих церков. Важливо при цьому те, що мова і обряд Служби є українськими, та те, що у цих церквах збираються «свої»: *«відправляється на українській мові ... Відправляється в нашому обряді... на грецькій мові коли відправляється, в них зовсім інший стиль, вони по-іншому співають, по-іншому... Ну, я то ніби розуміти розумію, ну, але, все одно то є не рідне, то є не моє, то є чуже для мене»* [ПГ-28]; *«... йду туди, на Медову, тому що мені там ясно й цікаво ... Там і з*

українцями зустрічаємся, знаєш, то вже зовсім інакше» [ПП-26]. Особливе значення церква має для тих, хто працює *teso*: «чекаєш тої неділі, щоби вийти і піти в церкву зустрітися з нашими людьми, поговорити, тож цілими днями сидиш сама в хаті» [ГУ-12]. При цьому в Польщі важливість церковної громади для респондента є дещо меншою та не залежить від того, де проживає сім'я респондента, а в Греції вона є найважливішою для тих, чії сім'ї проживають в Україні. Багато мігрантів проводять цілий вихідний у церкві або коло неї, оскільки в них є окреме, доволі велике приміщення при церкві – «зал», де вони збираються після Служби, спілкуються, обідають (їжу приносять з собою і це переважно страви української кухні). Мають можливість стежити за українським громадсько-політичним та культурним життям завдяки телебаченню та україномовним газетам, що роздають безкоштовно в церкві.

Українська церква – це не лише місце релігійних Служб та зустрічей, тут також відбувається обмін інформацією про працю: оголошення про роботу, обмін інформацією між парафіянами (див. до прикладу рис. 3.3.1). І самі працедавці можуть приходити сюди і наймати працівниць: «Там багато хто спочатку приїжджав, то міг собі залагодити чи житло якесь, чи якусь роботу. Я замітила таку дуже велику дошку. ... дошка оголошень. Люди можуть зустрітися, а там можна часом зустріти людину, яку навіть не сподівався зустріти. ... багато є таких, що звідтам починали» [ПУ-8]. Отже, українську греко-католицьку церкву можна із впевненістю назвати не тільки релігійною, але й громадською інституцією: «ця церква виконує виховницьку якусь, але ще й плюс клубну роботу, тоїсть там зійшлися, поговорили, попліткували, помили кості, показали свій одяг. ... то є клуб свого роду» [ГУ-17].

Що стосується співвідношення виділених груп іммігрантів із тим, де вони позиціонують релігійну ідентичність у своїх ієрархіях інтегральних соціокультурних ідентичностей, то більшість іммігрантів розміщують релігійну ідентичність в ядрі. Передусім це стосується групи українських іммігрантів у Греції, чії сім'ї (або частини сімей) проживають в Україні, а самі респонденти працюють *teso*, та українських іммігрантів у Польщі, які працюють на «плантаціях» незалежно від місця проживання сім'ї. Натомість у хвості розміщують релігійну ідентичність здебільшого іммігранти, чії сім'ї проживають у Польщі/Греції, особливо коли чоловіки – греки/поляки, що виглядає доволі логічним з огляду на викладений вище матеріал. Зазначимо, що таке позиціонування релігійних ідентичностей дещо слабше співвідноситься з групами мігрантів стосовно місця проживання сім'ї у респондентів з досвідом роботи в Греції/Польщі, яких опитано в Україні. Тут відіграє роль чинник зміни ситуації з місцем проживання самого респондента щодо власної сім'ї.

Крім того, релігійну ідентичність можна визначити як основу релігійних практик як в Україні, так і в Польщі/Греції, тоді як конфесійна ідентичність

Рис. 3.3.1. Зображення української греко-католицької церкви Успення Пресвятої Богородиці і Священномученика Йосафата у Варшаві (праворуч) та української греко-католицької церкви Пресвятої Трійці в Афінах (ліворуч) і оголошень про роботу та житло, поданих українськими іммігрантами на церковних дошках оголошень

у Польщі/Греції є похідною від практик, передусім коли йдеться про зміни у визначенні своєї конфесійної приналежності.

При вивченні **мовної** ідентичності іммігрантів пропонуємо розглянути три основні чинники: мова спілкування вдома, на роботі та з друзями. Для українських іммігрантів у **Польщі/Греції**, які працюють *meso*, мовою спілкування вдома є польська/грецька, що пояснюють специфікою цього виду роботи: *«мова вивчається дуже швидко, якщо до вас бабуся постійно говорить, і телевізор ввімкнений, теж грецька мова»* [ГУ-8], тоді як в **Україні** це переважно українська, іноді – російська: *«На Україні переважно українською, рідко коли російською, польською, як приїду, то спочатку користуюся, бо забуваю трохи, а в Польщі звичайно що польською»* [ПП-17].

Іммігранти в **Греції**, що працюють *exo*, послуговуються переважно українською мовою, оскільки проживають з іншими українцями: *«Грецькою з греками, а в хаті тільки українською»* [ГГ-11]. Імігранти в **Польщі**, що працюють *exo*, а сім'ї їхні проживають *не в Польщі*, спілкуються вдома українською мовою: *«Я проживаю з подругою і ми по-українськи розмовляємо»* [ПП-25], а якщо частина сім'ї проживає в *Польщі*, то респонденти зазначають, що користуються обидвома мовами.

У групі респондентів, *сім'ї яких проживають у Польщі*, незалежно від громадянства чоловіка та від виду роботи, домінує використання вдома польської мови. В цій же групі у Греції помітна тенденція, коли діти розмовляють грецькою мовою, якщо чоловік грек і сім'я від її створення стає двомовною: *«Вдома грецькою, чоловік в мене українською не знає ні одного слова. ... А з дітьми я розмовляю по-українськи, вони мене розуміють і відповідають по-грецьки мені»* [ГГ-10]. А також, коли чоловік українець: *«Я її [дочку] дала в садочок ... грецький. ... вона приходила додому і по-українськи – не, починала по-грецьки. ... ну, дуже погано розмовляла по-українськи»* [ГУ-19]. Це також спостерігаємо і після повернення *«діти жили в Греції, ми вечером по годинці говоримо на грецькій мові»* [ГУ-16]. Ця тенденція свідчить про швидший шлях інтеграції в грецькому суспільстві другого покоління українських іммігрантів, зокрема, через засвоєння мови. Отже, іммігранти останньої групи, що проживають в Греції, намагаються зберегти українську мову у спілкуванні із чоловіком-українцем та дітьми, або лише із дітьми, якщо чоловік грек; натомість іммігранти, чії сім'ї проживають у Польщі, намагаються мовно асимілюватися в приймаючому суспільстві, навіть коли чоловік українець. Це може бути пов'язано також з тим, що польська мова є ближчою до української і її, відповідно, легше засвоїти на будь-якому рівні.

Що стосується спілкування на робочому місці, то іммігранти, які працюють *meso*, використовують грецьку/польську мову із роботодавцями і співробітниками іноземцями: *«Грецькою ... там вчити мусиш мову, старий не старий, молодий, там без мови не виходить ... слова легко запам'ятати, а сполучити то всьо до купи було дуже тяжко»* [ГУ-5], *«А тут розмовляю по-польськи. ... То в мене одне – робота і дім ... ми повинні були вивчити*

польську мову. А наші роботодавці не стараються з нами спілкуватися по-українськи. І не мають найменшого бажання» [ПП-14]. Також використовують українську, російську зі співробітниками, які розуміють ці мови.

Іммігранти, які працюють *exh* в Греції, спілкуються на роботі грецькою мовою: «На роботі звичайно я говорю по-грецьки. Бо я тільки в греків працюю» [ГГ-24] та іноді російською: «Говорила по-грецьки, але з дітьми вона хотіла, щоб я говорила російською, щоб діти знали російську мову» [ГУ-16]. У Польщі також превалює польська мова на робочому місці із роботодавцями, однак використовують більше, ніж у Греції, й українську та російську під час спілкування зі співробітниками і коли вимагає робота респондента (або одна із робіт): «тут інколи теж розмовляю російською мовою, бо деякі поляки вчили російську мову, і прекрасно її знають, ... тут в польській мові дуже багато українських слів і дуже багато російських і зрозуміти можна, і якщо людина хоче зрозуміти, вона зрозуміє» [ПП-13].

Респонденти, що працювали на «плантаціях», зазначають, що використовують на роботі українську мову, оскільки зазвичай погано знають польську і за видом роботи не дуже потребують її використання: «В Польщі треба вже виходити до обставин. Коли тебе не розуміють українською, значить треба говорити польською» [ПУ-24].

У Польщі значно частіше, ніж у Греції, українські іммігранти, попри мову країни перебування, використовують на роботі також українську і російську мови: ті іммігранти, що не надто добре знають польську і використовують схожість мов, і ті, чия робота вимагає використання цих мов. В Україні ж на роботі переважно використовують українську, але часом і російську мови. Це стосується іммігрантів із досвідом роботи як у Греції, так і в Польщі.

Мова спілкування у середовищі друзів в українських іммігрантів у Польщі/Греції не залежить від місця проживання сімей та типу робіт *meso/exh* (певна залежність є тільки у тих, хто працює на «плантаціях»). Українські іммігранти в Греції спілкуються переважно українською мовою з українцями, проте і грецька мова має певний вплив: «постійно находячись на роботі, спілкуючись грецькою мовою, зустрічаючись з друзями, іноді шукаєш слово. ... в нас виходить якась суржикова мова – одне слово грецьке, одне українське» [ГГ-4]. Якщо мають друзів серед греків, то використовують грецьку. Також грецькою мовою спілкуються з іншими іммігрантами, які не знають української чи російської мови: «Є: румуни, болгары, поляки ... В основному, грецькою» [ГГ-16]. Російську мову використовують при спілкуванні переважно із громадянами країн колишнього соцтабору: «звичайно, якщо якась росіянка чи грузинка, вона знає російську мову і недобре розмовляє на грецькій мові, то я тоді розмовляю на ... на російській» [ГГ-28]. Крім того, українські іммігранти використовують й інші мови, а не знаючи мови, шукають певний «мовний компроміс»: «Були в мене з Болгарії ... Мішаною трохи по-болгарськи, трохи по-російськи, трохи по-грецьки ... трошки ну так трохи рухами по-різному, пізніше вони вже стали трошки більше гре-

цьку знати, то вже й по-грецьки» [ГУ-12]. В Україні при спілкуванні з друзями ця група мігрантів переважно послуговується українською мовою, іноді російською, але трапляється і грецька: «Як хочемо, щоб чоловік не знав, про що ми говоримо, і приїжджають мої колежанки з Греції, ми можемо собі поговорити по-грецьки, або хочемо собі сісти на каві, і не хочемо, щоб оточуючі чули, про що ми говоримо, то теж говоримо по-грецьки, вже тепер» [ГУ-24].

На відміну від українських іммігрантів у Греції, іммігранти в Польщі використовують значно вужче коло мов при спілкуванні із друзями. Це три мови: українська – з українцями, польська – з поляками. Зрідка, проте все ж використовують російську мову: «...залежно з ким я розмовляю. Якщо з росіянами, я можу перейти на російську мову, якщо з поляками – можу перейти на польську мову. А так, в основному, українською» [ПУ-2]. При цьому іммігранти, що працюють на «плантаціях», зазначають, що використовують із друзями тільки українську мову, оскільки проживають і працюють і дружать у Польщі з українцями, а серед поляків у спілкуванні є тільки господарі.

В Україні здебільшого зазначають, що спілкуються українською мовою в середовищі друзів, а також використовують і російську. Проте це простежується значно рідше, ніж в іммігрантів із досвідом проживання в Греції, як і використання російської мови у країні імміграції, що пов'язане із вужчим (у сенсі етнічного розмаїття) колом спілкування українців у Польщі.

Як у Греції, так і в Польщі для українських іммігрантів основним чинником формування мовної ідентичності є рідна мова, яку вони цінують найбільше з-поміж інших, якими користуються, оскільки рідше можуть її використовувати: «як ми там берегли українську мову. Ми збиралися в парках на лавочках, збиралися, там собі порайкаємо, поговоримо. ...» [ГУ-17]; «люди не звертають на то увагу, а коли люди виїжджають за границю, як вони дорожать своєю мовою, своїми звичаями, своїми традиціями, як вони всі хочуть...» [ПП-12]. З іншого боку, мова країни імміграції впливає на мовні практики навіть за використання рідної мови, і самі іммігранти це помічають: «Але деколи, буває, думаєш грецькою, не знаходиш ні російських, ні українських слів. Бо ми тут 11 місяців, і лише місяць вдома» [ГГ-31]. Особливо це помітно у респондентів із досвідом роботи у Польщі: «Культуров, взаємоповага ... В нас радше рідко можна спіткати, тим більше на селі не забачим того»²⁶ [ПП-28]. Очевидно, через близькість мов і можливість легко замінювати у структурі речення українські слова польськими, що є значно важчим, коли йдеться про мову грецьку, тому у випадку польської мови ми можемо говорити, крім неоднозначної змінної, і про неоднозначну фрагментовану мовну ідентичність та припускати, що в таких випадках мова також

²⁶ Наведена цитата є прикладом одночасного використання польської та української мов.

стає «предметом оперативного вибору». Також у випадках змішаних шлюбів часто йдеться про неоднозначну множинну мовну ідентичність.

На формування мовної ідентичності українських іммігрантів у Польщі і Греції в **Україні** впливають здебільшого такі чинники (за класифікацією Р. Альба, Дж. Логан та Б. Сталтс [341]): рідна мова; мова чоловіка, одного з батьків, друзів. Це переважно українська, іноді неоднозначна українсько-російська мовна ідентичність. В **країні імміграції** на формування мовної ідентичності впливають, крім перелічених, також такі чинники, як державна мова країни перебування (грецька або польська), а також мова освіти, коли йдеться про дітей іммігрантів, для яких це є додатковим (порівняно з батьками) фактором, що сприяє швидкому засвоєнню мови країни перебування. Ці чинники творять неоднозначну (в основному змінну) тепер уже українсько-(російсько-)грецьку/польську мовну ідентичність. Окрім того, для українських іммігрантів у Греції характерним є ще й залучення до формування мовної ідентичності такого чинника, як мова друзів, яка може також бути, крім уже згаданих, наприклад, польською, чеською тощо. Тоді до композитної характеристики змінної мовної ідентичності додається ще одна-дві складових.

Окремим феноменом є використання іммігрантами російської мови, якщо вона не є жодним із перелічених чинників та тих, що загалом виокремлені згаданими дослідниками та додані нами. Зазначимо, що російська мова слугує тут чинником мови міжнародного спілкування (йдеться передусім про громадян країн колишнього соцтабору) і також додається до композитної характеристики мовної ідентичності українських іммігрантів як у Греції, так і в Польщі. Також вважаємо, що за результатами нашого дослідження чинник мови міжнародного спілкування варто додати до згаданої класифікації. Проте зазначимо, що він є характерним переважно у випадках, коли йдеться про довготривалу міжнародну міграцію. Адже за інших обставин людина, якщо і використовує таку мову, то не довготривало і здебільшого як інструмент, необхідний, наприклад, для роботи. Тому, очевидно, цей чинник і не потрапив до класифікації американських дослідників.

Зазначимо, що розміщення мовної ієрархії у структурі соціокультурної інтегральної ідентичності не співвідноситься ні з групами респондентів за типами робіт, ні з групами за місцем проживання сім'ї, однак простежується така залежність: респонденти, опитані в Греції та Польщі, здебільшого позиціонують мовну ідентичність у «периферії» ієрархії, тоді як респонденти, що мають досвід роботи в цих країнах, але опитані в Україні, позиціонують ту ж ідентичність у «периферії» та у «хвості». Таку зміну в структурі інтегральної ідентичності, залежно від місця проведення інтерв'ю, можна пояснити тим, що в Україні респонденти перебувають у рідному мовному середовищі, тому питання збереження мовної ідентичності не виступає на передній план, а навіть посувається у «хвіст» ієрархії. Мовну ідентичність не позиціонують у «ядрі», на нашу думку, через її неоднозначність, а також тому, що мовне

питання для іммігрантів не стоїть достатньо гостро, оскільки зміни в структурі мовної ідентичності відбуваються як вимушено – у спілкуванні на роботі, так і добровільно – у спілкуванні вдома і з друзями. В останньому випадку неоднозначність мовної ідентичності спрощує, або взагалі уможлиблює таке спілкування, іммігранти стають, до певної міри, мовними космополітами. Стосовно співвіднесення мовних ідентичностей і практик, то вважаємо, що в Україні мовна ідентичність є основою мовних практик: «... я користуюсь, звичайно ж, українською мовою. Це моя рідна мова» [ПУ-20]. А от у країні імміграції здебільшого нові складові неоднозначної мовної ідентичності, як, зрештою, і сама нова мовна ідентичність, є похідними від мовних практик, що використовують у процесі адаптації.

В *етнічній* ідентичності розрізняють етнічність²⁷, або поверхневу форму цієї ідентичності, та фактичну приналежність, або глибоку форму, що проявляється у певних практиках, зазвичай спільних із іншими представниками цієї ж етності. І якщо перша форма етнічної ідентичності українців у Польщі/Греції зазвичай є однозначною і виявляється у твердженнях на кшталт: «звичайно, я є українка», то друга форма, що найбільше проявляється у практиках дотримання певних етнічних звичаїв і традицій, далеко не завжди має однозначний характер, проте майже завжди ці практики ґрунтуються на ідентичностях. При цьому група респондентів, що працює на «плантаціях», найбільш категорично стверджує про своє дотримання українських звичаїв і традицій: «Ну та ясне діло. А що за українець, як не дотримується своїх звичаїв» [ПУ-22]. Хоча на загал абсолютна більшість респондентів із досвідом роботи в обидвох країнах «при можливості» дотримується українських звичаїв, проте у Греції йдеться переважно про українські етнічні традиції та звичаї: «всьо, всьо українське важливе дотримую» [ГГ-29]. У Польщі ж іммігранти дотримуються також і польських етнічних звичаїв: «в Україні дотримуюсь наших українських звичаїв і традицій. ... А за кордоном, також, не відкидаю українське. Це є, але поважаю і їхнє» [ПУ-3].

Зазначимо, що практики-індикатори етнічної ідентичності не відрізняються у респондентів різних груп, виділених за типами робіт та місцем проживання сім'ї респондента (за деякими винятками). Найбільш збереженими такими практиками у Польщі/Греції є святкування релігійних свят; далі – українська етнічна кухня, пісні/музика; значно менше – одяг. Отже, найважливішим з-поміж переліченого українські іммігранти як у Польщі, так і в Греції визначають святкування релігійних свят: «релігійні обряди я дуже вважаю за потрібне, щоб не треба ніколи забувати і, а ще більше, їх умножувати ...» [ГГ-14]. Проте, живучи в іншій країні, іммігрантам не завжди вдається святкувати релігійні свята за українськими традиціями: «тут не можеш так всі традиції нашого народу зберігати, тут ти є підзалежна, ти мушиш так робити, щоб тобі було тут добре» [ГГ-13].

²⁷ Етнічність розглядають також і в широкому сенсі як поєднання цих двох форм.

Одним з основних свят, традицій святкування яких дотримуються українські іммігранти в Польщі/Греції, є Різдво, коли готують Святу Вечерю та колядують: *«Колядували навіть!!! Ходимо українці одні до других на наші свята в гості, колядуємо, аякже»* [ПП-6]; *«справляємо дуже гарно, ідем на вечерю, всі-і-і наших 12 страв, всьо, як повинно: і вареники, і кутя, і все як повинно бути»* [ГГ-28]. Іншим таким святом є Великдень, традиції якого пов'язані із освяченням їжі: *«А закордоном я як була ... ми збиралися з друзями з України, там старалися спекти паску, яйчка»* [ПУ-30]. Крім того, святкують і Зіслання Святого Духа (Зелені свята): *«пішла десь в парку вечером надерла гілок, потом додому в мене дівчата походилися, то ми Зелені свята так відсвяткували! ... то язичницькі свята, наші ріднесенькі»* [ГУ-17], а також і інші українські свята. Значно менш поширеними є святкування нерелігійних/державних свят: *«Святкуємо і наші День незалежності, то ми всі святкуємо і тут з друзями, там кожен один одного поздоровляє»* [ГГ-19]; *«В нас було День матері, в нас було Перше вересня»* [ГУ-16].

Українська етнічна кухня є особливо важливим атрибутом святкування різних релігійних свят: *«перед всім їжа, ну, як свята, то і так готуємо це традиційний український борщ, вареники наші»* [ПП-16]; але страви етнічної української кухні використовують і в побуті: *«я переважно українську кухню завжди готую, і всім подобається, вот дівчата приходили, дочки пані, я зимою завжди і голубці, рулети різні і всьо»* [ПП-17].

Так само, як і кухня, етнопісні/музика мають велике значення при святкуванні: *«великі празники обов'язково співаємо, танцюємо по-українськи»* [ГГ-9], однак трапляється і в повсякденному житті.

Менше ніж вже згадані практики-індикатори етнічної ідентичності, проте все ж поширеним у середовищі українських іммігрантів у Польщі/Греції є використання етнічного одягу/вишиванок: *«Вишитий стрій обов'язково, то є для мене тепер... дуже я люблю»* [ПП-8]. Особливо це стосується сімей іммігрантів, чії діти проживають в Греції: *«діти святкують, моя мала ... завжди тут іде колядувати з подружками в вишитій сорочці, в блузці і з віночком»* [ГГ-24].

Отже, загалом переважна більшість респондентів зазначає, що зберігають українські традиції і звичаї так, як і в Україні, принаймні намагається це робити: *«оскільки привикла дотримуватись українських звичаїв, то це як спосіб твого життя»* [ПУ-26]. Проте трапляються випадки посилення за кордоном етнічної ідентичності у Польщі/Греції незалежно від груп респондентів: *«на Україні люди не дорожать так, ну, то в нас є щодня... і люди не звертають на то увагу, а коли люди виїжджають за границю, як вони дорожать своєю мовою, своїми звичаями, своїми традиціями...»* [ПП-12]; *«Я вареники не люблю ліпити ... Но в Греції із задоволенням ліпила ... і кормила греків. ... наскільки ти за бугром ціниш те своє все...»* [ГУ-17]. Також можна зустріти і випадки послабленої або й зміненої (порівняно з перебуванням в Україні) ідентичності цього виду: *«в Україні я вдівала інколи вишиту виши-*

ванку там на свято, а в Греції, як такої, традиції не було» [ГУ-23]. Значно більше це проявляється в українських іммігрантів у Польщі: «Колись я робила дванадцять страв, колись ми готовилися. Но, поїхавши за кордон, я змінила думку таку, що так... скільки можна готувати їсти, скільки можна жерти» [ПУ-12]. На нашу думку, це відбувається через певну схожість звичаїв і підміну українських польськими: «От колядувати, да, але взагалі, не тільки українські традиції, наприклад, за кордоном, в Польщі, люди так само колядують. Так, що це якби так поєднується» [ПУ-25] – приклад неоднозначної фрагментованої етнічної ідентичності (її глибокої форми), а це приклад множинної: «наприклад, Пасха, і польську Пасху святкуєм, і українську, і Різдво так само» [ПП-21]. Особливо помітна така тенденція у групі респондентів, чий сім'ї або частини сімей проживають у Польщі. Послаблення етнічної ідентичності разом із мовною в цій групі респондентів свідчить про наявність процесу їхньої асиміляції. В такому випадку можна стверджувати про появу певних форм неоднозначності, а саме: фрагментованої (у випадку накладання етнічних практик) або множинної (коли йдеться про відокремлене використання практик, як українських, так і етноспільноти приймаючого суспільства).

Стосовно позиціонування етнічної ідентичності в ієрархії інтегральної соціокультурної ідентичності, то здебільшого цей вид ідентичності респонденти із досвідом роботи в Греції розміщують у «периферії» та «хвості». Відсутність відповідності такого позиціонування із групами респондентів за місцем проживання сім'ї та типами робіт можна, зокрема, пояснити: глибока форма етнічної ідентичності передбачає певну спільну діяльність осіб, що нею володіють. Українці в Греції здебільшого практикують таку діяльність під час свят, або в колі сім'ї, яка є частково або повністю українською, або в колі друзів-українців, яке в Греції для українських іммігрантів є значно важливішим, ніж у Польщі, і відіграє роль «другої сім'ї». У Польщі натомість проявляється закономірність, коли українські іммігранти, які працюють *ехо*, розміщують етнічну ідентичність у «хвості», що свідчить про втрату важливості для них елементів української етнічної ідентичності через тісніший (порівняно з іншими типами робіт) контакт з елементами польської етнічної ідентичності і формування амбівалентної етнічної ідентичності: «на жаль, я помічаю, що я вже загубилася в тих звичаях, тому що мене оточують звичаї польські ... але я не відчуваю того свята, яке є в тій країні, в якій я живу; але я також не відчуваю того свята, яке є в Україні, тому я в тій хвилині вже є людина без традицій» [ПП-3]. Отже, етнічна ідентичність українців у Польщі має здатність залишатися сталою, а також набувати одразу кількох форм неоднозначності. У той час як у Греції – це переважно однозначні, іноді послаблені українські етнічні ідентичності.

Культурною (у вузькому розумінні) ідентичністю ми називаємо ідентичність, що стає результатом ідентифікації з соціокультурною спільнотою, що дотримується певних цінностей, норм, практик, обрядів та звичаїв. У цьому

випадку маємо на увазі суперкультуру суспільств еміграції (України) та імміграції (Греції чи Польщі), яка включає не тільки етнічну культуру, але й сукупність різних субкультур цього суспільства та елементів світової (глобалізованої) культури, поширених у ньому. Найважливішими практиками-індикаторами цього виду ідентичності (як і у випадку етнічної ідентичності) респонденти визначають дотримання певних традицій у святкуванні (релігійних) свят та у приготуванні їжі. Крім того, у проведенні вільного часу, виборі одягу та музики для прослуховування. При цьому дотримання звичаїв у цих сферах, зазвичай, не співвідноситься із групами респондентів за типами робіт та місцем проживання сім'ї.

Щодо традицій у святкуванні релігійних свят, то в Греції українські іммігранти більше, ніж у Польщі, дотримуються звичаїв, прийнятих у суспільстві еміграції, прагнучи зберегти спосіб, за яким вони святкували на Україні, та однозначність культурної ідентичності. Насамперед це стосується тих респонденток, чії сім'ї проживають (або частково проживають) у Греції, а чоловіки не греки: *«Як і, наприклад, свята. Як я святкую вдома, так само роблю тут»* [ГГ-24]. Це, очевидно, можна пояснити тим, що традиції обидвох країн сильно різняться між собою, а в колі сім'ї легше дотримуватись певних звичаїв, хоча ті іммігранти, сім'ї яких не проживають у Греції, намагаються дотримуватись українських традицій у колі друзів: *«Ми збираємся, українці, в одному колі і справляєм, Святий вечір справляєм, Паску справляєм»* [ГГ-29]. Як бачимо, тут є певна відмінність у цьому виді практик щодо етнічної ідентичності. Очевидно, у колі друзів-українців українських етнічних звичаїв дотримуватись простіше і важливіше, ніж сукупності звичаїв, притаманних українському суспільству.

Проте українські іммігранти в Греції зазначають, що іноді святкують свята і за грецькими традиціями, якщо працюють *exo*. Але здебільшого це відбувається тому, що респонденти вимушені бути присутні при святкуванні господарів, якщо працюють *meso*: *«І то разом з ними сидиш і святкуєш, але в основному ми свої свята»* [ГГ-2]. В такому випадку йдеться про неоднозначну змінну культурну ідентичність.

Українські іммігранти в Польщі більш схильні до святкування за польськими традиціями, або за змішаними українсько-польськими, оскільки відзначають їхню близькість: *«як я є за кордоном, то, звичайно, що дотримуюся тих звичаїв, які тут панують в тій країні»* [ПП-2]; *«є подібні... релігійні і в Україні, і в Польщі, одинакові»* [ПУ-18]; *«Ну поєдную їхні зі своїми»* [ПУ-20]. І хоча свята тут, так як і в Греції, рознесені у часі, порівняно із Україною, у цьому випадку можна говорити про неоднозначну фрагментовану культурну ідентичність.

Що стосується такого важливого компонента цього виду ідентичності, як кулінарні традиції, то як у Греції, так і в Польщі здебільшого респонденти відзначають, що досвід міграції впливає на ці традиції. Іммігранти в Польщі вважають кухню, поширену в Польщі, близькою до тієї, яку практикують в

Україні, а, отже, цей вплив – незначним: «оскільки я з Галичини, то я б сказала, що чимось навіть схожі блюда наші і польські» [ПУ-26].

У Греції ж, навпаки, респонденти відзначають, що кулінарні традиції двох народів сильно різняться, а вони самі добре сприймають грецьку кухню: «я увійшла в той смак, я зрозуміла, що то всьо правильно, я була щаслива, я дуже правильно харчувалася 12 років. ... тут таких продуктів нема, щоб я навіть хотіла ... ну пародія я говорю, то не є ні фрукти, ні продукти, ні сири» [ГУ-3]. Тут мова йде про фрагментованість культурної ідентичності, оскільки можливе одночасне використання елементів різних традицій. Респонденти готують українську їжу вдома, якщо працюють ехо, і додають елементи грецької кухні, а ті, що працюють *meso*, готують переважно грецьку кухню і час від часу також українські страви для себе і друзів на вихідні: «де я роблю, я мушу дотримуватись троха їхніх звичаїв. ... їхню кухню. А ми як збираємся, ми своє робимо, варимо» [ГГ-5], та для господарів, поряд зі стравами, споживання яких прийняте у Греції: «я була в сім'ї, то ясно що готували то, що говорили, але й пару раз робила голубці, які їм дуже сподобались наші; робила пельмені, теж дуже сподобались» [ГУ-12].

Українські іммігранти в Польщі надають перевагу музиці, яку вони слухають і в Україні, або взагалі не акцентують на цьому аспекті культурної ідентичності, у той час як українські іммігранти з досвідом роботи в Греції слухають як українську (російську), так і грецьку музику: «в мене то залежить від настрою. Хочу – я слухаю українське, не хочу – я слухаю грецьке» [ГУ-16]; «Диски передають нам з України. Ну як, українські, руські пісні. ... Грецьке кожнен день є, тому що на роботі» [ГГ-15].

Також загалом добре українських іммігрантів в Польщі/Греції сприймають стиль одягу в країні перебування. Це стосується, передусім, Греції, де одяг, який традиційно носять в Україні, не підходить за кліматом, особливо у літній період: «ріже в очі, як наші одягаються ... занадто яскраво; в Греції може більше буденно, але більше практично. ... ну шортики і якусь футболочку; ну і там, в принципі, на жару іншого не одінеш ... більше мені подобається практичний одяг. ... Більше по-грецьки» [ГУ-16].

Таке ж схвалення в українських іммігрантів знаходить і спосіб проведення вільного часу, зустрічей з друзями, який прийнятий у приймаючому суспільстві Польщі/Греції, особливо це стосується кількості споживання їжі та алкогольних напоїв: «... приймання алкоголю. Мені сподобалося тут, як тут, наприклад ... не обов'язково допити цілу пляшку. В них одна пляшка може бути на кілька разів. А так як в нас, як відкрили пляшку, то значить її обов'язково випорожнити. Я стараюся зараз так дотримуватися, як тут бачу» [ПП-25]. Крім того, спосіб проведення вільного часу, порівняно з перебуванням в Україні, різниться у респондентів, чий сім'ї (частково, або повністю) проживають в Україні: «в Україні двоє дітей. Ну приїжджаєш, треба прибрати, їсти зварити, а тут я одна. Тут в мене більше свобідного часу» [ГГ-9].

В останніх двох видах практик можна простежити зміну культурної ідентичності як наслідок ідентифікації із традиціями (у цих сферах), поширеними у приймаючому суспільстві. Це добре видно на прикладі тих респондентів, які приносять в українське суспільство і практикують в Україні запозичені традиції: «багато чого вже перейняла і польських, скажем так ... той стіл на день народження чи іменини. Ну от наш багатий український стіл, ну тут скупо, не то що скупо, ну воно нормально: якісь там тістечка поставили, солодкий стіл зробили і якесь вино. ... таке роблять, і мені то подобається дійсно» [ПП-19]; «я живу тут і дотримуюсь грецького. Бо в Греції більш простіше і в одязі, і в усьому. А в Україну зараз от приїжджаєш, дивишся і дивуєшся, там роблять культ із одягу. На базар ідуть на шпильках, як у вечірньому...» [ГГ-31].

Не тільки змінені елементи культурної ідентичності і відповідні практики, але й частини неоднозначних фрагментованих та змінних практик/ідентичностей мають вплив на повсякденні практики: «Я бачила, що поляки викидають хліб, і я того не могла прийняти. То для мене було дуже негативне, бо не могла я того прийняти, але цього року я помітила, що я також викидаю хліб» [ПП-3]. Вони дають про себе знати після повернення іммігрантів в Україну, при цьому йдеться, здебільшого, про повернення з Греції: «молочай ми тут їмо ... нас не розуміють на Україні, ми то залюбки їмо» [ГГ-14]; «в нас нема такого, перед святами всі передзвонюються по родині, по знайомих, вітають з наступаючими якимось святами ... Я прийшла, то дуже до всіх почала дзвонити» [ГУ-8].

Також респонденти з досвідом проживання в Греції відзначають, що за кордоном у них є ностальгія за українськими звичаями, а в Україні – за грецькими, як приклад неоднозначної фрагментованої ідентичності цього виду. Іммігранти із досвідом роботи в Польщі, натомість, часто зазначають, що в Україні вони дотримуються українських звичаїв, а в Польщі – польських, що свідчить про множинний та змінний характер їхньої неоднозначної культурної ідентичності.

Також зазначимо, що культурна (у вузькому сенсі) ідентичність, зазвичай, є інерційною у тій частині, що стосується наслідування звичаїв українського суспільства, і є також основою відповідних практик; та ж ідентичність є «модною» або навіть «вимушено модною» у частині наслідування практик приймаючого суспільства, і тут вона вже слугує, здебільшого, наслідком відповідних практик. Як бачимо, культурна ідентичність та практики, пов'язані з нею, включають більшість форм неоднозначності. Така ідентичність є найбільш нестабільною, особливо в умовах міжнародної міграції, із пріоритетною культурною сферою існування, оскільки ні мову, ні релігію, ні відчуття приналежності до певного етносу не можна змінити так легко, як більшість елементів, що формують цей вид ідентичності.

Щодо позиціонування в ієрархії інтегральної соціокультурної ідентичності, то для культурної ідентичності це переважно «периферія», менше –

«хвіст». Причому в Греції не простежуємо відповідності між таким позиціонуванням і групами респондентів за типами робіт і місцем проживання сім'ї. А в Польщі помітна тенденція, коли респонденти, які працюють *meso*, розміщують цей вид ідентичності в «ядрі» і «периферії», а ті, що працюють *exo* та на «плантаціях» – у «хвості». Це можна пояснити тим, що вид робіт *meso* передбачає доволі закрите середовище проживання/спілкування, на відміну від типу *exo*, що уможливорює добровільний характер змішування звичаїв-практик і поступову асиміляцію через ширші контакти із приймаючим суспільством. Респонденти, що працюють на «плантаціях», також перебувають у доволі закритому середовищі проживання і спілкування, проте «закрите» воно в межах «своїх», тому і традиції зберігати легше. Респонденти, що працюють *meso*, вважають за важливе збереження певних елементів культурної ідентичності, яку мають в Україні, однак їм важче дотримуватися звичного в Україні способу життя через проживання із господарями тому це питання в них актуалізується. Проте в українських іммігрантів у Греції, які працюють *meso*, такої тенденції не помітно. Причиною може бути ширше (порівняно із українцями в Польщі) їхнє спілкування зі «своїми-українцями» (зокрема, у вихідні) та можливість підтримання пріоритетних звичаїв і традицій у цьому колі.

Отже, серед «культурних» (у широкому значенні) ідентичностей / практик найменших змін зазнають релігійна (не конфесійна) та етнічна (передусім її поверхнева форма) ідентичності, а найбільших змін зазнають культурна (у вузькому сенсі)/обрядово-звичаєва та мовна ідентичності. Наступною розглянемо групу ідентичностей/практик, пріоритетною сферою існування яких є соціальна.

У *класовій/майновій* ідентичності ми не розглядаємо об'єктивну приналежність респондентів до певного класу, а суб'єктивну – їхнє уявлення про цю приналежність. Отже, за результатами цього дослідження ідентичності і відповідні практики цього виду не співвідносяться із групами респондентів за місцем проживання сім'ї. Цей вид ідентичності може бути наслідком практик, якщо йдеться, наприклад, про виконання певного виду роботи, або основою практик, що стосуються зміни своєї приналежності до певного класу (прикладом такий практик і є міграція). Українські іммігранти в Греції/Польщі, що працюють *exo*, позиціонують себе в класовому/майновому відношенні вище, ніж ті, що працюють *meso*, отримуючи приблизно такі ж прибутки: «Ми можемо бути вищим класом, якщо ми будемо працювати на рівні з греками» [ГТ-25]; «я би відносила себе до середнього класу, який має стабільні доходи» [ПП-3] – працюють *exo*; «Найнижчий середній то моральний більш злиденний, не то що там матеріально» [ГУ-13]; «ми служницями працювали, доглядальницями, це найнижчий клас, який може бути» [ГУ-24] – працюють *meso*. Це, очевидно, має місце через відчуття, пов'язані з нижчим соціальним статусом іммігрантів, які «працюють цілодобово», порівняно із господарями, з якими вони живуть.

У межах класової/майнової ідентифікації характерним для українських іммігрантів у **Греції** є розділення свого позиціонування щодо греків і щодо таких же українських іммігрантів: «за кордоном проти наших емігрантів, ми були, набагато вище стояли. ... Якщо взяти наших, то ми були вище середнього. ... А якщо взяти греків, то ми були нижче середнього» [ГУ-16]. У **Польщі** такого поділу не спостерігаємо. Приклад такої фрагментованої класової/майнової ідентичності в Греції може свідчити про виражений поділ українськими іммігрантами приймаючого суспільства на «своїх» і «чужих», добровільні сегрегаційні тенденції та існування в його межах «паралельних суспільств». У той час як ситуація в Польщі засвідчує схильність українських іммігрантів до асиміляції в приймаючому суспільстві.

Група іммігрантів, що працюють *exo* в **Греції**, позиціонує себе в цій країні переважно як середній та вищий середній клас, а ті, що працюють *meso* – злиднений, нижчий, менше нижчий середній. Цікаво те, що значною є частка опитаних в Україні респондентів цієї групи, що позиціонують себе в середньому і навіть у вищому середньому класі. Це можна пояснити тим, що психологічний тиск, під яким перебувають респонденти групи *meso*, опитувані в Греції, має певний вплив на їхню класову/майнову ідентифікацію. Тут йдеться, очевидно, про власне класову (статусну), а не майнову складову цього виду ідентичності. У **Польщі** ситуація із вищим класовим/майновим позиціонуванням іммігрантів, що працюють *exo*, стосовно тих, хто працює *meso*, є подібною. Проте ті, хто працює *exo*, зачисляють себе до ширшого кола класів (від нижчого до середнього). Таку невизначеність можна пояснити тим, що, зазвичай, у Польщі іммігранти частіше змінюють роботу та вид роботи, про що йтиме мова детальніше в межах аналізу професійної/посадової ідентичності, і цей різноманітний досвід впливає на класову/майнову ідентичність. Крім того, іммігранти, що працюють на «плантаціях», мають приблизно таку ж класову/майнову ідентичність, як і ті, хто працює *meso* – в межах нижчого і нижчого середнього класів. Також зазначимо, що українські іммігранти в Польщі, на відміну від тих, хто проживає в Греції, практично не зачисляють себе у приймаючому суспільстві до класу злиднених. Цілком імовірно, це відбувається тому, що рівень життя в Польщі і в Україні менше відрізняється, ніж у Греції і в Україні.

Класову ідентичність респондентів із досвідом проживання в Польщі/Греції в **українському суспільстві** до і після міграції не співвідносимо із групами респондентів за типами роботи, оскільки рівень прибутків, місце праці, професія є різними у двох суспільствах. Крім того, класова ідентичність в Україні після міграції залежить не від типу роботи в Польщі/Греції, а, радше, від стану сімейного бюджету та того, на що тратять мігранти зароблені гроші в Україні: чи просто на прожиття, чи на покращення умов проживання, освіти, приватний бізнес тощо. Проте, порівнюючи класову/майнову ідентичність в Україні до і після міграції, можна сказати, що переважна більшість респондентів із досвідом роботи в Польщі/Греції після міграції зачи-

слює себе до класу вищого, ніж до міграції: *«змінилося там трошки матеріальний добробут, трошки змінився. Не можу то так відкидати. Бо ніхто би не їздив, якби не змінилося, але щоби дуже, то ні, звичайно»* [ПУ-8], або, що трапляється значно рідше, до такого ж класу: *«Бачиш, яка тут тенденція: було низько, ти поїхав, заробив, і знов вправ. В мене вже нема нічого: те, що я привезла, за рік всьо ми з'їли...»* [ГУ-17]. Отже, підвищення класової ідентичності / майнового статусу можна вважати одним із наслідків міграції українців до Польщі/Греції.

Також, стосовно порівняння класової/майнової ідентичності українських іммігрантів в обидвох країнах і в Україні після міграції, зазначимо, що здебільшого респонденти в українському суспільстві зачисляють себе до вищого класу, ніж у країні імміграції.

Порівнюючи класову/майнову ідентичність українських іммігрантів у Греції і в Україні до міграції, бачимо, що у своїх власних порівняннях респонденти розділяються приблизно «50 на 50» (до міграції вищий, ніж у Греції, і до міграції нижчий, ніж у Греції). Беручи до уваги те, що, незалежно від типу роботи, в основному українські іммігранти в Греції (як і в Польщі) працюють на низькокваліфікованих, та, відповідно, низькооплачуваних роботах (принаймні частину свого міграційного досвіду), то можна зробити висновок, що до Греції виїжджають люди, які в Україні належать до різних прошарків суспільства; у класовому вимірі – це позиціонування від злиденного до вищого середнього.

У Польщі, натомість, понад 70 відсотків опитаних респондентів зазначають, що в Україні до міграції вони належали до вищого класу, ніж перебуваючи в Польщі. Тут доходимо доволі несподіваного висновку, що до Польщі, на загал, виїжджають люди з вищих (порівняно з міграцією до Греції) прошарків українського суспільства, можливо, вбачаючи в сусідній країні кращі перспективи фінансового і, можливо, кар'єрного зростання, ніж, до прикладу, в далекій Греції. У класовому позиціонуванні це – від нижчого до середнього, принаймні так, як вони себе ідентифікують. Як бачимо, в Україні навіть до міграції, як і в Польщі, також практично відсутня ідентифікація із класом злидених: *«скажемо, рівень середній, клас середній, як на Україні, через то, що, скажемо так, їсти я мала шо, вдітися я мала шо, відложити – то вже не було можливості»* [ПП-19].

Зазначимо, що незалежно від того, до якого класу респонденти зараховували себе в Україні до міграції, переважна більшість їх зазначає, що були незадоволені своєю класовою/майновою приналежністю так само, як і після міграції: *«ще не дуже задовільняє, тому що тільки придбали децю там, що треба все допрацьовувати, доробляти, добудовувати ...»* [ГГ-15]; *«ми стільки карабкаємся наверх, не можем викарабкатися, то є тяжко, ми ж в Україні, нас все шось вниз тягне»* [ПУ-18]. Таку ідентичність цього виду до міграції можна вважати однією із причин еміграції (як першої, так і повторних).

У Греції іммігранти, незалежно від груп, по-різному сприймають свою класову/майнову приналежність. Тут переважає три види її оцінки: позитивна – *«там мені не хотілося нічого вище, в мене була непогана робота»* [ГУ-4]; негативна – *«певно, що не влаштує, я хочу жити, як вся Європа ... як всі білі люди ...»* [ГГ-3]; частково позитивна, що підкріплюється двома аргументами: те, що змінити нічого не можна – *«Но хотілось би щось вище, но вище себе не скочиш»* [ГГ-32]; те, що людям завжди мало – *«На якому б рівні не були, а нам кажеться, що нам того не хватає. Будемо мати то, буде нам це чогось не хватати»* [ГГ-9].

У Польщі ж превалює негативна оцінка власної класової приналежності у приймаючому суспільстві: *«це не є межа моїх мрій – працювати всьо життя нянюю»* [ПП-2]; *«Та, звичайно, що я не задоволена. Мусиш миритися з тим, що є»* [ПП-14]. Причиною може бути те, що в Польщі українські іммігранти більше прирівнюють себе не до таких же іммігрантів, а до поляків і до польського суспільства загалом, до суспільства, в якому прагнуть бути «своїми», передусім ті іммігранти, що працюють *ехо*, і ті, чий *сім'ї* частково, або повністю проживають у Польщі, як це ми бачили і на прикладі культурних практик і відповідних ідентичностей. Водночас у Греції українські іммігранти сприймають себе ближче до українського суспільства, та більш відокремлено від приймаючого суспільства і частіше порівнюють себе із представниками іммігрантської спільноти: *«Тут мене задовольняє, тому що тут таких, як я, є майже половина Греції»* [ГГ-28].

Незалежно від груп, респонденти називають такі практики, спрямовані на покращення/підтримання класової/майнової приналежності у Польщі / Греції: *«Стараюся не втратити роботу. Бути завжди на роботі. Мати роботу»* [ГГ-5]; *«Стараємся жити, як то кажуть ... по тих можливостях, ну як, і фінансах, яких заробляєм»* [ПП-21]; *«...думати. Значить, і вміло використати ті гроші, які ти в той момент заробила»* [ГГ-28]. Також у Польщі трапляються випадки здобування іммігрантами додаткової освіти: *«Наразі закінчую це навчання і планую наступне – подипломове. ... вчу це англійську мову...»* [ПП-23].

Що стосується класових/майнових практик в Україні, оскільки в Грецію переважає міграція довготривала, то такі практики простежуються лише після остаточного повернення в Україну. Отже, що стосується респондентів працездатного віку, то вони намагаються знайти роботу, здобути додаткову освіту чи підвищити кваліфікацію. Респонденти ж пенсійного віку переважно нічого не роблять, або знаходять додаткове джерело доходів, крім пенсії: *«Добляю на роботі ... Пенсія мізерна така, що навіть на їжу не вистачить!»* [ГУ-24]; *«я це можу заробити... Я хочу зараз в Італію їхати»* [ГУ-21].

Крім того, в Польщі є значною категорія недовготривалої повторюваної імміграції, отож часто іммігранти зазначають, що еміграція як така є засобом покращення/підтримання класової/майнової приналежності в Україні:

«З чоловіком все життя працюєм і працюєм. Як не я, то чоловік зара на заробітках» [ПУ-31].

Що стосується однозначності/неоднозначності класової/майнової ідентичності українських мігрантів у Польщі/Греції, то вона: є однозначною, коли залишається стабільною незалежно від того, в якій країні (еміграції чи імміграції) перебуває людина: «нижчий, я завжди була нижчий, і я себе до нижчого класу і відношу. І на Україні, і до виїзду, і зараз» [ГГ-19]; є неоднозначною множинною, або змінною (залежно від тривалості поїздок), коли є різною в двох країнах: «Коли я вертаюся на Україну ... я там зовсім на іншому рівні, як тут, і зовсім там мене інакше сприймають ...» [ПП-6]; може бути фрагментованою, як, наприклад, це простежуємо в українських іммігрантів у Греції, про що йшлося вище.

Стосовно позиціонування цього виду ідентичності в ієрархії інтегральної соціокультурної ідентичності, то респонденти, безвідносно до груп за типами роботи та місцем проживання сім'ї, переважно позиціонують її в «ядрі» та менше – у «периферії». З цього робимо висновок, що міграцію здійснюють люди, для яких питання приналежності до певного класу є однією із найважливіших складових самоідентифікації.

Як уже зазначали, у цьому дослідженні ми поділяємо респондентів на групи за типами робіт, які вони виконують у Польщі/Греції, і це безпосередньо стосується *професійної/посадової* ідентичності, оскільки виконувана робота є найважливішою частиною практик-індикаторів цієї ідентичності. Стосовно ж співвідношення груп *exo*, *meso* та «плантацій» із місцем проживання сім'ї, то у Греції бачимо чітку тенденцію: сім'ї респондентів, що працюють *meso*, здебільшого проживають в Україні. Це виглядає логічно, оскільки сам тип роботи передбачає проживання в чужій сім'ї. Водночас у Польщі такої тенденції не спостерігаємо. Причину можна шукати в тому, що у Польщі приналежність до цієї (як і до інших) групи є менш стабільною, ніж у Греції. Українські іммігранти в Польщі загалом частіше змінюють тип роботи (здебільшого, з «плантацій» на *meso*, а потім – на *exo*, проте існують й інші схеми) та саму роботу в межах одного типу, не затримуючись надто довго на одній роботі, а підбираючи те, що підходить у цей момент: «Спочатку я працювала на городніх роботах ... потім доглядала дитину ... потім старшого чоловіка ... Працювала ще на стадіоні: торгувала, потім перейшла на прибирання» [ПП-5]. Також часто трапляються випадки поєднання двох видів робіт: «Я – опікунка. Як іше маю дні вільні, то ходжу на прибирання» [ПП-14]. У Греції іммігранти якщо й змінюють вид роботи (переважно перехід з *meso* на *exo*), то не роблять цього часто.

Стосовно ж самих практик, то робота *meso* є приблизно однаковою як у Польщі, так і в Греції – це: 1) догляд старших/хворих людей (може включати ведення домашнього господарства): «там я не готувала ... вона ще мала зломане бедро, і такі такі ходульки ... людина, яка не володіє розумом ... я була її товаришем всюди, в туалеті, в ванні, на кухні, їжа, телевізор ...»

[ГУ-9]; 2) догляд за дітьми (також може включати ведення домашнього господарства): *«дитину нагодувати, піти погуляти, розказати йому байку, навчити його на початку рахувати, малювати, кольори відрізняти, положити його спати, зробити йому їсти»* [ПУ-12]; 3) просто ведення домашнього господарства в сім'ї: *«закупка, прибирання, прасування, стірка. ... вона має ще жінку, яка дивиться особисто за мною господинею ... я тільки по дому, там, наприклад, треба до адвоката їй поїхати, папери, ... шоби лікар записав зробити їй якісь аналізи ... то я їжджу їй то роблю»* [ГГ-12].

Робота на *«плантаціях»* поширена у респондентів із досвідом роботи у Польщі, хоча кілька респондентів із досвідом роботи у Греції, який починався на поч. 1990-х років, зазначають, що також розпочинали працювати в цій країні на таких же роботах. Цей тип роботи передбачає здебільшого сільськогосподарські роботи: *«Рвали яблука, рвали капусту різну, буряки, моркву, порей, картоплю»* [ПУ-19].

Робота *exo* у Греції/Польщі – це переважно прибирання квартир чи інших приміщень: *«Так як господиня в себе в хаті. Прибирає, і де залежить, які квартири, їсти варить, глажка, ... в других нема глажки, тільки уборка»* [ГГ-11]. У Греції зрідка трапляються й випадки інших робіт: *«я працюю в театрі і в магазині з оджею ... Продавцем. ... А в театрі я роблю все: і каву, і виїжджаю з театром по всій Греції»* [ГУ-27]. Хоча у Польщі спектр робіт цього типу є значно ширшим і ці відмінні види робіт трапляються так само часто, як і прибирання, або й частіше: *«я працюю в салоні косметичному [масажистом], і в клубі спортивному, ну і ще собі доробляю: доїжджаю до пацієнтів додому»* [ПП-11]; *«працювала на стихійному ринку півдня, а другу половину дня працювала на городі»* [ПУ-2].

Отже, найбільш відмінними характеристиками практик-індикаторів професійної/посадової ідентичності в Польщі, на відміну від Греції, є те, що в цій країні українські іммігранти частіше змінюють роботу і тип роботи, роботу *exo* виконують паралельно з роботою *meso*, сама робота *exo* є більш різноманітною, і доволі поширеним є тип роботи на *плантаціях*.

Зазначимо, що серед респондентів у цьому дослідженні близько 30% мають вищу освіту, приблизно 60% – середню спеціальну, майже 10% обмежуються освітою, яку дає середня школа (у цій групі значна частка респондентів із досвідом роботи в Греції). Як бачимо, у Польщі практично немає респондентів без освіти, як і тих, хто позиціонує себе класом злиднених. Тут напрашується висновок, що класова ідентичність як суб'єктивна приналежність до певного класу формується передусім на власному рівні освіти, оскільки він залишається стабільним маркером цієї ідентичності, на відміну від, до прикладу, виду роботи чи заробітку, що в умовах української економіки 1990–2000-х років часто змінювались та не відповідали освіті.

Як уже зазначено, робота у Польщі/Греції є низькокваліфікованою, проте водночас в українських іммігрантів існує кілька рівнів задоволеності своєю роботою. Отже: 1) робота не задовольняє, особливо психологічно, але є

фінансово вигідною, тому «мусить задовольняти»: *«Та яке задовольняє, гроші – в мене є мета і робота сі рахує високооплачувана, тай для нас задовольняє, не задовольняє – мусе так бути»* [ГГ-3]. У Греції це стосується передусім тих, хто працює *meso* і проживає з господарями, причому робота *meso* з дітьми задовольняє більше, ніж інші в межах цього типу. У Польщі такої залежності не бачимо, оскільки респонденти частіше змінюють роботу і шукають легшу і фінансово вигіднішу; 2) робота є фінансово вигідною, отож цілком задовольняє респондентів: *«Задовільняє. Бо нам за то платили гроші, а ми сюда приїхали раді того»* [ГГ-8]; 3) робота задовольняє, бо, крім того, що фінансово вигідна, ще й цікава: *«цікаве тут те, що ідеши на зустріч із іншими людьми, із якими можна поспілкуватись, яких тиждень не бачив»* [ПП-5]; 4) робота повністю задовольняє, оскільки фінансово вигідна, цікава і відповідає освіті чи попередньому професійному досвіду (здебільшого це стосується тих, хто в Польщі працює *exo* і для кого це не перша робота): *«частково вона відповідає моїй освіті, бо, все ж таки, працюю з дітьми. ... я люблю дітей, я педагог за освітою ... психічно була готова до тої роботи»* [ПП-2].

При цьому переважна більшість зазначає, що на першому місці стоїть фінансова сторона, а у Польщі нерідко ще й питання самореалізації і роботи за фахом, очевидно, пов'язане зі спрямованістю на те, щоб інтегруватись у польське суспільство, перетворивши свою тимчасову міграцію на постійну.

Що стосується змін, яким підлягає професійна/посадова ідентичність українських іммігрантів до Польщі/Греції, то здебільшого респонденти цілкомовно змінюють цей вид ідентичності як наслідок зміни відповідних практик – роботи, через міграцію. У рідкісних випадках (частіше трапляється в Польщі) професійні/посадові ідентичності і практики залишаються сталими: *«Ну освіта в мене зв'язана з пошивом. Так і я працюю, по своїй спеціальності. ... шили деколи і 20 годин. ... нам винаймали, таке приміщення, де шили нелегально ... І шили, і жили [в Польщі] ... Ми шили декорації на вікна – ламбрекени, півтора року, а зараз у хаті, сама собі [шиє в Україні]»* [ПУ-22]. Також можливі варіанти, що в Україні до міграції і в Польщі ідентичності/практики сталі, а в Україні після міграції респонденти взагалі не мають практик цього виду – не працюють.

Якщо зміни відбуваються, то можливі кілька варіантів:

1. Робота в країні імміграції і робота в Україні після повернення є однаковою/подібною і відрізняється від тієї, що була в Україні до міграції: *«Я маю будинки і маю квартиру. ... до одних я ходжу [прибирати] два рази в тиждень, а до інших – раз в тиждень. ... мені така ідея прийшла, як я приїхала перший раз з Греції, я зрозуміла, що я привезла я бізнесу свого ніякого не мала»* [ГУ-12]. Ці випадки (частіше трапляються у респондентів із досвідом роботи в Греції) ілюструють творення неоднозначної змінної професійної/посадової ідентичності та її композитної назви, оскільки освіта і попередній професійний досвід є одним компонентом, а актуальна робота/професія

– іншим. Також зміну роботи/професії можна вважати одним із наслідком міжнародної міграції.

2. Робота в Україні до і після міграції є однаковою, а в країні імміграції – іншою: «*на Україні працюю на збагачувальній фабриці ... машиніст тотальних установок ... а за кордоном я домогосподарка*» [ПУ-32], що є причиною творення неоднозначної множинної ідентичності і частіше трапляється в Польщі – через повторюваність і меншу тривалість еміграції респонденти мають певні можливості, щоб не змінювати роботу. Отже, як бачимо, робота більше впливає на респондентів із досвідом роботи в Греції, очевидно, через більшу її стабільність і тривалість самої міграції, ніж у Польщі.

3. Часткова зміна і творення фрагментованої професійної/посадової ідентичності через такі практики, коли одна із робіт в Україні (оплачувана чи не оплачувана) стає основною роботою в країні імміграції: «*...маєм город і порасяма на ньому ... так само і там ... то були різні роботи. Були і огірки, і морква, і капуста, і яблука*» [ПУ-11]; «*дома, вот доглядаеш батьків, так само й там я ... з одною бабушкою працювала п'ять років і вона була мені так як за мамою*» [ГУ-15]. Або коли основна робота в Україні стає однією із додаткових робіт в країні імміграції: «*доглядала старих людей. ... я викладала в грецькій школі навіть. ... Математику читала [вчитель за професією] ... там є українська школа і вишло то в Греції якраз то в церкві*» [ГУ-13].

Якщо говорити про позиціонування професійної/посадової ідентичності в ієрархії інтегральної соціокультурної ідентичності, то респонденти із досвідом роботи в Греції позиціонують рівномірно в «ядрі», «периферії» і «хвості», причому в «ядрі» розміщують цей вид ідентичності здебільшого ті, хто працює *ехо*, що вказує на роботу як основну причину перебування в Греції. Водночас у «хвості» розміщують професійну/посадову ідентичність переважно представники групи *meso*. Причиною можуть бути малі можливості самореалізації у межах цього типу роботи та те, що в респондентів, які працюють і живуть з господарями, межа між поняттями роботи і дому доволі розмита і вони сприймають роботу як частину життя вдома. Також має вплив фактор довготривалості міграції порівняно з Польщею. У Польщі в «ядрі» цю ідентичність також розміщують переважно ті, що працюють *ехо* і на *плантаціях*, із тих самих причин, що і в Греції, а в «хвості» практично не розміщують, оскільки через короткотривалість міграції навіть ті, хто працює *meso*, часто їздять додому і все одно не вважають роботу домом. Окрім того, має свій вплив на позиціонування і частота зміни роботи. Щодо першочерговості ідентичностей чи практик цього виду, то в Україні похідними є переважно практики (основа ідентичності – освіта, наприклад), а от у Польщі/Греції основними є практики професійної ідентичності, а ідентичності виникають на їхній основі.

Серед українських іммігрантів як у Польщі, так і в Греції найпоширенішим рівнем *політичної* ідентичності і відповідних практик є прихильність до певної політичної сили/ідеології, що не включає підтримку голосуванням

на виборах (та інші практики): *«Просто вони мене цікавлять»* [ГГ-11]; та підтримка політичної сили/ідеології на виборах: *«Я не входжу ні в які партії, але на вибори я завжди ходжу»* [ПУ-6]; *«підтримую політичну силу на виборах, але агітувати я за неї не агітую, бо кожен має свою думку»* [ПУ-22].

Що стосується конкретних політичних сил/ідеологій, то в українській політиці це найчастіше (націонал-)демократичні сили. Це, зазвичай, Наша Україна, БЮТ, а серед респондентів із досвідом роботи в Греції – ще й Фронт Змін²⁸, підтримку яким висловлюють близько половини респондентів. Причому перевагу не завжди віддають якійсь одній конкретній політичній силі: *««Пора» підтримую. ... Я би за Юценка голосувала. Яценюк мені подобається дуже»* [ГУ-4]. Це свідчить про часткову амбівалентність політичної ідентичності у тому сенсі, що ідеологія визначена, а політична сила – не завжди: *«партії, які за збереження цілісності держави та за суверенну Українську державу, партії, які за розвиток української мови, культури ...»* [ПУ-26]. Часто також питання української еміграції є важливим пунктом програми політичної сили, якій би були готові віддати свої голоси респонденти: *«Таку, знаєте, дійсно патріотичну, національну якусь партію, яка би переживала за Україну, за те, що я [тут] роблю, роблю для своїх дітей, для своїх внуків»* [ГГ-21].

Неоднозначна амбівалентна політична ідентичність твориться також через певне розчарування політичними силами в Україні. Іншим наслідком такого розчарування є втрата інтересу до політичного життя і часткова втрата політичної ідентичності: *«Знаєте, зараз ніякі. Я зневірилась у всіх політичних силах»* [ПУ-20]. Крім того, поширеним явищем є втрата політичної ідентичності, хоча практики (такі як голосування на виборах) залишаються. Однак респонденти або голосують проти всіх: *«потрібно піти на вибори ... коли я не піду ... то все рівно що я за когось проголосую, а так я піду подивлюся на ті кандидатури і повикреслюю всіх і буду знати, що мій листочок, що я за нікого»* [ГУ-12]; або, за відсутності сталої політичної ідентичності, роблять вибір в останній момент перед голосуванням. Це явище ілюструється і тим, що майже 45% опитаних респондентів зазначають, що не підтримують жодної політичної сили, або не цікавляться політикою, і лише 25% – не беруть участі в голосуванні.

Зафіксовано також випадки послаблення політичної ідентичності внаслідок тривалого перебування за кордоном і брак інформації про політичне життя в Україні: *«Я не можу так оприділитися, тому що то треба постійно проживати і постійно бачити їхні всі ідеали, їхні досягнення, упадки»* [ПП-25]. Крім того, існує категорія респондентів (кожен десятий опитаний),

²⁸ Респондентами в дослідженні стали переважно представники Західного регіону України, тому не дивно, що симпатія респондентів ділиться між політичними силами, які були найпопулярнішими на період дослідження в цій частині країни.

які, в принципі, є аполітичними і не цікавляться політикою в Україні (найчастіше, і в країні імміграції також).

Що стосується країни імміграції, то в Греції не підтримують жодної політичної сили, або не цікавляться політичним життям **Греції** близько 65% опитаних, сприймаючи країну імміграції як тимчасове місце проживання: «*В Грецьку політику я не лізу, воно мене не цікавить, я знаю, що воно мені тимчасово*» [ГГ-13]. Проте решта (незалежно від типу роботи) відзначає свою зацікавленість грецькою політикою, але, в основному, сприймає її через призму ставлення певних політичних сил до питань імміграції, яка для українців у Греції має довготривалий характер. Здебільшого ці респонденти розділяють погляди Всегрецького соціалістичного руху «Пасок» (ΠΑΣΟΚ: Πανελλήνιο Σοσιαλιστικό Κίνημα) і його лідерів: К. Сімітіса (Κ. Σημίτης) та його наступника Г. Папандреу (Г. Παπανδρέου): «*Аякже. То є країна твого перебування. ... Ну ми тожє зі своєї точки зору емігрантської дивилися, щоб нас не витулили. Який би був отой попередній ... що був перед Карамалісом [Κ. Σημίτης] – був ліпший*» [ГУ-17]; «*Мені більше імпонує «Пасок» – вона більш лояльна*» [ГГ-16].

У **Польщі** ситуація дещо інша: не підтримують жодну політичну силу, або не цікавляться політичним життям країни імміграції кожні дев'ять з десяти опитаних українських іммігрантів: «*Абсолютно, мене не цікавить їхнє життя. Мене цікавить, аби тільки мир був, а далі хай собі голови ламають*» [ПП-26]. Ті ж, хто цікавиться польською політикою, розділяють погляди переважно Громадянської Платформи Д. Туска (D. Tusk): «*партія Туска, теперішнього їхнього прем'єра, така демократично настроєна*» [ПП-2]. До цієї групи належать іммігранти, які працюють *ехо*. Прихильність до Громадянської Платформи не залежить від ставлення цієї політичної сили до питань імміграції, і, оскільки певну політичну ідентичність у Польщі мають представники групи *ехо*, які, як уже зазначено, в цій країні більше схильні до інтеграції, то закономірним видається їхнє зацікавлення політичним життям країни імміграції загалом. У цьому випадку йдеться про неоднозначну множинну ідентичність, грецька/польська частина якої не базується на практиках (голосування) і не підкріплена ними, оскільки без громадянства країни імміграції іммігранти у голосуванні участі не беруть: «*за кордоном, я в цій хвилині підтримую морально, тому що не голосую за них ... розділяю її погляди, ідеологію*» [ПП-3].

В ієрархії інтегральної соціокультурної ідентичності політична ідентичність розміщується в «хвості», менше – в «периферії» у тих респондентів, що опитані в Греції/Польщі. Опитані ж в Україні мігранти із досвідом проживання в цих країнах позиціонують політичну ідентичність більше в «периферії», менше – у «хвості». Отже, порівняно із ситуацією в Греції/Польщі, політична ідентичність актуалізується в Україні, очевидно, тому, що тут доступним є більший об'єм інформації і кращі можливості для практик голосування. До того ж, в Україні політична ідентичність не є множинною у тих респондентів,

що мають політичні преференції (і, відповідно, елементи політичної ідентичності) в Польщі/Греції. Проте у Греції в «периферії» більше розміщують цю ідентичність, ніж у Польщі, завдяки актуалізації грецької складової неоднозначної множинної політичної ідентичності, що у цій країні, як уже зазначено, в українських іммігрантів трапляється частіше, ніж у Польщі.

Певне розчарування політичними силами, неоднозначні амбівалентні ідентичності та політичні практики, що не мають відповідних ідентичностей в українському політичному житті, з одного боку, і відсутність ідентифікації із політичними силами/ідеологіями або неможливість (а часто – й небажання) підкріпити наявні політичні ідентичності практиками в країні імміграції, найімовірніше, стають причиною того, що цей вид ідентичності українські іммігранти у Греції/Польщі практично не розміщують в «ядрі» інтегральної соціокультурної ідентичності. Причому описане позиціонування політичної ідентичності не співвідноситься із приналежністю іммігрантів за типом роботи чи місцем проживання сім'ї, а практики, пов'язані із політичною ідентичністю, є переважно похідними стосовно самої ідентичності, окрім випадків, коли практики є спонтанними, наприклад, голосування за певну політичну силу без попередньої ідентифікації із нею.

Основним маркером *національної* ідентичності, як відчуття приналежності до певної держави, є наявність її громадянства. У **Польщі** абсолютна більшість українських іммігрантів, опитаних в рамках цього дослідження, відповіла, що має громадянство України. У Греції переважна більшість респондентів має український паспорт, проте категоричне «так» у відповідь на запитання про громадянство кажуть переважно *ті, чий сім'ї повністю, або частково проживають в Україні* (незалежно від типу роботи): *«Та, без умови. Я не тільки, не то що громадянка України, я ще й націоналістка»* [ГГ-18].

Ті ж, у кого *сім'ї проживають у Греції*, або мають громадянство Греції (що є значно простішим, коли чоловік грек), або хочуть його отримати (зокрема, як подвійне громадянство, що суперечить законодавству України): *«вже 10 років я вже можу взяти їхнє ... чому у нас не може бути ... два громадянства, от і мені прийдеться вибирати, звичайно, що я виберу українське, я не виберу грецьке»* [ГГ-7]; *«Я маю [грецьке громадянство] для того ... щоб я мала паспорт, щоб я була свободна... Я сіла сьогодні і поїхала, куди я хочу. ... як я була на Україні, я про неї не забуваю. ... я її не передала, я вважаю так»* [ГГ-10]. В основному це роблять заради того, щоб діти мали громадянство країни перебування. Причиною може бути те, що для цієї групи довгострокових іммігрантів, які скеровані на інтеграцію, громадянство країни імміграції відкриває для цього додаткові можливості, слугуючи одним із засобів інтеграції. Очевидно, група українських іммігрантів у **Польщі**, спрямована на інтеграцію в приймаючому суспільстві, простіше проходить цей процес і не потребує подібних додаткових засобів. Крім того, можливо, да-

ються взнаки частіші контакти з Україною при прийнятті рішення про громадянство.

Як у Польщі, так і в Греції всі респонденти зазначають, що зізнаються в тому, що приїхали з України: «В мене немає ніяких секретів, бо того не боюсь, мені навіть приємно, що я з України» [ГГ-9]; «коли спілкуюся з поляками, я завжди з гордістю говорю, що я українка і що я ... люблю свою країну» [ПП-2]. Це стосується також тих респондентів, які етнічно не є українцями, проте мають громадянство України та ідентифікують себе з державою України: «Я відчуваю, що є українка, що з України. Хоча я є росіянка ...» [ГГ-31]; «Я не є шовіністка, в моїй родині є, були всякі нації, ну але я живу на Україні і я є патріот України» [ГУ-2].

Передусім на своїй приналежності до української нації наголошують українські іммігранти в Греції, зазначаючи, що греки позитивно ставляться до українців: «це для мене гордість. Тому що нас ... тут, українців більше поважають від інших» [ГГ-17]. Очевидно, у Польщі свою роль у питанні ненаголошення національної приналежності відіграє історичний чинник взаємовідносин двох держав.

В обидвох країнах національна ідентичність українців має характерну рису – відштовхується, зокрема, від того, що «ми не поляки»: «зараз всі стремляться польську карту, я не хочу. ... Я всі поважаю нації, але перш за все ми є українці» [ПП-26], «ми не греки»: «що не видно? ... Но українка не пише, но видно, що не гречанка» [ГГ-26]. Проте найчастіше, і особливо в Греції, – «ми не росіяни» через традиційне сприйняття України як частини Росії: «нас путають з поляками, і вот нераз чи в транспорті, чи в таксі: ... "І се полонеза, і се росіда"²⁹» О! А я кажу: "Я українка, я не російка ... на мене велика різниця що Росія, що Україна"» [ГГ-14]. Така «негативна»³⁰ (за термінологією Л. Гудкова [69]) національна ідентичність виразніше проявляється в Греції тому, що в силу географічного фактора близькості в Польщі краще знають про Україну.

Також в українських іммігрантів у Польщі/Греції відбувається посилення національної ідентичності: «я вважаю, що якщо ви виїжджаєте за кордон, то в вас повинна бути більша відповідальність перед тим, що ви є українці, і ви повинні показати, що українці також є люди, також є нормальна нація» [ГУ-24]; «Найперше я себе вважаю Українкою, тому що це дуже важливо для громадянина нашої країни і особливо це відчувається, коли їдеш в іншу країну, коли я в Польщі десь почую українську мову чи пісні, або побачу український прапор відчуваю велику гордість за Україну» [ПУ-23].

²⁹ «Ви полька, ви росіянка?»

³⁰ Негативною в цьому випадку ідентичність вважають тому, що вона базується, передусім, не на відчутті приналежності до певної спільноти, а на запереченні приналежності до іншої спільноти того ж виду, тобто відштовхується від протилежного і має в своїй основі протиставлення.

Окрім визнання своєї приналежності до української нації/держави, найпоширенішими практиками-індикаторами національної ідентичності серед українських іммігрантів у Польщі/Греції є участь у виборах: *«Вибори коли у нас в Україні, ми ідемо у наше посольство і беремо участь у виборах»* [ГГ-31]; *«консульство було в Салоніках. То є восемдцять кілометрів від нашого містечка ... і ми перед тим стали поїхали на облік, прийняли нас на облік, і їздили голосувати всі»* [ГУ-19]; *«Як і кожен громадянин, беру участь у виборах, тому що на виборах прості люди можуть хоч якось вплинути на долю країни»* [ПУ-23].

Крім виборів, іншими, менш поширеними, загальнонаціональними заходами, до яких долучаються респонденти, є акції протесту, серед яких переважно говорять про події, пов'язані із президентськими виборами 2004 року в Україні.

Іноді респонденти згадують подібні акції і до 2004 року: *«В тих роках, коли Кучму знали, коли ті мітинги, Чорнівіль був... там збирались... я постійно там була [в Україні до міграції]»* [ГУ-21], проте практично не говорять про участь у мітингах чи акціях протесту після 2004 року. Однією із причин цьому є те, що самих акцій, які би стосувались українців у Польщі/Греції, не відбувалось, а іншою причиною є значне розчарування і втрата інтересу до політичного життя після згаданих подій: *«під час Помаранчевої тої революції я була там, і там ми постійно брали участь. Ми активно голосували, активно блокували амбасаду, тобто посольство ... Все те наше іммігрантське середовище. Але зараз я що? ... Бачу, що то мало сенсу»* [ПУ-8]. Про це вже частково йшлося у викладі практик, пов'язаних із політичною ідентичністю.

Національна ідентичність (особливо коли вона посилена) проявляється також у поширенні ідей патріотичного змісту. При цьому у спілкуванні в колі співвітчизників основним маркером національної ідентичності здебільшого респонденти зазначають українську мову: *«є навіть такі українці, які дзвонять і говорять до мене по-польськи, а я тоді їм починаю розказувати ким вони є, звідки вони приїхали, і що до мене треба говорити по-українськи, бо я по-українськи дуже добре розумію, а не по-польськи. Нагадую їм ким вони є, звідки вони є»* [ПП-6]. У Греції також сюди зачисляють незалежність України: *«я хочу, щоб була Україна як держава. Я вважаю, що кожна нація має право на своє самовизначення, вот вона визначилася, проголосувала і вона повинна бути самостійною»* [ГГ-28], а також любов до Батьківщини: *«Треба любити свою державу, яка би вона не була, свою націю, свою державу треба любити»* [ГГ-18]. У плані мови це виглядає доволі несподівано, оскільки загалом однозначна і практично не змінена (або навіть посилена) національна ідентичність частково базується на ідентичності мовній, що в українських іммігрантів у Польщі/Греції є далеко не однозначною і під впливом міграції зазнає суттєвих змін.

У **Греції** при спілкуванні з греками найпоширенішою практикою національної ідентичності є запевнення в існуванні держави України: *«я пояснювала, що в нас був Союз і що в нас було кілька республік, і що ми від'єдналися, і ми є така велика держава Україна»* [ГУ-2]. Також поширеним є розповсюдження позитивної або нейтральної інформації про Україну (про культуру, мистецтво, архітектуру, спорт, природу тощо): *«там, де ми працюємо, вони так дуже і не знали про Україну. А от через нас – вони познайомилися з Україною»* [ГТ-21], *«малий тепер, де я зараз працюю ... я привезла йому [Андрія] Шевченка, то кричить, що найкраща команда, то Україна, найкраща в світі, найкращий ... гравець, то є Шевченко»* [ГТ-16].

У **Польщі** при спілкуванні з поляками також поширені ці практики, проте, на відміну від Греції, другий вид практик трапляється частіше, ніж перший. Однак запевнення в існуванні держави України є також доволі розповсюдженим у Польщі. Крім того, українські іммігранти в Польщі часто відстоюють цілісність держави, запевняючи приналежність м. Львова Україні: *«навіть вчора тут відстоювала, що Львів є наш український»* [ПП-17]; *«коли поляки починають мені говорити, що Львів – то польське місто, я починаю з ними спорити, їм доказувати»* [ПП-6].

Щодо запевнення в існуванні держави України, то в **Греції** такі практики мають близько $\frac{3}{4}$ опитаних українських іммігрантів, тоді як у Польщі – лише половина (найімовірніше, у Греції відчувається посиленна національна ідентичність, що підкріплюється ностальгією через більшу відстань і тривалість міграції). При цьому в **Польщі** не поширюють ідей патріотичного змісту переважно ті респонденти, чий *сім'ї частково або повністю проживають у Польщі* – група, що, як уже зазначено, схильна до асиміляції у цій країні, а відповідність таких практик із групами респондентів за типом роботи відсутня.

Також із групами за типами робіт не співвідноситься позиціонування національної ідентичності у структурі інтегральної соціокультурної ідентичності мігрантів. Отже, незважаючи на однозначність і часто посилення національної ідентичності, українські іммігранти у Польщі/Греції розміщують цей вид ідентичності переважно в «периферії» і «хвості», менше – в «ядрі». В респондентів із досвідом роботи у Польщі та респондентів із досвідом роботи у Греції, що опитані в Україні, відсутня також відповідність позиціонування із групами за місцем проживання сім'ї. Це може бути пов'язане із питанням громадянства, що у цих респондентів не є актуальним. Водночас в українських іммігрантів, опитаних у Греції, простежується тенденція, що в «периферії» і «хвості» розміщують національну ідентичність ті, хто має чи хоче отримати громадянство Греції (чий *сім'ї частково або повністю проживають у Греції*). Через питання грецького громадянства українська національна ідентичність стає менш актуальною, а грецька не актуалізується, оскільки грецьке громадянство респонденти розглядають суто як засіб інтеграції, а не маркер ідентифікації із Грецією як державою; грецька національ-

на ідентичність, якщо вона і виникає, то є похідною від практик громадянства, тоді як українська національна ідентичність є основою для практик, пов'язаних з нею. Отже, в Греції спостерігаємо дві тенденції: посилення української національної ідентичності та паралельно у частини респондентів – прагнення до подвійного/грецького громадянства і неоднозначної фрагментованої національної ідентичності.

Найпоширенішими практиками, пов'язаними із *регіональною* ідентичністю, окрім власне проживання в певному регіоні, є участь у виборах місцевої влади. Переважна більшість респондентів, опитаних в Україні, зазначають, що беруть участь у місцевих виборах.

Опитані ж у Польщі/Греції або не беруть участі у місцевих виборах, або беруть тільки тоді, коли є присутніми під час таких виборів **в Україні**: *«Я мало цікавилася, тому що, можливо, це зв'язано з частими виїздами, і, що, можливо, я в той час і не перебувала в Україні. І я просто, не було навіть такої, такого шансу. Але, якщо би я була постійно, то може я би і приймала участь в цьому»* [ПП-25]. У **країні імміграції** більшість українських іммігрантів не має права голосу на виборах місцевої влади: *«в Греції, звичайно, нас до того не допускають. Взагалі чужі не голосують в Греції. Ми не маєм права голосу»* [ГГ-18]. У Греції участь у місцевих виборах мають право брати тільки ті українські іммігранти, які мають громадянство Греції, або дозвіл на постійне проживання: *«як я прийняла грецьку, я їм в комп'ютері занесена ... так як для мене примусово. ... Но я все-одно йду, чому ж за мера міста [голосує], якщо я його знаю і я чула [про нього]»* [ГГ-10].

При цьому частина респондентів зазначає, що до міграції, крім голосування на виборах, брала активну участь у житті свого регіону: *«я була ше в Україні в ті роки ... була і депутатом, була так районної, була сільської і була 4 рази на виборчій дільниці»* [ГГ-14]. Отже, через міграцію відбувається послаблення регіональної ідентичності у зв'язку зі зниженням інтенсивності практик, пов'язаних із нею.

Стосовно ж участі у різноманітних регіональних організаціях, то абсолютна більшість українських іммігрантів у Польщі/Греції не бере участі у жодній із таких організацій ні в **країні імміграції**, ні в **Україні**, що також вказує на послаблення цього виду ідентичності, оскільки її не підкріплено відповідними практиками.

Здебільшого в українських іммігрантів із досвідом проживання в Греції та досвідом проживання у Польщі, але тільки тих, яких опитано в Польщі, структура регіональної ідентичності не є ексклюзивною, а скоріше – двоюкою, і переважає в ній ідентифікація із країною Україною: *«Я себе відчуваю українкою, то, що з села то є, не є велика різниця. Українка є, і всьо. І навіть во йду я тими Афінами ... ніколи не відчуваю, що то щось моє тут»* [ГГ-24]; а на другому місці – ідентифікація із регіоном чи населеним пунктом у ме-

жах України: *«Я щитаю себе жителькою от найперше України і жителькою Кротошина»* [ГГ-14].

Як бачимо, при цьому відсутня ідентифікація із певним регіоном / населеним пунктом у межах країни імміграції, чи з цією країною загалом. Особливо це стосується респондентів із досвідом проживання в Греції: *«Я тільки українка. ... Може сказала б галичанка, но не гречанка, ні в якому разі»* [ГУ-5].

З іншого боку, у **Польщі** часто (та значно рідше – у **Греції**) трапляються також випадки виникнення польської/грецької складової неоднозначної множинної регіональної ідентичності: *«напевне українкою. ... А потім, потім варшав'янкою. Я Варшаву ліше знаю, ніж Львівську область»* [ПП-18].

Зазначимо, що у групі респондентів із досвідом проживання в Польщі, яких опитано в Україні, переважає регіональна ідентифікація із населеним пунктом чи регіоном, а ідентифікація із країною – на другому місці: *«Жителем такого села забитого. Бідного, нещасного, забутого Богом, владою і всім на світі. Ну і жителем держави України»* [ПУ-8].

Отже, те, що в Греції регіональна ідентичність не змінюється залежно від місця проведення інтерв'ю, і те, що не надто поширеним є явище виникнення грецької складової регіональної ідентичності, означає, що вона є доволі сталою і не зазнає суттєвих змін, незважаючи на місце перебування респондентів. Проте можна припустити, що така ідентифікація з Україною передусім формується в результаті еміграції і тривалого проживання в географічно віддаленій країні та, ймовірно, до міграції респонденти визначали себе у регіональному відношенні в межах України, як і група мігрантів, про яку йтиме мова далі. Що стосується Польщі, то бачимо, що в опитаних у Польщі також переважає першочергова ідентифікація з Україною, проте є поширеним виникнення польської складової множинної регіональної ідентичності. Натомість респонденти, опитані в Україні із досвідом проживання в Польщі, здебільшого мають однозначну регіональну ідентичність та ідентифікують себе передусім із населеним пунктом чи регіоном, а потім – з країною. В цьому випадку відбувається зміна структури регіональної ідентичності та, почасти, і самої ідентичності цього виду. Очевидно, виробленню сталої регіональної ідентичності українських іммігрантів у Польщі перешкоджає той факт, що вони часто подорожують між двома країнами / населеними пунктами. При цьому регіональна ідентичність українських іммігрантів у Польщі/Греції не залежить від типу роботи та місця проживання сім'ї.

Більшість респондентів розміщує регіональну ідентичність у «периферії» і «хвості» інтегральної соціокультурної ідентичності, а українські іммігранти із досвідом роботи в Польщі, яких опитано в Україні, – порівну у «ядрі», «периферії» і «хвості». Таке позиціонування (незважаючи на загалом малозмінну ідентичність цього виду), найімовірніше, можна пояснити частковою, а для більшості тих, хто перебуває в країні імміграції, – повною відсутністю практик, що підкріплюють українську складову регіональної іден-

тичності. Також позиціонування не співвідноситься із типом роботи, а в опитаних в Україні – і з місцем проживання сім'ї. Серед респондентів, опитаних у Греції і Польщі, в «хвості» регіональну ідентичність розміщують здебільшого ті, чії сім'ї частково або повністю проживають в країні імміграції, що може свідчити про знижений інтерес до життя регіону, з яким вони себе ідентифікували в Україні (оскільки рідні проживають разом із ними тепер уже в іншому регіоні) – послаблення української складової регіональної ідентичності, за відсутності актуалізації грецької.

Отже, серед «соціальних» ідентичностей найбільш сталими/однозначними в українських іммігрантів у Польщі/Греції загалом є останні дві (регіональна та національна), а різних форм неоднозначності зазнають професійна/посадова, класова/майнова та політична.

У третій групі аналізуємо ідентичності/практики, пріоритетною сферою існування яких вважаємо особистісну. Як уже зазначено у теоретичній частині роботи, ми розглядаємо *сімейну* ідентичність і базовані на ній практики як результат ідентифікації, по-перше, з певною спільнотою/сім'єю, а, по-друге, із певною роллю, яку виконує людина в сім'ї, тобто зовнішню і внутрішню сімейну ідентичність. Єдиними практиками українських іммігрантів у Польщі/Греції, які підкріплюють відчуття приналежності до сім'ї, що проживає в іншій країні, є підтримка контакту з іншими представниками цієї сім'ї. Контакт з рідними здійснюють декількома способами: по телефону, СМС-перепискою, листуванням, безпосередніми фізичними контактами між мігранткою та членами її сім'ї та фінансово. Детальніше ці способи контакту розглянуто в рамках транснаціональних сімейних практик у розділі IV.

Контакти з рідними дають відчуття виконання певних сімейних ролей, з яким вони себе ідентифікують у межах внутрішньої сімейної ідентичності. Респонденти відзначають, що найчастіше під час міграції виконують свої ролі матері, дружини, сестри, дочки за допомогою технічних засобів зв'язку. Таке спілкування переважно включає поради для рідних та обговорення актуальних проблем у сім'ї: *«нічого не можу зробити такого, щоб мені бути частиною [сім'ї], крім телефонної розмови»* [ГГ-1]; *«саме гірше, то є проблеми зі сином, бо я до нього найбільше дзвоню і найбільше з ним ся контактую, але по телефону то ще не є такий розговор, як би я могла його бачити. Розумієте, то є всьо по телефону, я сказала, а він своє робить»* [ПП-8].

Також доволі поширеним у Греції є підміна своєї сім'ї тією/тими, де працюють іммігранти, і це дає їм відчуття певної сімейної ролі: *«А мене і хазяйка називає сестрою»* [ГГ-29]; *«я працюю тут з дітьми, тому що мені було дуже важко, що я лишила її [дочку] там. І в мене ні одної роботи не було, на якій я би щось друге робила б. Тільки з дітьми»* [ГГ-15]; *«опіка за старими людьми то вона дає таке, що ви себе почуваете мамою, а хтось безсилий, мусиш їм допомагати. ... там себе всім почуваси, і як мама, і як донька, бо вони, як діти прив'язуються до нас»* [ГУ-8].

Існує також кілька інших видів практик, що базуються на сімейній ідентичності. Це молитва за рідних: *«як донька, я повинна за них молитися, повинна ходити до них на цвинтар, на могилу, знаєте, в річницю наймати Службу Божу за поминання, за них, щоб вони спочивали з Богом»* [ГГ-21]; *«як мама, я просто за них постійно молилася і це було [наголошує] настільки результативно ...»* [ГУ-14]. Крім того, респонденти відзначають існування певного емоційного зв'язку із членами сімей в Україні: *«я думкою зв'язана з своєю сім'єю. Я є тут, а думка моя там, я з ними емоційно, ну як ще сказати, зв'язана насправді, як я щось роблю, а думкою завжди – як мої діти...»* [ПП-11], *«дочка мені була ... в 2–3 класі, написала мені вірш: “Я знаю, ти десь є, і я тебе чекаю”»* [ГГ-13].

Види практик, пов'язаних із сімейною ідентичністю, є одними (переважно фізичний контакт / проживання разом) на час проживання в Україні. У Польщі нові для мігрантів сімейні практики існують поряд із традиційними і не витісняють їх. Відсутність такого чіткого розподілу традиційних та замінних практик пов'язана із характером самої міграції до Польщі: респонденти доволі часто відвідують Україну і намагаються компенсувати свою відсутність під час перебування в Україні, зокрема, інтенсифікацією традиційних практик. Ця група респондентів, навіть перебуваючи в Польщі, говорить про свої «сімейні» практики так, ніби вони перебувають в Україні. Тоді як довготривала відсутність (у Греції) змушує респондентів використовувати нові для себе практики, що базуються на сімейній ідентичності, не сподіваючись компенсувати свою відсутність у доволі короткий час перебування в Україні. До того ж, більшість іммігрантів у Греції вже на початку свого перебування змінює свої практики, оскільки, зазвичай, саме тоді перебуває безвизно у чужій країні протягом тривалого часу. Українські іммігранти в Польщі завдяки безвизовому режиму, навпаки, здебільшого починали свою міграцію з можливості часто відвідувати Україну і не потребували значних змін своїх «сімейних» практик. Отже, сімейна ідентичність значною мірою залишається однозначною і сталою, а практики, які на ній базуються, – видозмінюються, особливо в українських іммігрантів у Греції.

Зазначимо, що найбільш сталими складовими внутрішньої сімейної ідентичності залишаються ідентифікація із роллю матері та дочки і відповідні практики. Водночас послаблюється ідентифікація із роллю дружини у тих, в кого чоловіки проживають в Україні, і часто така складова сімейної ідентичності не підкріплюється жодними практиками: *«Ну, як я себе тут можу почувати дружиною? В мене чоловік і сім'я на Україні. Нічого не роблю. Я собі є Олександра і маю сім'ю на Україні. Та й все»* [ГГ-21], на відміну від практик в Україні. Також ідентифікація із роллю сестри є доволі слабкою, оскільки тут йдеться переважно про контакт із представниками іншої сім'ї, а не своєї власної (нуклеарної чи розширеної). Отже, ієрархія ролей українських іммігрантів у Польщі/Греції у структурі внутрішньої сімейної ідентичності виглядає так: матір – дочка – дружина – сестра. У кожному конкретно-

му випадку може бути відсутня певна ланка через склад сім'ї. Також певні ротації присутні у тих респондентів, чий *сім'ї частково чи повністю проживають у країні імміграції*, і залежать вони від того, хто саме із членів сім'ї має безпосередній фізичний контакт із респондентом під час міграції.

Отже, традиційні та нові практики цього виду базуються переважно на наявності ідентичності, а сама ідентичність є доволі сталою/однозначною. Сталість сімейної ідентичності також ілюструється її позиціонуванням у структурі інтегральної соціокультурної ідентичності мігранта: переважна більшість респондентів, незалежно від типу роботи і навіть місця проживання сім'ї, розміщує цей вид ідентичності у «ядрі» своєї інтегральної соціокультурної ідентичності.

Гендерна ідентичність українських іммігрантів у Польщі/Греції (у дослідженні йдеться про жінок-мігранток, а, отже, про гендерну жіночу ідентичність) здебільшого залишається однозначною і не зазнає суттєвих змін у формі неоднозначності, за винятком хіба що тих випадків, коли завдяки міграції жінка бере на себе роль голови/годувальника в сім'ї, вважаючи водночас цю роль суто чоловічою, тобто певною мірою фрагментує свою гендерну ідентичність: *«Мусіла обов'язки виконувати я, маю на увазі в матеріальному плані. Фінансово тепер я, я тепер ... відносно матеріального, і була така моя думка, і залишається такою думка – повинен бути чоловік»* [ГГ-1].

В інших випадках зміни відбуваються переважно у площині практик, які базуються на гендерній ідентичності. Інколи респонденти заперечують наявність у них певних практик, що визначають їх як жінок. При цьому в першому випадку гендерні практики, за їхнім визначенням, відсутні, оскільки респонденти не відчувають своєї приналежності до гендерної спільноти жінок: *«я і нічого не роблю. Я приходжу змучена і навіть не відчуваю, що я взагалі людина»* [ГГ-18]. Натомість у другому випадку – вважають цей вид ідентичності достатньо вираженим у своїй інтегральній ідентичності і таким, що не потребує відповідних практик: *«Я є жінка!!! Що це для того треба робити?!!!»* [ПП-15].

Проте переважна більшість опитаних українських іммігрантів в Польщі/Греції все ж зазначає такі види практик, які базуються на гендерній ідентичності. Найпоширенішими практиками є різного роду догляд за своїм тілом і зовнішнім виглядом, включаючи одяг, взуття, прикраси тощо: *«Це найперше – це одяг, зачіска ... в міру свого смаку, але щоб це не було крикливо, і щоб це не було старомодно»* [ПП-25]; *«Стою довго перед дзеркалом, малююся, ходжу в перукарню, і відчуваю себе жінкою»* [ПУ-31].

Наступним видом практик є відпочинок, спілкування із друзями та зменшення навантаження на роботі: *«ми себе якось почували жінкою, тому що ми могли на пляж ходити»* [ГУ-14]; *«піти десь може на якийсь... в якусь кафе з друзями, з подружками»* [ПУ-25]. Також практиками-індикаторами жіночої гендерної ідентичності респонденти називають покупки для свого

задоволення: «я йду в магазини, я трачу багато грошей на себе» [ГГ-27], а також своєрідна самоосвіта: «жіночі журнали почитую, ну вважаю, що відчуваю себе жінкою» [ПУ-26].

Ще однією групою практик, які базуються на ідентичності цього виду, є дотримання певної культури поведінки і спілкування. Крім того, важливими є практики, які пов'язані із внутрішнім виміром сімейної ідентичності і роллю жінки-матері/дочки у сім'ї і відповідною поведінкою: «тримати себе жінкою і мамою, не ганьбити себе, бо я вже і жінка, і бабуся, бо десь там можна і в халепу вплинути з тими чоловіками...» [ГГ-30], та роллю дружини-домогосподарки: «обов'язки жіночі, перш за все, це обов'язки мами, жінки ... і там прийду і часом порядок зроблю» [ГУ-9].

При цьому набір та інтенсивність перелічених видів практик можуть залишатися незмінними як в Україні, так і в країні імміграції: «наші жінки всі так, як ми навчені, так бути на Україні сьогодні ... я йду до церкви, наші жінки всі одіті гарно, підкрашені. Я не бачила, щоб тут наші жінки ходили десь були якісь нехлюї» [ГГ-13]. Також існують випадки посилення таких практик в Україні, оскільки перебування в країні імміграції респонденти розглядають лише як засіб заробити гроші: «Якщо будеш думати, що ти жінка, то значить нічого не доб'єшся [в Греції]» [ГУ-3]; «за кордоном я стараюся не приділяти такої уваги своєму вигляду [як в Україні], бо я прийшла заробляти» [ПУ-28]. В іншому варіанті практики, які базуються на гендерній ідентичності, посилюються в Польщі/Греції через можливість більше часу приділяти собі (особливо, якщо діти проживають в Україні) та більші можливості «виходити в люди»: «у мене така була [робота], що треба було так, одітися кожен день. Навіть тут кожен день не міняєш одягу» [ГУ-4], «ми йшли до церкви – ти йшов на люди ... щоб почувати себе жінкою, тобі треба десь виходити. Куд ми зараз при наших заробітках можемо виходити? [в Україні]» [ГУ-17]. Проте зазначимо, що здебільшого ні види практик-індикаторів гендерної ідентичності, ні їхня інтенсивність не залежать від приналежності респондентів до певних груп за типом роботи і місцем проживання сім'ї.

Зв'язок гендерної ідентичності із сімейною, передусім із її внутрішнім виміром, проявляється у тому, що в уявленні українських жінок-мігранток у Польщі/Греції про те, що робота, яку вони виконують, є жіночою: «то є свого роду місія жінки. Доглядати, допомагати. ... Маєш свій обов'язок перед Богом виконати, а де ти його виконуєш, чи біля рідних, чи на своїй землі, чи десь далеко: для Бога вся земля, весь люд – то є його, його діти, його нарід» [ГГ-4].

Першим поширеним видом такої роботи є догляд дітей, що імітує виконання ролі матері в сім'ї: «за дітьми, прибираю, посуду мию, прасую, порохи витираю, складання в шафах – жіноча робота, робота мами» [ГГ-30]. Наступним видом роботи, притаманним українським жінкам-іммігранткам у Польщі/Греції, є догляд за старшими людьми, що має багато спільного із

роллю дочки в сім'ї: *«Ну як я тожє дома, вот доглядаєш батьків, так само й там я щитала з тою бабушкою»* [ГУ-15].

Крім того, одним із найпоширеніших видів робіт є ведення домашнього господарства, що також співвідноситься в уявленні респондентів із типовою роботою жінки вдома – домогосподарською роллю дружини в сім'ї: *«Так як жінка, то ніхто не прибере ... Чоловік так не зможе, це просто не в його ... Це закладено, мені здається, природою теж»* [ПП-25].

Отже, ці три види робіт (притаманних як для тих, хто працює *ехо*, так і для тих, хто працює *месо*) вважають жіночими через традиційні уявлення про гендерні/сімейні ролі дружини/матері/дочки і виконання відповідних обов'язків – практик. Проте, як зазначають респонденти, найсуттєвіша різниця в тому, що в країні імміграції це оплачувана робота: *«... ми робили на роботі основну, але та робота була додаткова, ніким не цінена, ні чоловік не цінив, ні діти, бо то так мало буту! А там нашу роботу оцінювали в 500 євро. ... В нас вона безплатна, а там – оцінена!»* [ГУ-7].

Інші види робіт іммігранти, які працюють *ехо*, також вважають жіночими, проте тут вступають в дію не традиційні уявлення, а чинник цікавості, комфорту, самореалізації, що є для респондентів важливими для того, щоб вважати свою роботу жіночою: *«це робота ... жіноча робота, вона дуже інтересна і не знаю, вона помагає людям»* [ГГ-9]; *«я вважаю свою роботу жіночою, вважаю тому що ... графік гнучкий і можна цілком в той графік вкластися, з якимись обов'язками чи сімейними, чи особистими»* [ГУ-22].

Зазначимо, що саме на цій основі базується і уявлення про «жіночність» роботи респондентів в Україні, а не на традиційних уявленнях про «жіночу роботу»: *«сиджу, нічого не роблю, пишу тільки, конечно, жіноча, тільки для жінки»* [ПУ-7]; *«Я працюю економістом, вважаю, що це така більше жіноча робота, вона затишна, в приміщенні, я її знаю, вона мені подобається»* [ПУ-26].

Частина респонденток не вважає свою роботу жіночою через фізичні навантаження. Особливо це стосується тих іммігрантів, які працюють на сільськогосподарських роботах, і при цьому зазначають, що така робота не дає їм почуватися жінками: *«я їздила на поля ... там були такі роботи, часом навіть не відчувала себе жінкою. Важкі такі роботи були»* [ПУ-8]; *«працювали на рівні з мужиками. А як пані сказала, що пані не надає до праці, то пані назад на Україну»* [ПУ-5].

Існує також певна, але незначна група респондентів, які зазначають, що виконують в країні імміграції як чоловічу, так і жіночу роботу: *«по дому крім того, що я ше працювала, я ще і в саду працювала, і басейн чистила, і чоловічу роботу робила»* [ГУ-1], або вважають свою роботу і жіночою, і чоловічою: *«Я не можу сказати, чи вважаю я її "жіночою", чи думаю, що вона не має якоїсь такої статевої ознаки. ... Бо ту роботу можуть виконувати як чоловіки, так і жінки»* [ГГ-3]. Тобто простежуються практики фрагментованої, або амбівалентної гендерної ідентичності, проте, здебільшого,

цей вид ідентичності залишається сталим і не зазнає змін у формі неоднозначності.

Що стосується позиціонування гендерної ідентичності в структурі інтегральної соціокультурної ідентичності, то українські іммігранти в Греції розміщують рівномірно як у «ядрі», так і в «периферії» та «хвості». В Польщі ж більшість все ж розміщує цей вид ідентичності в «периферії» і трохи менше – в «ядрі». Причому відсутнє співвідношення між таким позиціонуванням гендерної ідентичності і групами респондентів за типами робіт та місцем проживання сім'ї респондента.

У Польщі, так як і в Греції, переважна більшість респондентів має вікову ідентичність, або таку, що відповідає їхньому біологічному віку, або молодшу за нього. При цьому вікова ідентичність може бути однозначною і незмінною в Україні і в країні імміграції: «46... На 40 [почувається] ... Однаково, тому що це внутрішній стан і не залежить від території» [ПУ-18]. Однак доволі поширеним є варіант, коли вікова ідентичність є множинною. Наприклад, у Польщі/Греції респонденти відчувають себе молодшими, ніж в Україні, з різних причин. Однією з найважливіших причин є різне сприйняття віку та людей відповідних вікових категорій у суспільстві імміграції і в Україні, що дає іммігрантам різне сприйняття свого власного віку: «вік в Греції, вік в Україні – зовсім інакше. Тут, як кажуть, шістдесят років, то ще молода. ... шістдесят років в нас вже старий» [ГГ-2]; «... тому, що вони довго живуть. Вони до ста років живуть ... а наші не доживають до такої глибокої старості» [ГГ-17]; «... працювала ше з дуже старенькими людьми, для них я була молода ... ті цюці і дідусі, вони всі були 80 і більше ... вони казали: «Ти молода, ти молода». І о тепер я приїжджаю – зіткнулась з тим, що я пенсіонерка ... треба ше мені пережити, той бар'єр» [ГУ-8]; «такий молодий вік більше продовжується тут [в Польщі]. Скажем, 31 вік – це так нормально бути ще незаміжною» [ПП-2].

Крім того, у Греції поширеною є «молодша» вікова ідентичність, порівняно з Україною, через спосіб життя, клімат, харчування тощо. Або у випадку, коли завдяки перебуванню в Греції мігрантки виглядають молодше за своїх ровесниць на Україні, і відчувають себе відповідно: «жінки, які приїжджають з-за границі, відрізняються від жінок з України. ... Відрізняються навіть дуже, а чому? – Наші жінки замучені. ... А тут що? А тут підеш собі на роботу, поробиши должно, а тут ти вже 5 година вдома, а дальше собі робиш, хочеш робиш собі маски на лице, хочеш за собою слідкуєш» [ГГ-11]. Також цей феномен має місце через різні сімейні обставини респондента у двох країнах і послаблення (через довготривалість міграції) певних складових внутрішньої сімейної ідентичності в країні імміграції, коли діти проживають в Україні: «в Україні – трошки старше, мені так кається. Мамою я себе почуваю, вже більш якось ...» [ГГ-27].

Проте існує категорія українських іммігрантів у Греції, які відчувають себе старшими в країні імміграції, ніж вдома. Сюди належать іммігранти, які

працюють *meso* і, постійно проживаючи з господарями, зазнають певних психологічних принижень: «[в Україні] я себе почуваю на 50 [насправді 61] ... в Греції я себе почувала на ті роки, які я мала. ... А тому що я була ... як в неволі, я себе рахувала» [ГУ-7]. У Польщі такої залежності не спостерігаємо, очевидно, тому, що навіть у тих, хто працює *meso* в цій країні, психологічне приниження не так дається взнаки через частіші відвідини України. Крім того, в принципі старшу за свій біологічний вік ідентичність іноді мають респонденти, що почуваються виснаженими через роботу: «Старшою. ... Тре працювати, переживати за всьо ... за всі проблеми, жінка більше переживає, чим чоловік» [ПУ-21]. Вікова ідентичність може також набувати форм неоднозначної змінної і «молодшати» чи «старіти» залежно від певних обставин: «Після роботи на 80, а так, взагалі, ... так і відчуюю себе на років 30–33» [ПП-6].

Що стосується практик-індикаторів вікової ідентичності, пов'язаних із трудовою діяльністю, то зазначимо, що, незалежно від типу роботи і місця проживання сім'ї, переважна більшість опитаних українських іммігрантів у Польщі/Греції зазначає, що робота, яку вони виконують, відповідає їхньому віку. І на це є кілька причин. Респонденти: 1) справляються зі своїми обов'язками на роботі: «Я думаю, що відповідає, бо ше так побігати по поверххах, то можу» [ГГ-20]; 2) виконують роботу, яка підходить для будь-якого віку: «моя робота така, що на любий вік підходить. Навіть старому пенсіонерові і то підходить» [ПУ-22]; 3) шукають роботу відповідно до свого віку: «я собі шукаю таку роботу, що відповідає моему віку, бо, як я прихожу і бачу, що я з тим не справлюсь, я не йду на таку роботу» [ГГ-2].

При цьому здебільшого респонденти зазначають, що не змінюють роботу відповідно до віку, оскільки не мають потреби в цьому: «Я зупинилася на одній роботі, вона мені відповідає, я нормально заробляю і це мені добре» [ПУ-28]; або не мають можливості: «Тут капіталістична країна, з роботою дуже важко. ... Тут роботу залишити легко, а нову знайти важко» [ГГ-25]. Частина респондентів все ж змінює або прагне змінити роботу відповідно до віку на легшу, ніж попередня: «в молодші роки могли виконувати більш складнішу роботу ... то вже з роками ... вже зменшуєш об'єм роботи ... шукаєш роботу по силі» [ГГ-4]. Більшість респондентів цієї категорії – українські іммігранти в Греції. Це може бути пов'язане із довготривалістю імміграції і більшими змінами самого віку. Натомість у Польщі ця тенденція не така виразна, ймовірно тому, що респонденти значно частіше змінюють типи робіт і самі роботи, просто не пов'язуючи ці зміни із питанням віку.

Стосовно ж впливу віку на пошуки роботи, то зрідка респонденти зазначають, що зі зростанням віку роботу знайти легше, оскільки роботодавці потребують відповідальних та досвідчених: «найкращий вік для пошуку роботи – це 35 років, від 30 до 40 максимум. ... Не завжди, не на кожен роботу хочуть молодих недосвідчених» [ПП-25]. Також, на думку респондентів, «дуже молодим» важко знайти роботу через недосвідченість та певну недо-

віру: «молодьож ще більше сексуально озабочена ... Тому не хочять брати молодих, по-перше, бояться за своїх мужей» [ГУ-17]. Але частіше зростання віку таки ускладнює пошуки роботи (як в Україні, так і в Польщі/Греції): «молода людина, як то кажуть, і бистріша, і має, як то кажуть, інше здоров'я, аніж людина, яка вже старша» [ПП-21].

Загалом же переважна більшість опитаних українських іммігрантів у Польщі/Греції зазначає, що вік ускладнює, полегшує чи просто впливає на пошуки роботи, пояснюючи це тим, що на певні види робіт роботодавці беруть молодих і енергійних (догляд дітей, прибирання та інші види робіт типу *ехо*), а на певні – шукають старших людей (догляд старших людей – в основному робота типу *тесо*): «від 35 до 40 можна було за дітьми брати ... кожен вік мав, як-би, своє призначення. Вже старші дивилися за дідами, за бабами там. Ну на прибирання не дуже хотіли старих брати, брали молодих, або такого середнього віку» [ГУ-4].

Відносно пенсійного забезпечення відповідно до свого віку, то ті, хто за віком отримує пенсію в Україні визначає її як недостатню: «О! Та в мене чомусь дуже якась там мінімальна пенсія. ... За віком» [ГГ-28], а отримати пенсійне забезпечення в країні імміграції вважають важким та навіть неможливим завданням. Варто зазначити, що питання пенсійного забезпечення в країні імміграції значно більше турбує українських іммігрантів у Греції. Ті, хто тривалий час проживають у країні імміграції (понад 10 років), здебільшого працюють легально і належать до вікової категорії до 40 років, все-таки сподіваються отримати пенсійне забезпечення в країні імміграції: «Ну, та держава забирає. ... Так, щось маю отримувати ... зараз зробили взагалі: жінка до 60 ... До цього треба дожити. Вони це щось придумують. І працювати» [ГГ-27], або використовують можливості приватних пенсійних фондів у цій країні.

При цьому в Греції здебільшого зазначають, що отримують достатнє медичне забезпечення відносно до свого віку, очевидно, через легальне працевлаштування і відповідні умови страхування в цій країні, тоді як у Польщі більшість опитаних українських іммігрантів не задоволена своїм медичним забезпеченням у країні імміграції.

Стосовно вікових груп, то в Греції це респонденти переважно вікової категорії 41–60 років і більше, а ті, які мають досвід проживання в Греції, але опитані в Україні, – 51–60 років і більше. Старша вікова категорія опитаних в Україні може бути пов'язана із тим, що респонденти здійснювали свою міграцію раніше, у молодшому віці і повернулись в Україну назавжди. У Польщі такої різниці немає, оскільки опитані в Україні із досвідом роботи в Польщі переважно знаходяться у стані «між міграціями». Загалом вікова категорія тих, хто працює у Польщі, – це респонденти віком 31–50 років, причому до 40 років – понад 40% від опитаних українців із досвідом проживання в Польщі, тоді як у Греції – удвічі менше. Молодший вік українських іммігрантів у Польщі можна пояснити тим, що, на відміну від Греції, де

переважає тип роботи *meso*, тут здебільшого респонденти мають роботу типу *exo*, яка за віком більше відповідає молодшій та мобільнішій категорії іммігрантів. Окрім того, тип роботи «плантації», характерний для українських іммігрантів у Польщі, через великі фізичні навантаження «вимагає» працівників молодшого віку – у нашому дослідженні це респонденти вікової категорії від 30-ти і менше до 50-ти років.

Для українських іммігрантів у **Польщі** немає залежності між віком та місцем проживання сім'ї, адже як самі мігранти, так і члени їхніх сімей у більшості є тимчасовими та короткотривалими мігрантами. У той же час в **Греції** існує така залежність: чим молодші респонденти, тим, очевидно, важче їм жити в умовах довготривалої міграції без сім'ї, тому вони намагаються або влаштувати особисте життя в Греції, або організувати сімейну ланцюгову міграцію.

Що стосується позиціонування вікової ідентичності у структурі соціокультурної інтегральної ідентичності, то безвідносно до груп респондентів за типом роботи чи місцем проживання сім'ї цей вид ідентичності українські іммігранти в Польщі/Греції розміщують в основному у «хвості» та менше – у «периферії». Свою роль у цьому, очевидно, відіграла й неоднозначність (фрагментованість) вікової ідентичності.

Отже, чинниками, які впливають на вікову ідентичність українських іммігрантів у Польщі/Греції, є передусім біологічний вік, питання працевлаштування та впливу біологічного віку, стан здоров'я. А також, що є дуже важливим, – це вплив місця (країни) перебування. Саме цей останній чинник притаманний для цієї категорії населення, на відміну від інших, і саме він впливає найбільше на появу неоднозначності (фрагментованості) вікової ідентичності українських іммігрантів у Польщі/Греції. Що стосується практик-індикаторів вікової ідентичності, то тут немає однозначності. Вони можуть бути як похідними від ідентичності (респондент, наприклад, змінює роботу, бо за віком шукає легшу), так і базовими для неї (респондентка ще виконує роботу «для молодих», отож, вона ще молода).

Отже, в групі «особистісних» ідентичностей/практик переважаючу однозначність демонструють гендерна та сімейна, тоді як вікова може набувати форм неоднозначності за рахунок зміни місця (країни) перебування.

Однією із найменш досліджених видів ідентичності є не-базова **міграційна** – результат ідентифікації зі спільнотою мігрантів. Тут йдеться як про ідентифікацію із такими ж іммігрантами з України у країні імміграції, так і про ототожнення себе з іммігрантами з інших країн у країні імміграції та, зрідка, з мігрантами у всьому світі загалом. Міграційна ідентичність проявляється у таких видах практик, як візити в Україну, дистанційне спілкування із тими, хто залишився в Україні, висилання (передача) грошей додому (оскільки міграція має здебільшого економічний, або частково економічний характер), про що детальніше йдеться в розділі IV, у частинах, де розглядають транснаціональні сімейні практики та спілкування з іншими українсь-

кими іммігрантами у рамках неформальних, напівформальних або ж, зрідка, офіційних іммігрантських спільнот, а також контакти з іммігрантами з інших країн у країні імміграції.

Усі мігрантки здійснювали грошові перекази додому. Частота і сума цих переказів могли суттєво відрізнятись на різних етапах перебування жінок за кордоном і з огляду на середню заробітну платню мігранток у двох країнах. Фінансовий контакт часто компенсує фактичну відсутність респондентки вдома: *«висилала дітям гроші, щоб мали за що купити хліба, і я відчувала, що я їм роблю велику допомогу, то що я би не змогла зробити тут ... я себе відчувала тоді мамою, коли я змогла допомогти дитині, щоб дитина могла з'їсти якусь фрукту»* [ГУ-12], *«Я вже не їду робити, щоб було мені добре, а щоб було добре моїй дитині, моїй сім'ї, і хочеться якогось добробуту, щоб дитина ні в чому не мала уцербу ніякого, ні в чому не нуждалася... все для неї»* [ПУ-25]. Практики передачі грошей можна розглядати також як індикатори сімейної ідентичності, оскільки респонденти вважають, що у такий спосіб компенсують свою відсутність: *«Усі батьки, які перебувають за кордоном, стараються свою відсутність матеріально відкупити»* [ГУ-10].

Українські іммігранти в **Греції** найчастіше відвідують Україну 1 раз на рік; рідше трапляються ті, хто відвідує менше, ніж 1 раз на рік. Респонденти із досвідом проживання в Греції, але опитані в Україні, зазначають, що відвідують Україну рідше, ніж 1 раз на рік, або взагалі їхня поїздка – єдина і довготривала: *«Додому я не їздила ... бо в мене не було документів, аби приїхати додому затратити грошей»* [ГУ-12]. Це, очевидно, пов'язане із нелегальним статусом, що був доволі поширеним стосовно українських іммігрантів у цій країні до сер. 2000-х років, а в останню групу потрапили здебільшого ті, хто перебував у Греції в цей період і вже закінчив свою міграцію, часто так і не здобувши легалізації.

Водночас українські іммігранти у **Польщі** відвідують Україну частіше – 2–3 рази на рік, або 4 і більше разів: *«Я так не намагаюся дуже довго сидіти, буквально чотири місяці, то найдовше, і їду додому. ... Якщо є підміна, то за місяць вертаюся»* [ПП-28]. Це пов'язане з близькою відстанню до України та умовами легального перебування в Польщі (тривалістю візи, або дозволом на безвізове перебування). Опитані в Україні із досвідом проживання в Польщі найчастіше зазначають, що відвідують Україну 4 і більше разів на рік: *«Ну, чотири, п'ять, шість разів на рік. По крайній мірі, всі свята і тоді, коли просто робилось скучно»* [ПУ-20]. Це можна пояснити тим, що до групи опитаних в Україні потрапили ті респонденти, хто частіше перебуває в Україні.

Якщо передача грошей і товарів та відвідування України є практиками, що радше належать до наслідків міграційної ідентичності, то наступну групу вважаємо також і базовою для її формування. Це – спілкування з іншими іммігрантами. Українські іммігранти в **Польщі** переважно спілкуються з іншими українцями, та значно менше – з іммігрантами з інших країн, порів-

няно з тими, хто проживає в Греції. Можливим поясненням є те, що Польща сама по собі є країною менш популярною для міжнародних іммігрантів, а також те, що українські іммігранти в Польщі частіше спілкуються/дружать (за межами роботи) із поляками, ніж у Греції з греками, насамперед ті, хто працює *ехо*: «Друзів в мене більше поляків, ніж українців» [ПП-11]; «Ну, я працювала серед поляків. Жила серед українців, серед поляків. В однаковій кількості» [ПУ-12]. Крім того, респонденти, що працюють на «плантаціях», не мають можливості спілкування з іммігрантами з інших країн і дружать здебільшого зі співробітниками з України, або з господарями-поляками.

У Греції більше респондентів працюють *meso* і спілкуються з іммігрантами з інших країн, які працюють разом із ними, або по сусідству. Крім того, респонденти, які працюють *ехо*, знайомляться з ними, наприклад, у громадському транспорті, або в інших громадських місцях: «Маю друзів навіть поляків. Знаю молдованів, тожє тут живуть, обцаюся з ними ... Грузинів знаю багато тожє ... Так само вот Іринка [дочка] має коліжанку албанку, то її батьки говорять з нами» [ГГ-24]; «я з армянкою там працювала так поруч з нею, і так з нею спілкувалася» [ГУ-18]. Проте найчастіше українські іммігранти в Греції все ж спілкуються в межах неформальної спільноти українців у Греції: «З емігрантами української національності ми спілкуємся дуже часто: і по телефону, і при зустрічах зі своїми, і в церкві» [ГГ-4]. Крім того, як і в Польщі, респонденти, що працюють *ехо* в Греції, найчастіше контактують з іншими українцями, якщо проживають із ними: «Я ж не живу сама. Нас є кілька. Спілкуємося щовечора. Заснути часом не можна» [ПУ-8]. Винятком тут є ті респондентки, чий чоловіки проживають в Греції (українці чи греки): «В основному греки. ... Є тут якісь от наші є, не знаю, їм во вьсо робота і більше...» [ГГ-7].

Як у Польщі, так і в Греції частота контактів з іншими іммігрантами є від одного до кількох разів на тиждень. Якщо респонденти працюють *meso*, то частіше, ніж раз на тиждень спілкуються з іммігрантами з України за допомогою телефона, а не зустрічей: «... то може раз в місяць зустрічаємося, а дзвонимо раз в тиждень, два рази в тиждень, як нам там випадає. ... Може, як там треба, то частіше. Маємо телефони, тай дзвонимо» [ПП-18].

Як уже зазначено в межах дослідження практик-індикаторів мовної ідентичності, найчастіше під час спілкування з іншими іммігрантами використовують грецьку, польську мови та російську. З мовним питанням частково пов'язане і коло країн походження іммігрантів. У Польщі, якщо такі практики існують, то це переважно іммігранти з Росії та Білорусі, хоча зрідка трапляються й інші: «... маю контакти більше з українцями. Є в мене також контакти з мігрантами з інших країн ... ну це такі спорадичні, тому що я працюю також з мігрантами з інших країн, але це дуже слабкі контакти ... З Білорусії і Росії» [ПП-3]. У Греції коло країн походження є значно шир-

шим. Це (у порядку спадання інтенсивності контактів) – Польща, Болгарія, Молдова, Грузія, Росія, Румунія, Албанія, Білорусь, Філіппіни.

Ми виокремлюємо кілька груп спільних інтересів іммігрантів у спілкуванні (у порядку зменшення значення): 1) робота/гроші: *«праця, чому так тяжко, чому ми виїхали, ну доки ми будемо ще так на чужині...»* [ГУ-9]; *«робота ... як в них, як в нас, краще чи гірше, яка зарплата, харчують, не харчують»* [ПУ-11]; 2) сім'я/дім: *«Про дім, про дітей, про те, що ми були задоволені, що там працюємо, що посилаємо гроші, що наша душа була спокійна, що наші діти не голодні і вони мають що їсти і я спокійно сплю»* [ГУ-21]; 3) спільний відпочинок: *«екскурсійні питання, щоб подивитися Варшаву чи інші міста, разом цікавіше та легше»* [ПУ-32]; 4) особисті проблеми різного роду: *«всі ми, які ми попали туди, люди зболені. І шукаєш рідну душу, що би щось поділитися, щось порадитися»* [ГУ-3]; 5) політика: *«чому ми скитаємось по світі? Чому ми не маємо сильної держави, сильного уряду, президента? ... що ми європейська держава, але ми не в Європі»* [ГУ-21].

У спілкуванні суто в українському іммігрантському колі це ще: 6) ностальгія за Україною: *«про нашу Україну, про її становище в світі, про те, як вона, що не дуже сильно вона крокує до переду»* [ПП-14]; 7) організаційні питання, пов'язані з міграцією: *«про наступну поїзду, ну що домовитися, коли їхати, коли візу виробляти разом»* [ГУ-23]. У спілкуванні з іммігрантами з інших країн: 8) розповіді про Україну; 9) порівняння ситуації в Україні і в інших країнах походження іммігрантів; 10) точки зближення іммігрантів із різних країн: *«Спільне нас ... вони такі самі чужі, як і ми тут. Вони з таким самим наміром приїхали, як і я вот»* [ГГ-24]; *«Вони також заробляють, щоб виховати своїх дітей, нормально працювати, жити»* [ПУ-28].

При цьому понад 90% респондентів у Польщі/Греції не входять в офіційні іммігрантські організації, оскільки «не мають часу», або через те, що не зацікавлені (у Польщі додатковим аргументом є короткотривалість міграції): *«Ну, до яких я можу входити? То хто вже більше надовго, там на ті вже країни, туди, то там вони так»* [ПУ-8]. Також значна частина респондентів вважає церковну спільноту Української греко-католицької церкви напівформальною іммігрантською організацією. За допомогою таких організацій формуються певні соціальні мережі іммігрантів, що впливають на вибір друзів, спосіб проведення вільного часу (у таких собі «розважальних клубах»), а також організують взаємодопомогу при працевлаштуванні, пошуках житла тощо. Проте іноді трапляються серед респондентів і представники офіційних іммігрантських організацій: *«“Журавлиний край”, називалося. ... я з ними спілкувалася і активну участь приймала, ми там вечорниці проводили»* [ГУ-14]; *«це організація – об'єднання українців у Польщі, де я приймаю участь. ... це об'єднання українців, які проживають постійно у Польщі ... ну такі культурні заходи організують»* [ПП-25].

Як бачимо, практики, що пов'язані з міграційною ідентичністю, часто впливають на практики-індикатори інших видів ідентичності, таких як, наприклад, мовна, релігійна/конфесійна чи сімейна. Крім того, з одного боку, міжнародна міграція, що спричиняє взаємодію іммігрантів із різних країн у межах одного соціуму та творення міграційної спільноти і міграційної ідентичності, є досягненнями глобалізації, з іншого – досягнення технічного прогресу у сфері зв'язку інтенсифікує взаємодію мігрантів із представниками суспільства еміграції та сім'ями мігрантів в Україні, що є свідченням локалізаційних процесів стосовно відповідних практик. Це можна вважати проявом глокалізації міграційної ідентичності та її практик-індикаторів. Також ідеї глокалізації як поєднання процесів глобалізації та регіоналізації знайшли своє відображення у посиленні національної/громадянської та етнічної (поверхневої форми) ідентичностей-складових та переважанні «української компоненти» у регіональній ідентичності українських іммігранток у Польщі та Греції.

Також «молодша» вікова група респондентів у **Польщі**, про що уже йшла мова, в межах вікової ідентичності/практик може бути пов'язана також із тим, що у майбутньому респонденти планують міграцію до інших країн, де рівень заробітної плати вищий. Досвід проживання у **Польщі** в різних груп респондентів є переважно до 5-ти років, або 5–10 років. Водночас у **Греції** – 5–10 років або понад 10 років. Причому досвід міграцій різного роду є тільки в ¼ українських іммігрантів у **Польщі**, тобто для більшості – це перша країна імміграції. Водночас у **Греції** лише ¼ українських іммігрантів не мала досвіду міграції в інші країни до Греції, а кожен десятий опитаний український іммігрант із досвідом проживання в Греції має попередній досвід міграції до Польщі. Здебільшого респонденти з досвідом проживання в Греції мали досвід міграції з метою туризму, торгівлі, відрядження, відвідування родичів, роботи до інших країн, включаючи Польщу. Отже, цілком логічним є факт «старшої» групи українських іммігрантів у Греції, тобто групи, яка у більшості своїй в молодшому віці починала з міграції до інших, зазвичай, ближчих до України країн.

Що стосується позиціонування міграційної ідентичності у структурі соціокультурної ідентичності мігранта, то тут не спостерігаємо певної закономірності – цей вид ідентичності респонденти всіх груп однаково зачисляють до «ядра», «периферії» та «хвоста», за винятком хіба того, що респонденти, які мають досвід проживання у Польщі/Греції, але опитані в Україні, здебільшого не розміщують цей неактуальний для них вид ідентичності в «ядрі», оскільки не перебувають у стані міграції. Опитані ж у Польщі/Греції менше розміщують у «хвості», крім частини тих, хто в Греції працює *meso* і, можливо, не акцентують на важливості свого перебування в цій країні через описаний вище психологічний дискомфорт.

Отже, в результаті міграції більшість ідентичностей-складових інтегральної соціокультурної ідентичності, як і сама соціокультурна ідентичність

українських мігрантів до Польщі/Греції, зазнає певних змін – зміни в ієрархії соціокультурних ідентичностей та набуття неоднозначності у формах фрагментованості, множинності, змінності та дещо менше – амбівалентності. Проте водночас певні види ідентичності у більшості залишаються однозначними, серед них релігійна (не конфесійна), етнічна (поверхнева форма та глибока у мігрантів до Греції), національна, регіональна (крім групи ПП), сімейна та гендерна. Як бачимо, у кожній з трьох груп ідентичностей та відповідних практик є як однозначні/сталі, так і неоднозначні. Загалом структура соціокультурної ідентичності українських мігранток до цих двох країн виглядає так: «ядро» складають релігійна, сімейна та класова/майнова ідентичності, «хвіст» – політична, регіональна та вікова; решта ідентичностей-складових або позиціоновані респондентками у «периферії», або ж не мають однозначного позиціонування і рівною мірою з різних причин розміщені ними у «ядрі», «периферії» та «хвості».

Що стосується висунутої у другому розділі гіпотези про ядро інтегральної ідентичності мігранта, яке відповідає моделі творення діаспор (RELFCO) (див. табл. 3.2.1), то релігійна/конфесійна, сімейна, класова та професійна/посадова ідентичності знаходяться переважно в «ядрі» (менше – у «периферії»), а от регіональна та етнічна зовсім не потрапляють у «ядро», що означає часткове непідтвердження гіпотези.

Гіпотезу про «ядро» інтегральної ідентичності, яке відповідає моделі добровільної сегрегації (RENUT), також підтверджено частково. У «ядрі» (чи «периферії») присутні релігійна та національна, а професійна/посадова опускається вниз, порівняно з попередньою групою респондентів. Проте мовна та культурна (у вузькому сенсі) містяться не в «ядрі», а в «хвості» та «периферії». Пояснити це можна тим, що українські іммігранти добровільно сегрегуються від приймаючого суспільства, проте не від інших іммігрантів (з інших країн). Частково внаслідок цього згадані два види ідентичностей стають одними з найбільш неоднозначних в умовах імміграції, що сприяє їхньому просуванню вниз по ієрархічній драбині. Також сімейна, як і класова/майнова ідентичність, потрапляють у «ядро» не тільки при адаптації за моделлю творення діаспор, але й за моделлю добровільної сегрегації.

Ядро моделі асиміляції, за гіпотезою, виглядає як OCLP, а справджується вона також частково. Професійна/посадова та класова ідентичності присутні у «ядрі», а релігійна – переважно відсутня. Проте відсутня і політична ідентичність, оскільки асиміляція не є структурною, а лише культурною. У «ядрі», як і в інших групах респондентів, також не знаходимо регіональної ідентичності, крім того, частково присутня сімейна ідентичність. У респондентів, що адаптуються за моделлю творення діаспор, ситуація подібна до тієї, що в респондентів цієї ж групи у Греції – в «ядрі» присутні релігійна/конфесійна, сімейна, класова, професійна/посадова ідентичності, а регіональна та етнічна – представлені слабо.

Структура ядра у моделі творення діаспор є близькою до тієї, що спостерігаємо у попередній групі. Те ж саме можна сказати про підгрупу, що частково адаптується за моделлю асиміляції. Невідповідність гіпотезі спостерігаємо у плані позиціонування регіональної та етнічної ідентичностей, а також політичної (для адаптації з елементами асиміляції).

За гіпотезою про відповідність структури «ядра» інтегральної ідентичності мігранта, що адаптується за моделлю добровільної сегрегації, «ядро» виглядає так – RENUT, сегрегації – LFOCP, творення діаспор – RELFCO. Як і в попередніх групах, у «ядрі» не знаходимо етнічної та регіональної ідентичностей, тоді як у більшості присутні релігійна/конфесійна, сімейна, класова/майнова і професійна/посадова (також національна у «ядрі» та «периферії»), що характерно для моделі добровільної сегрегації). Крім того, у «ядрі» інтегральної соціокультурної ідентичності тих, хто адаптується за моделлю добровільної сегрегації, відсутні такі ідентичності, як культурна (у вузькому сенсі) та мовна, що знаходяться здебільшого у «хвості» та «периферії». Також політичну ідентичність не знаходимо у «ядрі» в моделі сегрегації, що можна пояснити слабкою інтенсивністю політичних практик через фізичну відокремленість і, особливо, при нелегальній/напівлегальній імміграції.

Отже, у «ядрі» інтегральної соціокультурної ідентичності українських іммігрантів у Польщі/Греції практично не знаходимо двох видів ідентичностей, які, за гіпотезою, мали б бути присутніми у певних моделях, за якими адаптуються респонденти у приймаючому суспільстві. Це регіональна та етнічна ідентичності. Щодо останньої, то в Польщі і дещо більше в Греції іммігранти підкреслюють приналежність до українського народу (етносу) та наголошують на практиках *етнічної* ідентичності, проте в ієрархії інтегральної соціокультурної ідентичності не позиціонують цей вид ідентичності в її «ядрі». Це може свідчити про перевагу поверхневої форми етнічної ідентичності над глибокою, яка передбачає певну спільну діяльність, що є значно важчою в умовах проживання в іншоетнічному середовищі країни імміграції, особливо коли йдеться про більш дисперсне проживання українських іммігрантів у Польщі (порівняно з Грецією). Що ж до *регіональної* ідентичності, то відсутність її у «ядрі» інтегральної соціокультурної ідентичності пояснюємо тим, що цей вид ідентичності в українських іммігрантів у Польщі/Греції практично не підкріплюється жодними практиками, насамперед, коли це стосується української складової регіональної ідентичності респондентів опитаних у Польщі/Греції, а саме вона є основною складовою в ідентичності цього виду в переважній більшості респондентів.

З іншого боку, у різних моделях, за якими адаптуються українські іммігранти, у «ядрі» знаходимо сімейну та *релігійну/конфесійну* ідентичності, незалежно від групи респондентів. Таке позиціонування релігійної/конфесійної ідентичності можна пояснити роллю церкви (Української греко-католицької) як громадської інституції, особливо у таких містах, як Афіни та Варшава, що часто стає осередком спілкування та взаємодії українських іммігрантів –

творення соціокультурної спільноти українців у Польщі/Греції. *Сімейна* ж ідентичність незмінно тримає лідерські позиції, оскільки навіть за особистісних (сімейних) причин міграції жінки-респондентки асоціюють себе здебільшого з роллю матері (а не дружини) у сім'ї та основними причинами передусім вважають можливість працювати для кращого забезпечення дітей і надання їм кращих перспектив (в Україні чи в Польщі/Греції), про чоловіків тут практично не йдеться, а саме стосунки із ними є основою особистісних (сімейних) причин еміграції.

Крім того, значна частина респондентів, що працюють *exo* та *meso* у Польщі/Греції, у «ядрі» інтегральної соціокультурної ідентичності доволі несподівано позиціонують *міграційну* ідентичність. У Польщі, де тривалість міграції є меншою, це можна пояснити ідентифікацією із самим процесом переїзду – міграції, що відбувається доволі часто, порівняно з Грецією, оскільки чіткого протиставлення себе приймаючому суспільству в українських іммігрантів у Польщі не простежуємо. У Греції ж пояснення, очевидно, стосується ідентифікації зі спільнотою іммігрантів (як українських, так і з інших країн), контакти з якими є доволі частими у цій країні, де сама міжнародна імміграція є масштабнішою, порівняно з Польщею.

Ще одним видом ідентичності, який, у супереч висунутій гіпотезі, третина респондентів позиціонує у «ядрі» своєї інтегральної соціокультурної ідентичності, є *гендерна* ідентичність. Причиною цього, на нашу думку, є те, що переважна більшість респондентів виконує у країні імміграції «типову жіночу роботу», яка в їхньому уявленні асоціюється із роллю жінки (матері/дочки чи домогосподарки) у сім'ї. Отже, це гендерно-сімейна ідентифікація, пов'язана із професійною/посадовою, що також часто є частиною «ядра», а не ідентифікація із жіноцтвом загалом.

Окрім зазначених тлумачень, лише часткове підтвердження гіпотез про «ядро» інтегральної соціокультурної ідентичності, що відповідає певним моделям адаптації, також можна пояснити тим, що зміст, який вкладає кожен респондент у певний вид ідентичності, далеко не завжди є точно таким же, як і в інших респондентів, та таким, який вкладає дослідник. Найімовірніше, для уникнення такого неоднозначного трактування у дослідження ідентичностей українських мігрантів доцільно було, до прикладу, ввести, окрім інших, інструментарій феноменологічної соціології. Проте це завдання для інших досліджень.

Отже, ми припускали, що культурна та особистісна складові соціокультурної ідентичності мігранта ставатимуть провідними в її ієрархії. Ця гіпотеза справджується стосовно релігійної/конфесійної ідентичності, поверхневої форми етнічної, а також сімейної та гендерної (частково). Такі види ідентичності, як мовна, культурна (у вузькому розумінні) та вікова, посуваються вниз, очевидно, через набуття ними різних форм неоднозначності завдяки міграції. Прогнозовано важливими (проте неоднозначними внаслідок мігра-

ції) є професійна/посадова та класова/майнова складові соціокультурної ідентичності.

Емпіричне дослідження ідентичностей у соціології є надзвичайно складним, частину з них можна виявити і зафіксувати за допомогою прямих запитань. Це стосується, до прикладу, мовної, вікової, гендерної, професійної / посадової, релігійної/конфесійної, поверхневої форми етнічної ідентичностей. Стосовно інших ідентичностей-складових в емпіричному дослідженні слід застосовувати іншу процедуру, смислом якої є вихід на ідентичність шляхом з'ясування практик, які її репрезентують. Йдеться про прямий (у першому випадку) та опосередкований (у другому) шлях вивчення ідентичностей. У нашому дослідженні використано обидві групи процедур, що певною мірою ускладнювало виявлення та фіксацію загальної ідентифікаційної картини особистості мігрантки.

Розділ IV

ПРОДУКУВАННЯ ТА ВІДТВОРЕННЯ СІМЕЙНИХ РОЛЕЙ ОСОБИСТОСТІ У КОНТЕКСТІ МІГРАЦІЙНОГО ДОСВІДУ

4.1. Сім'я у сучасній соціологічній перспективі

Поняття сімейної ролі розглядають на різних рівнях і в різних ділянках наукового знання. Саме тому воно вимагає конкретизації та уточнення, а також порівняльного аналізу підходів з метою пояснення цього поняття та виокремлення його соціологічної специфіки. Категорія сімейної ролі є однією із ключових у нашому дослідженні. Проте перед тим, як перейти безпосередньо до її аналізу, варто насамперед розглянути феномен сім'ї, а вже згодом означити саме поняття ролі та окреслити основні підходи в межах рольової теорії.

Фактично до сер. XIX ст. соціальні теоретики не розглядали сім'ю як інститут, що здатний змінюватися. Патріархальна сім'я була найменшою одиницею соціуму, а суспільство – макромоделлю цієї сім'ї. Ситуація змінилася із публікаціями праць швейцарського історика Й. Я. Вахофена (J. J. Bachofen) й шотландського юриста Дж. Ф. Макленнана (J. F. McLennan). Вони обоє прийшли до висновків про мінливість форм сім'ї та шлюбу, а також доводили, що матріархат передував патріархату.

У фокусі класичних соціологічних підходів (О. Конт (A. Comte), Е. Дюркгайм, Ф. Тьонніс (F. Tönnies), П. Сорокін, Т. Парсонс) сім'ю розглядали або як малу соціальну групу, або як соціальний інститут, основу життєдіяльності суспільства з відповідними функціями, які вона виконує. Також зроблено спроби поєднати ці два підходи. Розвиток емпіричних досліджень сім'ї (Ф. Ле Пле (F. Le Play), У. Томас і Ф. Знанецький, Е. Берджес (E. W. Burgess)) дав змогу з'ясувати низку особливостей функціонування сімей різних соціальних прошарків населення та розробити методичні й методологічні процедури, чимало з яких в удосконаленому вигляді використовують і сьогодні (наприклад, дослідження сімейних бюджетів). Об'єктом інтересу соціологів-класиків була сім'я домодерного і модерного часів. Якщо дослідники XIX ст. були свідками переходу від розширеної патріархальної сім'ї домодерного періоду до «нестабільної» нуклеарної сім'ї модерного часу, то вчені I-ої пол. XX ст. аналізували вже винятково ситуацію модерної сім'ї як «універсального» і «стабільного» утворення. Деякі соціологи розглядали трансформаційні процеси інституту сім'ї, пов'язані спочатку із переходом від домодерного до модерного, а потім – і до постмодерного часів, загалом,

позитивно. Вони вважали, що такі зміни призводять до оновлення цього соціального інституту. Проте здебільшого соціологи стверджували, що це загроза існуючому суспільному ладу і взагалі будь-яка зміна сім'ї як основи суспільства спричинить його занепад. Така позиція пов'язана з тим, що багато соціальних теоретиків розглядало і продовжує розглядати сім'ю як впорядковану, передбачувану і стабільну групу, яка виконує низку важливих суспільних функцій.

Значну увагу в сучасних соціологічних концепціях сім'ї приділяють розгляду глобальних соціальних, культурних й економічних змін, що відбуваються у світі сьогодні. Ці зміни впливають і на приватне життя людей – міжособистісні стосунки, сексуальне життя, дружбу й сім'ю. Наприкінці ХХ ст. з'явилася низка теорій, а на їхній основі – масштабних емпіричних досліджень, що засвідчують радикальні, а інколи й руйнівні соціальні зміни, радіус дії яких охоплює і сучасні сім'ї. Незалежно від того, як у цих теоріях називають сучасне суспільство – постмодерн, пізній (радикальний) модерн, суспільство Третьої хвилі – всі вони засвідчують вагомі зміни у формуванні та функціонуванні сім'ї у світі.

Швидкі темпи трансформацій, зростання соціальних ризиків, невизначені, багатоманітні та мінливі ідентичності, гіпермобільність і фрагментації впливають на соціальні інститути. Як вважає З. Бауман, першим дестабілізацію відчув інститут сім'ї, оскільки у цих процесах він втрачає одну з основних своїх функцій – зв'язок поколінь. У контексті зростаючої індивідуалізації та рефлексивності особистість самостійно моделює свою ідентичність та життєву траєкторію, не потребуючи при цьому апелювання до власних коренів – вона, перефразовуючи поняття С. Вейль (S. Weil), «викорінена». Сім'я втратила своє значення внаслідок відсутності жорсткого тиску традицій; зараз це більшою мірою формальний атрибут, участь у відтворенні якого вже не є обов'язковою. Згідно з індивідуалізованою етикою успіху доби постмодерну, тільки власний досвід, а не колективна пам'ять будь-якої спільноти має сенс та цінність [23].

Е. Тоффлер (A. Toffler) розглядає сучасну зміну сім'ї як «частину загальної кризи індустріалізму, розпаду всіх інституцій, породжених Другою Хвилею» [284, с. 186]. На його думку, йдеться не про занепад сім'ї взагалі, а лише про один конкретний тип сім'ї Другої хвилі – нуклеарний – з чоловіком-годувальником, дружиною-домогосподаркою та дітьми [284, с. 192].

Як зазначає Е. Гідденс, сучасні сім'я та шлюб перетворилися в «інститути-пустушки», в яких назва залишилася попередня, а зміст змінився [55, с. 76]. Схожі процеси фіксує У. Бек: «єдність і постійність понять «шлюб», «сім'я», «батьки», «мати», «батько» тощо замовчується і маскує зростаюче багатоманіття [підкреслення У. Бека] позицій і ситуацій, що ховаються за цим (наприклад, розлучені батьки, батьки окремих дітей, батьки-одиначки, позашлюбні батьки, вітчима тощо)» [25, с. 149].

Головним показником трансформації інституту модерної сім'ї є *зростання багатоманітних альтернативних форм сімейного життя*, що свідчить якщо не про занепад, то, принаймні, про втрату нею домінуючої позиції. Сучасні соціологи вказують на зростання кількості розлучень, незареєстрованих та повторних шлюбів, бездітних та неповних сімей, поширення гомосексуальних шлюбів тощо. У праці Е. Тоффлера є цікавий приклад дослідження, здійсненого американськими психіатрами. Коли вони склали карту «варіантів сім'ї», то лише в бідному негритянському районі Чикаго було виявлено «не менше 86-ти різних комбінацій дорослих людей» [284, с. 192].

Дослідники називають низку причин трансформації модерної сім'ї. Серед них ключовими є такі: зміна виробництва [25, с. 159]; відміна законодавчо закріпленої відповідальності жінок за роботу по догляду за домом та сім'єю [25, с. 151]; зміни у біографічній структурі особистості чи «революція» життєвого курсу [398, с. 12]; психологічна революція у свідомості людей (поширення постіндустріальних цінностей) [398, с. 12–13]; інтенсифікація міграційних рухів у світі. Дедалі більше країн втягнуто у міграційні рухи одночасно. Зростаюча мобільність сімей та її окремих членів впливає на сімейні ролі. Однією з основних характеристик сучасних міграцій є їхня *фемінізація*, адже жінки становлять половину усіх мігрантів у світі. Дедалі більше жінок виїжджає на роботу за кордон окремо від сім'ї, виконуючи роль головного чи єдиного годувальника сім'ї [578, с. 4, 7].

Якою ж буде сім'я у майбутньому? Однозначної відповіді на це запитання соціологи не дають, окреслюючи лише загальні контури її функціонування. Це буде не одна домінуюча форма сім'ї, а багатоманіття різних сімейних форм, що мирно співіснуватимуть між собою, і жодна з них не буде домінантною. Сучасні дослідники розглядають сім'ю як гнучку організацію, здатну до численних модифікацій, змін й витворення нових форм. Самі сім'ї вже не зводяться до чітко окреслених сімей з представників певних соціальних груп. Сьогодні більшою мірою, ніж будь-коли раніше, люди мають вибір щодо того, яку сім'ю створити, з ким і на який проміжок часу. Їхні сімейні ролі більше не є прескриптивними, а відкритими до обговорення, і саме через (не)реалізацію певних сімейних ролей особистості здатні міняти сім'ї «з середини».

Розгляд основних сучасних теоретичних концепцій сім'ї свідчить про відсутність чіткості у дефініціях сім'ї, що трансформується. Зокрема, Е. Тоффлер говорить про ґрунтовану на юридично оформленому шлюбі нуклеарну сім'ю, що складається з чоловіка-годувальника, жінки-домогосподарки та їхніх дітей, або про модернізований варіант нуклеарної сім'ї, де працюють і чоловік, і дружина [284, с. 192]. «Мала сім'я» У. Бека схожа на нуклеарну сім'ю Е. Тоффлера [25]. Ширше поняття традиційної сім'ї вводить Е. Гідденс. Воно охоплює характеристики не лише Тоффлерівської нуклеарної сім'ї, а й домодерної сім'ї, які, треба віддати автору належне, справді мають багато спільного [55, с. 69–71]. Отже, як бачимо, змін зазнає інститут модерної

сім'ї, яку розглядають у ширшому та вузкому значеннях. У вузкому значенні йдеться про ґрунтовану на юридичній основі нуклеарну сім'ю, що складається або з працюючого батька, непрацюючої матері та дітей, або з двох працюючих батьків і дітей; у ширшому – про традиційну сім'ю, якій притаманні характеристики нуклеарної сім'ї та додаткові вкраплення із домодерних часів. Вужче трактування модерної сім'ї стосується переважно «західних суспільств», а ширше включає моделі сім'ї деяких «східних» регіонів (наприклад, Китай у Е. Гідденса) [55, с. 69]. На найзагальнішому рівні соціологи зачисляють до альтернативних форм усі сімейні утворення, які не мають хоча б однієї характеристики, притаманної модерній сім'ї. На нашу думку, доцільно вести мову про альтернативні варіанти у межах модерної сім'ї та власне модифіковані форми сімейного співжиття. *Альтернативні варіанти в межах модерної сім'ї* включають ті сім'ї, стосунки в яких організовані навколо подружньої пари (розлучення, повторні одруження, вдівство, фактичне проживання, бездітність за власним вибором чи усиновлення дітей). *Модифіковані форми сімейного життя* – такі форми організації сімейного співжиття, що значною мірою заперечують або повністю відкидають саму ідею модерної сім'ї (сім'ї матерів-одиначок, гомосексуальні пари). Окремо варто згадати одинаків, які відкидають будь-які форми сімейного життя.

Будь-яка сім'я протягом циклу свого існування може мати досвід функціонування у різних формах. Наприклад, з нуклеарної, зосередженої в одному географічному просторі, перетвориться на транснаціональну (сім'ї, члени яких проживають у двох суспільствах [537, с. 80]), а потім знову повернутися до попередньої форми, чи з неповної сім'ї перейти у повну внаслідок повторного шлюбу. Отже, транснаціональна сім'я може бути фактичною формою існування сім'ї на момент міграції членів однієї сім'ї, або це лише одна із «минулих» характеристик сімейного життя у більш тривалій часовій перспективі. Отож будь-яка сім'я може обрати певний спосіб функціонування і через певний час знову повернутися або не повернутися до попередньої форми існування.

З метою чіткого визначення термінів, використаних у цій праці, необхідно розмежувати такі поняття, як подружжя, сім'я і родина, з'ясувати різницю між сім'єю та домогосподарством, а також означити деякі поняття, пов'язані з сімейним життям. Незважаючи на значну взаємозамінність понять подружжя, сім'ї та родини у повсякденному житті та наукових публікаціях, їхня специфіка полягає в тому, що *подружжя* зазвичай розглядають як пару: чоловіка та дружину. Окрім подружжя, поняття *сім'я* включає дітей та інших родичів, які проживають разом. Поняття *родини* означає сім'ю та її родичів, які можуть проживати як разом, так і окремо.

В аналітичному плані домогосподарство і сім'я – чітко розділені категорії, хоча це не означає, що між ними не існує зв'язку [110, с. 22]. *Домогосподарство* функціонує як сукупність зв'язків, ґрунтованих на зобов'язанні поповнювати фінансові ресурси цього господарства, незалежно від типу

зв'язків між особистостями, які його утворюють [537, с. 80]. Тобто домогосподарство може утворювати і сім'я, і будь-яке інше об'єднання особистостей (наприклад, група людей, що орендує житло). Сім'я – ширше поняття, порівняно з домогосподарством, оскільки економічний вимір є лише одним із аспектів її функціонування. У нашому дослідженні поняття *домогосподарство* вжито як таке, що характеризує виключно сімейну економіку.

Ми розрізняємо такі форми сім'ї: нуклеарна (повна) сім'я, що складається з пари (батьків) та дітей, які живуть разом; розширена – з нуклеарної сім'ї та інших родичів; неповна сім'я – тут з різних причин відсутній хтось один із подружжя; неповна розширена сім'я – разом із чоловіком чи жінкою і дітьми можуть проживати інші родичі.

У широкому значенні *шлюб* – адміністративно зафіксований та суспільно схвалений сексуальний союз двох дорослих особистостей [72, с. 174]. Це культурний феномен, завдяки якому соціум санкціонує відносно постійний союз між партнерами, впорядковує їхнє статеве життя, встановлює подружні і батьківські права й обов'язки та легітимізує нащадків [4, с. 45]. За процедурою шлюбної церемонії виокремлюють громадський чи державний (зареєстрований у державному органі) і церковний (зареєстрований у церкві чи в іншій релігійній інституції) шлюб [267, с. 432]. Пари не завжди офіційно фіксують свій сексуальний союз, і тоді вже йдеться про *співмешкання*.

Розлучення – юридично фіксований розпад шлюбу [333]. Розлучення також може бути фактичним, коли пара, формально залишаючись одруженою, розходиться (більше не живе під одним дахом) або перестає виконувати сімейні ролі один стосовно іншого, навіть проживаючи у спільному помешканні. *Вдівство* є наслідком смерті подружнього партнера.

Ми розглядаємо *сім'ю* як *неповну, нуклеарну (повну) або розширену, гомосексуальну чи гетеросексуальну гнучку групову солідарність, що базується на кровній та соціальній спорідненості, зазвичай скріплену державним чи церковним шлюбом, в якій актори займають певні позиції один стосовно іншого та часто об'єднані веденням спільного домогосподарства*. Сім'я може розпастися внаслідок юридичного чи фактичного розлучення або вдівства.

Сім'я слугує «вмістилищем» сімейних ролей, через які її власне й позиціонують як сім'ю. Соціокультурна система задає ключові параметри функціонування сім'ї, які згодом можуть переосмислюватися в процесі реалізації сімейних рольових практик. Сімейні ролі забезпечують можливість функціонування сім'ї як малої соціальної групи через існування відносно однакових соціальних практик шляхом оформлення правил взаємодії акторів всередині сім'ї та стосовно інших соціальних груп та інститутів. Саме формування сукупності певних рольових практик, не характерних для інших групових солідарностей, робить сім'ю неповторною, гнучкою і порівняно стійкою групою. Водночас стійкість не означає непорушність: зміна чи відкидання правил або практик сприяє змінам цієї групової солідарності. Це стало особливо помітним в епоху постмодерну, коли рефлексивність захопила

всі форми людського життя. Видимими наслідками цих процесів є вже згадуване зростання різноманітності форм сімейного життя.

Отже, підсумовуючи, зазначимо, що трансформаційний потенціал інституту сім'ї залишався доволі низьким протягом значної частини історії людства. Ще у 1-ій пол. XIX ст. соціальні теоретики розглядали сім'ю як інертний та стабільний феномен – основу суспільного устрою, однак у XX ст. ситуація кардинально змінилася. Особливості функціонування сім'ї в епоху постмодерну зумовлює низка чинників, серед яких доцільно виокремити високу *рефлексивність* її акторів, зростаючу *індивідуалізацію* та наявність можливості *вибору*. Якщо вважати, що «*урізноманітнення*» є головною характеристикою сучасної сім'ї, тоді можна стверджувати, що в добу постмодерну зростатиме множинність гнучких сімейних форм, які складно прив'язати до конкретних соціальних груп і які швидше постійно продукуються, аніж відтворюються. Багатоманітні сучасні сімейні форми розглядають як альтернативні варіанти в межах модерної сім'ї або як модифіковані форми сімейного співжиття. Транснаціональна сім'я, як одне з альтернативних сімейних утворень, потенційно може бути притаманна будь-якій формі сім'ї.

4.2. Теоретико-методологічна основа дослідження сімейних ролей

На сучасному етапі розвитку соціологічної думки перед рольовою теорією постала певна проблема. З одного боку, поняття «роль» є одним із найпоширеніших концептів, певним «мета-конструктом», що використовують не лише в соціології, а й у багатьох інших соціогуманітарних дисциплінах, таких як психологія, антропологія тощо [393, с. 2421]. Це свідчить про важливість зазначеного поняття в соціальній теорії. З іншого боку, проблема виникає під час аналізу поняття «роль», що полягає в пошуку адекватної теоретичної і методологічної основи, яка б давала змогу охопити і статичний, і динамічний виміри цього концепту.

У найбільш узагальненій формі термін «роль» (від фр. *rôle* – положення, роль, список, перелік) позначає типову реакцію на типові очікування [27, с. 91]. Поняття «роль» почали систематично використовувати у 20–30-х роках XX ст. у своїх працях Дж. Г. Мід, Р. Парк, Г. Зіммель (G. Simmel), Я. Морено (J. Moreno) та Р. Лінтон (R. Linton).

Головним предметом соціологічного аналізу є соціальні аспекти ролі: значення соціального у конструюванні індивідуальних ролей, зокрема рольових наборів, що визначаються в межах певної соціальної позиції особистості; розміщення та ієрархія ролей у соціальній структурі, а, отже, і місце індивіда в системі соціальних координат. Концепція ролі передбачає соціальну зумовленість індивідуальної діяльності, що ґрунтується на повторюваних зразках [4, с. 399]. Соціологія вивчає передусім творення та функціонування так званої соціальної ролі, яку розглядають як сукупність норм,

очікувань та правил, що визначають поведінку людини залежно від її соціальної позиції. Соціальну роль Р. Тернер (R. H. Turner) визначає як всеосяжну модель поведінки та установок, що конституюють стратегію дії в сукупності періодично повторюваних *типових* (курсив наш – В. В.) ситуацій, які більшою чи меншою мірою соціально ідентифікують як реальність [562, с. 87]. Він пропонує ґрунтовну класифікацію соціальних ролей, виокремлюючи чотири їхні типи: *базові ролі*, міцно укорінені в суспільстві (гендерні, вікові ролі); *структурно-статусні ролі*, закріплені за певною соціальною позицією в конкретній соціальній системі (професійні, сімейні ролі); *функціонально-групові ролі*, що їх формально не визнають та які не закріплені за певною позицією, проте наявні в соціальному рольовому репертуарі (роль посередника, «третього судді»); *ціннісні ролі*, виконання яких передбачає підтвердження чи відхилення деяких загальноновизнаних цінностей (ролі героя, святого, злочинця) [562, с. 87–88]. Важливим є те, що дослідження структурно-статусних ролей неможливе без урахування особливостей базових ролей [562, с. 101]. У цій праці досліджено сімейні ролі, які є різновидом соціальних ролей.

В історії розвитку соціологічної думки роль і пов'язані з нею концепції розглядали в контексті різних теоретичних перспектив: структурного функціоналізму, символічного інтераціоналізму, конфліктологічного напрямку та інших. Ми виокремлюємо два головні соціологічні підходи до поняття «роль» – *інтераціоналістський* та *структурний*. У центрі уваги *інтераціоналістської* перспективи, що включає символічний інтераціоналізм (Дж. Г. Мід, І. Гофман, Р. Тернер) та інтерпретативізм (А. Шюц, П. Бергер (P. Berger) і Т. Лукман (T. Luckmann), Г. Гарфінкель), є соціальна взаємодія, в основі якої лежить соціальна дія, завжди орієнтована на «інших». Головною категорією структурної перспективи, що налічує в собі доробки Р. Парка, Р. Лінтона, структурних функціоналістів (Т. Парсонса, Р. Мертона), марксистський та конфліктологічний (Р. Дарендорф (R. Dahrendorf)) рольові підходи, є поняття структури.

В інтераціоналістській перспективі роль розглядають як загальну приблизну конфігурацію «відповідей» (у широкому сенсі цього слова), якими володіє особистість для вирішення повторюваних, типових ситуацій. Тут важливими є: по-перше, розуміння ролі як «загальної приблизної конфігурації «відповідей»; по-друге, активна позиція особистості. Засвоєння ролі («прийняття», «роблення» ролі) відбувається в процесі соціальної взаємодії, в основі якої завжди знаходиться соціальна дія. У цій перспективі особистість фактично володіє всіма ресурсами і можливостями для конституювання соціальної реальності. За допомогою низки механізмів (мови, наявного типізованого знання, аналізу соціального контексту) вона може осмислювати та інтерпретувати свою та чужі ролі і відповідним чином виконувати певну роль. Можливість осмислювати та інтерпретувати ролі свідчить про те, що особистості є істотами свідомими, обізнаними, проте, певно мірою, не рефлексуючими

творцями соціальної реальності. Соціальна реальність – продукт взаємодій особистостей і джерело їхнього соціального досвіду, яким вони послуговуються для конструювання та відтворення соціального світу [46, с. 26–27].

Розуміння ролі як результату соціальної взаємодії особистостей в інтеракціоністській перспективі відображає динамічну природу цього феномену. Важливість мови, жестів, безпосереднього соціального контексту при (ре)конструюванні ролі лише засвідчує її непевність і мінливість. Типізоване знання, соціальний контекст і знання мови окреслюють загальні контури можливої рольової взаємодії. Доведена до логічного завершення ідея «роблення ролі» фактично позбавляє акторів будь-яких точок опертя, адже кожен актор «робить» свою власну роль відповідно до засвоєного ним соціального досвіду, внаслідок чого у кожній окремій взаємодії породжується унікальна роль. Окрім цього, розмиті та неопераціональні дефініції, недостатня увага до культурних чинників, вага та значення яких у сучасному світі постійно зростають, відсутність будь-яких зовнішніх елементів, що впорядковують ролі, також свідчать про слабкі місця інтеракціоністської перспективи [46, с. 27].

У межах структурної перспективи ролі тісно пов'язані, з одного боку, з поняттям соціальної структури, а з іншого – з особистістю. Саме тому роль часто розглядають як ланку, що поєднує соціум та особистість. Стосовно *соціальної структури* роль виступає її компонентом та визначає місце індивіда у цій структурі. Як елемент соціальної структури, вона задана потребами соціальної системи, а, отже, зовнішня стосовно особистості та домінує і над дією, і над суб'єктом дії. Нові ролі можуть виникати та функціонувати внаслідок змін вже наявних ролей, однак не створюються і не модифікуються в результаті соціальної взаємодії. Роль – стабільна малорухома категорія, тому її можна описати за допомогою чітких характеристик. Щодо *особистості* роль слугує «конкретизованою структурою», оскільки вона є «зразком» суспільних відносин у вигляді правил, норм, очікувань, що регулюють поведінку індивіда, і виступає в якості «описуючого», «регулятивного» та «орієнтувального» концепту. Соціальна система постає, таким чином, як насичений опис соціальної структури – ієрархії різноманітних позицій і ролей [46, с. 30].

Таке розуміння ролі дає змогу «описати» соціальну структуру, її складові, особливості функціонування, а також пояснити її стабільність. Дефініції поняття «роль» у межах цього підходу є чіткими та логічними. Проте акцент на стабільності та впорядкованості соціальної системи, що є особливо характерним для структурного функціоналізму, ускладнює застосування цього підходу для дослідження різноманітних соціальних змін (у тім числі й зміни ролей). Безособистісно-рольове бачення суспільства, в якому особистість – лише слухняний виконавець приписаних ролей, ігнорує наявність активного суб'єкта (як конформного, так і нелояльного щодо соціальної системи). Наведені моменти свідчать про слабкі місця структурної рольової перспективи [46, с. 30].

Отже, кожна з цих двох перспектив сконцентовано лише на одному вимірі рольової проблематики: з одного боку, ролі трактують як статичні, зовнішні щодо особистостей очікування, а з іншого – абсолютизують значення соціальної взаємодії як основи творення та відтворення ролей. Отже, відчувається певна однобічність кожної із перспектив, оскільки соціальні ролі не зводяться лише до нормативного, примусового стосовно особистості елемента соціальної структури, але й не є постійно конструйованими феноменами соціальної взаємодії [46, с. 30]. Далі буде з'ясовано особливості структурно-діяльнісного підходу як теоретичної основи аналізу соціальних ролей, що дає змогу подолати однобічність згаданих вище перспектив.

Становлення структурно-діяльнісної перспективи відбувалося як реакція на домінування позитивістського бачення суспільства, що було наслідком процесів індустріалізації та модернізації європейських суспільств XIX – 1-ої пол. XX ст. [148, с. 28–29]. Якісні зміни сучасних суспільств – макротрансформації у культурній, соціальній та економічній сферах і мікротрансформації міжособистісних взаємин – призвели до того, що позитивістсько орієнтовані теорії та підходи вже не могли забезпечити адекватне пояснення динамічної соціальної реальності. Саме тому виникла потреба у перегляді багатьох головних понять і концепцій у соціології (дія, структура, системи, діючий суб'єкт).

Проблема співвідношення структури та дії є однією із центральних у соціології. Акценти в її баченні коливаються від опозиції «структура versus дія» (позитивістське теоретизування) до взаємодоповнюваності та взаємозалежності структури і дії (структурно-діяльнісний підхід). У теоріях, об'єднаних в рамках останнього із перелічених підходів, зазначають, що суспільство – це «самовідтворювана реальність, емерджентний (виникаючий) продукт структури та дії, соціальної практики людей» [148, с. 27]. Ця ідея поєднує такі сучасні теорії, як теорія структурації Е. Гідденса, теорія «подвійного морфогенезу» М. Арчер (M. Archer), теорія «соціальних акторів» А. Турена (A. Touraine), теорія «соціальної практики» П. Бурдьє та інші. Незважаючи на те, що кожен з них по-своєму бачить проблему досягнення дуальності структури і дії та механізмів впливу на процеси суспільних змін, зазначені концепти також мають спільні риси, що дали змогу поєднати їх у рамках структурно-діяльнісного підходу. Насамперед це ідея подвійного структурування соціальної реальності: з одного боку, за соціальними відносинами, об'єктивованими в розподілі ресурсів та доступу до них, з іншого – за уявленнями людей про ці ресурси та можливості [148, с. 29]. Соціальні процеси в межах цього підходу розглядають як відкриті, динамічні та незавершені. Вони залежать від людських рішень і виборів, що втілюються у контексті історично зумовлених структур та інститутів. Своїми діями, а точніше їхніми навмисними та ненавмисними наслідками, особистості відтворюють і змінюють наявний соціальний порядок. Причому трансформаційний потенціал властивий не лише діяльності орієнтованих на зміни еліт чи рухів, а й

повсякденним практикам звичайних людей, які часто є далекими від будь-яких реформістських ідей [209, с. 255].

Одним із основних джерел, на яке опирається наше дослідження, є праця Е. Гідденса «Будова суспільства: нарис теорії структурації» (1984 р.) [56]. Автор наголошує на тому, що суспільство – продукт діяльності активних, рефлексуючих акторів, які, реалізуючи соціальні практики, змінюють / відтворюють самих себе та суспільство. Ці актори діють у певних історично заданих рамках. У повсякденних практиках відбувається проудкування і відтворення структур³¹. «Структура – правила та ресурси, що беруть участь у репродукуванні соціальних систем. Структура існує винятково як сліди пам'яті, органічна основа людської рефлексивності і проявляє себе в дії» [56, с. 501]. Вона організована як іманентна якість соціальних систем і забезпечує зв'язаність часу та простору в цих системах [130]. Отже, структура – певний засіб організації та відтворення соціального простору. Правила й ресурси, з яких вона складається, сприяють відтворенню та формуванню соціальних інститутів у процесі діяльності суб'єктів [56, с. 68].

Структура та дія – взаємодоповнювальні (дуальні), а не взаємопротилежні феномени. *Дуальність структури* означає, що вона зумовлює практики й уявлення суб'єктів, однак і реалізовані акторами практики відтворюють чи змінюють структуру. Іншими словами, структура існує лише в дії, а дія може бути зрозуміла тільки стосовно структури. Незважаючи на дуальність, вирішальний вплив на практики та уявлення особистостей має структура, оскільки особистості не можуть реалізувати свої практики незалежно від структури – умови та передумови будь-яких практик. За природою структура є не лише *обмежувальною*, а й *ресурсною*. Вона й обмежує соціальну дію (через забезпечення особистостей певними зразками поведінки, обов'язковими чи бажаними в конкретному соціокультурному контексті), і створює можливості для дії, щоби більше – можливості для трансформації і структури, і дії. Наявність об'єктивного, приписного моменту стосовно особистості з боку структури може зумовлювати несвідоме чи свідоме прагнення соціальних акторів до подолання чи переутвердження структур. Це прагнення, стаючи усвідомленим, перетворюється у внутрішній стимул соціальної дії [148, с. 38].

У теорії структурації інтерпретація поняття «роль» неоднозначна. Спочатку Е. Гідденс у критичному руслі описує структурно-функціональне розуміння ролі у версії Т. Парсонса і драматургічний підхід І. Гоффмана. На його думку, спільним ці два підходи робить акцент на «встановленому» (наперед заданому) характері ролей. Водночас він пише про те, що «заперечення цих поглядів [Т. Парсонса й І. Гоффмана – В. В.] зовсім не говорить про те, що ми можемо обходитися без поняття ролі...» [56, с. 141–142]. Окрім того, розглядаючи співвідношення соціальної ідентичності й позиції,

³¹ У цій праці поняття «структура» використано у двох значеннях: у ширшому розумінні як термін, що описує внутрішню будову об'єкта, та в інтерпретаціях представників структурно-діяльнісного підходу, зокрема у версії Е. Гідденса.

Е. Гідденс зауважує, що «вони асоціюються з нормативними правилами, обов'язками і санкціями, які формують ролі, що функціонують в межах тих чи інших колективів» [56, с. 386]. Соціальна позиція актора визначається як його соціальна ідентичність, що формує набір можливостей і обов'язків. Останні якраз і становлять «рольові приписи», пов'язані з цією позицією, та обумовлюють визначеність у поведінці особистості [130]. Як бачимо, автор теорії структурації відмовляється навіть не стільки від самої концепції ролі, як від певної її інтерпретації – розуміння ролі як наперед заданої, об'єктивної стосовно особистості характеристики. Приписування ролі коригуючої та обмежувальної функції (правила, санкції), а також використання поняття «рольові приписи» свідчить про те, що Е. Гідденс, з одного боку, окреслив уразливе місце рольової концепції, а з іншого – продовжує використовувати її у такому ж прочитанні у своїй роботі. Отже, саме відсутність діяльсного виміру й активного актора в контексті розуміння соціальної ролі лежить в основі критичних зауважень Е. Гідденса, але не відмова від самого поняття «роль».

Основну увагу в межах цієї праці приділено, як уже зазначено, розгляду особливостей функціонування одного з різновидів соціальних ролей, а саме – сімейних. Сімейні ролі, іманентно притаманні сім'ї, забезпечують її функціонування та позиціонування власне як сім'ї у різноманітних системах соціальних відносин. У соціології сім'ї ці ролі найчастіше розглядають крізь призму різноманітних класифікацій. Усі сімейні ролі людини творять **сімейний рольовий набір** (термін запозичено в Р. Мертоне, який під рольовим набором (role set) розуміє сукупність ролей, закріплених за певною соціальною позицією особистості) [172, с. 201]. У нашому розумінні – сукупність всіх сімейних ролей, притаманних людині, що можна також розглядати і як ієрархію. Під соціальною позицією (статусом) розуміємо комплекс ролей, що позиціонують особистість у певній соціальній системі.

Ми розглядаємо **сімейну роль** як *єдність інтерналізованого особистістю мисленнєвого (знання, ставлення і готовність до дії) та діяльсного компонентів (реалізація готовності до дії й практики), що забезпечує можливість її функціонування в такій груповій солідарності, як сім'я*. Інтерналізований мисленнєвий компонент зумовлює, впорядковує і підтримує взаємодію акторів у часі та просторі. Зумовлення і підтримання взаємодії акторів у широкому значенні означає структурування (впорядкування) соціального простору, оскільки соціальна роль вказує на соціальні позиції та функції особистостей у різних соціальних системах. Структура як «слід пам'яті» є основою мисленнєвого рольового компонента і проявляється у рольовій практиці особистості. Як наслідок, цей компонент має властивості структури. Це означає, що мисленнєвий та діяльнєсний компоненти є «двома сторонами однієї медалі», хоча перший компонент – об'єктивно первинний. Саме він задає параметри практик і водночас щоразу відтворюється у взаємодіях (дуальність структури).

Зазначимо, що запропонована схема є своєрідною «ідеальною моделлю» прочитання співвіднесення мисленнєвого та діяльнісного компонентів сімейної ролі. Ми свідомі того, що в реальному житті немає обов'язкових чи автоматичних зв'язків і цілковитої відповідності між, наприклад, соціальною позицією і роллю, між мисленнєвим та діяльним рольовими компонентами, навіть між окремими складовими цих двох компонентів. Саме тому далі запропоновано авторську модель продуктування та відтворення сімейної ролі з урахуванням як класичних, так і амбівалентних випадків її функціонування.

Мисленнєвий компонент сімейної ролі розглядають як спосіб чи узгальнену процедуру, що уможливорює індивідуальну орієнтацію у власному сімейному просторі та взаємодію з іншими людьми, групами й соціальними інститутами в контексті сімейної приналежності. Цей компонент має таку структурно окреслену будову: знання, ставлення, готовність до дії.

Знання – сукупність дискурсивних інтерпретацій особистістю тих чи інших аспектів своєї життєдіяльності в межах певної сімейної ролі. Знання, з одного боку, продукують значення, а з іншого – санкціонують поведінку. З огляду на це, ми вирізняємо знання про бажаного («правильного») і реально виконавця ролі в контексті різних соціальних досвідів. Знання про роль є знанням правил (у термінології Е. Гідденса), що виражено насамперед на рівні практичної свідомості³² особистості [56, с. 45–46]. Проте вона здатна проінтерпретувати те чи інше правило, пояснити його зміст і значення (хоча, як слушно зауважив Е. Гідденс, дискурсивний виклад правила – це лише його інтерпретація, але не суть правила, а якщо так, то його також можна змінити, тобто переінтерпретувати) [56, с. 66].

Ставлення – сукупність оціночних суджень особистості стосовно сімейної ролі загалом чи її окремих елементів. Ставлення може бути: позитивним, нейтральним чи негативним; схвальним чи засуджуючим; байдужим чи зацікавленим і т. ін. Ми орієнтуємося на різні відтінки позитивного та негативного ставлень з їхньою відповідною операціоналізацією.

Готовність до дії – готовність особистості діяти в той чи інший спосіб у межах певної сімейної ролі.

Діяльнісний компонент сімейної ролі розглядають як рольову діяльність на основі мисленнєвого компонента. Цей компонент містить реалізацію готовності до дії та рольову практику.

Реалізація готовності до дії – переведення на діяльнісний рівень готовності до дії як складової мисленнєвого компонента сімейної ролі. В широкому

³² Практична свідомість — неартикульоване, іноді нереклексивне знання, яке особистість не може сформулювати дискурсивно, проте вправно застосовує у повсякденному житті. Це один із компонентів стратифікаційної моделі актора, що охоплює дискурсивну свідомість, власне практичну свідомість і підсвідомі мотиви/пізнавальні здібності. Дискурсивна свідомість — логічний і понятійний рівень свідомості особистості. Межі між дискурсивною та практичною свідомістю можуть змінюватися під впливом різних аспектів соціалізації та освіти індивіда. Підсвідомі мотиви/пізнавальні здібності — потенціал дії, що санкціонує його; бажання чи потреби, що спонукають до дії [56, с. 45–46].

сенсі це складова рольової практики, оскільки ми розглядаємо останню не лише як повторювані соціальні дії та взаємодії, але й як ситуативні.

Рольова практика – сукупність регулярно повторюваних та ситуативних соціальних дій і взаємодій особистостей, локалізованих у часі та просторі й організованих навколо певної соціальної ролі, в нашому випадку – сімейної. Будь-яка соціальна практика є рольовою. Адже відомо: яку б соціальну активність не здійснювала особистість, вона завжди відбувається з позиції певної ролі, нехай і не завжди усвідомленою людиною. Локалізація в часі та просторі передбачає взаємодію особистостей не лише «віч-на-віч» при їхній безпосередній присутності «тут і тепер», а й за умови розширення просторово-часових проміжків.

Соціальний простір є ще одним поняттям, що потребує роз'яснень. Ми погоджуємося із визначенням, яке запропонувала О. Куценко. Соціальний простір – динамічне багатовимірне утворення, що постійно продукує нові групові солідарності і перебуває у постійному пошуку рівноваги станів; є виразом як стійких форм соціальних зв'язків, так і тих соціальних форм та зв'язків, у прояві яких суттєве значення відіграють випадковість і рухливість кордонів [147, с. 260].

Мисленнєвий компонент сімейної ролі водночас є обмежувальним чинником, оскільки визначає сукупність зразків і правил поведінки, очікувань для функціонування в певному соціальному контексті та має трансформаційний потенціал. Імовірність та якість переосмислень сімейних ролей значною мірою залежать від ступеня рефлексивності суб'єкта. Рефлексивність – здатність актора до свідомого й критичного переосмислення своїх ролей. Рольова практика – це той процес і те місце, де можна виявити мисленнєвий рольовий компонент, його обмеження та переваги. Цей компонент існує, тобто виявляється лише у практиці; остання ж може бути зрозумілою тільки стосовно цього компонента. В основі рольової практики лежить соціальна дія.

Авторська модель продукування та відтворення сімейних ролей ґрунтується на стратифікаційній моделі соціальної дії Е. Гідденса, а також на доробках вітчизняних соціологів О. Куценко (поняття суспільства, соціального простору й диспозицій) та С. Бабенко (моделі продукування і відтворення соціальних практик). Розглянемо головні компоненти авторської моделі з урахуванням доробків зазначених вище дослідників [48].

У своїй стратифікаційній моделі соціальної дії Е. Гідденс розглядає соціальну дію як переважно умисний, цілеспрямований акт, а діяльність – як безперервний потік поведінки [56, с. 41]. Поведінка – радше не сукупність, а послідовність дій, що має певну логіку та сенс. Дія тісно пов'язана з суб'єктом, її не можна розглядати окремо від нього. У стратифікаційній моделі соціальної дії поведінка суб'єкта обов'язково включає мотивацію, рефлексивний моніторинг дії та раціоналізацію. Ці елементи є стандартними характеристиками людської поведінки.

Мотивація не пов'язана прямо із соціальною дією; її можна розцінювати швидше як потенціал діяльності, а не як звичний спосіб дій. Різницю між причиною та мотивацією дії Е. Гідденс пояснює так: «Якщо причини належать до основ тих чи інших дій, то мотиви потрібно розглядати як бажання чи потреби, що спонукають до цих дій» [56, с. 45].

Окрім мотивацій і причин дії, які виокремлює Е. Гідденс, на нашу думку, важливими також є ціннісні орієнтації. Як уже зазначено, під ціннісними орієнтаціями ми розглядаємо «здатність особистості відмежовувати значуще (важливе для неї) від незначущого (неважливого) в процесі соціальної діяльності» [263, с. 1215]. Ця здатність є результатом засвоєння особистістю певних цінностей. У нашій моделі мотиви, причини та ціннісні орієнтації об'єднані у ціннісно-інтуїтивну складову, що є компонентом диспозицій особистості – «цілісних узвичаєних схем сприйняття світу й життєвих шансів і продукування соціальних практик» [149, с. 125].

Мисленнєвий та діяльнісний компоненти сімейної ролі поєднуються за допомогою механізмів раціоналізації, рефлексивного моніторингу дії і рефлексивності.

Рефлексивний моніторинг дії (або контроль) – здатність особистості свідомо відстежувати не тільки власні дії та дії оточуючих людей, а й соціальний і фізичний контекст цих взаємодій [56, с. 43–44]. *Раціоналізація* – «здатність актора впорядковано та без особливих труднощів підтримувати цілісне «теоретичне бачення» причин власних дій» [56, с. 44]. Таке розуміння раціоналізації свідчить про те, що це насамперед процес, а не стан. Завдяки цій здатності актори судять про компетентність особистості у різних ситуаціях. У такому значенні раціоналізація відображає змістовне наповнення ролей на рівні соціального актора. Водночас рефлексивний моніторинг дії точніше (порівняно з раціоналізацією) відстежує корекцію та якість практик на рівні повсякденних взаємодій [17, с. 58]. Рефлексивність у теорії Е. Гідденса передбачає критичне оцінювання, переосмислення та зміну соціальних практик на підставі найрізноманітніших форм нового знання. Це явище ґрунтується на безперервному (рефлексивному) моніторингу діяльності, який здійснюють особистості [56, с. 41]. Певний ступінь рефлексивності існував завжди, проте лише в епоху постмодерну³³ він став таким високим, що зачіпає всі аспекти людського життя. Щоденні, повторювані людські практики вже не забезпечують повністю лише механізми традицій, а опосередковуються дедалі більшою рефлексивністю. Проте, на нашу думку, моніторинг дії, що є

³³ Зазначимо, що Е. Гідденс належить до т. зв. неомодерністів (Ю. Габермас (J. Habermas), А. Турен та ін.), які намагаються кардинально переосмислити феномен модерну і визначають сучасний світ не як постмодерний, а як продовження та радикалізацію модерну («пізній» чи «радикальний» модерн [303]). Проте ми дотримуємось тричленного поділу із виокремленням домодерного (до XVIII ст.), модерного (XIX — 1-ша пол. XX ст.) та постмодерного (2-га пол. XX — поч. XXI ст.) періодів і, відповідно, використовуємо поняття «постмодерн» для означення періоду, в якому відбуваються сучасні соціокультурні процеси.

стандартною невід'ємною характеристикою людської поведінки, не завжди передбачає наявність власне рефлексивності. Чимало повсякденних дій і взаємодій і далі «працює» на основі відтворення наявних зразків.

Окрім цього, для характеристики соціальної дії важливе поняття навмисних та ненавмисних *наслідків дії*. Як стверджує Е. Гідденс, повсякденне життя – це переважно потік навмисних, цілеспрямованих дій, що мають і навмисні, і ненавмисні наслідки. Завдяки механізмам зворотного зв'язку ці наслідки можуть систематично перетворюватися на неусвідомлені умови подальших дій [56, с. 47]. На нашу думку, таке твердження є дещо перебільшеним, адже ненавмисні наслідки можуть бути також свідомими умовами подальших дій.

Ціннісно-інтуїтивна складова засвідчує, що сімейні ролі не є автономними, самодостатніми утвореннями, а перебувають у зв'язку з іншими елементами особистісної структури. Стосовно мисленнєвого компонента ця складова є ширшою. Це своєрідна «основа», що визначає загальний потенціал і спрямованість активності актора взагалі. Варто пам'ятати, що сімейні ролі та ціннісно-інтуїтивна складова диспозиційної системи особистості не перебувають у вакуумі, а є складовими певних складних соціокультурних систем, які визначають і наповнюють змістом будь-який компонент ролі (рис. 4.2.1). Формування соціуму як складної соціокультурної системи, характерною ознакою якого стає визначальне значення культури, розпочинається з 2-ої пол. ХХ ст. [311, с. 46]. Зростання значимості культури у функціонуванні суспільств має одним зі своїх наслідків зростання рефлексивності та інноваційних практик. Нас цікавить гендерний вимір цієї системи, про що детальніше йтиме мова далі.

Як бачимо з рис. 4.2.1, мисленнєвий компонент сімейної ролі слугує стимулом і водночас «путівником» для кожної дії. За допомогою раціоналізації, рефлексивного моніторингу дії та рефлексивності особистість здатна осмислити й обґрунтувати (для себе і для інших), а то й переосмислити необхідність і значення сімейної ролі загалом. Саме у безпосередній реалізації практик можна виявити мисленнєвий компонент. Наслідком реалізації сімейної рольової практики є навмисні та ненавмисні наслідки, що піддаються «зворотному» аналізу. За будь-якої практики (традиційної чи інноваційної) завжди існує ймовірність того, що «зворотний» аналіз може спричинити зміну мисленнєвого компонента чи вплинути на подальші практики людини.

Важливим для нашої концептуальної схеми є також поділ мисленнєвого та діяльнісного рольових компонентів сімейної ролі на традиційні (відтворення) та інноваційні (продукування), що розглядають з позиції гендерного виміру.

Гендер пронизує та в певний спосіб організовує усе людське життя. Сімейні ролі існують самі по собі лише як певний аналітичний конструкт. У соціальному житті їх завжди приписують, очікують і виконують певні актори. Ці актори можуть мати різний ступінь кровноспоріднених зв'язків і займати різні соціальні позиції, проте всі ці характеристики неодмінно

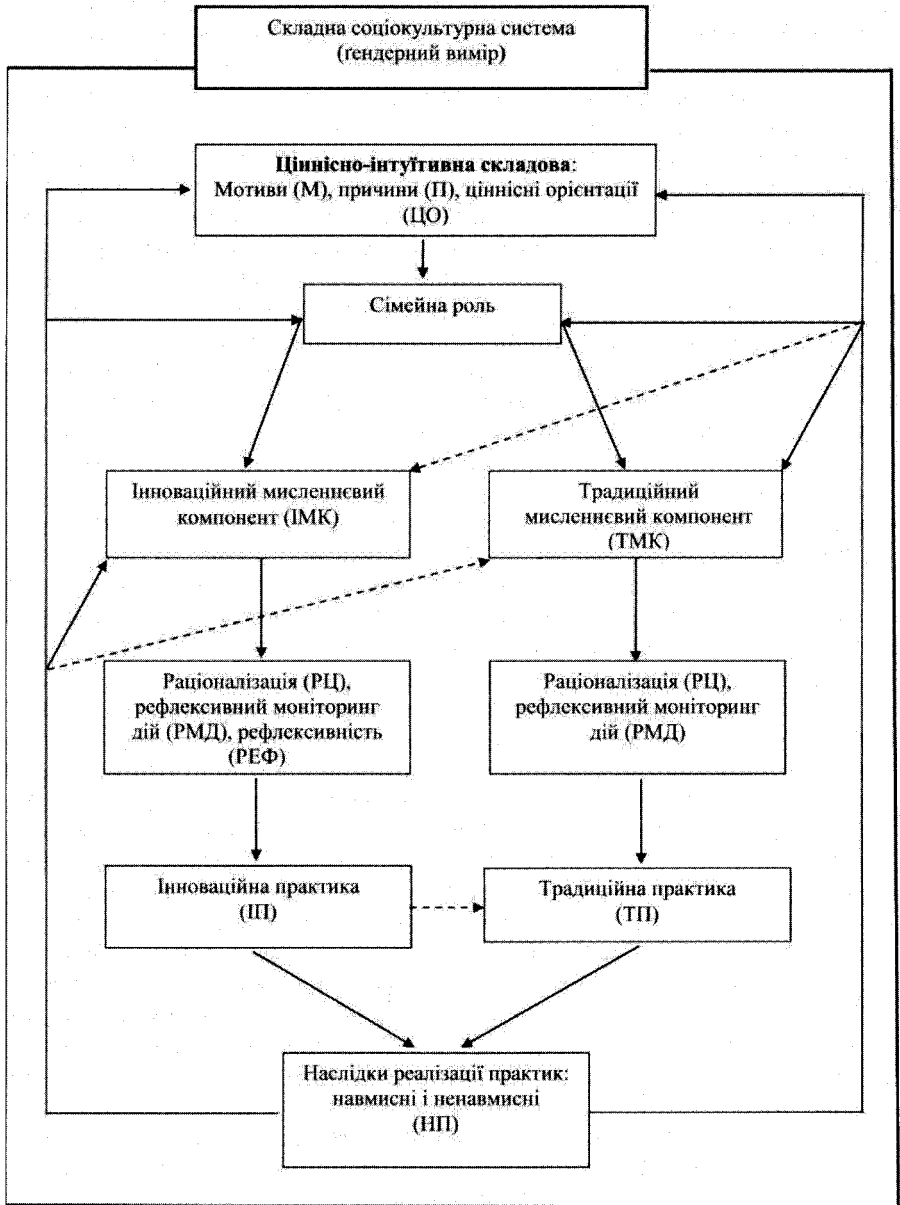

Рис. 4.2.1. Модель продуктування та відтворення сімейної ролі

переломлюються крізь гендерну призму. Сьогодні при визначенні соціальних (зокрема, сімейних) ролей на основі гендерного критерію поляризацію «чоловічого» та «жіночого» дедалі частіше піддають сумніву з огляду на зростання тенденції аналізу фемінінних й маскулічних характеристик як взаємодоповнюваних та взаємозамінних. Сучасні сімейні ролі часто також не поляризовані за схемою «чоловіче–жіноче», а є взаємозамінюваними та амбівалентними з огляду на реалії постмодерного життя. Слушність цієї думки підтверджують численні публікації західних і, меншою мірою, вітчизняних дослідників щодо існування та поступового збільшення кількості сімей, де жінки є головними годувальниками сім'ї, а також щодо зростання залученості чоловіка–батька в життя сім'ї тощо. Водночас, як слушно зауважує соціолог С. Епстейн (S. Epstein), попри те, що ми живемо у світі, де чоловіки й жінки порушують рольові приписи, які визначають, як потрібно виконувати сімейні та професійні ролі, все ж і жінки, і чоловіки зіштовхуються з соціальним контролем, що змушує їх бути конформними стосовно домінуючих інтерналізованих «правильних» ролей і норм. Часто цей контроль утримує їх від реалізації справжніх виборів [536, с. 34].

Традиційні сімейні ролі як єдність інтерналізованого особистістю традиційного мисленнєвого та діяльнісного компонентів, що забезпечують можливість її функціонування в сімейній групі, спрямовані на відтворення наявної структурної композиції суспільства. Домінуючим гендерним порядком (термін Р. Коннела (R. Connell)) здебільшого, якщо не в усіх суспільствах, вважають патріархатний [272, с. 7]. Відповідно, традиційні сімейні ролі мають патріархатні характеристики. Для них притаманне чітке розмежування та протиставлення жіночих і чоловічих сімейних ролей з виразним домінуванням чоловіка в сім'ї.

Інноваційні сімейні ролі як єдність інтерналізованого особистістю інноваційного мисленнєвого та діяльнісного компонентів, що забезпечують можливість її функціонування в сімейній групі, спрямовані на продукування нових значень і зразків. Це можуть бути або зовсім нові для особистості стосовно її попереднього досвіду, або ж видозмінені традиційні компоненти. Інноваційні ролі є альтернативними до традиційних. Тут пропонують такі трактування чоловічих та жіночих ролей, що цілком не збігаються з їхніми традиційними інтерпретаціями. Інноваційні сімейні ролі менш поширені, порівняно з амбівалентними і традиційними, проте завдяки своєму перевизначенню позицій чоловіка і жінки володіють особливим деконструкційним потенціалом, порівняно з двома іншими моделями сімейних ролей.

Амбівалентні сімейні ролі характеризуються сумішшю інноваційних і традиційних компонентів. Саме вони найпоширеніші в сучасних суспільствах.

Для кращого розуміння способів функціонування запропонованої моделі доцільно виокремити класичне та амбівалентне відтворення та продукування сімейних ролей. *Класичним* називаємо логічне та послідовне відтворення і продукування сімейних ролей, а *амбівалентним* – нелогічне та непослідовне

відтворення і продукування сімейних ролей³⁴ (амбівалентні ролі). Логічне/нелогічне та послідовне/непослідовне розглядають тут з точки зору дискурсивної свідомості. Для амбівалентних випадків характерний певний ступінь рефлексивності у зв'язку із суперечливістю між мисленнєвим та діяльнісним рольовими компонентами.

Спочатку розглянемо класичне і амбівалентне відтворення сімейної ролі. При відтворювальній (традиційній) практиці рефлексивність практично відсутня, а традиційний мисленнєвий компонент, що є основою та водночас результатом практики, залишається, зазвичай, незмінним (рис. 4.1.2). За умови практично цілковитої відсутності рефлексивності сімейні рольові практики та відповідний мисленнєвий компонент відтворюються без будь-яких сумнівів стосовно їхньої «правильності» чи «неправильності». Аргументи, що обґрунтовують «правильність» мисленнєвого та діяльнісного рольових компонентів, можуть бути описані в термінах біології («так природа створила»); звичаїв («так завжди було»), апеляцій до стереотипних якостей потенційних виконавців ролі («жінки слабші, а чоловіки – сильніші») або ж відсутніми взагалі («я ніколи про це не думала»).

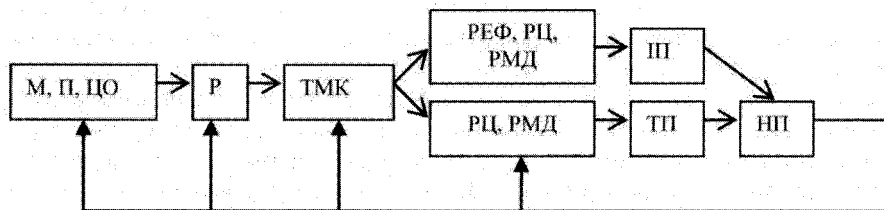

Рис. 4.1.2. Класичне та амбівалентне відтворення сімейної ролі

Амбівалентне відтворення сімейної ролі можливе при інноваційній практиці тоді, коли актор внаслідок «зворотного» аналізу не змінює традиційного мисленнєвого компонента (рис. 4.1.2). Це виявляється у поєднанні інноваційного діяльнісного і традиційного мисленнєвого рольових компонентів.

Стосовно амбівалентного та особливо класичного продукування сімейної ролі ситуація дещо складніша: за інноваційної практики, крім раціоналізації та рефлексивного моніторингу, з'являється рефлексивність, завдяки якій особистість частково чи повністю переосмислює мисленнєвий рольовий компонент, відповідні практики, а також ціннісно-інтуїтивну складову, пов'язану із певною сімейною роллю (рис. 4.1.3). Ступінь рефлексивності стосовно сімейної ролі може бути повним і частковим. Повна рефлексивність перед-

³⁴ Схематично класичне й амбівалентне відтворення і продукування сімейної ролі можна проілюструвати так: ТМК1 = ВП1 – класичне відтворення; ІМК2 = ІП2 – класичне продукування; ТМК1 = ІП2 – амбівалентне відтворення; ІМК2 = ВП1 – амбівалентне продукування. Тут ТМК – традиційний мисленнєвий компонент, ІМК – інноваційний, ВП – відтворювальна практика, ІП – інноваційна практика.

бачає критичне переосмислення рольових практик і уявлень та їхнє втілення у повсякденному житті. Часткова рефлексивність характеризується відсутністю цілісного переосмислення мисленнєвого та діяльнісного компонентів сімейної ролі; актор може критично ставитись лише до деяких складових цієї ролі, поєднуючи інноваційні і традиційні уявлення та практики (чи їхні окремі компоненти). Амбівалентне продукування сімейної ролі спостерігають за умови поєднання інноваційного мисленнєвого компонента та відтворювальної практики (рис. 4.1.3).

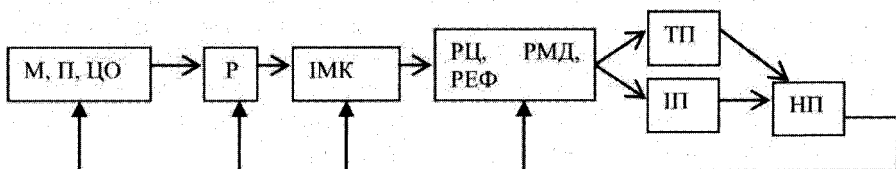

Рис. 4.1.3. Класичне та амбівалентне продукування сімейної ролі

Особистість може відтворювати/змінювати свої сімейні ролі чи їхні окремі складові добровільно або вимушено. За вимушеного відтворення/зміни ролей частіше спостерігають непослідовність у позиціях людини. Важливим є те, що не лише мисленнєвий та діяльнісний рольові компоненти можуть бути амбівалентними, але й самі складові цих двох компонентів можуть конкурувати між собою. Сімейні рольові уявлення чи практики можуть бути частково традиційними й частково інноваційними. Щобільше – особистість може демонструвати суперечливі погляди та практики. Це дає підстави говорити про існування, наприклад, переважно чи частково інноваційного або традиційного мисленнєвого й діяльнісного компонентів певної сімейної ролі.

Отже, у зв'язку із відсутністю розробленого цілісного підходу, який би дав змогу поєднати статичні й динамічні компоненти у структурі соціальної ролі, ми пропонуємо відповідну комплексну теоретичну модель, що передбачає поєднання двох взаємопов'язаних складових ролей – мисленнєвої та діяльнісної, а також аплікування їх для дослідження сімейних ролей сучасних українських трудових мігранток. Теоретичною основою для витворення цієї моделі є структурно-діяльнісний підхід, а саме – теорія структурації Е. Гідденса й теоретичні концептуалізації вітчизняних соціологів О. Куценко й С. Бабенко.

Сімейні ролі не існують як автономні та самодостатні утворення. Вони визначаються низкою історично заданих рамок у межах різних соціокультурних систем, зокрема таким феноменом, як гендер, а також можуть переозначуватися рефлексивними акторами. Саме тому ми: по-перше, враховуємо гендерний вимір під час дослідження сімейних ролей і, відповідно, поділяємо ролі на традиційні, амбівалентні й інноваційні; по-друге, звертаємо увагу на ступінь рефлексивності в процесах продукування й відтворення сімейних ролей.

4.3. Класифікація сімейних ролей

У контексті вивчення різних аспектів сімейних ролей важливою є їхня класифікація. Проте часто сімейні ролі сприймають як непроблематичний і само собою зрозумілий концепт без належної теоретичної та операціональної інтерпретації, хоча зазначене поняття є важливою чи навіть центральною складовою багатьох академічних досліджень.

Специфікою класифікацій сімейних ролей є те, що їхній діапазон може бути як широким, так і вузьким [133, с. 259]. У соціологічних дослідженнях найпоширенішими є такі критерії, що лежать в основі класифікацій сімейних ролей: гендер (чоловічі та жіночі сімейні ролі); професійна діяльність (нетрадиційна модель розподілу сімейних та професійних ролей, модель симетричних ролей); сімейний статус (чоловік, дружина, син, донька); кровноспоріднені зв'язки (батько/мати, брат/сестра) і т. ін.

Основою нашої класифікації сімейних ролей є критерій *індивідуальних функцій сім'ї*. Функції сім'ї – це «спосіб прояву активності, життєдіяльності сім'ї та її членів» [174, с. 42]. Їх можна розглядати як соціальні (функції сім'ї стосовно суспільства) та індивідуальні (функції сім'ї стосовно особистості як члена сім'ї). Функції сім'ї тісно пов'язані із соціокультурними особливостями суспільств, що забезпечує їхню здатність до змін у часі. Оскільки предметом нашого наукового інтересу є процеси, що відбуваються всередині сім'ї (стосунки між її членами), то ми зосереджуємося на її індивідуальних функціях та відповідних сферах життєдіяльності.

Діапазон сфер сімейної діяльності та відповідних функцій, як і у випадку з класифікаціями сімейних ролей, може бути як широким, так і вузьким. Соціолог М. Мацковський, наприклад, виокремлює такі сфери діяльності сім'ї: репродуктивна, виховна, господарсько-побутова, економічна, сфера первинного контролю, духовного спілкування, соціально-статусна, відпочинкова, емоційна і сексуальна [174, с. 43]. Польські дослідниці М. Мароди (M. Marody) та А. Гіза-Полешук (A. Giza-Poleszczuk) розглядають сім'ю як репродуктивну одиницю (в широкому сенсі цього слова) і виокремлюють три сфери сімейної діяльності – «репродукування»: відтворення населення в біологічній, економічній та політичній площинах [480, с. 191].

Розгалужена класифікація М. Мацковського, хоча і відображає багатовимірність існування та функціонування сім'ї (і в цьому, безперечно, її перевага), проте вона складна у використанні при розробці програми соціологічного дослідження. Спростити її можна шляхом скорочення кількості сфер діяльності сім'ї, оскільки деякі з них є спорідненими. Цікавою є теза про сім'ю як репродуктивну одиницю. Водночас, незважаючи на уявну чіткість і оригінальність ідеї, подальше розпрацювання в цьому напрямі видається вельми проблематичним з огляду на деяку спрощеність аналізу сфер життєдіяльності сім'ї як винятково «репродуктивних». Тому, досліджуючи сімейні ролі чоловіка та жінки в інтерпретаціях одного з членів сім'ї (дружини), використано класифікацію сфер сімейної діяльності М. Мацковського. Ми

укрупнили ці сфери, що зробило запропоновану типологію дещо адаптованішою для розробки програми емпіричного дослідження.

Для перманентного функціонування сім'ї як соціальної групи кожен з її членів виконує чи повинен виконувати певні ролі у різних сферах сімейної життєдіяльності. Отже, виокремлюємо такі основні сфери життя сім'ї, як підтримка та організація домашнього простору, економічна, батьківська, владні стосунки в сім'ї, репродуктивна й сексуальна. Цим сферам відповідають такі ролі: домогосподарська, годувальника сім'ї, батьківська, голови сім'ї, репродуктивна й сексуальна, що утворюють сімейний рольовий набір.

Основою виокремлення **домогосподарської ролі** є домашня робота, точніше – необхідність її виконувати. Існують певні труднощі з означенням таких робіт через багатоманітність і різноманітність завдань, що визначають поняттям *домашня робота*. Зазвичай, це фізична робота (виконання певних завдань чи одночасне виконання декількох завдань) [347, с. 11–22] та опікунська робота – догляд за дітьми, літніми людьми чи хворими (спілкування, проведення вільного часу і власне фізична робота, пов'язана безпосередньо з доглядом за ними).

У межах патріархатного гендерного порядку виконання домашніх робіт належить до «жіночих обов'язків». У науковій літературі виокремлюють неоплачувану жіночу працю для сім'ї та оплачуване виконання домашніх робіт. У розвинутих країнах оплачуване виконання домашніх робіт є головною сферою працевлаштування мігранток [347, с. 11]. Динаміку розподілу і виконання домашніх робіт у сучасних сім'ях учені оцінюють неоднозначно. Наприклад, дослідники П. Вілмотт (P. Willmott) і М. Янг (M. Young) стверджують, що відбувається поступовий перехід до більш егалітарного розподілу домашніх робіт, зумовлений зростанням географічної та соціальної мобільності сімей, збільшенням кількості непрацюючих чоловіків та професійно зайнятих жінок [4, с. 140]. Водночас учені Е. Оуклі (E. Oakley) та Б. Андерсон вважають, що значних зрушень у напрямі до егалітарного розподілу домашніх робіт не відбувається. Жінки продовжують виконувати більшість домашніх робіт навіть за наявності професійної зайнятості [308; 347]. Хоча 1992 р. Дж. Гершуні (J. Gershuny) презентував дані порівняльного аналізу низки країн, які підтвердили існуючу тенденцію відходу від сегрегованих ролей до більш егалітарного розподілу домашніх обов'язків за все ще суттєвої нерівності у навантаженні між чоловіками та жінками [4, с. 476]. Дослідження поч. XXI ст. підтверджують цю тенденцію [308; 347].

Ми розглядаємо **домогосподарську роль** як *єдність інтерналізованого особистістю мисленнєвого та діяльнісного компонентів, пов'язаних із виконанням домашньої роботи*.

Наступна сімейна роль – **годувальника сім'ї** – пов'язана із матеріальним забезпеченням сім'ї. Поняття годувальника (breadwinner) стосується того, «хто приносить хліб у сім'ю». Сьогодні у більшості розвинутих країн світу йдеться вже не про чоловіка – єдиного годувальника, а про зростання

кількості сімей з двома годувальниками (dual earners), тобто і чоловік, і дружина працюють та утримують сім'ю [574, с. 320]. Також збільшується частка сімей, де жінки (вимушено чи добровільно) є головними годувальниками [388; 421]. Такі сім'ї поділяють на дві групи. У першій роль дружини-годувальниці є вимушеною і тимчасовою, а самі жінки слабо ідентифікують себе з нею; у другій – обрання ролі жінки-годувальниці є свідомим, продуманим кроком, яким задоволені і жінка, і члени її сім'ї.

Сучасний годувальник сім'ї – єдиний чи головний постачальник фінансів до сімейного бюджету, заробітна платня чи будь-який інший дохід якого і є основою цього бюджету. Це, здебільшого, передбачає, що він/вона присутні на ринку праці.

Ми розглядаємо *роль годувальника сім'ї* як *єдність інтерналізованого особистістю мисленнєвого та діяльнісного компонентів, пов'язаних із фінансовим забезпеченням сім'ї*.

В історичному розрізі трансформації цих двох взаємодоповнюючих ролей були тісно пов'язані. У домодерну епоху ведення домашнього господарства та економічна активність родин зосереджувалися в одному домогосподарстві. Працювали усі члени сім'ї, в тому числі й діти, вже тоді саме жінки виконували всю чи майже всю домашню роботу [107]. Лише у модерний час з'являється публічна і приватна сфери із закріпленням жінок у приватному домашньому просторі, а також їхнє наділення «особливими» ролями та функціями – матері і домогосподарки. Натомість чоловік, який повинен виконувати роль годувальника сім'ї, функціонує у публічному просторі. Таке співвідношення домогосподарської ролі та ролі годувальника сім'ї у західних суспільствах у модерну епоху було характерне для заможних верств населення, проте ця модель не була єдиною. Протягом цього періоду спостерігаються й інші тенденції, зокрема, зростання кількості працюючих жінок. Постмодерна доба спричинила значні зміни у модерному розподілі перелічених вище ролей. Сьогодні у більшості розвинутих країн світу і чоловіки, і значна частина жінок працюють поза домом. Основним дискусійним питанням тепер є співвідношення кількості часу, витраченого на професійну діяльність та на підтримку домашнього простору.

Сутність **батьківської ролі** полягає у догляді за дитиною або дітьми, які народжуються в сім'ї чи яких усиновлюють. Центральним моментом батьківства є «батьківська здатність супроводжувати розвиток дитини до зрілості, до становлення її як дорослого суб'єкта, тобто забезпечення та конструювання суб'єктивності, автономії та самоствердження дитини» [367, с. 186]. Дитина – людина, яка не досягла дорослого віку. Визначення поняття «дитина» і «дорослий вік» залежить від соціокультурних особливостей кожного суспільства зокрема. Згідно з Сімейним кодексом України, правовий статус дитини має особа до досягнення нею повноліття, тобто до вісімнадцяти років.

У доmodерну епоху просте фізичне виживання дитини було центральним у догляді за нею. Не існувало меж, які б відокремлювали світ дітей від світу дорослих. Їх вважали «зменшеними копіями» дорослих і вже у 5–7 років залучали до різних робіт [394, с. 2036]. З огляду на аграрний характер доmodерних суспільств, діти були економічно «вигідними», оскільки працювали у домашніх господарствах. Зв'язок мати–дитина не був надто сильним у цей період, оскільки дітей міг доглядати будь-хто з дорослих³⁵. У модерний час світ дітей відмежовують від світу дорослих. На зміну трудовій діяльності приходить обов'язкове навчання дітей, що робить їх залежними від інших [394, с. 2036], а замість економічної вигоди від дітей – емоційна прив'язаність до них. Саме в цей період зростає роль матері. Материнство розглядають як природний стан жінки, а батьківство для багатьох людей стає синонімом материнства³⁶. У постмодерному світі роль матері та батька зазнає значних змін, оскільки протягом останніх ста років відносини між чоловіками і жінками трансформуються. Для сучасних розвинутих суспільств характерне значне урізноманітнення, нестабільність та суперечливість форм сімейного життя і батьківства. Зменшення кількості дітей (одна дитина у розвинутих країнах) та пізній час народження впливають на її значущість. Часто дитина слугує єдиним і незамінним зв'язком, в той час як партнери часто змінюються [25, с. 177].

Батьківська роль тісно пов'язана з іншими сімейними ролями. Вона є наслідком реалізації репродуктивної ролі і тісно пов'язана з домогосподарською роллю та роллю годувальника сім'ї, що дають змогу створити необхідні умови для догляду за дітьми. Дитина також є носієм певних ролей, що визначаються залежно від віку, статі тощо. Проте вона є «похідним», нехай і дуже важливим, елементом союзу пари. Окрім цього, сімейні ролі дитини є темою окремого дослідження. Ми ж концентруємо увагу на ролях дорослих членів сім'ї, враховуючи, за необхідності, значення та роль дитини у функціонуванні сім'ї.

Отже, батьківська роль – єдність інтерналізованого особистістю мисленнєвого та діяльнісного компонентів, пов'язаних із опікою дітей, що передбачає виконання відповідних домашніх робіт і забезпечення виховного процесу.

³⁵ Як слушно зауважив М. Марголіс (M. L. Margolis), коли жіноча праця поза домом не була потрібна, материнську роль освячували й акцентували, проте коли жіноча праця ставала економічно важливою, значення зв'язку мати–дитина зменшувалося [394, с. 2036].

³⁶ Найяскравішим втіленням цієї моделі була біла сім'я середнього класу в Західній Європі і США 1-ої пол. XX ст., де мати і дитина перебувають у будинку, а «відсутній» батько — годувальник і голова сім'ї – передає економічний і культурний капітал дітям [347; 367, с. 189]. Для жінок неєвропейської раси в цей період була характерна інша модель – вони поєднували трудову діяльність із доглядом за дітьми (останні часто теж працювали і виконували посильні роботи в домашньому господарстві) [537, с. 559]. Аналогічну ситуацію спостерігали в низці колишніх республік СРСР (в тому числі і в УРСР), де жінки поєднували професійну діяльність із веденням домашнього господарства та доглядом за дітьми.

У широкому значенні **роль голови сім'ї** стосується владних повноважень одних членів сім'ї стосовно інших. Тривалий час головою сім'ї вважали чоловіка без урахування особистісних рис кожного із подружжя. Домінуюче становище чоловіків у сім'ї закріплювали за допомогою різних норм, правил та звичаїв [143, с. 141]. У постмодерних розвинутих суспільствах існуюча тенденція свідчить про урізноманітнення акторів, які виконують роль голови сім'ї, або ж про відсутність такої ролі взагалі. Водночас, за даними низки досліджень, часто саме чоловіків означають головами сім'ї, навіть якщо всі рішення в сім'ї приймає дружина; тобто чоловік є головою сім'ї номінально, а дружина – фактично. Як зазначають дослідники, це своєрідна традиція, данина суспільним патріархатним уявленням.

Голову сім'ї визначають за допомогою таких індикаторів: фінансовий внесок у бюджет сім'ї, прийняття рішень та представлення інтересів сім'ї. Перший показник тісно пов'язаний з роллю годувальника: часто актору, який виконує роль годувальника, автоматично приписують і роль голови сім'ї. Другий індикатор відображає специфіку прийняття сімейних рішень. Рішення є важливі й повсякденні, і саме того, хто приймає важливі рішення, вважають головою сім'ї. Представлення інтересів сім'ї, здійснюване більш освіченим чоловіком, порівняно з іншими членами сім'ї в домодерну та модерну епохи, поступово втрачає свою значущість і вже не є визначальним індикатором владних стосунків у сім'ях сьогодні. Внесок у бюджет сім'ї і прийняття рішень є тими показниками, що використовують для аналізу ролі голови сім'ї.

Отже, роль голови сім'ї – єдність інтерналізованого особистістю мисленнєвого та діяльнісного компонентів, пов'язаних із фінансовим внеском у сімейний бюджет і прийняттям рішень у сім'ї.

Сексуальні стосунки, що лежать в основі **сексуальної ролі**, є важливою складовою сімейного життя. В домодерних суспільствах сексуальність була тісно пов'язана зі шлюбністю. Для аристократів мотиви вступу в шлюб носили переважно економічний і політичний характер. Селяни та ремісники також враховували економічну користь від шлюбу при одруженні, а статеве життя, з-поміж іншого, слугувало (хоча й не усвідомлено) відтворенню нових робітників. На відміну від жінок, чию сексуальну поведінку жорстко регламентували (вона перебувала під суворим контролем), можливості чоловіків для дошлюбних та позашлюбних стосунків були широкими. У 50–60-ті роки ХХ ст. (модерний час) у західних суспільствах відбулася так звана сексуальна революція, що спричинила глибокі зміни у сфері інтимних відносин. У постіндустріальну добу ці процеси інтенсифікувалися, і сексуальне та особисте життя «перетворилось із соціального інституту в інструмент емоційної самореалізації індивіда» [42, с. 152]. В інтимній сфері виокремлюють такі зміни: стирання подвійного стандарту в статевій моралі, відокремлення сексуальності від зачаття, визнання права жінок на володіння власною сексуальністю і на отримання сексуальної насолоди, посилення відкритості сексуальної сфери, комерціалізація сексу, підвищення толерантності до дошлюбних

статевих зв'язків, нетрадиційних форм здійснення статевого акту, гомосексуальних стосунків, розширення різноманітності сексуальних практик у масовому масштабі [54]. Чоловіки дедалі частіше розглядають сексуальність жінок «...не як ізольований інстинкт, а як природний компонент їхньої особистості і враховують позицію партнерки» [25, с. 157].

Отже, сексуальна роль – єдність інтерналізованого особистістю мисленнєвого та діяльнісного компонентів, пов'язаних із сексуальними стосунками в сімейному житті.

Репродуктивна роль, основою якої слугує біологічна здатність індивіда до відтворення – народження собі подібних – містить низку соціокультурних конструктів. Серед них – закріплення за жінкою відповідальності за подальший догляд та виховання дітей через її біологічну здатність до народження, що сприяло також закріпленню за нею і домашніх обов'язків та догляду за іншими членами сім'ї. До середини ХХ ст. сім'ї часто були багатодітними, а дитяча і материнська смертність – високими. Багатодітність була зумовлена не лише потребою в додаткових «робочих руках», а й невідокремленістю сексуальності від дітонародження. Дитина мала народжуватися лише у суспільно та релігійно визнаній сім'ї. Будь-які інші моделі репродуктивної поведінки піддавали суспільному осуду, а в деяких культурах – і фізичному покаранню. Однією із характеристик постіндустріальних суспільств є те, що народження дітей, а також їхнє народження у сім'ї чи поза нею, належить до питання вибору. Водночас дітонародження має величезне символічне значення і є невід'ємною частиною життя багатьох людей навіть сьогодні. Діти для жінки³⁷ – механізм самореалізації та набуття нового статусу, адже «успішне материнство вибачає все: відсутність успіхів у позасімейній сфері, відсутність професійного статусу тощо» [318]. Діти для чоловіка також є механізмом самореалізації та підвищення статусу. Що стосується сім'ї загалом, то це додаткова підстава її «узаконення» (легітимізації): «народження дитини на початку існування сім'ї оцінюється суспільством як доказ успішного шлюбу» [175, с. 84] та намагання відповідати загальноприйнятним нормам, що панують у суспільстві (відтворення структури).

³⁷ Одним із найбільш полемічних моментів у питаннях різних аспектів репродуктивної поведінки ще в сер. ХХ ст. були дискусії про наявність чи відсутність так званого материнського інстинкту в жінки. Як підкреслював В. Кессен (W. Kessen): «...Безперервна битва між матерями, які не хочуть виховувати своїх дітей, і філософами та психологами, які наполягають на тому, що вони повинні це робити, триває понад дві тисячі років» [398, с. 9]. Соціологи А. Антонов і М. Медков вважають, що головним рушієм репродуктивної поведінки особистості є *потреба в дітях*. Це не біологічна, а «соціально-психологічна здатність соціалізованого індивіда, яка проявляється в тому, що без наявності дітей та їх належної кількості індивід відчуває труднощі в своїй особистісній самореалізації» [11]. Належна кількість дітей визначається *репродуктивними нормами* – «детермінованими суспільним буттям принципами і зразками відповідної поведінки, що стосуються народження певної кількості дітей і прийнятими в тих соціальних групах, до яких індивід належить чи хотів би належати» [11]. Іншими словами, і потреба в дітях, і репродуктивні норми – радше складні соціокультурні конструкти, а не «природні інстинкти» і жінок, і чоловіків.

З питанням народження дітей тісно пов'язані проблеми абортів та застосування контрацептивних засобів. Дискусії стосовно абортів, і, меншою мірою, контрацепції точаться в контексті протистояння між ідеєю про право жінок на контроль за власним тілом, а відтак – і правом на аборт та застосування контрацептивних засобів, та ідеєю «права на життя». В останньому випадку право жінок на аборт і застосування контрацептивних засобів проблемне, оскільки ці практики прирівнюють до «вбивства». Підвищена увага політиків та релігійних діячів до цих питань переносить дискусії щодо абортів і застосування контрацептивних засобів із приватного простору в публічний, де ці процеси набирають виразних рис боротьби за символічний контроль і владу [243; 345]. Загалом знання та застосування сучасних контрацептивних засобів вважають показником «статевої грамотності» людини.

Отже, *репродуктивну роль* розглядають як *єдність інтерналізованого особистістю мисленнєвого та діяльнісного компонентів, пов'язаних із репродуктивними уявленнями та поведінкою в сімейному житті*.

Розглянемо структуру сімейних ролей крізь гендерну призму. Традиційні характеристики домогосподарської та батьківської ролей передбачають закріплення жінок за виконанням домашніх робіт й догляду за дітьми. Питання про можливу зміну актора – основного виконавця ролі тут не піднімають і не обмірковують. Інноваційні характеристики цих ролей, відповідно, уможливають залучення до їхньої реалізації всіх дорослих членів сім'ї незалежно від статі. Члени сім'ї можуть змінювати звичного виконавця ролі.

Традиційні характеристики ролей годувальника та голови сім'ї означають, що чоловік несе відповідальність за матеріальне утримання сім'ї, а також приймає всі важливі рішення. Як і у попередньому випадку, питання про можливу зміну актора – основного виконавця ролі – тут не піднімають і не обмірковують. Інноваційні характеристики цих ролей, відповідно, уможливають залучення до їхньої реалізації всіх дорослих членів сім'ї, незалежно від статі. Члени сім'ї можуть змінювати звичного виконавця ролі.

Амбівалентні характеристики перелічених вище ролей – суміш традиційних та інноваційних компонентів у різних комбінаціях.

Традиційні характеристики сексуальної ролі ґрунтуються на домінуванні чоловічої сексуальності і на низькій оцінці значимості сексуального життя жінкою. Статеві стосунки останні розглядають радше як обов'язок, а не задоволення. За інноваційного характеру сексуальної ролі наголошують на її важливості в сімейному житті, на задоволенні, яке отримують обоє партнерів, виступаючи рівноправними суб'єктами сексуальних відносин. Амбівалентні характеристики ролі – також суміш традиційних та інноваційних компонентів.

Традиційні характеристики репродуктивної ролі відображено у цілковитій відповідальності жінки та, відповідно, (само)усуненні чоловіка від низки аспектів цієї сфери сімейного життя (наприклад, рішення про народження

дитини, аборт, вибір контрацептивних засобів тощо). Інноваційні характеристики проявляються у прийнятті спільних рішень щодо народження чи ненародження дитини, виборі контрацептивних засобів тощо. Амбівалентні характеристики ролі – суміш традиційних та інноваційних компонентів.

Гендерну ситуацію в Україні дослідники визначають як складну. Гендерну нерівність зафіксовано у багатьох соціальних сферах [151; 152]. Професійні галузі зазвичай гендерно сегреговані, відсутня можливість гармонійного суміщення професійної діяльності та сімейного життя для чоловіків і жінок [92]. Завдання та обов'язки, пов'язані з реалізацією сімейних ролей, є, здебільшого, нерівномірно розподіленими між членами сім'ї, причому більшого навантаження зазнають жінки [153; 160]. Домінуючий дискурс вітчизняних медіа-реклам – патріархатний [37, с. 14]. Після проголошення незалежності України значного поширення набув образ Березині, що позначає особливу соціальну роль жінки – захисниці і матері українського народу та української сім'ї. Попри наділення образу жінки значною символічною владою на рівні Березині, реальний потенціал її впливу доволі обмежений [244]. Іншим популярним образом на пострадянському просторі є образ жінки-Барбі. Основний акцент тут зроблено на зовнішній привабливості жінки, її красі та сексуальності [127; 128]. Наведені вище дані дають підстави стверджувати, що значна частина населення інтерналізує саме традиційні уявлення про сім'ю, в тому числі і про розподіл сімейних ролей між подружжям, що відтворюють у традиційних практиках. Водночас ця теза не суперечить припущенню про те, що найпоширенішими сімейними ролями є амбівалентні, оскільки навіть за інтерналізації винятково традиційних зразків особистість протягом свого життя добровільно чи вимушено змінює їх. Однак поява інноваційних сімейних ролей чи інноваційних складових у їхній структурі здебільшого є результатом свідомого вибору особистості.

У сучасному українському суспільстві цінують наявність сім'ї та дітей. Тут зафіксовано високий рівень шлюбності та порівняно ранній вік вступу в шлюб і чоловіків, і жінок, порівняно з розвинутими країнами. Домінуючою сімейною моделлю є нуклеарна сім'я, що складається з чоловіка, дружини та дітей або подружжя без дітей [8, с. 61, 64]. Здебільшого, і чоловік, і дружина працюють.

Значимими залишаються показники проживання разом з іншими родичами: в період з 1989 до 2001 рр. вдвічі збільшилася частка сімей, де разом із батьками подружжя проживають інші родичі (хоча майже вчетверо зменшилася кількість сімей, де з подружжям проживає хто-небудь із батьків) [8, с. 64–65].

Частка неповних сімей (складаються з матері і дитини) 2001 р. становила 17% [8, с. 65], а 2008 р. – вже 20,9% [77].

Державна реєстрація шлюбу, попри постійне спадання її чисельності, все ще залишається високою. У 2006 р. 52% жінок і 65,2% чоловіків перебувало у зареєстрованому шлюбі, в той час як у фактичному – 4,2% і 4,6%,

відповідно [71, с. 140]. У зареєстрованому шлюбі 2008 р. перебувало 59,1% населення, а у фактичному – 5,4% (2006 р. таких осіб було 4,3%) [58, с. 74]. У радянський період церковної реєстрації шлюбу не схвалювали, передусім для осіб певного соціального статусу. Ця практика набула більшого поширення після 1991 р. Водночас зберігається високий рівень розлучень – розпадається близько половини новостворених сімей. Понад 318 тис. шлюбів було зареєстровано 2009 р., а розлучень – 145 439 [216]. Також зростає частка овдовілих осіб, здебільшого за рахунок жінок: 2006 р. було 20,8% вдів і лише 4,1% вдівців [8, с. 62].

Українці демонструють традиційні погляди на розподіл сімейних обов'язків [189, с. 279, 282]. Водночас дослідники фіксують появу деяких інноваційних компонентів у структурі сімейних ролей. За даними дослідження «Гендерні стереотипи та ставлення громадськості до гендерних проблем в українському суспільстві», виконаному в жовтні–листопаді 2006 р.³⁸, як серед чоловіків, так і серед жінок домінує уявлення про те, що у збереженні сім'ї (виконання домашніх робіт, догляд дітей) мають брати участь обидва партнери. Проте рівень поширення цих переконань є різним серед чоловіків і жінок. Останні, зокрема, більшою мірою налаштовані на паритетне виконання цих обов'язків, порівняно з чоловіками [8, с. 68].

Реалізацію домогосподарської ролі покладають переважно на жінку. Більшість чоловіків (59,5%) займається хатньою роботою 1–15 годин на тиждень, а більшість жінок (59,5%) – від 5-ти до 30-ти годин на тиждень. Такий нерівномірний розподіл домашньої роботи спричиняє конфліктні ситуації в сім'ях [8, с. 68]. Схожа ситуація з батьківською роллю. Догляд та виховання дітей переважно очікують від жінок. Таке переконання демонструвало 23,1% опитаних жінок і 31,1% чоловіків, в той час як аналогічні очікування щодо чоловіка – лише 4,6% опитаних жінок й 4,6% – чоловіків [71, с. 144]. Реалізації ролі голови сім'ї очікують здебільшого від чоловіка. Відзначимо, що стосовно цієї ролі соціологи фіксують деяку неоднозначність у відповідях респондентів. За одними даними, значну частину українських сімей (приблизно 70%) визначають як егалітарні, де нема чітко вираженого голови сім'ї [430, с. 144–145]. Інші дані засвідчують, що в українському суспільстві домінують сім'ї з чоловіком-головою. Понад 60% українських громадян переконані у тому, що саме чоловік має бути головою сім'ї [8, с. 68]. Як 2003 р., так і 2007 р. приблизно 40% мужчин дотримувалось думки, що тільки чоловік може бути головою сім'ї. Серед жінок фіксують демократичніші погляди з приводу розподілу влади в сім'ї. Частка респонденток, яка вважає, що усі рішення потрібно приймати разом, зросла з 39,2% 2003 р. до 44,9% 2007 р.

³⁸ Дослідження проводив Центр соціальних експертиз Інституту соціології НАН України. Ним охоплено п'ять областей (Львівську, Донецьку, Київську, Житомирську, Одеську), АР Крим та м. Київ. Здійснено: експертне опитування, опитування громадської думки (розрахункова вибірка — 1784 особи, які репрезентують доросле населення України за статтю, віком, освітою, типом поселення) та контент-аналіз матеріалів у друкованих ЗМІ [8, с. 68].

[430, с. 198]. Виконання ролі годувальника сім'ї традиційно очікує від чоловіків. З цим «повністю згодні» 50,3% чоловіків і 54% жінок і «частково згодні» ще 24% чоловіків та 19,4% жінок [8, с. 68]. Демократизація сексуального життя і виведення його в публічний простір характерна для багатьох пострадянських суспільств, зокрема й України. Рівень задоволення сімейним життям дослідники пов'язують, зокрема, із задоволенням сексуальними стосунками подружжя. Дані дослідження «Молода сім'я 90-х» засвідчують, що молоді українські сім'ї загалом задоволені своїми сексуальними стосунками. «Цілком задоволеними» було 69% опитаних чоловіків і 66% жінок, а «частково задоволеними» – 20% чоловіків і 22% жінок [175, с. 83]. Зростає частка жінок, які визначають себе сексуально активними. Лише 13% респонденток вважало себе сексуально активними 1950 р., а у 1990-ті роки їхня кількість зросла до 47% [120]. Незважаючи на демократизацію сексуальних стосунків, активне сексуальне життя все ще вважають прерогативою чоловіків, сексуальна несумісність подружжя часто не є вагомою підставою розлучень, а жіночу сексуальність (особливо у комерційних проектах) розглядають винятково крізь призму чоловічих бажань. В Україні дедалі поширенішою стає одностаттєва сім'я: 70,9% сімей мають одну дитину і лише кожна четверта сім'я (25,4%) має двох дітей [153, с. 142]. Сучасний показник рівня народжуваності в Україні становить 11 дітей на 10 жінок дітородного віку [153, с. 143]. Найпопулярнішими методами запобігання вагітності серед молодих сімей є використання презервативів, механічне переривання статевого акту та метод ритму [175, с. 85]. Зазначимо, що використання контрацептивних засобів залежить від низки чинників, в тому числі від наявності чи відсутності дитини в сім'ї та типу населеного пункту [175, с. 84–85]. Чисельність абортів має стійку тенденцію до скорочення, хоча у 1990-х роках Україна займала одне з перших місць у Європі за їхньою кількістю [175, с. 86]. Зокрема, 2000 р. було зафіксовано 434 тис. абортів, 2008 р. – 217 тис., а 2010 р. – 177 тис. [91, с. 42].

Отже, у цьому підрозділі виокремлено шість головних сімейних ролей на основі індивідуальних функцій сім'ї. Це домогосподарська, годувальницька, батьківська, голови сім'ї, сексуальна та репродуктивна ролі, що відповідають основним сферам життєдіяльності сім'ї. Всі перелічені вище ролі взаємопов'язані та взаємодоповнюючі.

4.4. Специфіка транснаціонального підходу у дослідженні міграцій

У сучасному світі дедалі більше міграцій має транснаціональний характер [524]. Інтеграція України у світові міграційні процеси дає підстави припускати, що значна частина міграційних рухів її населення також транснаціональні. Це припущення опосередковано підтверджують дані загальноукраїнських соціологічних моніторингових і низка досліджень української трудової міграції в країнах ЄС [58; 109]. Відповідно до цих джерел, домінуючою

формою міграції українців є зворотна коротко- чи довготривала тимчасова міграція переважно одного члена сім'ї, який, що особливо важливо, підтримує контакт за допомогою різних способів зв'язку із залишеною вдома сім'єю, тобто здійснює транснаціональні сімейні практики. Саме тому детальніше розглянемо поняття транснаціональної міграції і сім'ї та споріднених з ними понять.

«Транснаціональний поворот» у міграційних дослідженнях зумовив гарячі дебати серед вчених у 90-ті роки ХХ ст. [520; 567]. Сьогодні транснаціональна перспектива у дослідженнях міжнародних міграцій (зокрема, сімей мігрантів) доволі поширена. Цей міждисциплінарний підхід використовують не лише в антропології та соціології, а й у географії, політології, економіці тощо [539]. Привабливість транснаціоналізму полягає у його переозначенні міграції та низки феноменів, пов'язаних з нею. Насамперед було з'ясовано, що сучасні мігранти розвинули транснаціональні практики, які загальноприйняті міграційні теорії не здатні адекватно зафіксувати і пояснити, оскільки ці теорії зорієнтовані на обслуговування проблем нації-держави контейнерного типу і розуміння мігрантів як осіб, що або емігрують, або іммігрують. У рамках транснаціонального підходу висилаюче і приймаюче суспільства утворюють єдине поле дослідження, а мігрант перебуває водночас у стосунках з обома цими суспільствами. Це дає змогу долучати до аналізу не лише безпосередніх мігрантів, але й не-мігрантів, які залежать від мігранта, а точніше – від різних форм переказів здійснюваних останнім (грошових, «соціальних») [468]. У соціології найдетальніше розпрацьовану проблематику міграції в руслі транснаціоналізму можна знайти у працях Л. Пріса і Т. Файста (Т. Faist) [397; 420].

Концепція транснаціоналізму актуалізується тоді, коли стає зрозумілим, що «контейнерна теорія суспільства» – це уявлення про світ як про сукупність замкнених, відокремлених одна від одної націй-держав – вже не відповідає сучасним реаліям [26, с. 62]. Тут доцільно наголосити на тому, що цю концепцію власне актуалізовано, проте не винайдено як абсолютно новий феномен, пов'язаний із глобальними тенденціями. Погоджуючись з М. Алброу (М. Albrow), варто зазначити, що глобалізація пробудила інтерес націй-держав до транснаціоналізму і навіть сприяла його трактуванню як нового явища [342]. У широкому розумінні *транснаціоналізм* є формою транскордонних зв'язків, в яких беруть участь різні соціальні актори, здебільшого громадяни окремих націй-держав. Специфікою цих зв'язків є створення нових соціальних просторів – *транснаціональних*, в яких відбувається взаємодія *трансакторів*: мігрантів, міжнародних волонтерів, активістів неурядових громадських організацій, працівників ТНК. Ці зв'язки й стосунки існують у «крізь-кордонному форматі», в яких самі нації-держави не завжди присутні. Л. Пріс розглядає *транснаціональні соціальні простори* як такі, що ґрунтуються на основі переосмислення взаємодії і взаємозв'язків між географічним (фізичні елементи та їхня присутність) і соціальним просторами

(конфігурація соціальних практик, артефактів й символічних систем, що характеризуються через їхню щільність та важливість у часі і географічному просторі) [348]. Це є «плюролакальні поля діяльності, які структурують повсякденну життєдіяльність соціальних акторів... й одночасно існують над і поза соціальним контекстами національних держав» [217, с. 375].

Отже, трансактори (у нашому випадку – мігранти) створили нові форми соціальної взаємодії та стосунки, у яких зв'язок між їхньою фізичною присутністю і соціальним простором змінений. Вони здатні взаємодіяти без фізичної присутності при цьому. Використовуючи термінологію Е. Гідденса, можна сказати, що у цьому випадку соціальна інтеграція (взаємодія між акторами на особистісному рівні, в єдиному просторі «тут і тепер») значною мірою порушена або взагалі відсутня [130, с. 140]. Нова форма взаємодій між трансакторами дає змогу координувати соціальну діяльність поза прив'язками до конкретного простору і локального контексту дій, розгортаючись у транснаціональних соціальних просторах.

Незважаючи на значне поширення терміна «*транснаціональна міграція*», єдиної позиції у його розумінні немає. Польська дослідниця К. Гмай (K. Gmaj) виокремлює широке й вузьке розуміння транснаціональної міграції. У широкому розумінні – це «повторювана трудова мобільність, в процесі якої мігранти намагаються мінімізувати ризики для їхніх домогосподарств» (М. Окульські). Вузький підхід апелює до мігрантів, що живуть подвійним життям: розмовляють двома мовами, мають житло у двох країнах, регулярно й активно підтримують різноманітні контакти у двох суспільствах (Л. Пріс, П. Левіт (P. Levitt)). Ступінь прив'язаності та включеності у життя приймаючого суспільства є ключовим під час характеристики цих підходів [414, с. 45]. У своїй праці ми частково спираємося на широке трактування поняття транснаціональної міграції. Відповідно до цього трактування, мігранти не обов'язково повинні домагатися включення у соціокультурну систему гостьового суспільства. Щобільше – вони порівняно рідко зацікавлені в активному пристосуванні до нього, за винятком певного мінімуму, необхідного для функціонування в цьому суспільстві. Це пов'язано з тимчасовим характером їхнього перебування за кордоном та домінуючою орієнтацією на сім'ю, що залишилися у висилаючому суспільстві. Часто навіть добре адаптований мігрант не має потреби чи не хоче поділяти цінності й норми суспільства перебування. Іншими словами, адаптаційні процеси не обов'язково призводять до корінних і глибоких змін у системі цінностей мігранта [414, с. 45–46]. У процесі своєї життєдіяльності за кордоном мігрант може здійснювати (або не здійснювати) певні транснаціональні практики, що підтверджують його приналежність до *трансмігрантів* – мігрантів, які здійснюють транснаціональні практики. Як слухно зауважили П. Левіт й Дж. Ітзигсон (J. Itzigsohn), *транснаціональні практики* мігранта можуть бути різноманітними й різнитися у частоті реалізації та інтенсивності. Вони можуть бути постійними, періодичними чи випадковими; можуть здійснюватися

у різних соціальних площинах – політичній, економічній, соціальній чи культурній, або лише в одній із них [570, с. 5]. Виокремлюючи різні транснаціональні «спільноти», Дж. Розенау (J. Rosenau) вирізняє сім'ю як спільноту, ґрунтовану на *кровній чи соціальній* (вставка курсивом наша. – В. В.) спорідненості [26, с. 70]. Отож до переліку, який запропонували П. Левіт і Дж. Ітзигсон, можна додати ще одну сферу – сімейну. Саме сімейна сфера функціонування мігрантів та транснаціональні практики, пов'язані з сім'єю, є предметом нашого наукового інтересу.

Як уже зазначено, сім'я – це неповна, нуклеарна (повна) або розширена, гомосексуальна чи гетеросексуальна гнучка групова солідарність, що базується на кровній та соціальній спорідненості і зазвичай скріплена державним чи церковним шлюбом; у ній актори займають певні позиції стосовно один одного та часто об'єднані веденням спільного домогосподарства. **Транснаціональна сім'я** – *та сама групова солідарність, яка, проте, поділена на два чи більше домогосподарств, що пов'язані між собою і які не взаємодіють в єдиному часово-просторовому вимірі «тут і тепер»*. У такій сім'ї її члени теж займають певні позиції один щодо одного, які можуть суттєво відрізнятися від тих, що існували в цій сім'ї до міграції.

Ідентифікація з сім'єю, емоційна прив'язаність до її членів у поєднанні з ідеєю сімейних обов'язків є основою реалізації транснаціональних сімейних практик. Це різні форми контактів мігранта з членами сім'ї, які різняться своєю інтенсивністю і частотою. Форми контактів мігрантів поділяємо на ті, що ґрунтуються на *вербальній комунікації* між членами сім'ї, та *невербальні* або *матеріально-фінансові*, пов'язані зі споживанням. У першому випадку – це пряме спілкування, що передбачає приїзди мігранта додому та відвідини його родичами, й опосередковане спілкування – телефонні дзвінки, інтернет-зв'язок, листи. У другому випадку – це грошові перекази та передача товарів додому (табл. 4.4.1). Існує значна варіативність у підтримці контактів з сім'єю мігрантами залежно від віку, правового статусу, сімейної структури, особливостей сімейних відносин, тривалості перебування і фінансових ресурсів [569, с.109–110].

Таблиця 4.4.1

Форми контактів

Вербальні контакти		Невербальні контакти
Пряме спілкування	Опосередковане спілкування	
<ul style="list-style-type: none"> • Приїзди мігранта додому • Відвідування мігранта родичами у гостьовому суспільстві 	<ul style="list-style-type: none"> • Телефонні дзвінки; короткі текстові повідомлення • Листи • Інтернет-зв'язок 	<ul style="list-style-type: none"> • Грошові перекази • Передача товарів додому

Транснаціональна сім'я має такі характеристики, що відрізняють її від інших форм сімей. Це *наявність просторової та часової дистанції між її членами*. Незалежно від того, чи мігрант представник повної чи неповної сім'ї, його відділяє від неї відстань, кордони та час. Правовий статус та фінансова ситуація мігранта є додатковими розділюючими бар'єрами. Це призводить до того, що замість переважаючого прямого міжособистісного спілкування (обличчя-в-обличчя) членів сім'ї, зосередженої в одному географічному просторі, *основну його частину здійснюють за допомогою сучасних засобів комунікації* (телефон, Інтернет). Таке спілкування *регламентоване та обмежене у часі*. Міграція спричиняє *рольову реконфігурацію* в сім'ї, незалежно від кількості та статі мігрантів. Транснаціональна сім'я, точніше та її частина, що перебуває у висилаючому суспільстві, часто має *потребу у допомозі інших осіб* – родичів, сусідів, сторонніх людей [45, с. 96–97]. Якщо члени сім'ї мігранта обходяться без сторонньої допомоги, то, відповідно, їхнє домашнє навантаження зростає.

Існують різні типи *транснаціональних сімей*. Наприклад, Р. Салазар-Парреньяс (R. Salazar Parreñas) виокремлює сім'ї, в яких хтось один із батьків чи обоє батьків, або дорослі діти працюють за кордоном [537, с. 83–85]. Тут варто зазначити, що у перших двох випадках хтось із дітей може перебувати з батьками за кордоном, а хтось – на батьківщині.

Інколи сім'я може проживати у понад двох суспільствах. Наприклад, чоловік живе в одній країні, дружина – в другій, а доросла дитина – в третій. Р. Салазар-Парреньяс використовує поняття «мультинаціональні сім'ї» для означення цієї ситуації [537, с. 14]. Цей термін, на нашу думку, не зовсім адекватно відображає те, що відбувається з сім'єю, оскільки складається враження, що йдеться про міжнаціональні сім'ї. Збереження частки «транс» робить цей термін ближчим до явища, яке він описує, тобто *мультитранснаціональні сім'ї*.

Різні форми транснаціональних сімей можуть переходити в об'єднані мігрантські сім'ї, і навпаки. *Об'єднані мігрантські сім'ї* – сім'ї мігрантів, які перебувають за кордоном у повному складі. Вони можуть бути повними і неповними, проте всі їхні члени знаходяться разом в одній країні.

Міжнаціональні сім'ї утворюються внаслідок шлюбу між представниками двох різних національностей. Вони можуть бути об'єднаними мігрантськими (у випадку проживання всіх членів сім'ї в одній країні) або транснаціональними сім'ями (коли, наприклад, діти одного з подружжя проживають в іншому суспільстві).

У післяміграційний період (мульти)транснаціональні сім'ї знову об'єднуються (тимчасово чи назавжди) або розпадаються. Також можливе створення нових сімей зі співвітчизником або громадянином іншої держави. Неодружені мігранти можуть створити свої сім'ї. Щодо об'єднаних мігрантських сімей, то подружжя або продовжує жити разом, або розлучається.

Отже, виокремлюємо чотири ключові форми організації сімейного життя мігрантами, зокрема декілька модифікацій транснаціональних сімей.

А. Транснаціональна сім'я.

Транснаціональна сім'я, в основі якої є повна чи повна розширена доміграційна форма сім'ї. У першому випадку *один із батьків* перебуває за кордоном, у другому – *обоє батьків*. У першому випадку до нього чи неї можуть долучитися: а) партнер; б) всі діти чи хтось із дітей; в) родичі. У другому – а) всі діти чи хтось із дітей; б) родичі.

Транснаціональна сім'я, базована на неповній чи неповній розширеній доміграційній формі сім'ї. Тут мати або батько перебувають за кордоном. До неї чи до нього можуть долучитися: а) всі діти чи хтось із дітей; б) родичі.

Транснаціональна сім'я, представлена неодруженими дорослими дітьми, які перебувають за кордоном. До них можуть долучитися: а) батьки; б) інші родичі.

Б. Мультитранснаціональна сім'я.

В. Об'єднана мігрантська сім'я.

Г. Міжнаціональна сім'я.

Отже, аплікування транснаціональної перспективи до дослідження сімейного життя і сімейних ролей мігрантів має свої переваги та недоліки. Перевагою цього підходу є, по-перше, можливість конституювання єдиного поля дослідження, в яке входять і приймаюче, і висилаюче суспільства, а також включення в рамки дослідження не лише мігранта, але й не-мігрантів (подружній партнер, діти, інші родичі), які впливають на мігранта і, своєю чергою, є залежними від нього. Ці переваги водночас зумовлюють слабкі місця зазначеного підходу. Наприклад, розширення поля дослідження ускладнює проведення емпіричної частини, адже тоді потрібно охоплювати не лише мігрантів, а й членів їхніх сімей, а, отже, залежно від мети дослідження, додатково відвідувати висилаюче чи приймаюче суспільства. Альтернативним, хоча й недосконалим, шляхом вирішення цієї проблеми є дослідження особливостей функціонування транснаціональної сім'ї, ґрунтоване на аналізі наративів або лише самих мігрантів, або тільки членів емігрантських сімей та інших людей, на яких міграція має непрямий вплив. Транснаціональний підхід дає змогу виокремити лише певну (нехай і численну) групу мігрантів, проте інтерпретувати в його межах досвід інших категорій мігрантів складно. Схожою є проблема з виокремленням (мульти)транснаціональних сімей, які також не охоплюють усіх можливих сімейних утворень мігрантів. Акцентування винятково на міграційному досвіді не дає змоги побачити доміграційні соціальні траєкторії мігрантів та членів їхніх сімей, які значною мірою детермінують стратегії мігранта та його рідних, а також не приділяє уваги й післяміграційному досвіду особистості, що є важливим для визначення можливого впливу міграції на сім'ю та сімейні ролі мігрантів.

4.5. Сім'я та сімейні ролі мігрантів у соціологічному дискурсі

До середини 70-х років ХХ ст. жінки фактично не були присутні у дослідженнях міграції або ж презентувалися як залежні від міграції чоловіків. Причини їхньої «невидимості» пов'язують, по-перше, зі специфікою типології міграцій – в минулому столітті багато жінок мігрувало разом із чоловіками чи батьками, а, отже, їх розглядали як пасивних учасників чоловічих чи сімейних міграційних стратегій; по-друге, це пов'язано із трудовим виміром – жінки працювали безкоштовно в сімейному бізнесі чи на низькооплачуваних роботах у домашньому секторі та в деяких промислових галузях. Тобто їхню працю і доходи не розглядали як такі, що мають велике значення для сімейного бюджету. Введення гендерної перспективи у міграційні дослідження такими вченими, як М. Мороквасиць (М. Morokvasic) і Г. В'юїс (G. Vuijs) дало змогу виокремити і специфікувати досвід жінок у контексті масового переміщення людей по цілому світі [568]. Сьогодні важливість гендеру в міграційних практиках вже не піддають сумніву. Міграцію А. Щєпанікова (А. Szczepaniková) пропонує розглядати не лише як «пасивний» щодо гендеру процес (gendered migration), а й як «активний» (gendering migration). Міграція не тільки «пасивно» зумовлена гендерною ідеологією і практиками у приймаючому та висилаючому суспільствах (гендерними вимогами щодо праці, особливостями законодавства щодо об'єднання сімей), але й впливає на сприйняття мігрантами самих себе в світлі гендерної приналежності, а також на гендерні зв'язки і взаємодії в обох цих суспільствах [542].

Що стосується сім'ї та домогосподарства, то «транснаціональний поворот» сприяв їхньому переосмисленню в напрямі від єдності, цілісності й спільного проживання в єдиному географічному і соціальному просторі до можливості просторової дистанції між членами сім'ї. Навіть у такому форматі ці актори продовжують означувати себе як сім'я, підриваючи у такий спосіб традиційні уявлення про це об'єднання [588]. Отже, включення до соціологічного аналізу просторово розділених чи (мульти)транснаціональних сімей дає змогу адекватніше відображати сучасну соціальну реальність.

Різні аспекти сімейного життя мігрантів досліджують переважно у межах концепту транснаціональної сім'ї. Найбільше уваги дослідники приділяють батьківству мігрантів, передусім материнству. Соціологи П. Гондагней-Сотело (P. Hondagneu-Sotelo) і Е. Авіла (E. Avila) 1997 р. ввели поняття «транснаціонального материнства». Так вони означували мігранток, які «доглядали» своїх дітей, перебуваючи в інших країнах. Ці жінки утворювали, таким чином, нові значення та практики материнства [431, с. 548–549]. Серед інших досліджень транснаціонального материнства варто назвати роботи Р. Салазар-Парреньяс [537], У. Ерел (U. Erel) [395], А. Р. Гохшилд (A. R. Hochschild) [430] тощо. Щоденного безпосереднього догляду дітей в багатьох суспільствах очікують від жінок, а міграція унеможливає саме таку форму догляду, як «тут-і-тепер». Відповідно, багато мігранток страждає через неможливість турбуватися про дітей у звичний для них спосіб унаслідок своєї

фізичної відсутності. Вони відчують провину за те, що є «поганими матерями». Водночас не всі жінки, хоча таких меншість, погоджуються із традиційним означенням материнства. Вони намагаються його переозначити, доводячи, що бути матір'ю на відстані – це ще не підстава стверджувати, що вони погано виконують свій материнський обов'язок [584].

Дещо менше досліджень стосується дітей транснаціональних мігрантів. Здебільшого в них вказують на те, що діти є тими членами мігрантської сім'ї, які найбільше страждають від її роздільності. Тут одним із найвідоміших останніх досліджень є робота Р. Салазар-Парреньяс «Діти глобальної міграції: транснаціональні сім'ї та гендерні труднощі» [536]. Авторка акцентує увагу на тому, що діти мігрантів сильніше відчують відсутність матері-мігрантки, аніж батька. За відсутності матері вони змушені переосмислювати традиційний концепт материнства і «вводити» до нього інноваційні моменти, зокрема усвідомлення реалізації матір'ю ролі годувальника сім'ї [536]. Водночас не всі вчені вказують на те, що розлука обов'язково матиме негативні наслідки для емоційного стану матері і дитини [584].

Дослідження транснаціонального батьківства (у значенні «тато») ще не є чисельними. Тут варто згадати дослідження Дж. Прибильскі (J. Pribilsky) [523], а також частково вже загадану працю Р. Салазар-Парреньяс [536]. Остання, досліджуючи досвід трудових мігрантів з Філіппін, звертає увагу на те, що чоловіки уникають своїх батьківських обов'язків, переїжджаючи в інший регіон країни або й за її межі. Крім цього, як уже зазначено, діти мігрантів менше страждають від розлучення з батьком, який здебільшого уособлював для них лише «караючу та дисциплінуючу силу» [536]. Дж. Прибильскі вивчав подружні стосунки, батьківство та сімейне життя серед еквадорійських мігрантів у Нью-Йорку і у гірському поселенні в Еквадорі. Інтерв'ю проводили з чоловіками-мігрантами у Нью-Йорку і жінками в Еквадорі. Одним із ключових результатів його дослідження є спростування тези про те, що чоловіча міграція зумовлює кризу сімейного життя [523].

Реконфігурацію таких сімейних ролей, як домогосподарська, ролі голови та годувальника сім'ї, здебільшого розглядають у контексті такого дослідницького питання: чи гендеризовані сімейні нерівності суттєво послаблює жіноча міграція, чи ні? Результати існуючих досліджень засвідчують, що до глибоких змін у цьому напрямі ще далеко [509]. Серед досліджень про специфіку працевлаштування мігранток у домашньому секторі насамперед доцільно назвати ґрунтовну працю Б. Андерсон «Виконання брудної роботи. Глобальна політика домашньої праці» [347]. Частково проблеми перерозподілу домашніх обов'язків, трансформації владних стосунків у сім'ї, зокрема, у зв'язку із реалізацією ролі годувальника сім'ї жінками-мігрантками, зачіпають вже згадані дослідження П. Гондагнєу-Сотело [364], Р. Салазар-Парреньяс [537; 536], а також Б. Гайдінґер (B. Haidinger) [425], Ф. Віанелло (F. Vianello) [568], П. Даннекер (P. Dannecker) [381], і М. Алісеа (M. Alicea)

[343]. Їхньою специфікою є те, що вони цільово присвячені іншим темам, а тому окреслені нами аспекти висвітлюють лише побічно [44].

Сексуальні уявлення і практики в сім'ї на час міграції, що не пов'язана із секс-індустрією, вивчено порівняно слабо. Тут відзначимо дослідження М. Квайнер (М. Svajner) [380], частково праці А. Толстокорової [554; 556], а також вже згадуваної Б. Андерсон, яка досліджує сексуальні ризики і загрози для мігранток, які працюють у домашньому секторі [347]. М. Квайнер вивчає сексуальність мігранток зі Східної Європи (в тому числі і з України) в Італії, з'ясовуючи зміни їхньої сексуальної поведінки, норм й установок у процесі перебування у новому соціальному середовищі приймаючого суспільства [380]. Вітчизняна дослідниця А. Толстокорова досліджує, зокрема, репродуктивну функцію у сім'ях українських мігрантів [554]. Тему мігранції і сексуальності здебільшого опрацьовано в контексті досвіду мігрантів, які працюють у секс-індустрії. Також вивчено просторову мобільність, сексуальність і ризик ВІЛ-інфекції, феномен одружень з метою отримання візи чи громадянства, торгівлю людьми і сексуальне рабство тощо [357; 364]. Відсутність численних досліджень сексуальних практик мігрантів, які не працюють у секс-індустрії, можливо, пояснюють табуованістю цієї теми для них, а брак суттєвих розробок у цій області, своєю чергою, стримує дослідників від «глибокого занурення» в тематику.

Доробок українських дослідників з окресленої вище тематики сьогодні скромний, що пов'язано із відносною новизною теми міграції, яка починає привертати увагу вчених лише з середини 1990-х років. Зокрема, відсутні масштабні дослідження сімейного життя сучасних українських мігрантів. Здебільшого вітчизняні праці сконцентровані навколо інших тематик, а тема сімейного життя мігрантів зазвичай лише доповнює у цих дослідженнях. Деяку інформацію про сім'ї мігрантів можна отримати з двох монографій, ґрунтованих на соціологічних дослідженнях у Києві, Чернівцях та в селі Прилбичі [202; 518]. Передусім це стосується другої монографії, в якій, зокрема, описано наслідки трудової міграції для сімей її учасників, а також охарактеризовано мігрантські домогосподарства [518]. Також варто звернути увагу на публікації таких авторів, як І. Прибиткова [213; 214; 215], О. Малиновська [479], М. Шульга [326], М. Чумало [316], В. Сусак [269], М. Керик [450], О. Федюк [399; 401], в яких заторкнuto різні аспекти функціонування сімей трудових мігрантів. На стику соціальної психології та соціальної педагогіки працюють такі вітчизняні дослідники, як В. Рюль [249], Г. Католик [123], О. Сидоренко [254], Ю. Гаврилюк [51], Л. Ковальчук [131]. Їхні дослідження здебільшого стосуються виключно ситуації дітей трудових мігрантів. Запитання, спрямовані на дослідження основних характеристик міграційних рухів в Україні, закладають і у запитальник, що використовують при проведенні загальноукраїнського соціологічного моніторингу [58]. В останньому, найбільш масштабному кількісному дослідженні зовнішньої трудової міграції населення України, окрім соціально-демографічних параметрів мігрантів

і з'ясування впливу міграції на добробут домогосподарств, також міститься запитання щодо оцінки впливу перебування за кордоном на сімейні стосунки [109].

Серед нечисленних публікацій, присвячених безпосередньо сімейним стосункам мігрантів, варто звернути увагу на дослідження «Проблеми дітей трудових мігрантів: аналіз ситуації», опубліковане 2006 р. Його автори вивчали вплив від'їзду батьків на психо-емоційний стан, скоєння девіантних вчинків та поведінку дітей. Опитування проводили серед дітей трудових мігрантів, їхнього найближчого соціального оточення та експертів [218, с. 4–5]. Ця робота краще б відображала всю багатогранність проблеми, якщо б у ній враховували стать батьків-мігрантів, тривалість їхньої міграції і, що особливо важливо, статеві відмінності дітей мігрантів. Автори вводять поняття «дистантної сім'ї» – тимчасово роз'єднаної сім'ї, яку, за їхніми даними, психологи і соціальні педагоги не відрізняють від неповних сімей. Ми вважаємо, що між сім'ями мігрантів та іншими неповними сім'ями (наприклад, сім'ї матерів чи батьків-одинаків), попри певну схожість, є й відмінності. Отож доцільнішим видається дослідження цих сімей у порівняльній перспективі, а не як таких, де діти мають ідентичні проблеми. Поняття «дистантної сім'ї» в означенні авторів праці звучить як спрощений варіант дефініції транснаціональної сім'ї [218, с. 55]. Проте у цій ситуації термінологія мала б бути уніфікованою, а не розпорошеною через застосування категорій-синонімів, що утруднює осмислення й аналіз тексту.

Статтю про виїзд українок в Італію та вплив міграції на їхні сім'ї написала О. Ярова [584]. Авторка виконала якісне дослідження: опитала жінок, які працюють в Італії, та провела декілька інтерв'ю в Україні з чоловіками і дітьми, чії дружини й матері перебувають в Італії. У статті вона обговорює три проблеми, аплікуючи, зокрема, деякі тези Р. Салазар-Парреньяс до українських реалій. Це динаміка гендерних ролей у транснаціональних сім'ях, транснаціональне материнство і вплив міграції матерів на дітей, які залишилися на Батьківщині. Результати її дослідження засвідчують, що чоловіки успішно виконують домашню роботу, проте не можуть забезпечити дітям належну емоційну опіку. Свою участь у виконанні домашніх робіт чоловіки розглядають як вимушену і тимчасову. Отож О. Ярова пов'язує це із особливостями соціалізації чоловіків і жінок в Україні. Дослідження підтвердило негативні впливи відсутності матерів для дітей. Останні відчують емоційний дискомфорт від розлуки з матір'ю, нестачу любові та схвалення своєї поведінки [44].

Зазначимо, що А. Толстокорова виокремлює чотири функції сім'ї: 1) репродуктивну; 2) соціалізації, виховання і здійснення соціального контролю; 3) економічну і споживацьку; 4) рекреативну та захисну [555]. В контексті цих чотирьох функцій розглядають життєдіяльність сімей мігрантів. Дослідження А. Толстокорової ґрунтується на вторинному аналізі даних. Характеризуючи репродуктивну функцію сім'ї, авторка пише про скорочен-

ня народжуваності у зв'язку із міграцією. Розглядаючи економічну і споживачку функцію, А. Толстокорова констатує, що матеріальне становище сімей мігрантів суттєво покращується. Їхнє споживання товарів та послуг більш різноманітне, порівняно з сім'ями, члени яких мають схожий соціальний та освітній статус і перебувають в Україні. Щодо функції соціалізації, то авторка наводить спочатку переваги трудової міграції для дітей мігрантів (можливість отримати кращу освіту, якісніше проведення вільного часу), а згодом – і недоліки (нестача любові, ласки, схвалення, контролю та порад; асоціальна поведінка). Міграція часто веде до родинних криз і «фрагментована сім'я» перетворюється на спосіб життя, а не на тимчасовий факт для багатьох сімей. Її вплив на рекреативну і захисну функції сім'ї різний. Члени сімей мігрантів перебувають у більшій безпеці, порівняно з мігрантом, вимушеним зустрічати численні ризики приймаючого суспільства. Також авторка пише про зміни гендерних ролей у зв'язку із відсутністю одного чи декількох членів сім'ї. На її думку, «патріархатна західно-українська сім'я» зазнає трансформацій у зв'язку зі здобуттям мігранткою більшої економічної влади [555]. У своїх публікаціях А. Толстокорова пропонує широке панорамне бачення сімей українських трудових мігрантів, що, безумовно, можна зачислити лише до позитивів, враховуючи слабкий рівень опрацювання цієї тематики [44].

Серед іноземних дослідників, чії праці частково чи повністю пов'язані із сімейною проблематикою українських мігрантів, варто відзначити вже згадуваних Ф. Віанелло, Б. Гайдінгер, М. Квайнер, а також М. Кіндлер (M. Kindler), Е. Кемпінську (E. Kępińska) і А. Гурни (A. Górny) та Дж. Дікінсон (J. A. Dickinson). Зокрема, Ф. Віанелло наголошує на величезній значимості досвіду материнства для українських мігранток в Італії. Для них це найсильніше виправдання трудової міграції. Водночас вживана риторика самопожертвування є свого роду алібі, що приховує процеси емансипації на час перебування за кордоном. Міграційний досвід впливає на переозначення гендерних ролей у сім'ях мігрантів у зв'язку зі зростанням економічного внеску жінок. Він проявляється у зміцненні позиції останніх у сім'ї, навіть якщо їхні чоловіки намагаються девальвувати значення фінансового внеску мігранток у сімейний бюджет [568]. Транснаціональні домогосподарства українок в Австрії вивчає Б. Гайдінгер. Мігрантки, які там працюють у домашньому секторі, є учасницями трьох взаємопов'язаних домогосподарських просторів. Це австрійські домогосподарства, де вони працюють, трансформовані домогосподарства в Україні і нові міжнаціональні домогосподарства, які вони утворюють з іншими мігрантами. Дослідниця, зокрема, звертає увагу на особливості подружніх та батьківських стосунків у мігрантських домогосподарствах. За даними її дослідження, українські чоловіки часто обривають будь-які стосунки зі своїми сім'ями через офіційне чи фактичне розлучення, в тому числі припиняють виконувати батьківську роль [425]. Стратегії подолання ризиків мігрантами на прикладі досвіду українок,

які працюють у Польщі, досліджує М. Кіндлер [452; 453]. Автори А. Гурни й Е. Кемпінська за допомогою кількісних та якісних методик вивчають досвід сучасних міжнаціональних польсько-українських сімей [418; 419]. Дж. Дікінсон – авторка цікавої розвідки про взаємозв'язок гендеру, праці й економічних перебудов на прикладі закарпатського села. Вона розглядає специфіку міграційного досвіду та гендерного розподілу домашньої і професійної праці з позиції досвіду чоловіків та жінок і вплив міграції на сімейні стосунки [386].

Аналізуючи предмет дослідження соціології міграції з макро-, мезо- та мікрорівнів, вважають, що з позиції макроперспективи соціологи досліджують світові міграційні процеси, тенденції економічних, політичних, соціальних та культурних трансформацій у контексті міграції; мезоперспектива концентрується на міграційних процесах в окремих регіонах, а мікро – на локальній спільноті, малих суспільних групах (родина, сусіди) і, зрештою, на окремій особистості [522, с. 39–40]. Зазначимо, що, згідно з іншими класифікаціями, малі соціальні групи творять мезорівень аналізу, а окрема особистість – мікрорівень. У нашій праці саме мікрорівень (безпосередній вплив міграції на окремих особистостей та опосередкований – на їхні сім'ї) є предметом наукового зацікавлення.

Розглянемо деякі виміри трудової міграції з точки зору їхнього потенційного впливу на сім'ю та сімейні ролі мігрантів, а також на рівні освоєння мігрантами нового соціального середовища.

Правовий статус мігранта є одним із тих вимірів міграції, який дослідники часто використовують як основу для аналізу різних аспектів перебування мігранта в гостьовому суспільстві [477]. Легальний, напівлегальний чи нелегальний статус – справді дуже вагомий, якщо не вирішальний, критерій, що впливає на спосіб та якість життя мігранта у приймаючому суспільстві. Легальний статус забезпечує можливість систематичного приїзду додому і можливість потенційного об'єднання сім'ї, якщо мігрант має намір перевезти свою сім'ю у гостьове суспільство. Водночас наявність легального статусу і, відповідно, можливості систематично відвідувати своїх рідних часто означає продовження розлуки з сім'єю [536, с. 142]. Нелегальний статус, навпаки, унеможливує систематичне тимчасове об'єднання із сім'єю. Якщо існують певні шанси легалізувати своє перебування у гостьовому суспільстві, то, найімовірніше, мігрант намагатиметься використати цю можливість. Процедура легалізації у кожній країні є різною, але зазвичай це складний і часомісткий процес, що може тривати роками. Саме тому нелегальний мігрант здебільшого не здатний залишити гостьове суспільство, отож об'єднання з сім'єю відкладає на майбутнє. Водночас мігранту не завжди потрібна легалізація. Він перебуватиме у приймаючому суспільстві безвизно так довго, як тільки це можливо, оскільки виїзд означатиме депортацію, штрафи і мінімізацію шансів повернення до гостьової країни. Отже, правовий статус мігранта слугує основою конструювання двох різних досвідів існування транснаціо-

нальної сім'ї. Легальний статус уможлиблює тимчасове об'єднання транснаціональних сімей на систематичній основі. Натомість нелегальний і гальний статуси означають неможливість такого об'єднання [536, с. 142]. Проте і перший, і другий випадки сприяють зростанню тривалості перебування мігранта за кордоном і продовження існування (мульти)транснаціональної сім'ї.

За критерієм *відстані* міграцію поділяють на внутрішню та зовнішню. Внутрішні міграції (наприклад, українців в Україні) сприятливіші для сімей, порівняно із зовнішніми: тут часова й просторова дистанції часто коротші і їх легше долати; відсутні проблеми з міграційним статусом і обмеження, пов'язані із потенційним пересуванням мігранта; фінансові витрати на дорогу нижчі. Ці фактори сприяють вищій просторовій мобільності внутрішнього мігранта, а відтак – частішим і тривалішим контактам з сім'єю, зокрема, можливості швидкого об'єднання сім'ї. Отже, якщо у випадку внутрішньої міграції часова й просторова дистанції та фінансові витрати мінімальні, а проблема міграційного статусу взагалі відсутня, то у випадку зовнішньої міграції ці чинники актуалізуються, зменшуючи можливості навіть для короткотермінового об'єднання сім'ї.

Тривалість міграції. Реконфігурація сімейних стосунків і ролей у сім'ї мігранта неминуча, незважаючи на тривалість міграції. Проте, здебільшого, цей перерозподіл має тимчасовий характер і повернення мігранта додому означатиме повернення до доміграційних сімейних стосунків й рольового розподілу.

Характер працевлаштування та трудова діяльність у приймаючому суспільстві дають змогу з'ясувати потенційний вплив різних форм трудової діяльності мігранта на його уявлення про сімейні стосунки і ролі. Наприклад, працевлаштування у домашньому секторі «відкриває» для мігранта доступ до різних сімей із різними формами організації щоденного життя. Відтак з'являється можливість спостерігати інші моделі сімейного співжиття, порівнювати зі своїми, а інколи й переймати корисні, з точки зору мігранта, зразки.

Взаємодія мігранта з сім'єю дає змогу побачити особливості функціонування транснаціональної сім'ї, зокрема, особливості реалізації сімейних ролей на час міграції.

Перебуваючи за кордоном, мігранти неминуче накопичують інформацію про оточуюче соціальне середовище. Її подальше «опрацювання» значною мірою залежить від індивідуальних характеристик особистості. Результати цього «опрацювання» виглядають так. Усі мігранти здобувають певні знання внаслідок вимушених, випадкових чи добровільних спостережень у гостьовому суспільстві, частину з яких вони здатні вербально відтворити та оцінити побачене на шкалі «позитивне – негативне» чи «подобається – не подобається». Цей перший і найпростіший рівень рефлексивності стосується усіх мігрантів. Наступний рівень складніший, оскільки передбачає вищу

ступінь рефлексивності і включає: а) здійснення «соціальних переказів»³⁹, коли мігрант транслює побачені зразки у власну сім'ю чи соціальне середовище на батьківщині; б) зміни у власних уявленнях. Третій рівень рефлексивності найскладніший і трапляється порівняно рідко. Це готовність мігранта до змін чи привнесення нових практик на основі отриманого досвіду для тих, хто перебуває за кордоном, або реалізація нових практик на батьківщині для зворотних мігрантів.

Значимість трудової міграції як джерела впливу на сімейні ролі мігрантів оцінюють соціологи неоднозначно. Низка досліджень свідчать про трансформації у деяких сферах сімейного життя в напрямі відходу від традиційних до інноваційних зразків. Вважають, що приймаюче суспільство дає жінкам більше свободи, порівняно із висилаючим [343, р. 600], зростає влада жінок у зв'язку із реалізацією ролі годувальника сім'ї [536, с. 5], зростає участь чоловіків у веденні домашнього господарства і зменшується навантаження жінок у об'єднаних мігрантських сім'ях. Водночас більшість вчених погоджується з тим, що міграційний досвід не кидає серйозного виклику патріархатному домінуванню у сімейній сфері [343, с. 600]. Реконфігурація сімейних ролей, що простежується у транснаціональних і об'єднаних мігрантських сім'ях, далеко не завжди означає перехід до реалізації інноваційних сімейних ролей. Крім того, більшість досліджень цієї тематики стосується мігранток-громадян конкретних націй-держав із різними соціокультурними моделями стосунків у сімейному житті. Те, що поцінують як прогрес для мігранток зі «східних» (переважно мусульманських) суспільств, зовсім не означає, що це такий самий прорив для мігранток, наприклад, із країн Центрально-Східної Європи.

Розглядаючи потенційний вплив трудової міграції на сімейні ролі мігрантів, дослідники часто аналізують останні лише в контексті їхнього міграційного досвіду. Такий підхід спрощує досвід трудових мігрантів, оскільки не враховує важливості доміграційних сімейних моделей. З цього приводу А. Щепанікова слушно зауважує, що «життя мігрантів зазвичай не починається з міграції», адже ще задовго до міграції формується комплекс історій і досвідів, що часто значною мірою впливає на практики та уявлення мігрантів [542]. Сімейне життя зворотних мігрантів також не часто потрапляє в поле зору вчених. Хоча саме цей період ключовий для з'ясування її впливу на сімейне життя та ролі колишніх мігрантів.

У нашій праці ми спираємося на такі твердження: міграція членів сім'ї, незалежно від їхньої статі, призводить: по-перше, до реконфігурації сімейної організації; по-друге, до тимчасового переозначення сімейних ролей. Ступінь реконфігурації сімейних ролей є різним у випадку міграції чоловіка та жінки, а також залежить від того, чи утворюються (мульти)транснаціональні

³⁹ «Соціальні перекази» — «ідеї, моделі поведінки, соціальний капітал тощо, які мігрант експортує до країни походження» [469].

чи об'єднані мігрантські сім'ї. Міграція чоловіків призводить лише до часової і просторової реорганізації сім'ї – «замість звичного повернення до вечере щодня тато повертається додому раз на 10 місяців» та до «зникнення дисциплінуючої сили» [536, с. 5]. Переміщення біологічних матерів і домогосподарок за межі помешкань та зростання влади жінок у зв'язку із заробітком грошей зумовлює суттєвіші зміни у функціонуванні сімей [536, с. 5].

Для України характерне домінування патріархатних уявлень про сім'ї та сімейні ролі. Нормативною моделлю тут є сім'я з чоловіком-годувальником і головою сім'ї, який приймає ключові рішення, та жінкою-домогосподаркою і матір'ю, яка приймає повсякденні рішення щодо функціонування сім'ї [536, с. 34]. Політика гендерної рівності та залучення жінок до суспільного виробництва у радянський період спричинила деякі модифікації цієї моделі. Сьогодні найпоширенішою моделлю сім'ї в Україні є нуклеарна сім'я, що складається з працюючого чоловіка і дружини. Причому від першого і надалі очікують виконання ролі основного годувальника та голови сім'ї, а жінка поєднує професійну зайнятість із домашніми клопотами та вихованням дітей [8]. Саме такий рольовий розподіл, можливо, з певними модифікаціями, засвоєний більшістю жінок. Специфіка сексуальної ролі визначається суперечливими процесами. Для радянської доби були притаманними «публічне замовчування сексуальності, закритість професійних дискурсів, відсутність освіти й громадського обговорення сексуальних практик». Пострадянський період характеризується раціоналізацією сексуальності, що ґрунтується на натуралізації і комерціалізації людської сексуальності [106, с. 176]. Отже, це, з одного боку, демократизація та комерціалізації сексуальних стосунків, а з іншого – збереження традиційних уявлень про сексуальність як сферу домінування чоловіків. У сучасному українському суспільстві діти мають високу цінність, попри поступове зростання віку народження першої дитини та перехід до одnodітної сімейної моделі [8]. Наявність дитини – невід'ємний компонент сімейного досвіду жінок.

Отже, у сучасних дослідженнях серед різних сімейних сфер функціонування мігрантів найбільше уваги приділяють транснаціональному материнству, значно менше – транснаціональному дитинству і батьківству у вузькому значенні. Здебільшого дослідження зводяться до аналізу досвіду лише певної групи мігранток, насамперед тих, які мають неповнолітніх дітей, без урахування досвіду тих жінок, які мають повнолітніх дітей та внуків. Дещо менше уваги приділяють таким сімейним ролям, як домогосподарська, ролі голови та годувальника сім'ї. Дослідження цих аспектів функціонування сімей мігрантів часто відбувається у взаємозв'язку з іншими дослідницькими темами. Малодослідженими залишаються репродуктивні і сексуальні уявлення та практики мігрантів, які не пов'язані із секс-індустрією.

4.6. Емпіричне дослідження. Особливості організації сімейного життя українських мігранток

Сім'ї мігранток репрезентують модерні сім'ї у вужчому значенні та альтернативні варіанти в межах модерної сім'ї: розлучені, вдови, повторно одружені жінки і жінки, які співмешкають з партнерами. Також у вибірці є незначна кількість неодружених жінок, які планують чи хотіли б вийти заміж і народити дітей. До виїзду за кордон ці жінки проживали разом з батьками.

Сім'ї мігранток – гетеросексуальні, неповні, повні або розширені кровно-споріднені солідарності, здебільшого ґрунтуються на державній та церковній реєстрації шлюбу. Ці сім'ї мають досвід ведення спільного домогосподарства (до виїзду за кордон та після повернення в Україну) і окремих домогосподарств (на час перебування за кордоном).

Розглянемо детальніше деякі з вищеназваних характеристик сімей. У вибірці домінували (повторно) одружені та розлучені респондентки. Решту випадків репрезентує досвід вдів, неодружених жінок, а також жінок із досвідом співмешкання.

Усі респондентки (окрім неодружених жінок) фіксували сексуальний союз з чоловіком через інститут державного шлюбу⁴⁰. Наявність церковної реєстрації шлюбу трапляється рідше і співвідноситься з віком, місцем проживання та соціальним статусом жінок або їхніх батьків. Церковна реєстрація шлюбу дещо поширеніша серед респонденток молодшої вікової групи (1970-ті роки народження), оскільки їхній шлюбний вік припадав на кінець 80-х – 90-ті роки, та вихідців з сіл чи містечок, передусім у випадках, якщо їхні батьки не були членами комуністичної партії, не мали високого професійного статусу і не відзначались громадською активністю. В інших випадках церковна реєстрація шлюбу відсутня, оскільки це могло стати джерелом ускладнень у професійному та громадському житті респонденток і їхніх батьків у радянський період: *«Справа в тому, що коли ми одружувалися, то був радянський час. Мої батьки вчителі, що теж було неможливо. Це можна було зробити десь-десь на виїзді. А так як я вчилася... в культосвітньому училищі, теж не бажано було»* [ПП-24]. Як бачимо, тут названо дві причини, що ускладнювали укладання церковного шлюбу: батьки-вчителі і навчання респондентки. Церковний шлюб можна було укласти *«десь на виїзді»*, тобто таємно у віддаленому населеному пункті. Додатковими перешкодами могли бути особисті переконання і уявлення респонденток: *«... Я говорила так: коли я візьму шлюб церковний, я ніколи не розведуся... І я того дуже боялася... Шо як я буду жити, мені Бог допоможе, я візьму... церковний шлюб, але як я візьму, то я дуже боялася розвестися...»* [ГГ-28]; відсутність традиції: *«...церковний не брали, тоді не було якось ще такої моди...»* [ПП-13]; спротив подружнього партнера: *«ми навіть хотіли взяти шлюб в один час... Він*

⁴⁰ Ті жінки, які на час опитування співмешкали з партнером, раніше також мали попередній досвід офіційного одруження.

сказав: «я тобі присягу на вірність давати не буду»... Ми так без шлюбу і прожили» [ГУ-2]. Значна частина тих жінок, які з різних причин утрималися від укладання церковного шлюбу на час одруження, уклали його пізніше або декларували намір це зробити.

На час проведення інтерв'ю практики співмешкання простежено лише серед українських мігранток у Греції [ГГ-7; ГГ-14]. Цілком можливо, що частина респонденток могли приховувати факт співмешкання від інтерв'юера. Деякі жінки зазначали, що в минулому мали досвід фактичного проживання, в тому числі і в Україні [ПП-9; ПП-12; ПП-22; ГГ-24]. Крім цього, багато респонденток (особливо в Греції) згадувало про те, що вони мали або мають стабільного сексуального партнера, з яким не ведуть спільного домогосподарства. Ставлення мігранток до співмешкання переважно позитивне. Багато з них зазначало, що їхні погляди на це явище еволюціонували від негативного до позитивного ставлення протягом життя, зокрема і під впливом побаченого за кордоном: «Колись, напевно, я засуджувала і засудила би таке проживання. А зараз я дивлюся якось так трошки реальніше і мені здається, що це нормально. Спільне проживання це якесь вивчення один одного.... Можуть вони потім і розійтися, якщо вони не підійшли один одному» [ПП-24]. Деякі розповідають, що їхні повнолітні діти проживають з партнером без реєстрації стосунків, і вони не проти таких відносин: «Вже малий дорослий, вже третій рік має подругу, вже хоче, казав: «буду сі женив». Я кажу: «та чекай ще трошки – кажу – я ти не гоню від неї, але кажу не жениси» [ГГ-24]; «А тепер я навіть своєму сину говорю, він там щось за одруження, я кажу: «Боже, синочку, хочете бути разом – поживіть, будете бачити чи ви...до друг друга підходите, потім так отримується зустрічаються – то все добре, тільки сім'я закладається – починаються проблеми...» [ПП-16].

Однією з найпоширеніших причин розлучення⁴¹ є **алкоголізм чоловіка**: «Чоловік почав пити... До такої степені, що виносив з дому [речі], продавав за горілку, та й мусила розвестися, не було виходу. Слухати не хотів, ні просьби, ні сварка, нічого не допомагало» [ПП-10]. **Психологічне насилля стосовно дружини та дітей**: «Він тоді кричав на дитину, щоб мені зробити боляче. То просто дитина почала вже заїкатися від того, як тато приходив до хати, вона втікала до мене. І я вже не могла дивитися на ті... знущання з дитячого здоров'я...» [ГГ-5]. **Фізичне насилля**: «Так як з мого досвіду, мій чоловік, наприклад, приходив посеред ночі і він просто піднімав мене з ліжка і бив, а дитина верещала, бо вона не знала...і що робиться...» [ПП-21]. **Економічне насилля**: «Ніколи він мені гроші не давав..., ну, може, як рік ми ще повернулися з Венгрії – давав ще якісь гроші, а потім вже все, він заробляв тільки на себе...» [ПП-6]. **Сексуальна несумісність**: «Він все казав мені, що

⁴¹ Причини розлучення респонденток значно багатоманітніші, аніж запропоновані у цьому підрозділі. Ми зосередилися лише на тих, що траплялися найчастіше.

я жінка не до ліжка, а до п'єца. Я все готувала, старалася накормити чимось добрим сім'ю, спекти, зварити... Він все казав: «Ти на секс не маши часу...» [ГУ-2]. **Труднощі з розподілом сімейних ролей:** «Ну, звиклі непо-розуміння, те, що не вміли зійти з дороги, те, що хтось хотів бути головою сім'ї. І хтось повинен був підкоритися» [ПП-22]. **Втручання родичів у справи сім'ї** (особливо при спільному проживанні): «Мама його закомандувала, хіба так. Казала, що він знайде іншу» [ПП-28]. **Подружня зрада:** «Ну, да вот як в нас почалися трения с моїм мужем... Буквально на другий день він привів жінку...» [ГГ-32].

Часто розлучення є наслідком численних труднощів у сімейному житті, що накладаються одне на одне, а не певної однієї проблеми. Наприклад, Люба [ПП-7] розповідає: «я не можу сказати, що він був безнадійний алко-голік... Основна причина... є та, що він байдужий до дітей з самого початку... він ревнував мене до дітей... В той час він мав іншу жінку». Як бачимо, тут присутні три проблемні моменти: алкоголізм (хоча і «не безнадійний»), байдуже ставлення до дітей і подружня зрада.

Цікаво, що економічні труднощі «в чистому вигляді» ніхто не назвав безпосередньо причиною розлучення. Хоча у багатьох випадках саме економічні трансформації 90-х років ХХ ст. слугували чи не ключовим макро-фактором, що провокував загострення стосунків у сім'ях, а часто і розлучення.

Серед одружених мігранток є багато проблемних сімей, що потерпають від алкоголізму чоловіків, різних форми сімейного насилля, несумісності характерів тощо.

Міграцію жінок часто розглядають як причину розпаду сім'ї. Левова част-ка жінок у вибірці – розлучені задовго до появи у них досвіду міграції. Той факт, що вони залишилися самі з дітьми, зрештою і спричинив їхній виїзд за кордон (в іншому випадку, до прикладу, поїхав би чоловік або ж подружжю легше було б долати економічні труднощі доби незалежної України). Водно-час дані дослідження засвідчують, що міграція таки впливає на прийняття рішення про розлучення, проте вона не є первинною й основною причиною розпаду сімей. Це радше каталізатор, що пришвидшує розлучення у проблем-них сім'ях, причому проблемних задовго до появи досвіду міграції. Люба [ПП-7], цитата з інтерв'ю якої ілюструє ситуацію, коли розлучення спричи-няє низка причин, розповідає: «...Потім ми розлучилися, розлучилися через рік мого перебування тут [у Польщі], тому що я думала, що цей мій рік перебування тут, а його вдома щось змінить, змінить його... і я зможу взяти його з собою до Польщі. На жаль, я побачила лише ще більший зане-пад і вирішила закінчити з цим всим». Як бачимо, її стосунки з чоловіком задовго до міграції були напруженими (зловживання алкоголем, байдуже ставлення до дітей, подружня зрада). Респондентка розглядала міграцію, зокрема, як спосіб, що міг би покращити її відносини з чоловіком, однак, зрештою, в результаті відсутності змін на краще виїзд за кордон став каталі-затором розлучення – через рік після перебування респондентки у Польщі

подружжя розлучилося. Цей випадок також показує, що міграція може пришвидшити деструктивні процеси у сім'ях через відсутність дружини. Інша респондентка наголошує на важливості досвіду перебування в Греції у процесі прийняття остаточного рішення про розлучення: *«Так, звичайно, це міграція вплинула [на розлучення], якщо б я там [в Україні] лишилася, жили б як живуть усі, як ми до того жили. Сварилися б, мирилися, але тут, коли ми опинилися, то тут по-іншому стали дивитися і на чоловіків на наших, бо тут у Греції в них такий менталітет, що тут чоловіки заробляють гроші...»* [ГГ-31]. Марія [ГГ-24] одружена, проте роками потерпає від різних форм насилля з боку чоловіка. Вона теж стверджує, що в Україні ще б терпіла таке відношення, але під впливом побачених стосунків між чоловіком і жінкою в Греції вона вже не може і не хоче терпіти. Отже, чим кращі стосунки у подружжі, тим менша ймовірність того, що сім'я розпадеться внаслідок міграції. І навпаки: чим гірші стосунки, тим більша ймовірність її розпаду або перетворення на номінальне утворення, що функціонує лише «на папері», як у випадку Ольги [ПП-11]. Вона оцінювала свій шлюб як *«чисту формальність»*. *«Раніше чоловік бунтувався [проти виїздів Ольги в Польщу], а тепер ми в такій ситуації, попросту то є формальність, шлюб наш то є чиста формальність, ми маємо папери і спільний масток, і більше нас нічого не з'єднує»* [ПП-11]. На перший погляд видається, що саме поїздки в Польщу спричинили таке відчуження, проте детальніший аналіз інтерв'ю засвідчує, що стосунки у подружжі вже давно були проблемними, а міграція лише це посилила: *«Вони [стосунки] псувалися ще до того, ще перед тим [перед Польщею]... ніколи мені гроші не давав, а потім вже заробляв тільки на себе»* [ПП-11]. Коли Ольга почала їздити в Польщу, то чоловік був проти, мотивуючи своє незадоволення потребою у *«сімейному житті»*: *«шоб життя сімейне було... а то що я заробляю гроші, то прошу дуже, але що мене не було кожний раз»* [ПП-11].

Поряд з домінуючим юридичним розлученням були випадки і фактичного. Тобто подружжя, формально залишаючись одруженим, розходиться (більше не живе під одним дахом) або перестає виконувати сімейні ролі стосовно один одного, продовжуючи проживати в одному помешканні (наприклад, випадок [ПП-11]). Фактичне розлучення часто трапляється у проблемних сім'ях, багато з яких існують лише формально.

Сім'ї респонденток, які перебували в Польщі чи Греції, були транснаціональними, мультитранснаціональними, об'єднаними мігрантськими чи міжнаціональними. Щодо зворотних мігранток, то (мульти)транснаціональне існування сімей було лише однією із форм їхнього функціонування у ширшій часовій перспективі. Більшість таких сімей повернулися до попередньої – доміграційної – форми сім'ї.

Доміграційні форми сім'ї мігранток були повними, повними розширеними, неповними та неповними розширеними. Потреба залучення інших родичів чи опікунів, які не є членами сім'ї, залежала від форми сім'ї та наявності

неповнолітніх дітей або старших чи хворих людей. Якщо це сім'я з дітьми, то тут важливу роль відігравали старші діти, передусім сестри, у догляді за молодшими і часто за татами. Інші родичі не обов'язково проживали в одному домогосподарстві з респонденткою до її міграції. Проте після виїзду останньої вони могли тимчасово переїхати до її дому або систематично його відвідувати і виконувати домашні та опікунські роботи.

Транснаціональна сім'я – домінуюча форма організації сімейного життя мігранток. Найчастіше за кордоном перебувала одна жінка, а решта членів її сім'ї знаходилася в Україні. Якщо порівняти Польщу та Грецію, то частка мігранток, що перебували з дітьми чи з чоловіком за кордоном, є дещо вищою у Греції [ГГ-8; ГГ-25; ПП-3; ПП-18]. *Мультитранснаціональні сім'ї* були представлені такою моделлю: чоловік перебував в Україні, жінка – у Польщі чи Греції, а дорослі діти – в Італії чи Португалії [ПП-15; ПП-17].

Зрідка трапляються *об'єднані мігрантські сім'ї* [ГГ-23; ПП-1]. Причинами цього є не лише складність об'єднання сім'ї, але й трактування респондентками свого перебування у Польщі і Греції як тимчасового. *Міжнаціональні шлюби* також траплялися рідко. Це були об'єднані сім'ї [ГГ-10; ПП-6; ПП-20] і транснаціональні [ПП-12; ПП-21; ПП-28]. Зазначимо, що жінки, одружені з греками і поляками, розлучилися з попередніми подружніми партнерами в Україні ще перед міграцією.

Усі мігрантки ідентифікували себе як приналежних до сімей та контактували з членами сім'ї і родичами в Україні чи в інших країнах. Розглянемо **вербальні контакти**, ґрунтовані на *прямому спілкуванні*. З огляду на мету *тимчасових візитів членів сімей до мігрантки* виокремлено: а) гостьові візити: відпочинок, перебування дітей на канікулах; зазвичай, ці візити тривають від декількох тижнів до декількох місяців; б) відвідини з метою працевлаштування тривалістю від одного-двох місяців до декількох років: «*Син був мій тут три роки на роботі, але коли вже появились в нас роботи він поїхав, і зараз нормально там заробляє, задоволений*» [ГГ-17]. Донька [ПП-18] перебуває нелегально у Польщі два роки: «*Вона [донька] була в н'ятому [2005 р.] зі мною, але вона їздила трохи додому туди-сюда, а потім вже сіла зі мною і сиділа... Вона ще ходить до однієї прибирати...*»; в) об'єднання сім'ї/подружжя з подальшим працевлаштуванням чоловіка/дітей або навчанням дітей; воно може мати і тимчасовий, і постійний характер: «*...І так я поїхала сама. Два роки була. Через два роки взяла його [чоловіка] з дочкою*» [ГГ-24]; «*Чоловік приїжджав. Він був десь рік часу. Працював*» [ГГ-30], «*...Я навіть кажу: «Соломійка, я, цей, хотіла щоб ти приїхала в Польщу, щоб там навчалася...і закінчила [в Польщі] з відзнакою гімназію*» [ПП-4].

Респондентки, які працюють у Греції, скаржаться на труднощі, пов'язані з організацією виїзду їхніх родичів до цієї країни навіть з гостьовою метою. Для багатьох з них знайома ситуація [ГГ-28], яка «*робила запрошення три рази синові і не відкрили візи*». Саме тому рідні відвідують українських мігранток у Греції рідко, оскільки доволі легкою є організація таких

відвідин тільки для тих, чії сім'ї проживають у Греції, а чоловік грек – у такому випадку легко зробити виклик: *«Я надаю перевагу, щоб приїхали з України сюди до мене. Зараз, ось тільки недавно поїхав брат мій звідси, зараз зроблю виклик мамі своїй, щоб приїхала»* [ГГ-6]. Для інших мігранток такі відвідування є проблематичними з різних причин: 1) небажання господарів зробити виклик: *«В мене не було таких робіт, щоб я змогла оформляти візу, щоб я змогла попросити привести їх мені. Ніхто не пропонував»* [ГГ-20]; 2) нестача грошей: *«Ні, ні, ніхто [не приїжджав]. Там було дуже тяжко і треба було грошей»* [ГУ-4]; 3) проблеми з отриманням грецької візи: *«Не, не приїжджали, так як візу неможливо відкрити, на Грецію то дуже важка справа»* [ГГ-4].

Окремо варто наголосити на складності перевезення дітей у Грецію. Руслана [ГГ-25] вже десять років намагається легально привезти свою дитину в Грецію і поки що безрезультатно: *«Діти мої в Україні. Це болюче питання... Я кожних півроку... роблю нові документи, і вони все щось шукають: то то треба, то срок пройшов. Так само треба мати знайомих...»*. Респондентка не впевнена, чи захоче її дитина залишатися в Греції постійно, і розглядає як альтернативний варіант її перебування лише на канікулах: *«Я би хотіла, щоби вона, поки ми тут, доти вона тут зі мною, щоби в школу ходила. Не знаю, як вона потягне, чи потягне в тій школі... А як не, то я би тільки зробила документ, аби її привозити на канікули як всі»* [ГГ-25]. Заслуговує на увагу останнє речення, де йдеться про те, що Руслана привозила б дитину *«як всі»* лише на канікули. На нашу думку, це свідчить про те, що практика перебування дітей у Греції на літніх канікулах все-таки поширена, незважаючи на складність отримання візи, і навіть більше – очікувана в середовищі мігрантів (робити так *«як всі»*). Нелегальний приїзд до Греції здебільшого не влаштовує респонденток і їхніх дітей через значні ризики та високу вартість послуги – декілька тисяч євро: *«І от прошлим роком: “дуже, мамо, хочу в Грецію”, тай не годен візи відкрити. Та я йому кажу: “Володю, є канал за три тисячі. Канали є, приїхав би в Грецію”. А він каже: “мамо, за три тисячі я тут файно погуляю”»* [ГГ-24].

У Польщі ситуація інша. Члени сім'ї доволі часто відвідують українських мігранток у Польщі через раніше безвізовий, а тепер – порівняно лояльний візовий режим та порівняно невелику відстань. Це переважно стосується респонденток, які працюють *ехо* і мають змогу надати тимчасове місце проживання своїм рідним, які їх навідують: *«чоловік був там. Приїхав, поїхав. А донька приїжджала на канікули зимові, на канікули літні, осінню як були канікули»* [ПУ-12]. Як бачимо, в цьому випадку фізичний контакт є значно частішим через самі умови міграції.

Візиту мігранток додому тісно пов'язані з їхнім правовим статусом, який може бути легальним, напівлегальним чи нелегальним. Добровільний чи вимушений вибір мігранткою правового статусу та динаміка переходу від одного статусу до іншого різна, з огляду на специфіку міграційної політики

Польщі та Греції. Це питання детальніше проаналізовано у розділі I, а тут розглянемо лише взаємозв'язок між правовим статусом та можливістю візитів додому і потенційного об'єднання сімей мігранток.

Легальний статус у Польщі уможлиблює візити респонденток додому так часто і на такий проміжок часу, який є зручним для них: *«Час від часу я приїжджала. Я кажу, це не було конкретно три місяці, це могло бути місяць... півтора місяця, це могло бути два місяця. Якийсь час я там була з ними [з дітьми], мені хотілося бути з ними, і... залагодження своїх справ. Ну, тоді я знов їхала»* [ПП-25]; *«Відвідую їх ... Ну, залежить, чотири рази в року, чотири рази, шість раз в року»* [ПП-20]. Для багатьох жінок легальна праця в Польщі спочатку протягом трьох, а потім – шести місяців, з подальшим шестимісячним терміном перебування в Україні є зручною, оскільки уможлиблює більш часте і систематичне перебування на Батьківщині. Отже, з деякими застереженнями можна стверджувати, що легальний правовий статус у польських реаліях справді продовжує тривалість розлуки мігрантки з сім'єю через можливість тимчасового систематичного об'єднання сім'ї.

Ті мігрантки, які перебувають у Польщі нелегально, на основі протермінованих робочих чи туристичних віз, а також карт тимчасового перебування, сподіваються: а) повернутися додому в конкретний проміжок часу [ПП-13]; б) легалізувати своє перебування у Польщі [ПП-8]; в) не мають планів щодо легалізації перебування чи повернення додому і сподіваються лише на те, що поліція їх не затримає [ПП-16]. Нелегальне перебування у Польщі, проте, не перешкоджає деяким з них не систематично виїжджати на певний час до України і повертатися назад, використовуючи послуги відповідних перевізників [ПП -8].

Випадок Людмили [ПП-13] ілюструє ситуацію переходу від легального до нелегального правового статусу з подальшими змінами у частоті і тривалості тимчасового об'єднання сім'ї. Респондентка поїхала працювати у Польщу на місце сестри, яка кожні три місяці їздила доглядати старших людей, а потім хлопчика. Вона три місяці доглядала хлопчика, *«а потім поїхала додому, потім три місяці була вдома, за цей час визов прийшов і була моя дочка менша, поїхала до дитини, до Максимка... [якого респондентка доглядає у Польщі], а я була вдома з її малими дітьми...»*. На час опитування (літо 2008 р.) Людмила вже мала протерміновану візу. Вона пояснює, чому так трапилося: *«[коли закінчувалася віза] мені нада було просто поїхати додому, а мені, як говориться, жалко було оставити того хлопчика, а потом, я не думала, що я остануся на так довго. Думаю, та ладно, остануся на тих 3 місяці чи 2 місяці, та й все, все рівно я вже сюди їхати не буду...»*. Тобто мігрантка протермінувала візу не лише через небажання залишати підопічного хлопчика, а й через те, що їй не хотілося виробляти нові документи, оскільки вона не планувала залишатися надовго чи повертатися, щоб надалі працювати у Польщі. Отже, з березня 2008 р. Людмила перебуває в Польщі нелегально і планувала залишитися до наступної весни (2009 р.).

Вона не має можливості їздити в Україну з березня 2008 р., тобто тимчасове об'єднання сім'ї не відбувається. Жінка сумує за дітьми і внуками та хотіла б бути вдома, щоб їм допомагати. Отже, тезу про те, що нелегальний статус унеможливорює систематичне об'єднання мігрантських сімей і продовжує безперервну розлуку між їхніми членами, підтверджуємо.

Мігрантки, які мають легальний статус у Греції, приїжджають в Україну протягом року на один-два місяці. Це липень–серпень (час, коли їхні працевластувачі теж здебільшого у відпустках і їдуть на відпочинок) або грудень–січень (період Різдва-Новорічних свят): *«Практично раз в рік ми мали відпустку, оплачувану, нормально, тому що там все офіційно було, і раз в рік я приїжджала до Львова, до чоловіка, місяць відбула тут, і знову летіла туди»* [ГУ-24]. Респондентки також приїжджають на великі релігійні свята чи на важливі сімейні події (весілля, хрестини, похорон): *«Переважно два рази на рік. Перший раз там на Паску чи на Різдво, другий – подивлюся по можливості, або якщо там є якісь міроприємства...»* [ГГ-25].

Нелегальний правовий статус у Греції означає тривалу розлуку з сім'єю (від двох-трьох до восьми-десяти років), що часто провокує емоційне відчуження і розбіжності в очікуваннях між мігранткою та членами її сім'ї, родичами й друзями. Наприклад, Ольга [ГГ-9] п'ять років перебувала в Греції нелегально без виїзду в Україну. Після легалізації вона приїхала на батьківщину, провівши вдома один місяць: *«Спілкувалися з людьми. Гості до нас, ми в гості. Ну, наприклад, розчарувалися дуже. Всі змінилися, відношення, ставлення, такі всі...Ну, не тільки моя сім'я, взагалі родичі, які там двоюрідні сестри. Ну, не таке відношення як було колись. Вони мали враження інакше про мене, я – про них. Вони думали, що тут... і, я не знаю, які гроші ми заробляємо, так що...»*. Після цього жінка більше не приїжджала додому, хоча пройшло вже три роки з часу її останнього візиту. Як бачимо, на думку Ольги [ГГ-9], *«всі змінилися»* за роки її відсутності і не в кращий бік. Респондентці складно конкретизувати прояви цих змін, але принаймні одну причину непорозуміння вона назвала – завищені очікування до її доходів у Греції.

Отже, набуття легального правового статусу у Греції хоча й уможливорює систематичне об'єднання сімей мігранток, проте ці зустрічі відбуваються не так часто, як у випадку жінок, які працюють у Польщі. Тут важливу роль відіграє чинник відстані і вартості дороги. З 1 січня 2008 р. українці можуть працювати у Польщі шість місяців на рік, з подальшим піврічним перебуванням на батьківщині. Цей шестимісячний коридор змушує багатьох мігранток приїжджати додому, що позитивно позначається на їхніх сімейних взаємодіях. Нелегальний статус мігранток в обох країнах означає тривалу розлуку з сім'ями. Проте саме «грецькі» мігрантки зазвичай не можуть побачитися з сім'єю протягом тривалішого часу, аніж їхні «польські колеги» з таким самим статусом.

Безпосередній фізичний контакт постійно можливий тільки тоді, коли члени сім'ї проживають у Польщі/Греції: *«Я є мамою. То я виконую свої*

обов'язки. Доглядаю дітей я. Я піклуюся за них. ... Маю тут племінника другої сестри, яка вже померла. ... Він разом зі мною живе. Бо я відчувала, що я мала сестру. То моя сестра, то її син» [ГГ-24]; «стараюся бути ввічлива, добра, коло чоловіка. Подати, забрати, то ми разом, в нас так...» [ГГ-25]. В іншому випадку безпосередній фізичний контакт можливий тільки під час відвідувань.

Отже, частота і цілі візитів родичів мігрантки залежать, по-перше, від її правового статусу: зазвичай члени сім'ї та родичі приїжджають до тих жінок, які легально перебувають на території Польщі і Греції; по-друге, від фінансових можливостей респондентки та її сім'ї; по-третє, від тривалості перебування жінки за кордоном: чим триваліше перебування мігрантки за кордоном, тим вища ймовірність візитів членів її сім'ї та родичів.

До *опосередкованого спілкування* належать телефонні контакти і короткі текстові повідомлення (СМС). Незалежно від типу роботи і країни перебування найпоширенішим засобом зв'язку є телефон. Респондентки телефонують рідним від кількох разів на тиждень до кількох разів на день: «Маме раз в неделю. Звоню. И детям два раза в неделю звоню. Но если есть какие-то проблемы ... звонила каждый день, на день по несколько раз» [ГГ-32]; «я все казала, я на то грошей не шкодую. Тому що треба, де б ти не був – дзвони! Говори! Тому що ти вертаєшся зовсім чужа» [ГУ-17]. Проте також є незначна кількість мігранток, які намагаються раціоналізувати витрати на телефонні розмови: «...Я сі стараю так, я дзвонила ше скоріше раз в тиждень, я в понеділок хвилин 10–15 з нею [з донькою] побалакаю, всі новини розкажу і навіть немає про що говорити... але я стараюся раз в тиждень дзвонити. Ну, люди звонять і кожного дня...» [ГГ-3], що, на думку респондентки, непотрібна витрата грошей, і, крім того, надто часті дзвінки можуть втомлювати рідних.

При цьому група респонденток, чий сім'ї частково або повністю проживають у Польщі, рідше спілкуються із родичами (приблизно один раз, або кілька разів на тиждень), вважаючи, що це досить часто. У Греції ж навіть ті, чий сім'ї повністю проживають у країні імміграції, все ж спілкуються з іншими членами родини (передусім із батьками) частіше, ніж у Польщі: «Ну, два рази в тиждень, три. Я спілкуюся і з мамою, і з сестрою» [ГГ-12]; «По телефону, я дуже часто їм дзвоню, майже через день. ... Через Інтернет спілкуюся з двоюрідними моїми племінниками» [ГГ-26]. Це ще раз підтверджує кращі перспективи їхньої інтеграції у польському суспільстві при частковій втраті контакту із українським суспільством через сімейні/родинні зв'язки.

Частота дзвінків також залежить від якості сімейних стосунків та наявності неповнолітніх дітей. Чим кращі стосунки у подружжя, тим вища ймовірність того, що вони частіше спілкуються по телефону. Мігрантки спілкуються насамперед з дітьми, потім – із чоловіком та іншими родичами. Зазвичай, ті жінки, які залишили в Україні неповнолітніх дітей, телефонують

додому найчастіше. Алла [ПП-22], чия донька проживає на Україні з бабцею, розповідає: *«Дзвоню додому дуже часто, дуже часто, а саме кожного дня».*

Респондентки, які приїжджали до 2000-х років, зазначають, що на початку імміграції рідше зв'язувались із домом, бо не мали можливості, а потім, у зв'язку із технічним прогресом, почали робити це значно частіше. Ті ж, хто починав міграцію після 2000-го року, зазначають, що на початках зв'язувались частіше, щоб подолати ностальгію, а потім менше: *«Який лист тепер, Боже! Я часом не маю що написати в СМС. Колись писала листи на шість карток, а тепер ...»* [ПП-11].

Як у Польщі, так і в Греції частіше зв'язуються із сім'єю власне респондентки, а не навпаки, пояснюючи це різницею у вартості розмов. З України телефонують рідко, лише у випадках важливих подій: *«Старасмося ми [мігрантки] дзвонити, звідтам – там день народження, по потребі, як щось таке срочне, наприклад, померла моя мама, то сестра мені подзвонила»* [ГГ-2]. Також члени сім'ї в Україні можуть надсилати короткі текстові повідомлення чи запити і мігрантки телефонують у відповідь.

Крім того, у Польщі доволі поширеним є явище СМС-переписки, очевидно, пов'язане із низькою вартістю цієї послуги мобільних операторів. Короткі текстові повідомлення здебільшого пишуть мігрантки молодшого віку. Не всі жінки старшого віку можуть написати чи прочитати текст: *«Не вмю писати есемесів [сміється]...»* [ПП-14]. Натомість респондентки із досвідом роботи в Греції зазначають, що користуються власне можливістю розмовляти по телефону, оскільки це для них доволі дешево: *«мені легше, я беру карту 5 євро, півтора години, та й говоримо, зі всіма»* [ГГ-17]. Незважаючи на технічний прогрес, такий засіб зв'язку, як Інтернет, залишається поза увагою близько 90% українських мігранток у Польщі/Греції. Інколи працедавці мігранток можуть допомагати їм контактувати з рідними за допомогою Інтернету або рекомендують цей спосіб зв'язку: *«Дочка в мене має, а тут де я працюю... На роботі таке є, мені господиня влючас і я... говоримо [на] камеру»* [ГГ-17].

Листи становили важливу форму контакту з сім'єю протягом 90-х років ХХ ст., доки ще не набули поширення телефони і дешеві телефонні картки для міжнародних дзвінків: *«ну, вже потім то все віджилось, хто хоче зараз писати так, взяв карту, так, можна сказати, вже не модно»* [ГГ-3]; *«Не пишу, бо нема потреби. Зараз мобільний зв'язок, а лист іде 9 днів. Можна написати СМС коротко і ясно і за 5 секунд маєш відповідь»* [ПУ-8]; *«Писала листи. Я мала таку як постійну роботу, я писала листи, ми спілкувалися... Ну, раз в місяць, навіть частіше я писала. В залежності як відповідь мені дадуть. Тому що звідси лист дуже швидко доходить, чомусь від нас довго, не знаю чому»* [ГГ-2]. Окрім свого прямого призначення – інформування про стан справ – листи були і є важливим засобом психологічного розвантаження для частини жінок. Сьогодні ж активне листування між мігрантками та членами їхніх сімей – швидше виняток, аніж правило. Більший

досвід написання листів мають респондентки у Греції, що обумовлено значною просторовою і часовою дистанцією між ними та членами їхніх сімей.

Другу групу контактів становлять **невербальні** – фінансова допомога та передача товарів додому. Практики переказу грошей частково співвідносяться із групами респонденток за місцем проживання сім'ї. Як у Польщі, так і в Греції найбільше передають грошей ті, чий сім'ї проживають/частково проживають в Україні: *«Ну, звичайно, а для чого ж я туди поїхала?»* [ПУ-24]. Не передають грошей ті, чий сім'ї проживають в країні імміграції: *«я в тій хвилині є тут з своїми дітьми ... я не маю кому висилати грошей»* [ПП-3]. Винятками тут є передачі-подарунки (речі, гроші), або фінансова допомога родичам при потребі: *«як шось там треба і мама дзвонить, то передаєм, а так – на Різдво і на Паску якусь посилку і гроші»* [ГГ-23].

Відсоток заробітної платні, переданий в Україну, залежить від країни імміграції, типу роботи респондентки та економічної ситуації сім'ї в Україні. Наступна цитата ілюструє динаміку зміни суми трансферів: *«Я почала висилати через три роки, напевно. Треба було віддати долги, стати тожже на ноги, тре було за все платити: квартиру... Десь через три роки...»* [ГГ-27]. Здебільшого українські мігрантки у **Греції**, які передають гроші в Україну, надсилають більше половини, а іноді – більше 90% своїх доходів порівняно систематично: *«на необхідність собі лишаю, на проїзд до церкви чи шось там собі купити ... вони даши їм сто – розійдеться сто, даши їм вісімсот – розійдеться вісімсот. ... я так, як вже банкомат – натиснув і вилізає»* [ГГ-20]; *«Я собі лишаю, ви знаєте, як я лишаю 5 євро на неділю... Ми часом в церкві збираємо, то я взяла 25 отак на місяць, а решту все до копійки...»* [ГГ-3]. Тоді як українські мігрантки у **Польщі** – від 2/3 до 3/4. Така динаміка пов'язана з різним рівнем доходів жінок у цих країнах. Також більший відсоток передають респондентки, які працюють *тесо*: *«процентів 90 передавала сюди тому, що я там жила в сім'ях, я нічого такого ... я нічого не купляла...»* [ГУ-13], а також ті, які працюють на *«плантаціях»*, оскільки вони не витрачають грошей на житло і харчування, бо забезпечені цим роботодавцями на місці праці. В той час як респондентки, які працюють *ехо*, мають такі додаткові видатки: *«Тута шо я плачу податок, квартиру, карта міська, ну шось там ... Я думаю, шо відсотків так 70 я віддаю додому»* [ПП-6]. Крім того, суми і процент переданих грошей залежить від економічних потреб родичів в Україні: *«Тепер я менше передаю, бо мої діти працюють ... Коли там чоловікові дуже треба до лікаря йти ...»* [ГГ-21]. Частина респонденток зазначає, що не передає сталої суми, а тільки цільово на певні потреби: *«Я собі нічо не залишала, бо я дітям хати покупила»* [ГУ-18]; *«На навчання і на похорон ... гроші решту всі були біля мене»* [ПУ-1].

Щодо частоти таких фінансових передач, то іноді респонденти зазначають, що збирають певну суму кілька місяців (років), щоб потім передати, якщо сім'я не має нагальних фінансових потреб. Проте в Греції переважно передають гроші один раз на місяць. У Польщі немає чіткого графіка надси-

лання грошей, проте найчастіше респондентки передають від одного до кількох разів на місяць: *«раз на місяць, раз на два місяці. Все залежало від того, як заробила, скільки я їх маю»* [ПУ-30]. Також поширеною є схема передачі кілька разів на рік. Оскільки заробітна платня тут менша, ніж у Греції, тому мігрантки збирають певну суму довше, або ж не бажають передавати гроші, а привозять їх самі, бо частіше їздять в Україну: *«Я їх [гроші] тоді не передавала, а я тоді частіше їздила додому – що три місяці – і привозила... Ну, а тепер, як кожен з них сам собі заробляє, то я вже, в принципі, немає що»* [ПП-23].

Щодо способу передачі грошей, то в Польщі, крім того, що привозять гроші самі, респондентки зазначають, що передають гроші/передачі знайомими/родичами: *«хтось їхав з наших, хто зі мною працював, було, що дочка до мене приїжджала, то її передавала»* [ПУ-30]. А також – водіями(-кур'єрами) автобусів: *«Є спеціальні кур'єри, шофера, які нас привозять, відвозять – через них»* [ПП-14]. Значно рідше респондентки використовують систему Вестерн Юніон або банківські перекази.

У Греції найпоширенішим шляхом передачі грошей тут є «графії» – спеціальні агенції, що займаються перевезенням, працевлаштуванням мігрантів, грошовими/речовими передачами тощо, або «спеціальні люди/агенти», які виконують подібні функції: *«Через графію, то воно йде, коли там автобус приїде, там через 3–4 дні, а якщо треба потрібно гроші, то я через ту людину передавала»* [ГУ-21]. Цей шлях поширений, оскільки дешевший за Вестерн Юніон або банківські перекази, проте і до останніх респондентки також звертаються: *«3–4 тисячі то завжди через банк, воно дешевше. ... А так во як 200–300 чи 100, то завжди через фірму»* [ГГ-24]. Трапляються також респондентки, які поєднують ці види передачі грошей із такими, як передача через знайомих, або самостійне перевезення: *«Трохи відправляла через банк, але трохи лишала, а потім привезла»* [ГУ-27]; *«Іде подружка, їде кума, взяла та й передала»* [ГГ-13]; *«...Коли їду додому, сама привожу; буває, бо я дешо через знайомих, часом передаємо ми одна другій. Коли є така нагальна потреба, буває, що й через банк передаєш»* [ГГ-4].

Передача товарів. У Польщі поширені речові передачі: одяг, їжа, побутова хімія, техніка через розвинуту мережу приватних транспортних перевезень, відносно їхню дешевизну та незначну, порівняно з Грецією, відстань: *«Через шоферів передають, бо я маю своїх шоферів, вони нас возять там додому, привозять. Купляю тут їздення так само, і сестрі купляю, і собі роблю там запаси... там порошок, олія... і разом з тим передаю гроші з шофером»* [ПП-18]. В Греції також поширені речові передачі, проте тут переважають певні види продуктів, які респонденти вважають дефіцитними, або ж неякісними в Україні: *«Якісь продукти я не раз пакувала додому, я купляла: велику олію, маслини – таке во»* [ГУ-2].

Отже, попри значну варіативність у формі і частоті форм комунікації між мігрантками та членами їхніх сімей, можна виокремити декілька наступних

закономірностей. Наявність неповнолітніх дітей, дітей-студентів та інших залежних членів сім'ї, які перебувають в Україні, зумовлює високу інтенсивність контактів з ними, насамперед за допомогою телефону (часто це щоденний телефонний контакт), грошових переказів та передачі товарів. Жінки, які перевезли в Польщу/Грецію своїх дітей чи сім'ї, або вдруге одружилися і перевезли дітей, значно рідше здійснюють різні транснаціональні сімейні практики. Мігрантки дещо активніші у здійсненні цих практик, оскільки, по-перше, мають кращі фінансові ресурси, порівняно з іншими членами сім'ї в Україні, а, по-друге, їх дешевше реалізовувати у гостьовому суспільстві.

Праця у домашньому секторі дає змогу мігранткам спостерігати різні форми організації сімейного життя, стосунки у подружжі та між батьками і дітьми дещо інтенсивніше, ніж інші форми трудової діяльності. Водночас усі респондентки (а не винятково ті, які працюють у домашньому секторі) мають уявлення про сімейні моделі та подружні стосунки у гостьових суспільствах. Вони також накопичують цю інформацію завдяки спілкуванню з іншими мігрантами, з українськими та польськими/грецькими друзями і завдяки власним спостереженням у таких взаємодіях, як трудова діяльність, організація власного побуту і проведення вільного часу. На думку більшості мігранток, сім'ї та розподіл сімейних ролей відрізняються від українських як у Польщі, так і в Греції. Причому відзначаються не лише позитивні, але й негативні аспекти функціонування польських і грецьких сімей.

Рівень накопичення знань. Польща. Жінки з досвідом міграції у Польщі оцінюють сімейне життя поляків та стосунки між подружжям позитивно. Щобільше, на їхню думку, ці зразки значно кращі за їхній власний сімейний досвід і спостережувані моделі сімейного життя в Україні. Багато респонденток відзначало **високий матеріальний добробут польських сімей**, порівняно з українськими, що забезпечує якісні сімейні стосунки: *«Їх [поляків] тримає дуже добра матеріальна основа... Вони є забезпеченіші, вони вільніші, вони бачать світ, вони купляють машини... їздять за купити такі роблять... В нас люди живуть від зарплати до зарплати, на виживання. І дістають шок від тих цін...»* [ПП-26]. Для польських сімей характерні **повага у стосунках між чоловіком і жінкою, повага до жінок**: *«...і всі поляки з пошаною відносилися до жінок, а наші шо вип'є, то їй давай. Таке відношення чоловіка до жінки мені дуже сподобалося...»* [ПУ-5]. У цій цитаті також заторкнута проблема алкоголізму в Україні, що провокує неадекватну поведінку чоловіків, які зловживають алкоголем. Мігрантки спостерігали **різні моделі виконання ролі годувальника сім'ї**, а саме – коли цю роль виконує і чоловік, і жінка, залежно від сім'ї. Більшості імponує ситуація, коли саме чоловік заробляє на сім'ю. Це дає змогу жінці спокійно займатися домом і дітьми, не переймаючись фінансовими питаннями. Водночас респондентки несхвально відгукуються про повне уникнення жінкою трудової діяльності. Це, на їхню думку, негативно позначається на інтелектуальному рівні жінки і робить її залежною від чоловіка: *«Ну, сім'я господаря, що нас*

наймав, у їх сім'ї головою є чоловік [тут у значенні годувальника сім'ї], жінка просто домогосподарка... я б так не хотіла жити, я б хотіла десь працювати. Але добре, що жінка ні за що не переживає...» [ПУ-15]. Сім'ї, де жінка була годувальником, а відтак – і головою сім'ї, респонденткам здебільшого не подобалися. Ці сім'ї оцінювали як такі, що порушують звичний порядок речей: «Я жила і працювала в сім'ї, там сім'я була без чоловіка, розлучена була жінка, в неї було троє дітей... Вона мала свою таку агенцію нерухомості... Чоловік приходив до дітей на вихідних тільки... Ну, взагалі мені би хотілося, щоб то був чоловік, щоб він якось був ініціативнішим...» [ПУ-3]. Респондентки часто ототожнюють **роль голови сім'ї** із роллю годувальника – той, хто заробляє гроші, той і голова. Також вони додають до ролі голови сім'ї й інші повноваження, як-от прийняття важливих рішень, що теж очікують від чоловіків: «...ми були в таких людей, що там жінка була замість чоловіка, там більшість командувала...» [ПУ-11]. Як бачимо, «командувати», як і заробіток грошей, традиційно очікують від чоловіків, а «командування» жінок не викликає особливого захоплення у мігранток.

Хоча **ведення домашнього господарства** очікують від польських жінок, проте залучення чоловіків до цієї сфери сімейного життя порівняно високе і респондентки схвально відгукуються про це: «[В польських сім'ях] більшу волю має жінка. Більше накладається на чоловіка всі там хазяйські роботи... А в нас сподіваються, що все жінка візьме на себе» [ПУ-1]. Мігрантки дуже позитивно оцінюють активну позицію чоловіків у **вихованні дітей** і взагалі високу увагу до дітей у польських сім'ях: «Чоловік відіграє дуже важливу роль у вихованні дитини, проводить дозвілля, дуже часто їх бачу: чоловік з жінкою і дитиною.... В нас же якось тільки у вихідні дні: жінка як завжди з дітьми, а чоловік – аби де-небудь вимкнути, як не на пивко, то на колегі...» [ПП-4]. З дітьми розмовляють і бавляться, «будиночки будують», купують багато іграшок, книжки читають, заводять домашніх тваринок [ПП-13]. Серед інших позитивних моментів у вихованні дітей мігрантки назвали: відвідування костелу та спеціальну релігійну «науку» [ПУ-2]; привчання дітей до самостійності [ПУ-8]; заохочення до заробітку грошей з юного віку [ПУ-8]. Серед недоліків респондентки вказували на брак дисципліни і всездозволеність [ПУ-10; ПУ-12; ПУ-17; ПП-2; ПП-6; ПП-10; ПП-28]. Порівнюючи з вихованням українських дітей, жінки звертають увагу на брутальність окремих вихованих практик в Україні. Це, зокрема, фізичні покарання, крик [ПП-2; ПП-13] і відсутність чи низький рівень спілкування з дитиною, хоча її можуть матеріально забезпечувати: «...чи там вони [поляки] десь йдуть, чи на якусь виставку..., а в нас що? Робота, аби попрали, аби, а дітям, отак, «между делом»...» [ПУ-8]. Моделі **репродуктивної поведінки** польських сімей різні. Це випадки, коли «сім'ї, що не хочуть мати дітей... вважають, що треба жити не для себе, а для вищої мети – науки чи інших справами» [ПУ-18], так і випадки, коли народжують по двоє-троє і більше дітей. Позитивно оцінюють респондентки сім'ї з декількома дітьми, які

народжені в більш пізньому віці, коли подружжя досягло певного матеріального добробуту і соціального статусу: *«Вони не ставлять на першому питанні діти, вони добиваються статусу якогось. Ну, але якщо вже пізній вік, уже стараються і дітей придобати... Діти у них вже на першому плані, якщо вони у них вже є»* [ПУ-1]. Офіційна заборона абортів, на думку мігранток, є негативом, що ускладнює становище польських жінок [ПП-6]. Щодо **сексуального життя** польських сімей, то респондентки відчували певні труднощі у спостереженнях з огляду на приватність цієї сфери: *«...я там аж в такі нюанси не входжу, бо як? Багато сімей, з якими я взагалі мало спілкуюся, ну, як спілкуємося, але аж не на таку тематику»* [ПУ-8]. На думку деяких мігранток, порівняно з українцями: *«...там займаються любов'ю, коханням багато менше. Там більше уваги приділяють роботі»* [ПУ-12]. З іншого боку, більша свобода інтимного життя в Польщі не дуже подобається жінкам, оскільки це руйнує міцні сімейні стосунки [ПУ-13].

Рівень накопичення знань. Греція. Жінки з досвідом міграції в Грецію оцінюють сімейне життя греків та стосунки подружжя теж здебільшого позитивно. Як і у випадку «польських» мігранток, ці зразки значно кращі за їхній сімейний досвід і спостережувані моделі сімейного життя в Україні. **Грецькі сім'ї заможні**, що позитивно позначається на якості сімейного життя. У стосунках між чоловіком і жінками мігрантки звертають увагу на **повагу до жінок**. Повага проявляється тому, що *«він [грецький чоловік] ніколи її не обзиває, ніколи її не зачіпає. Вона деколи там почне скандалити...»* [ГГ-24]. Також *«навіть греки, які розводяться з жінкою, він забезпечує і жінку, і дитину до смерті, щоб він мав десять коханок...»* [ГГ-2]. Навіть більше – *«чоловіки в сім'ї хоч і гуляють, но, вони жінку забезпечують от і до»* [ГГ-3]. З останніх двох цитат розуміємо, що важливим і болючим питанням для українок є матеріальне забезпечення сімей. Хоча мігрантки і не схвалюють поширені у грецькому суспільстві (за їхніми словами) практики подружніх зрад, проте частина з них не засуджує такі вчинки грецьких чоловіків за умови, що вони матеріально забезпечують сім'ї. Крім цього, важливим є якість міжособистісних стосунків і рівень спілкування в грецьких сім'ях, де простежується вища повага до жінок, принаймні на вербальному рівні. На відміну від Польщі, у Греції респондентки здебільшого спостерігали виконання **ролі годувальника сім'ї** чоловіками, що їм дуже подобалося: *«Грецькі сім'ї живуть, в основному, за такою моделлю, що чоловік працює і заробляє гроші, а жінка доглядає сім'ю, квартиру і повністю займається домогосподарством. Чи подобалося? Напевно подобалося. Є й жінки, які працюють у своє задоволення, проте повністю усе матеріальне навантаження несе мужчина»* [ГУ-10]. Респондентки схвально відгукуються про відносно високу участь грецьких чоловіків у **виконанні домашніх робіт**, незважаючи на те, що це очікується насамперед від жінок. Як і у випадку «польських колег», мігрантки не завжди однозначно схвалюють перебування грецьких жінок вдома і їхнє становище загалом: *«...Тут жінка немає багато*

прав... був період, що я працювала... недовгий час в одній сім'ї, що він собі йшов там ввечері в їхнє кафе чи де і вона навіть не питала, коли прийде, в котрій годині... Для мене то було шокуючи, тому ми в певній мірі більш рівноправні були привчені з чоловіками, мали право запитати і сказати, і своє...» [ГГ-4]. **Роль голови сім'ї** також ототожнюють із роллю годувальника сім'ї. Грецькі подружжя часто разом обговорюють певну проблему і приймають рішення спільно [ГГ-21; ГГ-24]. Таку практику прийняття рішень мігрантки схвалюють. **Діти** бажані і важливі у грецьких сім'ях, а активну участь чоловіків у їхньому догляді теж оцінюють позитивно: «...Але що більше мені подобається, що тут більше з дітьми опікуються батьки, чоловіки, аніж мами... Так в багатьох сім'ях є» [ГГ-25]. У грецьких сім'ях діти народжуються пізно, тоді коли батьки досягли певного соціального статусу і матеріально забезпечені: «Ви знаєте, важливі тут діти... Але вони спочатку думають, от назбираю... грошей, побудую хату, тоді буду женитися... а потім буду починати думати за дітей...» [ГГ-18]. Головним недоліком виховання дітей у грецьких сім'ях мігрантки називають брак дисципліни і всездозволеність [ГГ-11; ГГ-16; ГГ-17; ГГ-18; ГУ-2; ГУ-10]. Також вони звертають увагу на прохолодні стосунки між поколіннями та на важливість опікунок й інших соціальних інститутів у процесі виховання дітей. Порівнюючи з вихованням дітей в Україні, респонденти звертали увагу на те, що «грецьких дітей не б'ють, з ними говорять...» [ГГ-23]. Діти в Україні більш дисципліновані, виховані і поважають старших. Щодо **репродуктивної поведінки**, то всі респондентки зазначали, що греки пізно народжують дітей – у кращому випадку після 30-ти років і пізніше. У зв'язку з цим зростає ймовірність народження хворих дітей, також старшим батькам важче знайти спільну мову з дітьми: «Вони в основному народжують діти тільки після 30 років. Чоловіки вже навіть й після 40... Не подобається... то вже застарі батьки. Мені здається, такі молодші вони і легше вродиш і шось бачу в Греції... що дуже багато нерозвинутих дітей...» [ГГ-24]. **Сексуальна сфера** не є табуованою темою у публічному просторі цього суспільства: «В Греції... є такий сексопатолог, що дуже часто виступає, говорить [по телебаченню]... якщо у вас виникли проблеми [в сексуальній сфері] звертайтеся до лікаря... В цьому відношенні я рахую, що це є правильно» [ГГ-2]. Греки швидко розпочинають статеве життя, що мігрантки оцінюють негативно [ГГ-18]. Дехто з респонденток вважає, що греки значно активніші і розкутіші сексуальні партнери, порівняно з українцями: «Для греків то є на першому плані... Тому що вони... як я чую від жінок, що вони дуже ніжні, дуже такі привітні, ніколи тобі погане слово не скажуть, дуже гарні речі говорять... Ну, наші чоловіки не всі, не всі, та. Є такі що, о, давай скоро і спати!...» [ГГ-12].

Рівень «соціальних переказів» і зміни в уявленнях респонденток. Польща і Греція. Це складніший рівень, оскільки вимагає вищої рефлексивності від мігранток. Як уже зазначено вище, «соціальні перекази» – це знання і практики, які мігранти «переказують» у свої сім'ї і найближче соці-

альне оточення. Прикладом «соціального переказу» є така цитата: *«мені дуже подобаються польські родини, вони дуже багато часу віддають своїм дітям, я завжди вдома кажу [підкреслення наше. – В. В.], що тут завжди чоловіки дуже багато часу віддають своїм дітям...»* [ПП-13]. Отже, респондентка «переказує» своїй сім'ї певні практики, що стосуються виховання дітей. Прикладом зміни уявлень слугує розповідь Лесі [ПУ-8]: *«Ну, трошки змінило. Але я перше так вважала, бо в нас тут: «ой, вже стара дівка». А там досить так розважливо»* [ПП-13]. Олександра [ГГ-21] стала «серйозніша», навчилася розмірковувати при прийнятті важливих рішень. На думку Алли [ПП-22], міграція суттєво вплинула на її уявлення про сім'ю: *«...коли я поїхала за границю, побачила, як теж виховують дітей. Побачила, що можна трохи інакше планувати сім'ю і інакше розприділяти обов'язки в сім'ї...»* [ПП-22].

У діяльнісному компоненті (Польща і Греція) зафіксовано такі різновекторні зміни. Насамперед мігрантки планують змінити чи запровадити деякі нові/оновлені практики у вихованні дітей. Це орієнтація дітей на працю з юних років і матеріальне заохочення [ПУ-15], реорганізація вільного часу в напрямі його змістовнішого наповнення: щоб було і повчально, і цікаво для дитини [ПП-5], елімінування фізичного покарання дітей у власній сім'ї [ГГ-23]. Наталі [ПП-6] подобається ставлення поляків до родини, зокрема інтенсивна підтримка родинних контактів і зустрічі на великі релігійні свята: *«...я навіть собі таке придумала, що в мене в залі буде стояти великий камін, і що на Різдво і на Великдень до мене всі будуть приїждати, вся родина. І буде такий великий стіл, так як в Польщі, ото мені дуже подобається, в них коли на свята збирається ціла родина...»* [ПП-6]. Людмила [ПП-13] вирішила взяти церковний шлюб після повернення з Польщі. Ганна [ПУ-17] зауважила, що після роботи в Польщі у неї з'явилося бажання покращити житлові умови, оскільки вона побачила як живуть поляки і зрозуміла, що її житло має надто малу площу. Марія [ГГ-24] вважає, що перебування в Греції вплинуло на її уявлення про стосунки подружжя і, як наслідок, вона більше не планує жити зі своїм чоловіком: *«Дивлюся як люди другі живуть добре, файно. Як греки тут своїх жінок шанують, як вони до жінок говорять... Ше би терпіла певно [в Україні]... а не годен, бо думаси... невже я не заслуговую якоїсь любові, якусь повагу»* [ГГ-24].

Загалом в інтерв'ю зафіксовано небагато випадків, де б чітко простежувалися «соціальні перекази», зміни в уявленнях та на діяльнісному рівні. Проте значення окресленого вище досвіду вагоме тому, що мігрантки накопичують багато «нового» знання про сім'ю та сімейні стосунки. Проте інколи респондентки мають труднощі з вербальним викладом цієї інформації: *«Інакше стала бачити світ і яюсь, но не можу пояснити так конкретно, але є якісь такі, що відчуваєш, що щось змінилося в тобі. Вже не так дивися на всьо»* [ГГ-22]. Ще один момент – відсутність можливості реалізації нових ідей чи спостережень в Україні: *«[Міграція] не вплинула, я цього не*

використовую. То що я бачила, воно залишилося в мені» [ПУ-12]. Причини відсутності можливості застосувань нових ідей чи практик різні: нестача розуміння і підтримки сім'ї, її умовна чи реальна відсутність, коли діти вже дорослі, а чоловік помер/подружжя розлучилося; потреба в додаткових фінансових ресурсах, які б уможливили необхідні зміни тощо. Акумуляовані знання можуть розпочати «працювати» згодом, у певних життєвих ситуаціях, коли жінки з досвідом міграції зможуть звернутися до побачених зразків.

Отже, сімейне життя мігранток свідчить про його значне урізноманітнення, що репрезентоване альтернативними варіантами в межах модерної сім'ї. Незважаючи на те, що у вибірці представлені жінки різних вікових груп, початок їхнього сімейного життя ідентичний для всіх – вони одружуються, укладаючи державний шлюб. Згодом вони можуть: проживати у цьому шлюбі з чоловіком, незважаючи на якість їхнього сімейного життя; розлучитися чи овдовіти; повторно одружитися або співмешкати. Незважаючи на те, що всі жінки укладали державний шлюб, більшість з них сприймає співмешкання позитивно і рекомендує його своїм дітям. Вибір розлучення, співмешкання, повторного шлюбу тощо свідчить про зростаючу рефлексивність, індивідуалізацію та зростання вибору пропонованого жінкам певним соціокультурним контекстом (українським, польським, грецьким). Водночас спроби зберегти навіть чисто номінально сім'ю (читай – чоловіка) свідчать про високу опірність традиційних структур. Мікрорівневі причини розлучень респонденток відображають макропроблеми українського суспільства загалом: алкоголізм, різні форми насилля в сім'ях, труднощі із забезпеченням житла, коли двоє-троє поколінь вимушені мешкати під одним дахом.

Міграція додає власні штрихи урізноманітнення в організацію сімейного життя її учасників і є тим новим досвідом, що часто буває вирішальним у подальшому плануванні власного життєвого шляху жінкою. Мігрантки набувають досвід функціонування у (мульти)транснаціональних, об'єднаних мігрантських чи міжнаціональних сім'ях із повторенням попереднього (доміграційного) циклу сімейного життя. Домінуючою формою організації сімейного життя респонденток на час міграції є транснаціональна сім'я. Своїми транснаціональними сімейними практиками мігрантки, які є активними суб'єктами дії, змінюють, з одного боку, структури, що конституюють рамки сім'ї, існуючої в одному географічному та соціальному просторі. А з іншого боку, підтверджують можливість існування альтернативної форми сім'ї, члени якої не пов'язані веденням спільного домогосподарства, але які продовжують ідентифікувати себе її членами завдяки емоційній прив'язаності та комплексу прав і обов'язків, пов'язаних із позицією сімейної людини.

Усі мігрантки мають певне уявлення про сімейні моделі та подружні стосунки у гостьових суспільствах. Для них характерне накопичення відповідних знань та здатність оцінити побачене і порівняти з українськими реаліями. Здебільшого ця інформація так і залишається на рівні знань, розширюючи світогляд мігрантки. Проте якась незначна частина цих знань здатна

«переводити» накопичений досвід на рівень зміни власних уявлень, а іноді – й окремих сімейних практик.

Результати дослідження засвідчують, що міграція справді може впливати на процес прийняття рішення про розлучення. Проте міграція є радше каталізатором, а не прямою причиною більшості розлучень, оскільки багато сімей мали проблемні стосунки задовго до появи цього досвіду. Щобільше – значна частина жінок у вибірці були розлучені задовго до систематичних виїздів на роботу за кордон. Не відкидаючи повністю тезу про те, що трудова міграція справді може слугувати фактором розпаду сім'ї, ми вважаємо, що зловживання нею дозволяє замовчувати численні факти гендерної нерівності в суспільстві та проблем у сім'ях, які «роз'їдає» алкоголізм і різні форми домашнього насилля. Міграція, відповідно, лише оголює і загострює проблемні аспекти у стосунках подружжя, між батьками та дітьми в українському суспільстві.

4.7. Емпіричне дослідження. Сімейний рольовий набір жінок із досвідом міграції до Польщі та Греції в темпоральній перспективі

У відповідях респонденток виокремлено узагальнюючий рівень знань щодо сімейної сфери та їхній безпосередній сімейний досвід. Спочатку мігрантки роблять узагальнення про те «як має бути» і хто є «правильним»/бажаним актором-виконавцем сімейних ролей. Наступний крок – ретрансляція їхнього власного сімейного досвіду, розділеного на три етапи: доміграційний, міграційний та післяміграційний періоди. Доміграційний досвід вивчають ретроспективно, тобто аналіз ґрунтується на вивченні минулого сімейного досвіду респонденток, представленого у їхніх вербальних інтерпретаціях. Після дослідження кожної з виокремлених сімейних ролей розглядають ієрархічну структуру сімейного рольового набору мігранток.

ДОМОГОСПОДАРСЬКА РОЛЬ

«Правильним» актором-виконавцем домогосподарської ролі всі респондентки називали жінок. Свою позицію вони обґрунтовували в термінах «біології» (*«так природа створила»*), звичаїв (*«так завжди було»*), або не пропонували жодних обґрунтувань, сприймаючи це як само собою зрозумілу ситуацію. Проте в процесі інтерв'ю частина респонденток піддавало сумніву те, що лише жінка повинна виконувати домашню роботу, апелюючи до того, що *«колись»* або *«на селі»* такий розподіл мав сенс, але якщо сім'ї живуть у місті, то розподіл на «чоловічу» і «жіночу» домашні роботи⁴² є більш проблематичним: *«Коли живеш в селі, от, коли є господарка, от тоді вже жін-*

⁴² Розподіл домашніх робіт на «чоловічі» та «жіночі» запропонували респондентки. «Чоловічі» роботи — ті, які потребують значних фізичних зусиль: ремонт, праця в полі чи на присадибних ділянках тощо. «Жіночі» роботи — ті, які потребують менше фізичних зусиль: прасування, готування їжі, прибирання тощо.

ці само по собі випадає прибирати, а вже по господарству більше чоловікові поратися... А в місті чоловічої, а я і не бачу, взагалі-то, чоловічої роботи в місті, окрім роботи якої? Професійної?» [ПП-24]. Мігрантки також зазначали, що було б добре, якби чоловіки брали активнішу участь («допомагали») вдома. Водночас жодна з респонденток не припускала думки про те, що домогосподарську роль може виконувати лише чоловік. Жінки наголошували на «допомозі» чоловіка, але не на повному перебиранні ним цієї ролі, яке розцінювали негативно. Отже, основним актором-виконавцем повинна залишатися або винятково жінка, або переважно жінка, а чоловік повинен лише активніше долучатися до різних домашніх робіт. Таке бачення пояснюють так: жінки інтерналізували традиційні уявлення про головного актора-виконавця домогосподарської ролі; вони знають, що є «правильним» і відразу так і відповідають – жінка є головним актором-виконавцем ролі. Проте в контексті зростаючої рефлексивності частина респонденток під впливом різних досвідів здатна переосмислювати засвоєні зразки. Це проявляється у сумнівах щодо виключного виконання домашніх робіт жінками, а також у потребі (активнішої) допомоги з боку чоловіка. Отже, ця складова мисленнєвого компоненту домогосподарської ролі **традиційна** або **амбівалентна**.

ДОМІГРАЦІЙНИЙ ПЕРІОД

Безпосередній сімейний досвід респонденток дещо багатоманітніший і суперечливіший. Вони і були головними акторами-виконавцями домогосподарської ролі у цей період.

У середовищі *одружених мігранток з повних та повних розширених сімей* зафіксовано класичне відтворення, амбівалентне відтворення й амбівалентне продукування цієї ролі. **Класичне відтворення домогосподарської ролі** трапляється рідко. Тут йдеться про виконання всієї домашньої роботи жінкою (діяльнісний рольовий компонент), яка не піддає жодному сумніву чи критиці таку ситуацію (мисленнєвий рольовий компонент). **Амбівалентне продукування** є поєднанням традиційних практик із частково інноваційним мисленнєвим компонентом. Це досвід тих респонденток, яких не влаштувала описана вище ситуація із виконанням домашніх робіт, однак у зв'язку з тим, що «не було виходу» чи «а що я мала робити?», вони продовжували виконувати всі домашні роботи, хоча й очікували вищої залученості чоловіків (тобто готовність до перерозподілу домашніх робіт з їхнього боку так і не було реалізовано). Ця модель часто трапляється у проблемних сім'ях. **Амбівалентне відтворення ролі** як поєднання традиційного мисленнєвого компонента і частково інноваційних практик простежується найчастіше. В цих сім'ях жінки хоча і були головними акторами-виконавцями ролі, проте їхні чоловіки були частково залучені у виконання домашніх робіт. Вони виконували насамперед «чоловічі» і значно рідше – «жіночі» домашні роботи. Респондентки оцінювали таку допомогу дуже позитивно, що, своєю чергою, могло сприяти розвитку рефлексивності щодо головного актора-виконавця домашніх робіт. Ці жінки не мали наміру щось змінювати

у зазначеній ситуації. Динаміка участі чоловіків у домашніх роботах була різною на різних етапах сімейного життя. Вона коливалася від повного уникнення до часткової участі у домашніх роботах зі збереженням однозначного домінування жінки як головного виконавця домогосподарської ролі.

У *повних розширених сім'ях* подружжя здебільшого проживали з батьками чоловіка чи дружини. Участь останніх у виконанні домашніх робіт повторює розподіл робіт між подружжям. Зокрема, теща/свекруха виконували переважно «жіночі» домашні роботи, а тесць/свекор – «чоловічі». Обсяг домашніх робіт, які виконували родичі, суттєво відрізняється залежно від сім'ї.

У *неповних та неповних розширених сім'ях* всі домашні роботи виконувала жінка. Присутність батьків (рідше – інших родичів) дуже важлива. Матері розлучених жінок чи вдів надавали значну допомогу, а інколи й перебирали всю домашню роботу на себе. Отже, для неповних сімей характерне *класичне відтворення домогосподарської ролі*. Оскільки цю роль сприймають як типову «жіночу», то респондентки з неповних сімей загалом не відчували дискомфорту, повністю реалізуючи її.

У сім'ях *неодружених жінок* насамперед йдеться про розподіл домашніх робіт між респонденткою та її матір'ю. Динаміка розподілу залежала від багатьох чинників: віку батьків, наявності чи відсутності тата, братів/сестер, місця проживання тощо. Вищу залученість у домашні роботи демонстрували ті жінки, які мали батьків старшого віку або проживали у неповній сім'ї в сільській місцевості і мали молодших братів/сестер. Батьки неодружених респонденток зазвичай виконували «чоловічі» домашні роботи.

У багатьох сім'ях, передусім у неповних, важливу роль у виконанні домашніх робіт відігравали діти, точніше – доньки респонденток. Сини майже не долучалися до виконання домашніх робіт, за винятком особливих випадків.

Наведені вище основні моделі відтворення та продукування домогосподарської ролі в доміграційний період характерні для всіх респонденток, незалежно від країни перебування.

МІГРАЦІЙНИЙ ПЕРІОД

Як уже зазначено, транснаціональна сім'я є домінуючою формою організації сімейного життя на час міграції жінки. В Польщу або Грецію виїжджала дружина, а інші члени її сім'ї залишалися в Україні. Для мігрантки (*незалежно від її сімейного статусу*) виїзд за кордон означав амбівалентне відтворення або амбівалентне продукування домогосподарської ролі. *Амбівалентне відтворення* ролі проявлялося у трансформації деяких практик, пов'язаних із виконанням домашніх робіт серед тих жінок, які працюють у домашньому секторі. Вони продовжують виконувати звичні для них домашні роботи, проте отримують за це заробітну платню. Водночас за допомогою телефонних дзвінків багато респонденток продовжує контролювати виконання низки домашніх робіт вдома. Отже, тут присутні і традиційний, і інноваційний виміри. Традиційною характеристикою є відповідальність і контроль за домашньою сферою, а інновацією – спосіб здійснення цього контролю на

відстані по телефону та заробітна платня за виконання домашніх робіт і здійснення опіки. Практики дистанційного контролю за домашнім господарством частіше трапляються серед мігранток у Польщі, оскільки вони перебувають ближче до дому, порівняно з «грецькими», і мають змогу частіше приїжджати в Україну, а, отже, – краще орієнтуватися у ситуації на місці: *«Ну, за всім, чи город посапати, ну, всьо шо потрібно, чи там вибрали редиску, повідгортали бараболю... Ну, я кажу, шо то всьо по мойй лінії, шо я мушу за всьо знати, за всьо думати...»* [ПП-17]. Мігрантки продовжують зберігати традиційне уявлення про жінку як головного актора-виконавця ролі (мисленневий рольовий компонент). **Часткове класичне продукування** ролі простежується тоді, коли респондентки акцентують увагу не просто на потребі вищої участі як власних чоловіків, так і чоловіків загалом у виконанні домашньої роботи, а навіть більше – обстоюють партнерський розподіл домашніх обов'язків. Хоча нам і не вдалося встановити прямого причинно-наслідкового зв'язку між досвідом перебування за кордоном та апелюванням до партнерського розподілу домашніх робіт, усе ж ми припускаємо, що частина жінок розвинула ці погляди саме на основі міграційного досвіду, оскільки багатьом респонденткам імпонувала порівняно висока залученість польських чи грецьких чоловіків до виконання домашніх робіт.

В Україні серед членів сімей одружених мігранток з повних/повних розширених сімей домінує амбівалентна або традиційна реконфігурація виконавців домашніх робіт. **Амбівалентна реконфігурація** передбачає дещо вищу залученість чоловіка в домашні роботи, порівняно з доміграційним періодом: *«Мені сі здається, він сі змінив, за стільки часу мене не стало, йому дуже багато пішло на нього обов'язків, відповідальності, дуже. Він мусив взяти на себе багато чого [робіт по дому]»* [ПП-8]. Прикладом **традиційної реконфігурації**, що характеризується уникненням виконання домашніх робіт чоловіком респондентки, є така цитата: *«Грядки позаростали бур'янами... Тут вовки стоять на тих грядках... А вони не мають часу і так то виглядає: чоловік ходить п'є з колегами, ходить на футбол...»* [ПП-6]. У сім'ях мігранток «жіночі» домашні роботи виконують доньки, сестри чи бабусі: *«В основному донька... готувала, займалася хазяйством. Я її лишила в 17 років і все хазяйство я лишила на неї. Звичайно... було їй важко»* [ГГ-4]; *«Дочка там його [чоловіка] трохи заставляє, вона там його ганяє, трохи допомагає»* [ПП-6]. З-понад ста інтерв'ю було лише декілька випадків **інноваційної реконфігурації** виконавця домашніх робіт. Мирослава після розлучення одразу поїхала працювати у Польщу. На час її відсутності колишній чоловік жив з дітьми в Україні та опікувався ними – сином у віці 10–12 років і 18-літньою донькою: *«...Він готував їсти разом з ними і робили якісь там закупи... Я була спокійна... Не були обділені, наприклад, чи в їжі, чи в якомусь там конкретному одязі...»* [ПП-24]. Ця модель інноваційна з двох причин. По-перше, хоча подружжя і розлучилося, чоловік залишався з дітьми на час міграції респондентки. По-друге, він не просто перебував вдома, а був

залучений у різні домашні роботи. Досвід Ніни [ПП-5] також репрезентує цю модель. Її чоловік живе з сином молодшого шкільного віку в Україні: «... Він був з дитиною від народження... [Робить] все, що повинна робити жінка [підкреслення наше. – В. В.] ... приготувати обід... попрайти, зготувати шось на другий день...» [ПП-5]. Як бачимо, тут чоловік самостійно займається домашніми роботами і дитиною на час відсутності мігрантки. Присутність традиційних характеристик мисленнєвого компонента домогосподарської ролі у респондентки демонструє вираз «[робить] все, що повинна робити жінка», незважаючи на інноваційні рольові практики в її сім'ї.

У неповних сім'ях на час відсутності жінки основні домашні роботи припадають на дітей, передусім дівчат, якщо це не розширена сім'я, або ж на родичів, зазвичай матір респондентки у неповних розширених сім'ях. Це **традиційна реконфігурація** домогосподарської ролі, що має вимушений характер. У сім'ях *неодружених* жінок домашні роботи виконують батьки респонденток зі збереженням їх поділу на «чоловічі» та «жіночі». Їм можуть допомагати інші родичі чи діти.

ПІСЛЯМІГРАЦІЙНИЙ ПЕРІОД

Тимчасові повернення мігранток додому засвідчують нестійкість існуючих реконфігурацій виконавців домогосподарської ролі. Це насамперед помітно у випадку респонденток з Польщі, які приїжджають додому частіше і на довші проміжки часу. «Польські» мігрантки в Україні одразу перебирають на себе всі домашні роботи або основну їхню частину. Вже згадувана Ніна розповідає, що «поки мене нема, усі роботи виконує чоловік: і прибирання, і прасування, і готування... Ну, а як я приїжджаю додому, то ці обов'язки переходять до мене» [ПП-5]. Мігрантки, які працюють в Греції, поводяться вдома радше як «гості» протягом свого перебування в Україні. Вони відпочивають, ходять в гості, самі визначають обсяги домашніх робіт, які планують виконати. Наприклад, Олександра розповідає: «Я не знаю, чим займатися [в Україні]. Стільки багато роботи. Я не хочу нічого робити, тільки хочу щось десь бачити. Йти в театр. І мені так добре складається мій відпуск, бо я їду на Різдво, холодно, не треба город копати, вікна мити. Я їду, хожу в театр...» [ГГ-21]. Варто зазначити, що Олександра [ГГ-21] – одружена, мати повнолітніх дітей, яка проживає в місті, а відтак має більше часу для себе. Отже, деякі мігрантки самі встановлюють «правила гри» щодо виконання домашніх робіт, тимчасово перебуваючи вдома. Загалом на ступінь залученості жінок до виконання домашніх робіт протягом їхнього тимчасового перебування в Україні впливає низка факторів: неповнолітні діти (чим менші діти, тим вища залученість), наявність/відсутність інших родичів, проживання в селі чи в місті тощо.

Остаточні приїзди мігранток додому означають їхнє повернення до попередніх домашніх обов'язків. Усі зворотні мігрантки не демонстрували намірів щодо будь-яких змін у домогосподарській ролі. Для них характерне: а) **класичне відтворення** домогосподарської ролі зрідка; б) **амбівалентне**

продукування ролі із вкрапленням інноваційних уявлень у мисленнєвий компонент, зокрема, і як наслідок перебування за кордоном; в) **амбівалентне відтворення** ролі у такому форматі, як це було до виїзду за кордон.

РОЛЬ ГОДУВАЛЬНИКА СІМ'Ї

«Правильним» виконавцем ролі годувальника сім'ї всі респондентки називали чоловіків. Свої відповіді вони часто обґрунтовували, опираючись на дихотомію «публічного-приватного»: *«то є правильно жінка повинна бути вдома, [а чоловік заробляє]»* [ГТ-3], тобто перебуває поза домом. Щодо позиції жінки в контексті цієї ролі, то виокремлено три бачення. Перше (**традиційне**) бачення: дружина повинна перебувати вдома, займатися дітьми і домівною, а чоловік – працювати. Проте таке бачення розділяла порівняно незначна кількість респонденток. Здебільшого це жінки з досвідом роботи у Греції, де вони часто бачили такий рольовий розподіл і захоплювалися ним. З огляду на сімейний статус, це, переважно, розлучені та вдови, які не мають змоги змінити головного актора-виконавця ролі, порівняно з одруженими жінками. Часто вони – єдині годувальники своїх сімей. Саме тому для жінок з неповних сімей (більшою мірою, ніж для жінок з повних) такий традиційний рольовий розподіл видається привабливим. Для них це можливість скинути тягар відповідальності за матеріальне забезпечення сім'ї. Друге (**амбівалентне**) бачення – найпоширеніше. Воно передбачає, що жінка *може* працювати, якщо має можливість та бажання. Проте робота не повинна перешкоджати догляду за домом і дітьми, що є першочерговим і головним завданням жінки. Отже, тут сімейна самореалізація на першому плані, а можливість професійного самовдосконалення і кар'єрного росту зовсім не розглядають. Дещо радикальнішу версію в межах другого бачення представлено респондентками молодшого покоління. На їхню думку, жінка *повинна* працювати, оскільки робота забезпечує спілкування з іншими людьми, дає змогу заробляти гроші (принаймні на забезпечення своїх потреб) та сприяє розширенню кола інтересів. Третє (**інноваційне**) бачення фіксували рідко. Його прихильниці стверджували, що заробляти гроші повинні і чоловік, і дружина, або той, хто має більше здібностей до цього. Хоча таке бачення трапляється зрідка, воно, проте, важливе, оскільки свідчить про зростаючу рефлексивність, а відтак – і трансформацію більш опірних змін мисленнєвого рольового компонента в інноваційному напрямі. Отже, на думку респонденток «правильним» актором-виконавцем ролі є чоловік – основний годувальник сім'ї, а жінка лише більш чи менш активно «допомагає» йому.

Домінування позитивного ставлення українок до професійної діяльності, хоча і без особливих поривань до професійних досягнень, пояснюють їхнім залученням у сферу виробництва ще в радянський час. Відсутність потягу до професійного самовдосконалення і кар'єрного зростання пов'язана зі збереженням відповідальності жінок за функціонування сім'ї. Обов'язкова трудова діяльність без широких можливостей до кар'єрного зростання була оптимальною моделлю, що давала змогу більшості радянських жінок порів-

няно успішно поєднувати професійну діяльність і турботу про сім'ю. Ситуація в колишній соціалістичній Польщі загалом не надто відрізнялася від низки інших республік Радянського Союзу – жіноча трудова діяльність там теж була поширена. У Греції до 60–70-х років ХХ ст. серед окремих верств населення були поширені сім'ї із дружиною-домогосподаркою та чоловіком-годувальником. Такий традиційний рольовий розподіл часто трапляється ще й сьогодні. Саме тому для багатьох українок, передусім із неповних сімей і старшого віку, побачене в Греції було своєрідним «культурним шоком». Адже здебільшого респондентки працювали все життя, а економічна криза 90-х років ХХ ст. змусила їх стати головними годувальниками, в той час як у Греції частина жінок, за словами мігранток, мало переймаються фінансовими сторонами існування своїх сімей.

ДОМІГРАЦІЙНИЙ ПЕРІОД

Трудові траєкторії респонденток суттєво відрізнялися від їхніх уявлень про «правильного» актора-виконавця ролі годувальника сім'ї та бажаних моделей рольового розподілу двох вищеназваних ролей. В українському суспільстві (як в радянський період, так і після 1991 р.) чоловік часто не був єдиним годувальником сім'ї. Радше йдеться про домінування сімей з двома годувальниками – чоловіком і дружиною. Проте їхній фінансовий внесок у сімейний бюджет не був однаковим. Саме розмір заробітної платні є ключовим індикатором для визначення головного годувальника сім'ї.

Майже всі респондентки (за винятком декількох молодих жінок) працювали в Україні до виїзду за кордон. У випадку респонденток з *повних сімей* виокремлено дві моделі головних акторів-виконавців ролі годувальника сім'ї. **Перша модель**, коли працюють і чоловік, і дружина, проте заробітна платня чоловіка вища, і його вважають годувальником сім'ї: «...*Фінансово він забезпечував сім'ю. Ну, напевно, чоловік є годувальник сім'ї... Може* [варто відзначити мій] *такий трохи некоректний фінансовий вклад* [у сімейний бюджет] *теж, то що я весь час працювала*» [ПП-24]. Говорячи про «*некоректний фінансовий вклад*» у бюджет сім'ї, респондентка має на увазі менший розмір власної заробітної платні. **Друга модель** – коли респондентка працювала й отримувала вищу заробітну платню. Вона могла: а) означувати себе годувальником сім'ї: «*Я заробляла більше... Я на заводі працювала за станком. В мене була робота від виробітку... А чоловік в мене працював електриком. В нього завжди ставка була постійна. Так що в нас получалося, що я завжди тягнула більшу зарплату*» [ГГ-22]; б) називати годувальником сім'ї чоловіка. Останній випадок є результатом інтерналізації традиційних уявлень про головного актора-виконавця ролі – жінки знають, що є «правильним», і пропонують належну відповідь, навіть якщо їхня сімейна ситуація інша. Лише у випадку другої моделі респондентки прагнули змінити ситуацію, а саме: бачити своїх чоловіків або працюючими (якщо вони безробітні), або щоб вони заробляли більше грошей. Здебільшого жінкам не вдавалося досягти цього. На різних етапах сімейного життя головний актор-виконавець

ролі годувальника міг змінюватися: «...Чоловік мій тоді працював на «Електроні» і добре заробляв, а з тим, що оклад медсестри був такий собі, не дуже, я доробляла, але, все рівно, моя зарплата була менша, то до Польщі» [ПП-6]. Після 1991 р. у багатьох сім'ях позиція і чоловіків, і жінок як годувальників сім'ї послабилася. В кращому випадку вони зберігали робочі місця із суттєвим скороченням заробітної платні, а у гіршому – втрачали роботу.

У *неповних сім'ях* розлучені респондентки були вимушеними годувальниками сім'ї, оскільки вони здебільшого не отримували жодної матеріальної допомоги від колишніх чоловіків. Яна після смерті чоловіка 1990 р. розповідає: «я мала 35 рублів і двоє дітей малих на руках...» [ПП-9]. Її третя дитина народилася 1998 р. від чоловіка, з яким вона співмешкала. Незабаром після народження дитини вони розлучилися. Жінка оцінює себе як єдиного годувальника сім'ї – «бо хто їх [дітей] годує ціле життя, я сама» [ПП-9]. Батько третьої дитини не допомагає їй матеріально. В багатьох *неповних розширених сім'ях* батьки респонденток майже повністю перебирали на себе домогосподарську і батьківську ролі, а самі жінки займалися лише трудовою діяльністю з метою матеріального забезпечення сім'ї.

До виїзду за кордон *неодружені* респондентки проживали з батьками і, відповідно, вели спільне домогосподарство. Вони не вважали себе годувальниками сім'ї на той час. Неодружені респондентки хотіли б бачити майбутнього чоловіка головним годувальником сім'ї, а себе – працюючою, проте у своє задоволення.

Загалом для ролі годувальника сім'ї в доміграційний період характерне *амбівалентне відтворення*, що характеризується інноваційними рольовими практиками (жінки працювали, і їхній фінансовий внесок був важливим для сімейного бюджету), й традиційним мисленневим рольовим компонентом (чоловік повинен бути годувальником сім'ї). Це стосується жінок і з повних, і з неповних сімей. Традиційний мисленневий рольовий компонент сильніше акцентовано у розлучених жінок та вдів, що пояснюють відсутністю можливості переозначення актора-основного виконавця ролі у їхньому випадку.

МІГРАЦІЙНИЙ ПЕРІОД

На час міграції майже всі респондентки мали досвід трудової діяльності в Україні, а частина з них (насамперед розлучені жінки і вдови) ще до виїзду за кордон виконували роль годувальника сім'ї. Отже, трудова діяльність за кордоном не стала для респонденток чимось зовсім новим з тією різницею, що вони: а) перебувають в іншій країні і не повертаються щовечора додому до сім'ї; б) розмір їхньої заробітної платні за українськими мірками доволі великий. Це дає змогу їм утримувати не лише себе в країні перебування, а й свої сім'ї.

Ставлення жінок (з *повних і неповних сімей*) до своєї нової чи, радше, «оновленої» ролі неоднозначне. Більша частина респонденток оцінює цю ситуацію негативно. Мігрантки пропонують пояснення, які ми умовно називаємо «об'єктивними» та «декларативними». В межах «об'єктивних» інтерпретацій

респондентки розглядають свою ситуацію як вимушену і тимчасову. Саме ці жінки демонструють готовність до дії в напрямі зміни актора-виконавця ролі годувальника сім'ї. Вони слабо інтегровані у структури приймаючого суспільства й отримують мало задоволення від перебування за кордоном. Також респондентки страждають від розлуки з сім'єю (передусім ті жінки, які мають неповнолітніх дітей, і ті, які мають непроблемні сім'ї), а це сприяє негативній оцінці ролі годувальника. Отже, тут простежується **амбівалентне відтворення** ролі, оскільки, поряд з інноваційними практиками, зафіксовано традиційний мисленнєвий компонент: *«А ну шо тут може подобатися [про роль годувальника сім'ї]! Мені тяжко, бо я не можу собі ні на шо pozwoliти... не буду тратити, бо я маю діти, мушу їх вдіти, може вони то колись доцінять...»* [ПП-9]. Як бачимо, респондентку не влаштовує розмір заробітку, якого достатньо лише на забезпечення потреб дітей, однак не на її особисті витрати, а в такому світлі і сама роль виглядає негативно. У *«декларативних»* поясненнях мігрантки, з одного боку, демонструють негативне ставлення до виконання ними ролі годувальника сім'ї, а з іншого – непрямо засвідчує, що їм подобається реалізація цієї ролі. Це **часткове класичне продукування ролі** (часткове через суперечливість оцінок і пояснень: тут одночасно присутні і інноваційні, і традиційні уявлення): *«Не задовольняє [роль годувальника], але... а хто буде помагати моїм дітям... [У Польщі] я маю вільний час, я сходила в кіно, я їду на басейн, я їду прогулююся...ну, та легше жити...»* [ПП-16]. Зрештою, ще одна, нечисельна група респонденток демонструє позитивне ставлення до ролі. Для цієї групи характерне **переважне⁴³ класичне продукування** ролі. Його частіше демонстрували ті мігрантки, які порівняно «звільнені» від сімейних обов'язків: розлучені та одружені жінки з дорослими дітьми, особливо з проблемних сімей. Для них проживання у Польщі/Греції – спосіб життя, а не «тимчасове перебування». Вони не лише забезпечують свої сім'ї в Україні, але й організують власне життя у приймаючих суспільствах у такий спосіб, який вважають за потрібний. Таких респонденток дещо більше у Греції. Це пояснюють не лише, але, зокрема, тим, що доходи мігранток там вищі, а, отже, суми, які вони можуть витратити на себе – більші, порівняно з Польщею: *«Ну, якщо чоловік може забезпечити жінку і якщо вона згідна з цим сидіти в хаті. Я, наприклад, не можу сидіти в хаті... Я б претендувала на те, щоб я попрацювала, була в своєму амплу, в своїй роботі, в своєму житті»* [ГГ-6].

Інша ситуація у жінок в об'єднаних мігрантських і міжнаціональних сім'ях. Тут чоловіки респонденток заробляють більше, ніж вони, але жінки також працюють і їхні доходи є необхідними для функціонування сімей. Отже, це сім'ї з двома годувальниками. Така ситуація влаштовує українок і

⁴³ Переважне тому, що навіть ці мігрантки називають чоловіків «правильними» виконавцями ролі годувальника сім'ї. Хоча і їхні рольові практики, і, що важливіше, частково й мисленнєвий рольовий компонент на рівні ставлень та готовостей до дій має інноваційні характеристики.

вони не хочуть нічого змінювати. Отже, для них теж характерне **амбівалентне відтворення** ролі годувальника сім'ї.

Неодружені жінки працюють переважно для себе, допомагаючи час від часу батькам чи іншим родичам. Вони не вважають себе годувальниками сім'ї, якщо їхні батьки не потребують матеріальної допомоги або вона має несистематичний характер.

Отже, на час міграції для ролі годувальника сім'ї притаманне **амбівалентне відтворення** і рідше – **часткове чи переважне класичне продукування**.

У сім'ях мігранток в Україні її члени можуть або повністю залежати від грошових переказів жінок, або також працювати, а зароблені за кордоном гроші накопичувати чи витратити на потреби сім'ї.

ПІСЛЯМІГРАЦІЙНИЙ ПЕРІОД

Повернення респонденток з-за кордону означає об'єднання сім'ї та припинення виконання ними ролі ключового годувальника сім'ї. Подальша професійна діяльність зворотних мігранток залежить від низки чинників: віку, наявності залежних членів сім'ї і самої сім'ї, типу населеного пункту тощо). Частина жінок продовжує працювати в Україні [ГУ-11; ПУ-7; ПУ-9]; інші живуть на зароблені за кордоном гроші, що можуть поєднуватися з фінансовою допомогою від дітей, додатковим підробітком [ГУ-6; ПУ-2] або пенсією [ГУ-7; ПУ-20]. Загалом зворотні мігрантки сильно відчують зниження доходів і акцентують на цьому увагу [ГУ-7]. Молодші жінки розмірковують про повернення до Греції чи Польщі через низьку заробітну платню в Україні [ГУ-20].

Отже, для працюючих жінок з повних і неповних сімей характерне **амбівалентне відтворення**, рідше – **часткове амбівалентне продукування** ролі годувальника сім'ї в цей період, адже бажання повернутися в Грецію/Польщу означає відновлення відповідного рольового статусу. Часто – це вимушене відновлення, оскільки, наприклад, більше нема кому їхати за кордон. Хоча цілком можливо й те, що респонденткам сподобалося виконання ролі годувальника сім'ї з усіма відповідними наслідками в «грецькому» чи «польському» контекстах.

РОЛЬ ГОЛОВИ СІМ'Ї

При визначенні «правильного» актора-виконавця ролі голови сім'ї версій було значно більше, на відміну від двох попередніх випадків. Визначення бажаного актора залежало від розуміння суті ролі респондентками. Це могло бути кілька варіантів:

1. Ототожнення ролі голови сім'ї із роллю годувальника – «*хто заробляє гроші, той голова сім'ї*» [ПГ-9]. Така інтерпретація траплялася часто і, відповідно, «правильним» актором тут є чоловік. Здебільшого саме такою була перша відповідь на запитання про визначення бажаного актора – виконавця ролі голови сім'ї. Як і у випадку домогосподарської ролі, жінки інтернализували традиційні уявлення про те, хто має бути головою сім'ї, й одразу відповідали «правильно».

2. Роль голови сім'ї пов'язана з прийняттям рішень. Тут всі респондентки були одностайними – важливі сімейні рішення необхідно приймати разом: «...Обидвоє повинні приймати рішення, якщо якась ідея стосується сім'ї, хтось її проголосив, то реалізують її разом...» [ПП-7].

3. Комбінація першого і другого варіантів – головою сім'ї є той, хто заробляє більше грошей (тобто чоловік), але рішення повинні приймати разом. Незначна кількість респонденток заперечувала саме існування цієї ролі в контексті прийняття рішень. На їхню думку, в сім'ї не повинно бути голови, а всі рішення повинні приймати разом.

Отже, визначення ролі голови сім'ї через роль годувальника, а також через прийняття рішень траплялося найчастіше.

Пропонували й інші інтерпретації цієї ролі, які, проте, зустрічалися рідше. У них до уваги брали: по-перше, ступінь залучення актора у життя сім'ї; по-друге, відповідальність за організацію домашнього простору. У першому випадку бажаним актором-виконавцем ролі є чоловік: «[Чоловік як голова сім'ї] *заінтересований прийти додому, щось допомогти своїй сім'ї... можливо, щось в дитини, можливо, дитина захворіла... повинен бути в курсі всіх справ*» [ГГ-18]. У другому – фігурувала винятково жінка: «*Певно що жінка [має бути головою сім'ї], тому що жінка готує їсти, жінка... більше.. знає... і вмє вміло використати гроші*» [ГГ-28].

Загалом саме роль голови сім'ї найбільше змінюється в інноваційному напрямі. Всі респондентки демонстрували неповну рефлексивність стосовно різних її компонентів. Обстоювання ж егалітарності у прийнятті рішень за свідчує повну рефлексивність щодо цього виміру ролі голови сім'ї.

Отже, визначення «правильного» актора-виконавця залежало від розуміння ролі голови сім'ї. Саме тому бажаними виконавцями вважають і чоловіків, і жінок, і обох подружніх партнерів. *Традиційну* і поширену точку зору репрезентують погляди, пов'язані із ототожненням ролей годувальника й голови сім'ї. Тут основним актором-виконавцем ролі є чоловік. Визначення жінки головою сім'ї, у зв'язку з її відповідальністю за організацію і підтримку домашнього простору, також відповідає традиційним уявленням, що співвідноситься із визначенням жінки основним актором-виконавцем домогосподарської ролі. *Інноваційні* погляди респондентки демонстрували тоді, коли йшлося про прийняття рішень у сім'ї – всі вони обстоювали егалітарний спосіб. Також інноваційним вважаємо очікування вищого залучення чоловіків у сімейне життя як потенційних голів сім'ї, хоча остання частина цього очікування має виразний традиційний характер. *Амбівалентні* погляди демонстрували ті респондентки, які поєднували уявлення про чоловіків-годувальників і, як наслідок, голів сім'ї, очікуючи водночас спільного прийняття рішень у сім'ї.

ДОМІГРАЦІЙНИЙ ПЕРІОД

В цей період у середовищі *одружених* респонденток виокремлюють сім'ї: з чоловіком – головою сім'ї; жінкою – головою сім'ї; коли чоловіка або жінку означають головами сім'ї, але важливі сімейні рішення приймаються спільно.

Лише незначна частина респонденток означувала своїх **чоловіків головами сім'ї**. Вони були фактичними або номінальними виконавцями цієї ролі. Чоловік як фактичний голова сім'ї заробляє гроші і приймає всі рішення самостійно. Ця ситуація влаштовує жінку і вона не має наміру щось змінювати (класичне відтворення ролі). Сімей із таким рольовим розподілом не зафіксовано у нашому дослідженні. Проте траплялися випадки, коли описана вище ситуація не влаштовувала респонденток і вони намагалися її змінити. Це **амбівалентне продукування** ролі голови сім'ї. Наприклад, Мирослава розповідає: «Чоловік старався лідирувати завжди у всьому... А я... у мене були інші думки, інші погляди... Мало бути так, як він сказав. І моє рішення не завжди цінилося...» [ПП-25]. Вона спробувала змінити ситуацію, але безуспішно. Чоловік є номінальним головою сім'ї тоді, коли заробіток дружини вищий, а рішення в сім'ї приймають або спільно, або виключно дружина, проте остання означає чоловіка головою сім'ї. Це **амбівалентне відтворення** ролі голови сім'ї. Таким прикладом є досвід Зеновії: «Та я знаю. Як вам сказати... та чоловік був головою сім'ї, але всі роботи робила я» [ГГ-22]. Ця респондентка постійно мала вищу заробітну платню, а важливі рішення в її сім'ї приймали спільно.

Якщо **жінки означували себе головами сім'ї**, то йшлося або про вимушене, або про добровільне виконання цієї ролі респондентками. Мігранткам, які є вимушеними головами сім'ї, ця роль зовсім не імпонує. Зазвичай, це характерно для випадків, коли чоловік не залучений у сімейне життя з різних причин (хоча, водночас, він може бути годувальником). Отже, це **амбівалентне відтворення** ролі голови сім'ї. Наприклад, Людмила розповідає: «І голова [сім'ї], і ноги [сміється]. Хоча в мене чоловік був і є, но я була і голова, і ноги, я подумаю, я попланую...» [ПП-13]. Апелювання респондентки до наявності чоловіка означає, що, на її думку, цю роль мав би виконувати він, а не вона. Ця ситуація не задовольняла мігрантку, їй хотілося б, щоб чоловік був активніший, але змінити нічого не вдалося. Значно рідше жінка добровільно виступає головою сім'ї, і її ця ситуація влаштовує. Це **класичне продукування** ролі голови сім'ї. Таким прикладом є досвід Ніни: «Ну, може чоловік покладається на мене... Ще відразу, як тільки склалася сім'я, оприділяється, хто має більше якусь головну роль, і якось так вийшло, що то головна роль була моя» [ПП-5]. Вона розглядає актора, який реалізує ролі голови сім'ї, у термінах рис характеру та схильностей людини і доходить висновку, що їй ця роль більше підходить, аніж її чоловікові.

Більшість респонденток стверджувала, що вони приймають рішення спільно з чоловіками, і така ситуація їх цілком влаштовує. Причому в їхніх сім'ях все одно були голови сім'ї. Наприклад, згадувана вище Ніна [ПП-5] вважає себе головою сім'ї, проте розповідає, що «таких випадків, щоб я сама діяла, немає, наразі я консультуюся з чоловіком» [ПП-5]. Аналогічну ситуацію щодо прийняття рішень фіксуємо у випадках, коли респондентки

означували чоловіка головою сім'ї. Отже, тут маємо **класичне продукування і амбівалентне відтворення** ролі голови сім'ї.

Повсякденні рішення щодо сімейного життя жінки приймали самостійно, а важливі – передбачали (певну) залученість чоловіків та інших членів сім'ї у процес їхнього прийняття. Прийняття повсякденних рішень респондентки не сприймали як реальний важіль впливу, а швидше як частину рутинних практик, необхідних для відтворення сім'ї. Необхідність самостійно приймати повсякденні рішення на постійній основі була обтяжливою для частини респонденток, і це спричиняло конфліктні ситуації в сім'ї.

У *неповних та неповних розширених сім'ях* саме респондентки виступали вимушеними головами сім'ї (**амбівалентне відтворення ролі**). У рідкісних випадках цю роль постійно або тимчасово могли виконувати батьки жінок.

Неодружені жінки приймали рішення разом з батьками. Вони обстоюють спільне прийняття рішень в сім'ї, але майбутніх чоловіків воліли б бачити головами сім'ї у зв'язку з реалізацією ними ролі годувальників.

Отже, для ролі голови сім'ї характерні різні варіанти амбівалентного відтворення, що характеризуються інноваційним діяльнісним (жінки – фактичні голови сім'ї) і традиційним мисленнєвим (чоловік повинен бути чи є головою сім'ї) компонентами. Таке уявлення демонструють жінки з усіх виокремлених типів сімей. Значно рідше фіксували амбівалентне продукування і зовсім рідко – класичне продукування ролі голови сім'ї у випадку одружених жінок. Якщо йдеться про прийняття рішень як ключового індикатора ролі голови сім'ї, то респондентки демонстрували інноваційне мислення та практики. Ці інновації є в основі як класичного продукування, так і амбівалентного відтворення чи амбівалентного продукування ролі голови сім'ї.

МІГРАЦІЙНИЙ ПЕРІОД

Вплив міграції на роль голови сім'ї неоднозначний і різниться залежно від аспекту, взятого до уваги. Для тих респонденток, які демонстрували **амбівалентне відтворення або класичне продукування ролі** до виїзду за кордон, міграція нічого не змінила в плані ідентифікації себе головою сім'ї. Вони як виконували цю роль до виїзду, так і продовжують на час міграції і, найімовірніше, будуть головами сім'ї й після повернення додому (наприклад, [ПП-5; ПП-13]), незалежно від того, подобається вона їм чи ні. Виконання ролі єдиного чи ключового годувальника лише посилює їхні позиції в сім'ї. Для тих жінок, які демонстрували **амбівалентне продукування ролі** до виїзду за кордон, міграція дає змогу покращити свої позиції в сім'ї у зв'язку із її матеріальним забезпеченням: «В мене, наприклад, була така сім'я, що я була ніщо в сім'ї, мало одержувала грошей, то не робила, то отаке всяке... А тепер [після виїзду в Грецію] його [чоловіка] дуже то пече, що я маю більше, чим він» [ГГ-2]. З певними застереженнями можна припускати, що у цих випадках можливий перехід до **часткового класичного продукування ролі голови сім'ї**.

У транснаціональних і мультитранснаціональних сім'ях зростає навантаження на членів сім'ї щодо прийняття будь-яких рішень та зміна формату обговорень у процесі їхнього прийняття, а саме: замість міжособистісного спілкування з'являється дистанційне. Міграція означає зменшення впливу респонденток на процес прийняття рішень обох типів. Передусім це стосується жінок, які працюють в Греції внаслідок більших часових проміжків їхнього перебування у гостьовому суспільстві і рідших відвідин дому. Зникають (особливо у тих сім'ях, де є дорослі діти) або суттєво скорочуються обговорення при прийнятті повсякденних рішень. Щодо важливих рішень, то тут можливі дещо триваліші телефонні обговорення, або мігрантку можуть інформувати про остаточний/близький до остаточного варіант прийнятого рішення по телефону. Багатьох респонденток така ситуація влаштовує, оскільки вони вже не занурені безпосередньо у повсякденні проблеми сім'ї, що, зазвичай, вимагали їхнього втручання. Окрім цього, скорочення участі в обговореннях не означає зменшення впливу на прийняття рішень: «...*Я тут чесно відрізуюся від [міста на Україні], хіба як вони [діти чи родичі] до мене подзвонять, щось сталося...*» [ПП-9]; «*Ну як. В деякому питанні стало легше [після виїзду]... В мене була така обстановка: сварилися, все до мене якісь претензії... Перше, ніхто на мене не давив тим [домашніми проблемами в Греції]*» [ГГ-2].

В об'єднаних мігрантських і міжнаціональних сім'ях домінують егалітарні практики прийняття рішень, а визначення голови сім'ї тісно пов'язане із роллю годувальника. У цих сім'ях чоловіки респонденток часто заробляють більше, і, відповідно, їх і визначають головами сім'ї. Така ситуація влаштовує українок, отож вони нічого не хотіли б змінювати. Отже, це **амбівалентне відтворення** ролі голови сім'ї.

Неодружені жінки беруть участь у прийнятті важливих сімейних рішень, однак, як і у випадку одружених, їхня участь в обговоренні зменшується на час міграції, порівняно з перебуванням в Україні.

Отже, на час міграції найчастіше трапляється амбівалентне відтворення, значно рідше – класичне продукування ролі голови сім'ї. Якщо до виїзду за кордон було зафіксовано амбівалентне продукування ролі голови сім'ї, то на час міграції є ймовірність переходу до часткового класичного продукування цієї ролі. Більшість респонденток демонструє інноваційний мисленнєвий компонент і відповідні практики у власних сім'ях щодо прийняття важливих сімейних рішень.

ПІСЛЯМІГРАЦІЙНИЙ ПЕРІОД

Повернення з-за кордону означає припинення виконання ролі ключового годувальника сім'ї, а, отже, і послаблення владних позицій жінок. Водночас зростає їхнє залучення у процес прийняття рішень, передусім повсякденних. Отже, для зворотних мігранток з повних і неповних сімей характерне **амбівалентне відтворення**, а також **класичне продукування ролі** голови сім'ї (якщо було раніше). Ті респондентки, які на час міграції демонстрували

часткове класичне продукування ролі голови сім'ї, після повернення в Україну або повертаються до доміграційної моделі (частіше), або ж зберігають **часткове класичне продукування** цієї ролі (рідше).

БАТЬКІВСЬКА РОЛЬ

На думку респонденток, «правильним» актором-виконавцем батьківської ролі є жінка. Свою позицію вони обґрунтовували в термінах біології: *«такий закон природи, що мама завжди ближче з дітьми...»* [ПП-24]; історії чи звичаїв: *«споконовіку жінка опікується дітьми»* [ПП-2]; психології: *«жінка психічно краще розуміє дітей...»* [ГГ-7]; або ж не пропонували ніяких обґрунтувань, сприймаючи жінку-матір як само собою зрозумілого «ідеального» актора. Респондентки активно наголошували на потребі активної участі чоловіка у вихованні дітей, але жодна з них не допускала думки про те, що батьківську роль може повноцінно виконувати лише чоловік, особливо якщо йдеться про емоційну складову цієї ролі. Як і у випадку домогосподарської ролі, респондентки очікували лише «допомоги» чоловіків. Отже, головним актором-виконавцем батьківської ролі є винятково жінка (такі твердження траплялися рідко) або переважно жінка, а батько повинен бути (активно) залучений у процес опіки дитини як «помічник» (більшість тверджень). Сприйняття жінок як найадекватніших виконавців батьківської ролі свідчить про інтерналізацію респондентками традиційних уявлень. Неповна рефлексивність проявляється тут в апелюванні до активнішої участі чоловіків у вихованні та догляді дітей.

ДОМІГРАЦІЙНИЙ ПЕРІОД

У цей період головними акторами-виконавцями батьківської ролі в усіх випадках були респондентки. Серед *одружених жінок з повних і повних розширених сімей* зафіксовано класичне відтворення, амбівалентне відтворення і амбівалентне продукування батьківської ролі. За **класичного відтворення** батьківської ролі опікою дітей займається винятково жінка, і така ситуація не викликає жодного сумніву чи спротиву з її боку. Така модель траплялася рідко. За **амбівалентного продукування** респондентки вважають, що їхні чоловіки мають брати більшу участь у догляді дітей (частково інноваційний мисленнєвий компонент), проте внаслідок різних обставин вони самі вимушені виконувати всі необхідні опікунські роботи (традиційний діяльнісний компонент). Спроби залучити чоловіків до догляду дітей простежували в більшості випадків, однак вони завершувалися безрезультатно. Тобто готовність до перерозподілу завдань, пов'язаних із виконанням ролі, жінки демонстрували, проте це так і не було переведено в діяльнісну площину. Такі ситуації часто траплялися у проблемних сім'ях: *«А він зовсім не виховував...Всякі слова погані виговорював. Він нервувався, [коли син] наприклад, не міг шось зрозуміти чи ше шось... Я казала: «то ж дитина, треба підхід»...»* [ПП-15]. **Амбівалентне відтворення** батьківської ролі траплялося найчастіше. Тут жінки хоча і виступали головними акторами-виконавцями, але їхні чоловіки, на відміну від двох попередніх випадків, були залучені до

догляду дітей. Ступінь залученості чоловіків залежав від кожного окремого випадку і міг бути як високим, так і низьким; як добровільним, так і вимушеним: «*В нас було цікаво. В мене чоловік був безробітний от, дочка в мене народилася... і далше він не мав [роботи]. Він сидів з малою, от і так було десь до трьох років...*» [ПП-4]. Участь чоловіків у догляді дітей респондентки оцінювали дуже позитивно і нічого не планували змінювати. Динаміка участі чоловіків у догляді і вихованні дітей була різною на різних стадіях подружнього життя. Вона могла коливатися від активного залучення на ранньому етапі сімейного життя і до повного її уникнення на більш пізній стадії.

Жінки здебільшого виконували фізичні роботи по догляді за дитиною, забезпечували реалізацію виховної та емоційної складової батьківської ролі. Чоловіки виконували дисциплінуючу, значно рідше – емоційно-інтелектуальну функції (прогулянки, допомога з уроками тощо).

У *повних розширених сім'ях* догляд і виховання дітей теж моделювали по лінії «чоловічі» – «жіночі» завдання. Теща/свекруха займалися виконанням фізичних робіт, а тять/свекор могли здійснювати дисциплінуючу функцію.

У *сім'ях розлучених жінок/вдів* усі роботи з догляду і виховання дітей припадали на респондентку. Найвність батьків була надзвичайно важливою. Матері респонденток робили значний внесок у опіку дітей. Колишні подружні партнери і батьки дітей здебільшого не надавали жінкам жодної допомоги і, зазвичай, цілком зникали з життя дітей після розлучення: «*...Але не було бажання великого зі сторони чоловіка [налагоджувати контакт з донькою після розлучення]... і з того часу він настільки рідкий гість [якого респондентка і її донька не бачать роками]*» [ПП-4]. Отже, це **часткове амбівалентне продукування** батьківської ролі, оскільки респондентки потребували допомоги чоловіків, але всі необхідні роботи змушені були виконувати самостійно чи з допомогою батьків.

У багатьох сім'ях (передусім неповних) важливу роль в опіці молодших дітей відіграють їхні старші брати і сестри.

МІГРАЦІЙНИЙ ПЕРІОД

Одним із наслідків міграції є просторова і часова дистанція між мігрантками і дітьми, які залишаються в Україні. Ступінь емоційного дискомфорту і суму за ними прямо пропорційний віку дітей. Чим молодші діти, тим сильніші ці відчуття, і навпаки. Мігрантки з *повних* і *неповних сімей* демонстрували амбівалентне відтворення і, значно рідше, часткове класичне продукування батьківської ролі. **Амбівалентне відтворення** проявляється у появі інноваційних практик та збереженні традиційного мисленнєвого компонента в структурі батьківської ролі. Батьківські практики мігранток за кордоном набувають нових форм: замість міжособистісного спілкування ключовим стає дистанційне (переважно по телефону), відбувається зростання значимості матеріального компонента (грошові перекази, передача товарів) у стосунках між матерями і дітьми, безпосередню опіку дітей (якщо вони її потребують) здійснюють інші особи. Як і у випадку домогосподарської ролі,

працевлаштування опікунками дітей передбачає здійснення їхнього безпосереднього догляду за визначену заробітну платню. Водночас мігрантки продовжують дистанційну опіку власних дітей. Поєднання догляду дітей працевдавців за гроші та дистанційної безоплатної опіки власних дітей є інноваційними рольовими практиками. Незважаючи на це, респондентки і далі продовжують дотримуватися думки, що найкраща форма опіки над дітьми – безпосередня, а їхня міграція неправильна і вони мали б залишатися поряд з дітьми. Тобто, вони зберігають уявлення про жінку як головного актора-виконавця ролі, якому необхідно безпосередньо контактувати з дітьми, і відчують провину за свою віддаленість від них: «...А так дуже важко їхати, мамі покидать дитину, я своїх ніколи не покидала, діти завжди при мені росли... так що, каншино, діти повинні бути з мамою, а мама – коло дітей» [ПП-13]. **Часткове класичне продуктування ролі** проявляється у тому, що, окрім окреслених вище інноваційних практик, дещо змінюється і структура мисленнєвого компонента батьківської ролі. Наприклад, деякі респондентки вважають, що сучасні засоби зв'язку у поєднанні із добрими стосунками з дітьми є адекватним заміном безпосередньої присутності матері в сім'ї. Вони намагаються виробити замість традиційної сімейної комунікації «обличчя-в-обличчя» аналогічну за емоційним навантаженням і значимістю, дистанційну: «Дітей можна виховувати і на відстані... У нас [в Україні] намагаються дітям забезпечити тільки фінансово життя, але не розмовляють з ними стільки. Наприклад, в мене донька сказала, що жодна з її колежанок так не розмовляє з мамою, як зі мною, і не може так сказати все» [ПП-22].

Як і у випадку домогосподарської ролі, від'їзд матері неповнолітніх дітей означає, що хтось повинен їх доглядати. Це один із найпроблемніших аспектів функціонування (мульти)транснаціональних сімей. Тати дітей часто не здатні реалізовувати батьківську роль у повному обсязі. Як наслідок, цей вимір функціонування сім'ї часто змушена забезпечувати «жіноча» частина родини.

У середовищі мігранток з *повних і неповних сімей* найчастіше траплялася **амбівалентна**, дещо рідше – **традиційна** і майже не зустрічалася **інноваційна реконфігурація** батьківської ролі. Ці реконфігурації збігалися з аналогічними характеристиками домогосподарської ролі. Тобто якщо чоловік був (частково) залучений у ведення домашнього господарства, то він також (частково) залучений у догляд дітей, і навпаки. В *неповних* та *неповних розширених сім'ях* навантаження з догляду за дітьми припадає на страших дітей (дівчат) чи інших жінок у сім'ї/родині. Отже, це переважно **вимушена традиційна реконфігурація** батьківської ролі.

ПІСЛЯМІГРАЦІЙНИЙ ПЕРІОД

Приїзд додому означає повернення жінок з *повних і неповних сімей* до міграційних моделей догляду дітей. Про тимчасовість перерозподілу обов'язків опіки дитини свідчить і один з випадків, характерною рисою якого є наближена до інноваційних реконфігурація сімейних ролей: «[Дитина

живе] тільки з чоловіком. Він займається вихованням дитини... Усі роботи виконує чоловік... Ну, а я як приїжджаю додому, то ці обов'язки переходять до мене» [ПП-5]. Аналогічну ситуацію простежували у тих сім'ях респонденток, де була амбівалентна чи традиційна реконфігурація батьківської ролі. Серед основних труднощів, з якими зіштовхуються мігрантки після повернення з-за кордону, є потреба відновлення тіснішого емоційного та комунікативного зв'язку з дітьми, незалежно від їхнього віку. Батьківська роль у цей період характеризується домінуванням **амбівалентного рольового відтворення**, за збереження **класичного відтворення**, й незначним зростанням **амбівалентного продукування ролі**, коли мігрантки розвинули певні інноваційні погляди стосовно батьківства, але продовжують реалізовувати традиційні практики.

СЕСУАЛЬНА РОЛЬ

На відміну від попередніх ролей, розповідаючи про свій сексуальний досвід, частина респонденток відчувала певну незручність, що не залежала від віку (ми припускали, що чим старша людина, тим складніше їй розповісти про свій сексуальний досвід, і навпаки). Інколи респондентки взагалі відмовлялися відповідати на деякі запитання або обмежувалися лише «так» чи «ні». Це пов'язано зі значною табуїзованістю сексуальної сфери не лише в публічному, а й у приватному просторі в радянський період та з браком практик обговорення сексуального досвіду жінками взагалі. Акцент на радянському періоді зроблено з огляду на те, що первинна соціалізація і значна частина життя більшості респонденток пройшла саме тоді (більшість жінок у нашій вибірці народилася між 1940 і 1970 рр.).

Основним «правильним» ініціатором сексуальних стосунків майже всі респондентки називали чоловіків, що відповідає **традиційним уявленням**. Лише незначна частка жінок зазначала, що в ідеалі це мали б бути як чоловік, так і дружина, причому і тут зберігається акцентування на більшій значимості чоловіків (**амбівалентні уявлення**). Ніхто з мігранток не назвав жінку основним ініціатором сексуальних стосунків (**інноваційні уявлення**). Мігрантки найчастіше пропонували дві інтерпретації потреби у статевих стосунках або їхню комбінацію, що свідчить про **амбівалентність мисленнєвого рольового компонента**. Отже, це народження дітей/продовження роду та сексуальне задоволення партнерів. Превалюючим уявленням щодо можливості обговорення статевих стосунків з чоловіком є те, що принаймні якісь аспекти сексуального життя необхідно обговорювати. Лише незначна частка мігранток розглядала постійне і відкрите обговорення сексуальних стосунків з чоловіком важливою складовою гармонійного статевого життя.

ДОМІГРАЦІЙНИЙ ПЕРІОД

«Правильний» основний ініціатор сексуальних стосунків у всіх випадках збігався з реальним. Майже всі респондентки з досвідом сексуального життя називали основним ініціатором статевих стосунків чоловіків: *«Генератором сексуальних ідей то був чоловік. Ініціатором теж... а я була або*

акцептувала, або ні» [ПП-6]. Зрідка, коли ініціатором сексуального акту називали обох партнерів, а статеві стосунки обговорювали, респондентки за допомогою різних маркерів продовжували підкреслювати вищу залученість чоловіків у сексуальне життя: «[Ініціатор статевих стосунків?] *Мені здається взаємно. Це було взаємно... Ми багато читали літератури... І він [чоловік] багато чого знав, і багато чого мене навчив...*» [ПП-25]. Респонденток така ситуація влаштувала, і вони не мали наміру щось змінювати. Незначна частина мігранток вважала, що у їхньому житті «*сексу забагато*» (чотири-п'ять разів на тиждень і більше) і вони воліли б зменшити цю частоту. Проте ці бажання так і залишилися на рівні декларування готовності до дій. На нестачу сексу не було жодних скарг. В середньому частота статевих стосунків у сім'ях респонденток коливалася від двох до чотирьох-п'яти разів на тиждень.

Мігрантки розрізняли важливість сексуального життя для них і їхніх подружніх партнерів. Більшість вважає, що сексуальні стосунки важливіші для чоловіків. Ті респондентки, які в певні періоди свого життя були поставлені перед вибором збереження хорошого, на їхню думку, сексуального партнера чи доброго годувальника сім'ї і батька, однозначно здійснювали вибір на користь останнього. Це співвідноситься із запропонованими мігрантками ієрархіяма сімейних ролей, де ці дві ролі були актуальними, а сексуальна – не актуальною: «*Вже другий [чоловік] в тому був профі... якщо то жінці на тому залежить, то, може, я б його трималася... Мені було добре з ним, але мені не подобалося, що він не вмів сім'ю дотримувати, не вмів гроші прискладати... а для мене сім'я була важнішою*» [ПП-9].

Здебільшого респондентки стверджують, що вони розпочали статеve життя після одруження і вели його лише в межах сім'ї. Тільки незначна частка мігранток розпочала сексуальне життя до одруження. *Розлучені жінки/вдови* не мали сексуальних партнерів після втрати чоловіків, а сексуальне життя, за їхніми словами, для них неважливе і непотрібне. *Неодружені жінки* мали сексуальних партнерів на різних етапах свого життя.

Отже, *класичне відтворення* сексуальної ролі найпоширеніше. Для нього характерна висока залученість у сексуальне життя чоловіка і низька – жінки. Така пасивна позиція загалом влаштовує респонденток. Значно рідше траплялося *амбівалентне продуктування* ролі з інноваційним діяльнісним компонентом, де сексуальні стосунки обговорюють, їхня частота влаштовує обох партнерів, а ініціаторами статевого акту є і чоловік, і дружина. Зрідка фіксували й *амбівалентне відтворення* сексуальної ролі, коли респондентки демонстрували частково інноваційний мисленнєвий компонент.

МІГРАЦІЙНИЙ ПЕРІОД

Специфіка діяльнісного компонента сексуальної ролі полягає в тому, що хоча її реалізація важлива для повноцінного функціонування особистості в сімейному житті, все ж не настільки життєво необхідна, порівняно з іншими рольовими практиками. Іншими словами, можна утримуватися від сексуального життя з різних причин і на різні проміжки часу. Ця особливість сексуа-

льної ролі простежується на час міграції у випадку респонденток з *повних і повних розширених сімей*. Вони не ведуть сексуальне життя зі своїми чоловіками, за винятком часу перебування в Україні. Отже, сексуальна роль як єдність мисленнєвого та діяльнісного компонентів у межах сімейного життя тимчасово не реалізується. Водночас міграція не означає повної відсутності сексуального життя у респонденток та їхніх чоловіків.

Усі респондентки стверджували, що вони не обговорювали питання сексуального життя за першого їхнього виїзду за кордон. Проте воно актуалізується у процесі перебування жінок за кордоном, особливо у випадку «грецьких» мігранток унаслідок тривалішої відсутності. Можливі стратегії поведінки такі: а) подружжя утримується від сексуального життя на час відсутності жінки; б) кожний з подружжя/хтось один знаходить собі тимчасового сексуального партнера на час міграції. Першу стратегію фіксували часто, натомість другу майже не представлено в інтерв'ю. Проте у неформальних розмовах жінки розповідали про свої сексуальні зв'язки, досвід їхніх знайомих, а також про поведінку чоловіків вдома. Ці розмови засвідчують, що друга поведінкова стратегія трапляється значно частіше, і не лише чоловіки, а й жінки знаходять собі тимчасових сексуальних партнерів.

Мігрантка може рекомендувати чоловікові знайти на час її відсутності іншу жінку або чоловік може мати позашлюбний зв'язок на час відсутності дружини без її відома (або вона в це не втручатиметься): *«Знаєш що, ти собі можеш знайти жінку, ти є мужчина, знайди собі жінку, то, але головне – щоб ти не робив встиду для дітей»* [ГГ-25]. Описана вище ситуація ілюструє політику «подвійної моралі», характерну для патріархатних суспільств. Задоволення чоловічої сексуальності розглядають як необхідне, оскільки *«це – мужчина»*. Водночас сексуальна активність мігранток «заборонена»: так, одружені жінки стверджують, що вони не мають сексуальних партнерів у Греції/Польщі, оскільки їх це *«не цікавить»*. Хоча, як впливає з неформальних розмов, їхні сексуальні практики можуть відрізнитися від того, що вони розповідають в «офіційних» інтерв'ю.

Частина *розлучених жінок/вдів* має регулярних сексуальних партнерів, з якими вони проживають або систематично зустрічаються, проте не ведуть спільного домогосподарства. Також вони можуть одружуватися за кордоном. Їхніми чоловіками стають як українські чоловіки, так і греки/поляки. Жінки, які працюють у Греції, частіше розповідали про своїх нових сексуальних партнерів. Це пояснюють більшою тривалістю перебування в Греції, вільнішим трактуванням відносин між статями, а також тим, що наявність регулярного сексуального партнера соціально припустиміша для розлучених жінок та вдів, аніж для одружених. Можливо, більша просторова дистанція між Грецією та Україною зменшує ймовірність проникнення інформації про життя мігрантки до її рідних на батьківщині, а це робить частину жінок більш відкритими у спілкуванні на окреслені вище теми.

Секс також набирає і виразно коммодифікованого забарвлення у деяких міграційних практиках. Наприклад, водії можуть пропонувати мігранткам вступити у сексуальний зв'язок і в такий спосіб забезпечити безоплатний проїзд: *«раз даш, то будеш весь час їздити безплатно»* [ПП-24].

Частка інноваційних складових у структурі сексуальної ролі жінок, які мають сексуальних партнерів у Греції чи Польщі, загалом збільшується, хоча її характеристики переважно аналогічні з моделями доміграційного періоду. Наприклад, чоловіки залишаються головними ініціаторами сексуальних стосунків, але зростає обговорення інтимних відносин і їхня значимість для жінок починає збільшуватися. Отже, це **амбівалентне відтворення сексуальної ролі**. На рівні мисленнєвого рольового компонента траплялося зростання толерантності до інших форм сексуального досвіду і зростання оцінки значимості сексуального життя для жінок: *«Моя дитина, то я від неї більш сучасніша, шустріша, більш прогресивна... Бо я трохи побачила світ... А я все то бачила, я робила на острові, як ті мужики цілувалися... І я вже давно дивлюся на то нормально»* [ГГ-3]. Ці процеси відображають **амбівалентне продуктування сексуальної ролі**.

ПІСЛЯМІГРАЦІЙНИЙ ПЕРІОД

Після повернення додому *одружені мігрантки* здебільшого відтворюють існуючі доміграційні моделі в сексуальному житті. Хоча, на рівні мисленнєвого компонента дещо частіше фіксували інноваційні складові. Отже, тут маємо **класичне відтворення** і зрідка **часткове амбівалентне відтворення** та **продуктування** сексуальної ролі.

Частина мігранток, повертаючись додому, вже не має або ще до виїзду за кордон не мала регулярних сексуальних партнерів у зв'язку з розлученням/вдівством. Отже, тут йдеться не про повноцінну реалізацію сексуальної ролі, а лише про знання/уявлення щодо сексуальності або ж доцільне ретроспективне вивчення досвіду мігранток. Попри деяке зростання інноваційних складових на рівні мисленнєвого компонента сексуальної ролі, радикальних змін тут не спостерігаємо.

РЕПРОДУКТИВНА РОЛЬ

Репродуктивна роль – єдина, стосовно якої не застосовують тричленний поділ на доміграційний, міграційний і післяміграційний періоди, оскільки її центральний компонент – народження дітей – актуалізовано лише декілька разів у житті респонденток у доміграційний період.

На думку більшості мігранток, діти слугують необхідною і важливою складовою сім'ї: *«обов'язково треба мати дітей, если немає дітей, то треба взяти»* [усиновити] [ПП-13], оскільки *«призначення людини це продовження роду...»* [ПП-22]. Діти – найбільша цінність особистості/сім'ї: *«Так, діти то є наше найбільше багатство, просто не усвідомлюємо, що... Думаєте, що золото, хати, машини, не»* [ПП-27]. Отже, ці погляди респонденток добре співвідносяться із даними низки досліджень про високу значимість дітей для українських сімей і відображають **традиційне бачення**, в межах

якого сім'я повноцінна лише за умови наявності дітей. Прикладом **амбівалентного бачення** потреби дітей в сім'ї є така цитата: «...то мені вже здається, хто як хоче. Якщо хтось не хоче їх мати, то... А хто хоче – то так. Але чи необхідні [діти сім'ї]?...Якщо вони є, то потім, як мама казала, то на початку важко, а тепер то є добре...» [ПП-23]. Тут наявність дітей у сім'ї зводиться не до обов'язку, а до вибору подружжя. Проте далі респондентка посилається на досвід її матері, що відображає радше традиційно-прикладне бачення необхідності наявності дітей в сім'ї. **Інноваційне бачення** представлене у позиції Мирослави: «От, якщо дивитися зі сторони такої, можна сказати, космічної висоти... і бачити як світ котиться, все ж таки, до глобальної катастрофи і чи нас чекає, наприклад, кінець світу... і мені здається, щоб ті діти... я би вже не хотіла, щоб вони бачили ті катаклізми... були присутні в тому кінці світу» [ПП-25]. Інакше кажучи, ця респондентка припускає відсутність дітей у сім'ї у зв'язку з певними, нехай навіть абстрактними, обставинами (наприклад, «кінець світу»). Амбівалентна та інноваційна позиції щодо окресленого вище питання є винятком з правила, проте навіть їхня одинична присутність важлива, оскільки відображає зростаючу рефлексивність респонденток щодо необхідності дітей у сім'ї.

Усі респондентки, окрім неодружених та однієї молодої жінки з міжнаціональної сім'ї, мають дітей. Зазвичай, це одна дитина / двоє дітей, значно рідше – троє, і лише в одному випадку – четверо дітей. Майже всі жінки народили їх в Україні задовго до виїзду за кордон. Виняток становлять декілька міжнаціональних сімей, де перша дитина (від першого шлюбу) народжена в Україні, а друга – в Греції чи Польщі. Уявлення про бажану кількість дітей мало відрізняється від реальної: зазвичай це двоє, рідше – одна або троє дітей. На думку мігранток, кількість дітей у сім'ї залежить від декількох чинників: фізіологічна здатність подружжя до дітонародження, планована кількість дітей, регулярність використання контрацептивних засобів та матеріальний добробут подружжя, що згадували найчастіше: «...то залежить від фінансового, я вам скажу, становища. Я вважаю, що батьки повинні народити стільки дітей, скільки зможуть їм дати, забезпечити їх» [ПП-22].

Частина респонденток старшого віку схвально відгукується про радянський період, коли їм довелося стати матерями: «...І той садик, і школа, і все було, і... стабільна була зарплата... все таки, як було раніше, коли я це родила дітей, тоді було три рубля та й платтячко купив якесь дитині і діти ходили, все в них було. Та зараз дуже важко це все купити...». У цій цитаті простежуємо три характеристики минулої епохи, що, на думку респондентки, були більш сприятливими для материнства. Це наявність відповідної «дитячої інфраструктури» (дитячі садочки, школи), стабільна заробітна платня і висока купівельна спроможність населення. Отже, це фактично скарга на зміни у політиці підтримки материнства внаслідок пострадянських трансформацій незалежної України. Економічна криза призвела до втрати

фінансової стабільності. Безробіття, зменшення заробітної платні та падіння купівельної спроможності населення супроводжуються активною офіційною та неофіційною комерціалізацією сфери догляду дітей. Саме тому сьогодні треба *«це все купити»*, але за теперішньої економічної ситуації в країні пересічним громадянам *«зараз дуже важко»*.

Народження першої дитини в сім'ї зазвичай було бажаним і не планованим: *«Ну, перша дитина – це завжди народжується бажана, ну, і... спонтанно, так... як закон природи»* [ПП-25]. Деякі респондентки переживали, якщо не могли завагітніти одразу після шлюбу: *«Коли я вийшла заміж, ми прожили місяць з чоловіком, в мене пішла менструація, я дуже перелякалася: в мене не буде дітей, я бездетна, всьо, дітей не буде; на другий місяць, всьо, – вже детна»* [ПП-13]. Щодо другої та, особливо, третьої дитини, то тут вже значно сильніше присутній елемент розмірковування та планування. Часто на передній план виступає усвідомлене бажання народити наступну дитину, в тому числі – певної статі: *«Я хотіла... ну, в нас зразу так з чоловіком проблеми відбулися в сім'ї... але потім я хотіла, я постійно чула плач дитини, я дуже хотіла дитину»* [ГГ-25], *«А потім, коли дитині було вже шість років, вже тоді, я взагалі хотіла дуже дітей, я дуже любила дітей... Ну, спочатку, як і всі – одну дитину тільки і все... А потім вже через шість років – хлопчик, я вже сама і чоловік захотіли і запланували, щоб був хлопчик»* [ПП-13]. Твердження *«спочатку, як і всі – одну дитину тільки і все»* вказує на домінування соціальних очікувань щодо репродуктивної поведінки особистості – поводитися *«як всі»*. Також часто це непланована вагітність, яку респондентки з певних міркувань вирішують зберегти і намагаються певним чином раціоналізувати: *«...я просто случайно завагітніла... А тоді я це прочитала газету таку, що кожна людина повинна... залишити трьох дітей: одне – папі, одне – мамі, а третє... – государству, дати план государству [сміється]... Мій батько говорив так: “Одна дитина – то не дитина, дві дитини – то не дитина, трое дітей – ото дитина”»* [ПП-13].

Чимало респонденток, передусім жінок старшого віку, робило від одного до декількох абортів. *«Звичайно, що робила [сміється]... Приблизно три... як вже замужем»* [ГГ-28]. Поширеність абортів була зумовлена тим, що в радянський час: по-перше, не було різноманітних контрацептивних засобів та їх було складно дістати; по-друге, рівень поінформованості респонденток та їхніх чоловіків щодо планування сім'ї, захисту від небажаних вагітностей тощо був низьким, що співвідноситься із загальною політикою сексуальності у Радянському Союзі: *«...був в нас брак інформації... Дуже добре зараз, що є книжки, що виступають лікарі, що зараз молодь знає набагато більше, чим знали ми... Якби я знала те, що знаю зараз, то, напевно б, помилок було набагато менше»* [ГГ-28]. Здебільшого остаточне рішення про народження/не народження наступної дитини жінки приймали самостійно, хоча це їх не влаштовувало: *«З чоловіком? Радилася, але, як то казала до нього, він казав: «роби, як хочеш... [сміється]. Ти роби як хочеш». Як всьо на твоїй*

голови, то ше нехай і то твоїй голові» [ГГ-28], «...ну, то він так каже: «як хочеш», він мені сказав так» [ПП-13]. Причини переривання вагітності здебільшого були зумовлені економічними мотивами: «Допомоги не було, ми жили на свої оці гроші, розуміси, ці злидні, і я задумувалася, чи другу дитину родити...» [ГГ-28].

Ставлення респонденток до абортів взагалі неоднозначне. Зрідка трапляються **традиційні погляди**: «Категорично проти, адже то є вбивство» [ПП-27]. Найпоширеніше **амбівалентне ставлення**, коли загалом аборт розглядають як зло, проте необхідне: жінка повинна мати можливість зробити аборт за певних обставин: «Ну, так в загальному... це жахливо і це неправильно от аборт. Але ми все ж таки люди... і ми живемо, борючись з тими всіма труднощами... І бачити, наприклад, бачити себе в ролі багатодітної матері... Чи ти даси раду цих дітей виховати, виростити...» [ПП-25]; «Колі тепер то легше виявляється, що дитина хвора, то ліпше перервати вагітність» [ГГ-25]. **Інноваційний погляд** на аборт як на право вибору жінки, незалежно від причини прийняття такого рішення, демонструє менше жінок: «...я вважаю, що як хтось хоче зробити аборт, то його треба зробити. Нема чого тоді... бо невідомо, як воно в майбутньому піде... Я – «за». Якщо хтось хоче – будь ласка, без жодних проблем» [ПП-23].

Більшість респонденток та їхні чоловіки використовували контрацептивні засоби постійно або тимчасово на різних етапах подружнього життя. До народження першої дитини протизаплідні засоби зазвичай не вживали: «до народження дитини я не користувалась, після народження дитини уже я користувалася» [ПП-22]. Це були різні методи і засоби уникнення вагітності: «Користувалася таблетками, а потім спіраллю» [ПП-22], «Традиційні. Це презерватив... Я користувалася [окрім того] фізіологічним календарем...» [ПП-25]. Незначна частка жінок (здебільшого старшого віку) стверджують, що ніколи не використовували жодних протизаплідних засобів. Можливо, саме тому вони частіше робили аборти, адже це був єдиний засіб контролю народжуваності в сім'ї. Рішення про використання контрацептивних засобів та їхній вибір зазвичай обговорювали з чоловіком: «Обговорювалося те, що я хочу застосовувати [контрацепцію], але вибір... то вже була моя справа» [ПП-22].

Отже, найпоширенішими у репродуктивній сфері є **амбівалентні рольові моделі**, що характеризуються сумішшю традиційних уявлень та практик поряд із (частково) інноваційними.

СІМЕЙНИЙ РОЛЬОВИЙ НАБІР ЖІНОК ІЗ ДОСВІДОМ МІГРАЦІЇ

Перед початком інтерв'ю респонденткам пропонували проранжувати шість сімейних ролей у порядку від найбільш до найменш значимої для них. Мета ранжування – з'ясування ієрархії ролей у сімейному рольовому наборі мігранток, яку потім зіставляли з їхніми наративами (табл. 4.7.1).

Найпоширенішою логікою ранжування сімейних ролей є така: «Ну, візьмемо, батьківська роль – це саме головне. Роль годувальника сім'ї – це

тоже таке саме, що роль голови сім'ї, це вже немає різниці, хто голова сім'ї... Домогосподарська роль, сексуальна роль, репродуктивна...» [ГГ-9].

На час міграції актуальні батьківська роль і роль годувальника сім'ї. Здебільшого міграції пов'язані із потребами дітей, і саме в результаті виїзду за кордон загострюється батьківська ідентичність через просторову та часову дистанції між членами сім'ї. Актуальність ролі годувальника сім'ї пов'язана з тим, що сама міграція є власне механізмом реалізації цієї ролі і, окрім цього, матеріальне забезпечення сім'ї – це важливий аспект її функціонування. Периферійні ролі – роль голови сім'ї і домогосподарська вимагають від акторів-виконавців високого ступеня залучення у повсякденне життя сім'ї, що послаблене на час міграції. Неактуальними є сексуальна і репродуктивна ролі.

Таблиця 4.7.1

Сімейний рольовий набір мігранток

Період	Актуальні ролі	Периферійні ролі	Неактуальні ролі
<i>Доміграційний</i>	–	–	–
<i>Міграційний</i>	Батьківська, годувальника сім'ї	Голови сім'ї, домогосподарська	Сексуальна, репродуктивна
<i>Післяміграційний</i>	Батьківська, голови сім'ї, домогосподарська	Годувальника сім'ї	Сексуальна, репродуктивна

Сексуальна роль потрапляє в цю групу у зв'язку з тим, що, по-перше, не дає змоги реалізовувати або реалізовувати лише частково сімейні сексуальні практики у процесі міграції; по-друге, ця роль стосується сфери, яку традиційно вважають приватною справою людини; по-третє, більшість респонденток вважала, що сексуальне життя – це «чоловіче заняття», і воно неактуальне для жінок. Відповідно, ранжуючи ролі, мігрантки часто відгукувалися про сексуальну роль як таку, що неважлива для них, однак важлива для їхніх чоловіків: «для його хлопця то першим був би секс» [ГГ-24]; «...Хіба думає про гранне та спанне» [ПП -24]. Крім цього, в радянський період ця сфера була табуованою: «Тоді [80-ті – поч. 90-х років ХХ ст.], знаєте, тоді сфера інтимних стосунків не була так розвинута, про неї так не говорилося. Про неї говорилося шепотом і тільки між коліжанками...» [ПП -22]. Водночас інколи були і розбіжності між позиціонуванням сексуальної ролі в ієрархії ролей та сексуальним досвідом респонденток. Означуючи сексуальну роль неактуальною, окремі жінки наголошували на важливості сексуальних стосунків у їхньому сімейному житті: «Сексуальне життя було чудовим і тому то може нас тримало завжди, що ми не розвелися, може то навіть було причиною» [ПП -11]. В цьому випадку бачимо інтерналізацію традиційних

уявлень про сексуальні стосунки, які не збігаються з реальними практиками респонденток.

Неактуальність репродуктивної ролі пояснюють тим, що така її центральна характеристика, як народження дитини, актуалізується один-два, інколи декілька разів у житті подружжя. Хоча декілька респонденток розміщувало її поруч із батьківською роллю, оскільки бажання мати дітей, зачаття і народження дитини передують реалізації власне батьківської ролі.

У післяміграційний період батьківська, сексуальна і репродуктивна ролі зберегли свої позиції. Натомість роль годувальника перемістилася до периферії, а ролі голови сім'ї і домогосподарська актуалізуються у зв'язку із поверненням мігрантки додому.

Деякі ролі, більше ніж інші, приписують або чоловікам, або жінкам, а деякі – передбачають змішане виконання, без чіткого маркування за гендерною ознакою. Результати дослідження дають змогу виокремити вісь із трьома поділками («чоловік», «чоловік і жінка» та «жінка») для представлення «правильних»/бажаних і реальних акторів-виконавців сімейних ролей у інтерпретаціях респонденток. У випадку сексуальної ролі приблизним відповідником актора-виконавця є бажаний і реальний основний ініціатор сексуальних стосунків. Отже, на рівні бажаних акторів-виконавців «жіночими» ролями є домогосподарська і репродуктивна, а «чоловічими» – роль годувальника сім'ї і сексуальна. Батьківська роль і, передусім, голови сім'ї передбачають наявність різних акторів-виконавців (тобто вони розташовані ближче до поділки «чоловік і жінка»), хоча водночас жіночий (материнський) внесок у реалізацію батьківської ролі мігрантки розцінюють як значно суттєвіший, порівняно з чоловічим (рис. 4.7.1).

У реальному розподілі ролей у сім'ях респонденток сексуальна роль найбільш «чоловіча». Роль голови сім'ї та годувальника розміщується ближче до перетину «чоловік і жінка»; батьківська, репродуктивна і, передусім, домогосподарська належать до «жіночих» ролей (рис. 4.7.2).

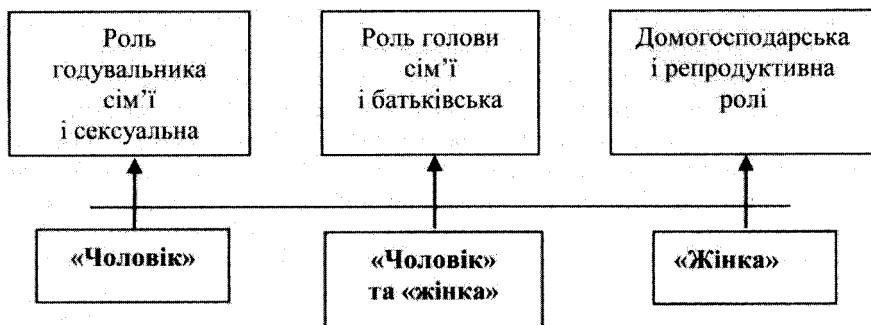

Рис. 4.7.1. «Правильні» актори-виконавці сімейних ролей в уявленнях респонденток

Уявлення респонденток про «правильних» акторів-виконавців ролей загалом відображають традиційне уявлення про ролі чоловіка і дружини у сім'ї. Водночас реальний сімейний рольовий розподіл характеризується високою залученістю жінок у виконання таких ролей годувальника та голови сім'ї. Проте, здебільшого, це вимушене функціонування жінок як головного актора – виконавця ролі спричинене реальною чи умовною відсутністю чоловіка в сім'ї.

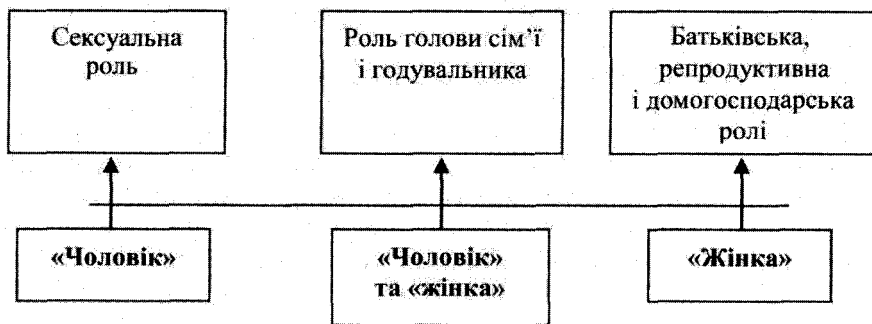

Рис. 4.7.2. Реальний розподіл сімейних ролей у досвіді респонденток

Отже, для періоду міграції відтворення і продуктування сімейних ролей залишалося переважно амбівалентним, з додаванням зразків класичного продуктування; для післяміграційного періоду – відтворення повертається до доміграційних зразків: частково амбівалентного і рідше класичного характеру, а продуктування залишається головно амбівалентним. Відповідно, вплив міграції на продуктування й відтворення сімейних ролей мігранток можна вважати незначним за силою, вимушеним відповідно до обставин і тимчасовим за характером. Цей вплив здебільшого стосувався діяльнісного компонента сімейних ролей. Зміни, спричинені ним, можна вважати незначними інноваційними; вони знаходили прояв у набутті низки нових характеристик відповідними рольовими практиками. Менш значні інноваційні зміни внаслідок міграції фіксували і на рівні мисленнєвого рольового компонента у вигляді накопичення нових знань і розширення світоглядних позицій стосовно сім'ї та сімейних ролей. Інноваційні уявлення на рівні мисленнєвого рольового компонента не обов'язково призводили (практично не призводили) до інноваційної рольової діяльності, і навпаки. У післяміграційний період більшість респонденток поверталася до доміграційних моделей сімейного функціонування.

ПІСЛЯМОВА

Отже, виправдовуючи свою назву «Міжнародна міграція: теорія та практика», наше дослідження стало поєднанням авторських теоретичних розробок у сфері дослідження міжнародних міграційних процесів та їхнього практичного застосування у дослідженні особливостей сучасної української еміграції жінок до Польщі та Греції.

У роботі визначено головну рядоутворюючу категорію – поняття «сучасна міжнародна міграція», означень якого у доступній нам науковій літературі соціологічного характеру нами не було досі виявлено. Крім фіксації у ньому факту перетину адміністративного кордону та характеру часового і просторового руху мігрантів, що побутує у переважній більшості проаналізованих наукових праць, до означення було запроваджено низку аспектів. Сучасна міжнародна міграція – це соціокультурний за суттю процес, який передбачає зростання питомої ваги культурних чинників в усіх його складових, поступове зменшення питомої ваги соціальних чинників на фоні зростання ролі і значення особистісних чинників. Цей процес відбувається сьогодні у вигляді міжсистемної інфільтрації представників різних типів надорганічних систем, переважно проникнення мігрантів із простих та складних соціальних систем у складні соціокультурні системи з подальшим входженням (у перспективі) до глобальної соціокультурної мегасистеми. Така інфільтрація здійснює усезростаючий вплив на здатності систем усіх чотирьох різновидів (надто двох останніх) до саморозвитку та самовдосконалення чи на гальмування цих здатностей, що посилює вимогу запровадження дієвої соціальної політики у сфері міжнародної та внутрішньої міграції.

Сучасна міжнародна міграція є водночас однією з найважливіших ознак, причин і наслідків процесів глобалізації. Сьогодні вона (тобто сучасна міжнародна міграція) дедалі більше існує у вигляді утворення уявлених транснаціональних спільнот мігрантів, в ознаках і рисах яких зростає питома вага культурних чинників і соціальні простори яких стають щоразу більш соціокультурними за характером. Викладене нами розуміння сучасної міжнародної міграції дає змогу запропонувати синтезовану концептуальну схему співвідношення історичних типів і етапів міжнародної міграції з типами суспільств, видами соціальних систем різного гатунку складності, а також етапами глобалізації. Крім того, доходимо висновків про співвідношення цих аспектів міжнародної міграції та глобалізації із найпоширенішими у світі видами державних політик адаптації іммігрантів у певних хронологічних межах. З одного боку, зароджувана в сучасних умовах глобалізації світова соціокультурна мегасистема та глобальний тип суспільства, які є проявом глобалізації, співвідносяться із зароджуваною політикою адаптації – пост-мультикультуралізмом, що, з іншого боку, передбачає певні обмеження

міграції, передусім унаслідок культурних чинників, і стає на захист локальних «культурних» ідентичностей, які є проявом локалізації. Тобто на прикладі зв'язку міграції та культурних змін у світі бачимо чисельні прояви явищ глокалізації, про що йдеться в інтерв'ю з українськими іммігрантками у Польщі/Греції.

Глобальні зміни проникають у різні країни й регіони різними темпами, зустрічаючи як сприяння, так і спротив. Україна також включена у ці глобальні процеси, і наявні статистичні дані свідчать про зміни сім'ї. Якщо, наприклад, неповні сім'ї чи сім'ї матерів-одиначок є більш звичним явищем, то сучасна транснаціональна сім'я, де головним годувальником є жінка, яка проживає часто за сотні кілометрів від власного дому, є доволі новим феноменом. Транснаціональні сім'ї є невід'ємною частиною соціальної реальності сучасної України, хоча вони фактично не представлені на офіційному рівні і не є предметом державного регулювання. Ці сім'ї суттєво відрізняються від домінуючої моделі сім'ї, притаманної українському соціуму, а відтак мають свої відмінні потреби й проблеми. Вони є одним із альтернативних способів функціонування сім'ї. Повернення мігранток додому означає припинення функціонування (мульти)транснаціональної сім'ї, і, здебільшого, відбувається відтворення доміграційної сімейної моделі. Попри те, що більшість сімейних ролей продовжують виконувати у звичній для жінок доміграційній манері, на рівні мисленнєвого компонента фіксують певні, хоча й незначні, інноваційні моменти.

Варто також пам'ятати, що тема нашого дослідження є актуальною для науковців, проте для самого мігранта певні трансформації його особистості – побічний, не завжди усвідомлюваний ним продукт його основної активності.

Виконане дослідження відображає точку зору лише одного члена мігрантської сім'ї – самої мігрантки. Не менш важливим у дослідженнях нашої проблематики є ситуація інших членів мігрантської сім'ї: чоловіків, дітей, інших родичів. У подальших дослідженнях зазначеної проблеми видається науково доцільним розширити поле аналізу шляхом розповсюдження процедур дослідження на українських мігрантів-чоловіків, членів сімей мігрантів, а також здійснення подібних досліджень в інших країнах, де поширена українська імміграція. Окремої уваги вимагає вивчення соціокультурних аспектів імміграції в Україні.

Додаток

Соціально-демографічні характеристики респонденток

Шифр	Ім'я / псевдонім	Рік народження	Освіта, кваліфікація	Місце проживання в Україні	Роки міграції	Місце проживання сім'ї	Тип роботи в Польщі/Греції
1	2	3	4	5	6	7	8
ГГ-1	Люба	1950	Середня спеціальна технічна – технолог	Львів	1996–2008	Україна	<i>Meso</i>
ГГ-2	Людмила	1947	Вища – провізор, фармацевт	Львівська обл., райцентр	1996–2008	Україна	<i>Meso</i>
ГГ-3	Оля	1955	Проф.-технічна	Львів	2000–2008	Україна	<i>Meso</i>
ГГ-4	<i>Діана</i>	1953	Середня спеціальна, технікум зв'язку	Львів	1995–2008	Україна	<i>Meso</i>
ГГ-5	<i>Роксані</i>	1956	Вища – диригент, викладач	Львівська обл., райцентр	2001–2008	Україна	<i>Meso</i>
ГГ-6	Людмила	1963	Вища – стоматолог	Львів	1995–2008	Греція	<i>Echo</i>
ГГ-7	Тетяна	1969	Середня спеціальна – будівельник	Львівська обл., райцентр	1997–2008	Частково Україна/Греція	<i>Echo</i>
ГГ-8	Галина	1964	Середня школа	Львівська обл., райцентр	2007–2008	Частково Україна/Греція	<i>Echo</i>
ГГ-9	Ольга	1966	Середня спеціальна, технічна – торгівля	Львів	2000–2008	Україна	<i>Echo</i>
ГГ-10	Михайлина	1958	Середня спеціальна технічна – технолог	Львів	1995–2008	Греція	<i>Echo</i>
ГГ-11	Оля	1958	Середня спеціальна – медична	Львівська обл., смт.	1995–2008	Частково Україна/Греція	<i>Echo</i>
ГГ-12	Мар'яна	1976	Проф.-технічна – палітурник-реставратор	Львівська обл., село	2002–2008	Греція	<i>Meso</i>
ГГ-13	Валентина	1963	Середня спеціальна – технолог залізобетонних конструкцій	Тернопіль	1997–2008	Україна	<i>Echo</i>
ГГ-14	Ольга	1953	Середня спеціальна – сільськогосподарський технікум	Львівська обл., село	1995–2008	Греція	<i>Echo</i>
ГГ-15	Надія	1978	Незакінчена середня спеціальна – вихователь	Львівська обл., село	1999–2008	Частково Україна/Греція	<i>Echo</i>
ГГ-16	Галина	1954	Середня спеціальна – економіст	Львів	2001–2008	Україна	<i>Meso</i>

1	2	3	4	5	6	7	8
ГГ-17	Лєся	1952	Середня школа	Тернопільська обл., село	1999–2008	Частково Україна/Греція	<i>Ехо</i>
ГГ-18	Ольга	1956	Середня спеціальна – мед. статист	Тернопільська обл., смт.	1998–2008	Частково Україна/Греція	<i>Ехо</i>
ГГ-19	Галина	1962	Середня школа	Львівська обл., село	1997–2008	Україна	<i>Meso</i>
ГГ-20	Ірина	1964	Середня спеціальна, технічна – бухгалтер	Львівська обл., місто	1996–2008	Україна	<i>Meso</i>
ГГ-21	Олександра	1953	Вища – хімік, педагог	Львівська обл., смт.	1996–2008	Україна	<i>Meso</i>
ГГ-22	Зеновія	1948	Середня школа	Львівська обл., село	1996–2008	Україна	<i>Ехо</i>
ГГ-23	Ольга	1973	Середня спеціальна – торгівля	Львівська обл., райцентр	1998–2008	Греція	<i>Ехо</i>
ГГ-24	Марія	1964	Середня спеціальна – торгівля	Тернопільська обл., село	1999–2008	Частково Україна/Греція	<i>Ехо</i>
ГГ-25	Руслана	1969	Середня спеціальна – поліграф. технікум	Львівська обл., село	1999–2008	Частково Україна/Греція	<i>Ехо</i>
ГГ-26	Оксана	1971	Вища – журналіст	Львів	1993–2008	Греція	<i>Ехо</i>
ГГ-27	Алла	1973	Середня спеціальна – кулінарна	Львів	1998–2008	Частково Україна/Греція	<i>Ехо</i>
ГГ-28	Люба	1951	Середня спеціальна – технікум електроніки	Львів	1998–2008	Україна	<i>Meso</i>
ГГ-29	Розалія	1939	Середня школа	Львівська обл., село	1995–2008	Україна	<i>Meso</i>
ГГ-30	Галина	1961	Середня спеціальна – торгівля	Львів	1999–2008	Частково Україна/Греція	<i>Meso</i>
ГГ-31	Лєна	1959	Середня спеціальна – торгівля	Львів	1996–2008	Україна	<i>Ехо</i>
ГГ-32	Дарія	1956	Середня спеціальна – товаровзнавець	Хмельницький	2004–2008	Україна	<i>Meso</i>
ГУ-1	Наталія	1968	Середня спеціальна – медична	Львів	1999–2001	Україна	<i>Meso</i>
ГУ-2	Юліана	1943	Незакінчена вища	Львівська обл., райцентр	1996–1998	Частково Україна/Греція	<i>Meso</i>
ГУ-3	Надія	1944	Середня спеціальна – торгівля	Львів	1994–2006	Україна	<i>Meso</i>
ГУ-4	Дарія	1961	Середня спеціальна – торгівля	Львів	1995–2005	Україна	<i>Meso</i>

1	2	3	4	5	6	7	8
ГУ-5	Софія	1948	Середня школа	Львів	1995–2002	Частково Україна/ Греція	<i>Meso</i>
ГУ-6	Анна	1939	Середня спеціальна, технічна	Львів	1996–1997	Частково Україна/ Греція	<i>Meso</i>
ГУ-7	Віра	1948	Вища – економічна	Львівська обл., місто	1999–2006	Україна	<i>Meso</i>
ГУ-8	Марія	1952	2 вищих – філологічна і медична	Львів	1995–2007	Україна	<i>Meso</i>
ГУ-9	Марія	1941	Середня спеціальна – торгівля	Львівська обл., смт.	1994–2004	Україна	<i>Meso</i>
ГУ-10	Ірина	1969	Вища – економічна	Львів	2001–2003	Україна	<i>Exo</i>
ГУ-11	Анна	1947	Середня спеціальна незакінчена – торгівля	Львів	1996–2008	Україна	<i>Meso</i>
ГУ-12	<i>Александра</i>	1953	Середня спеціальна – технікум харчової промисловості	Львів	1999–2006	Україна	<i>Meso</i>
ГУ-13	Фаїна	1942	Вища – математик	Тернопіль	1994–2001	Україна	<i>Meso+Exo</i>
ГУ-14	Ніна	1945	Вища – ветеринар	Львів	1995–2003	Частково Україна/ Греція	<i>Meso</i>
ГУ-15	Марія	1957	Середня спеціальна – кулінарна	Хмельницька обл., село	1999–2008	Україна	<i>Meso</i>
ГУ-16	Оксана	1968	Вища – філологічна	Львів	2000–2008	Частково Україна/ Греція	<i>Exo</i>
ГУ-17	Миро- слава	1957	Вища – математик	Львів	1999–2008	Україна	<i>Meso</i>
ГУ-18	Люба	1947	Середня спеціальна технічна – технолог-швачка	Львів	1996–2006	Частково Україна/ Греція	<i>Meso</i>
ГУ-19	Наталія	1976	Незакінчена вища – економічна	Львів	1999–2008	Греція	<i>Exo</i>
ГУ-20	Галина	1959	Вища – економічна	Івано- Франківськ	1999–2004	Україна	<i>Meso</i>
ГУ-21	<i>Анастасія</i>	1944	Середня школа	Львів	1998–2009	Україна	<i>Meso</i>
ГУ-22	Мар'яна	1971	Вища – філологічна	Львів	2001–2010	Україна	<i>Exo</i>
ГУ-23	Юлія	1985	Середня спеціальна; незакінчена вища – економічна	Львів	2006–2008	Україна	<i>Exo</i>
ГУ-24	Тетяна	1952	Вища – інженер	Львів	1996–2005	Україна	<i>Meso</i>
ГУ-25	Дарія	1950	Середня спеціальна – бухгалтер	Львів	1996–2009	Україна	<i>Meso+Exo</i>
ГУ-26	Ольга	1976	Середня спеціальна	Львів	2006–2010	Україна	<i>Meso</i>

1	2	3	4	5	6	7	8
ГУ-27	Орислава	1961	Середня спеціальна	Львівська обл., село	1998–2004	Україна	<i>Meso</i>
ПП-1	Руслана	1970	Вища – філологічна	Тернопіль	1995–2008	Польща	<i>Exo</i>
ПП-2	Оксана	1977	Вища – педагогічна	Львівська обл., райцентр	2001–2008	Україна	<i>Exo</i>
ПП-3	Марія	1966	Вища – філологічна	Тернопільська обл., село	1995–2008	Польща	<i>Exo</i>
ПП-4	Анна	1963	Вища – інститут культури	Львів	2001–2008	Польща	<i>Meso</i>
ПП-5	Ніна	1979	Вища – педагогічна	Івано-Франківська обл., смт.	2000–2008	Україна	<i>Meso</i>
ПП-6	Наталя	1974	Середня спеціальна технічна	Львівська обл., райцентр	2001–2008	Україна	<i>Exo</i>
ПП-7	Люба	1958	Вища – філологічна	Львівська обл., райцентр	1999–2008	Частково Україна/ Польща	<i>Exo</i>
ПП-8	Марія	1969	Середня спеціальна – педагогічна	Тернопільська обл., село	2003–2008	Україна	<i>Meso + Exo</i>
ПП-9	Яна	1964	Середня спеціальна – слюсар-складальник	Львівська обл., райцентр	1992–2008	Частково Україна/ Польща	<i>Meso</i>
ПП-10	Марія	1959	Середня спеціальна – музична	Івано-Франківська обл., село	2001–2008	Україна	<i>Exo</i>
ПП-11	Оля	1956	Вища – фізіолог	Івано-Франківська обл., райцентр	2000–2008	Україна	<i>Exo</i>
ПП-12	Марія	1957	2 вищі – педагогічна і психологічна	Черкаська обл., райцентр	1999–2008	Частково Україна/ Польща	<i>Exo</i>
ПП-13	Людмила	1947	Середня спеціальна – педагогічна	Миколаївська обл., село	2006–2008	Україна	<i>Exo</i>
ПП-14	Марія	1958	Середня спеціальна – товарознавець	Львівська обл., село	2002–2008	Україна	<i>Meso + Exo</i>
ПП-15	Ліда	1955	Середня спеціальна – хімік-технолог	Івано-Франківська обл., райцентр	1998–2008	Частково Україна/ Польща	<i>Exo</i>
ПП-16	Світлана	1967	Середня спеціальна – бухгалтер	Рівненська обл., райцентр	1999–2008	Частково Україна/ Польща	<i>Exo</i>
ПП-17	Ольга	1953	Середня спеціальна – товарознавець	Тернопільська обл., райцентр	2001–2008	Частково Україна/ Польща	<i>Meso</i>
ПП-18	Ірина	1966	Середня спеціальна технічна – технолог-швачка	Львівська обл., смт.	2000–2008	Польща	<i>Meso + Exo</i>
ПП-19	Леся	1973	Середня спеціальна – кулінарна	Львівська обл., смт.	2001–2008	Україна	<i>Exo</i>

1	2	3	4	5	6	7	8
ПП-20	Люда	1982	Середня спеціальна – кравець	Івано- Франківська обл., село	2000– 2008	Польща	<i>Ехо</i>
ПП-21	Світлана	1973	Середня школа	Волинська обл., смт.	1998– 2008	Частково Україна/ Польща	<i>Meso+</i> <i>Ехо</i>
ПП-22	Алла	1971	Середня спеціальна технічна – будівельна, економічна	Черкаська обл., райцентр	1999– 2008	Частково Україна/ Польща	<i>Ехо</i>
ПП-23	Ірина	1981	Середня спеціальна, незакінчена вища	Черкаська обл., село	2001– 2008	Україна	<i>Meso+</i> <i>Ехо</i>
ПП-24	Марія	1980	Середня спеціальна – бухгалтер	Львівська обл., село	2000– 2008	Україна	<i>Ехо</i>
ПП-25	Миро- слава	1956	Вища – педагогічна	Львівська обл., місто	1998– 2008	Україна	<i>Ехо</i>
ПП-26	Ірина	1953	Середня спеціальна – медична	Львівська обл., райцентр	2000– 2008	Польща	<i>Meso+</i> <i>Ехо</i>
ПП-27	Марія	1959	Середня спеціальна – технічна	Львівська обл., село	1997– 2008	Частково Україна/ Польща	<i>Ехо</i>
ПП-28	Зоряна	1972	Середня спеціальна – економічна	Львівська обл., село	1998– 2008	Частково Україна/ Польща	<i>Ехо</i>
ПУ-1	Анна	1950	Середня спеціальна – медична	Львівська обл., райцентр	2000– 2005	Україна	<i>Ехо</i>
ПУ-2	Галина	1945	Середня спеціальна – фармацевт	Львів	1998– 2008	Україна	<i>Ехо</i>
ПУ-3	Олена	1961	Вища – філологічна	Львівська обл., місто	1999– 2008	Україна	<i>Ехо</i>
ПУ-4	Галина	1967	Середня спеціальна – культосвітня	Львівська обл., село	2002– 2007	Частково Україна/ Польща	«План- тації»
ПУ-5	Іванна	1948	Середня спеціальна	Львівська обл., райцентр	1998– 2006	Україна	«План- тації»
ПУ-6	Марта	1977	Середня спеціальна	Волинська обл., село	2003– 2008	Україна	«План- тації»
ПУ-7	Світлана	1978	Середня спеціальна – торгівля	Львівська обл., місто	1999– 2004	Україна	<i>Ехо</i>
ПУ-8	Леся	1959	Середня школа	Львівська обл., село	2002– 2005	Україна	<i>Ехо</i>
ПУ-9	Мар'яна	1979	Вища – ветеринар	Львів	2001– 2006	Частково Україна/ Польща	«План- тації»
ПУ-10	Софія	1946	Середня спеціальна – економічна	Львів	2004– 2007	Частково Україна/ Польща	<i>Meso</i>
ПУ-11	Марія	1975	Середня спеціальна	Львівська обл., місто	1998– 2005	Україна	«План- тації»
ПУ-12	Марія	1968	Середня спеціальна – терапевт- масажист	Львівська обл., райцентр	2000– 2003	Частково Україна/ Польща	<i>Ехо</i>

1	2	3	4	5	6	7	8
ПУ-13	Тетяна	1965	Вища – педагогічна	Волинська обл., село	1998–2005	Україна	«Плантації»
ПУ-14	Любов	1954	Середня спеціальна – кулінарна	Львівська обл., смт.	1997–2007	Частково Україна/Польща	<i>Eco</i>
ПУ-15	Наталія	1969	Середня спеціальна	Львівська обл., місто	1997–2005	Україна	«Плантації»
ПУ-16	Галина	1967	Середня спеціальна	Львівська обл., село	1997–2008	Частково Україна/Польща	<i>Eco</i>
ПУ-17	Ганна	1961	Середня спеціальна – педагогічна	Львів	1998–2002	Україна	«Плантації»
ПУ-18	Юліана	1963	Вища – педагогічна	Львів	1994–2008	Частково Україна/Польща	<i>Meso</i>
ПУ-19	Надія	1972	Середня спеціальна – ветеринар	Львівська обл., місто	1996–2003	Частково Україна/Польща	«Плантації»
ПУ-20	Олександр	1950	Вища – педагогічна	м. Львів	1998–2002	Україна	<i>Eco</i>
ПУ-21	Надія	1966	Середня спеціальна технічна – технолог-швачка	Львівська обл., село	2001–2002	Україна	<i>Meso</i>
ПУ-22	Оксана	1972	Середня спеціальна – кравець	Львівська обл., село	1995–2007	Україна	«Плантації»
ПУ-23	Ірина	1969	Середня спеціальна технічна – технолог-швачка	Львівська обл., село	2008–2010	Частково Україна/Польща	«Плантації»
ПУ-24	Марія	1971	Вища – педагогічна	Львівська обл., село	2006–2007	Україна	«Плантації»
ПУ-25	Наталія	1983	Середня спеціальна – бухгалтер	Хмельницька обл., райцентр	2008–2009	Україна	<i>Eco</i>
ПУ-26	Марія	1957	Вища – економічна	Львівська обл., райцентр	2008–2009	Україна	<i>Meso</i>
ПУ-27	Ольга	1975	Вища – педагогічна	Тернопільська обл., смт.	2001–2007	Україна	<i>Eco</i>
ПУ-28	Галина	1972	Середня спеціальна – перукар	Львівська обл., село	2007–2009	Частково Україна/Польща	<i>Eco</i>
ПУ-29	Ольга	1971	Середня спеціальна – кулінарна	Львівська обл., смт.	2009–2010	Україна	<i>Eco</i>
ПУ-30	Парасковія	1941	Вища – юридична	Львівська обл., село	2000–2005	Україна	<i>Eco</i>
ПУ-31	Юлія	1966	Вища – економічна, товарознавець	Львів	2004–2005	Україна	<i>Eco</i>
ПУ-32	Олена	1965	Середня спеціальна – промислова автоматика	Львівська обл., місто	2008–2009	Україна	<i>Meso</i>
ПУ-33	Наталія	1989	Середня спеціальна; неповна вища	Львівська обл., село	2008–2010	Україна	«Плантації»

Список літератури

1. *Аарелайд-Тарт А.* Теория культурной травмы (опыт Эстонии) / А. Аарелайд-Тарт // Социологические исследования. – 2004. – № 10. – С. 63–72.
2. *Абельс Х.* Проблема социального порядка в социологии Талкотта Парсонса / Х. Абельс ; под ред. Н. А. Головина ; пер. А. Минакова. – 2002. – Режим доступа : http://sbiblio.com/biblio/archive/abels_social_order_problem/. – Цит. 26.03.2011.
3. *Абельс Х.* Интеракция, идентичность, презентация. Введение в интерпретативную социологию / Х. Абельс ; под общ. ред. Н. А. Головина, В. В. Козловского ; пер. с нем. – СПб. : Алетейя, 1999. – 272 с.
4. *Аберкромби Н.* Социологический словарь / Н. Аберкромби, С. Хилл, Б. С. Тернер ; под ред. С. А. Ерофеева ; [пер. с англ.]. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Экономика, 2004. – 620 с.
5. *Адеподжу А.* Взаимосвязь между внутренней и международной миграцией: африканская действительность / А. Адеподжу // Международный журнал социальных наук. – 1999. – № 024. – С. 101–111.
6. *Адеподжу А.* Региональные и локальные перспективы. Проблемы и новые тенденции международной миграции в Африке южнее Сахары / А. Адеподжу // Международный журнал социальных наук. – 2001. – № 032. – С. 161–175.
7. *Ажнюк Б.* Національна ідентичність і мова в українській діаспорі / Б. Ажнюк // Сучасність. – 1999. – № 3. – С. 12–16.
8. *Амадждаїн Л.* Трансформаційні зміни інституту сім'ї та шлюбних відносин в українському суспільстві: гендерний аналіз / Л. Амадждаїн // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2007. – № 3. – С. 60–75.
9. *Ананьїн В. О.* Безпека сучасного поліетнічного суспільства / В. О. Ананьїн. – К. : КВІУЗ, 2000. – 160 с.
10. *Андреева О.* Дослідження цінностей: методичні підходи М. Рокіча і Ш. Шварца / О. Андреева // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства : Зб. наук. праць. – Харків : Видав. центр Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна, 2002. – С. 87–90.
11. *Антонов А. И.* Социология семьи : учеб. пособие / А. И. Антонов, В. М. Медков. – М. : Изд-во МГУ ; Изд-во Международного университета бизнеса и управления («Братья Карич»), 1996. – 304 с. – Режим доступа : <http://www.socioline.ru/node/406>. – Цит. 26.03.2011.
12. *Апине И.* Изменение идентичностей русских в современной Латвии / И. Апине // Социс. – 2006. – № 10. – С. 65–70.

13. *Аранго Х.* Глобальные тенденции и проблемы. Объяснения миграции: критический обзор / Х. Аранго // *Международный журнал социальных наук.* – 2001. – № 032. – С. 43–59.
14. *Арбеніна В. Л.* Етносоціологія : у 2 ч. Ч. 1. Теоретико-методологічні проблеми дослідження етнонаціональних феноменів : навч. посібник / В. Л. Арбеніна. – Харків : Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна, 2004. – 194 с.
15. *Ахиезер А.* Дialeктика урбанизации и миграции в России / А. Ахиезер // *Общественные науки и современность.* – 2000. – № 1. – С. 78–89.
16. *Ахиезер А.* Территориальная миграция – реализация потребности в полноте бытия / А. Ахиезер // *Общественные науки и современность.* – 2007. – № 3. – С. 141–149.
17. *Бабенко С. С.* Жизненные стратегии и социальные практики: деятельностный потенциал трансформации постсоветского общества / С. С. Бабенко // *Методологія, теорія та практика соціологічного дослідження сучасного суспільства : зб. наук. праць.* – Харків : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2002. – С. 57–64.
18. *Бакиров В.* Ценностное сознание и активизация человеческого фактора / В. Бакиров. – Харків : Вища школа, 1988. – 152 с.
19. *Бакиров В.* Социальное познание на пороге постиндустриального мира / В. Бакиров // *Общественные науки и современность.* – 1993. – № 1. – С. 68–77.
20. *Балабанова Е.* Социально-экономическая зависимость и социальный паразитизм: стратегии «негативной» адаптации / Е. Балабанова // *Социологические исследования.* – 1999. – № 4. – С. 46–57.
21. *Баланюк Д.* Міграційна політика європейських країн: досвід для України / Д. Баланюк // *Наукове пізнання.* – 2007. – № 1(19). – С. 7–17.
22. *Баньковская С. П.* Роберт Парк / С. П. Баньковская // *Современная американская социология / под ред. В. И. Добренькова.* – М. : Изд-во МГУ, 1994. – С. 3–20.
23. *Бауман З.* Индивидуализированное общество / З. Бауман ; [пер. с англ. В. Л. Иноземцев]. – М. : Логос, 2002. – 390 с.
24. *Бауман З.* Идентичность в глобализирующемся мире / З. Бауман ; [пер. с англ.] // *Индивидуализированное общество.* – М. : Логос, 2002. – 390 с. – Режим доступа : <http://vtk.interro.ru>, http://simulacres.by.ru/texts/ztk/bauman_1gl.htm. – Цит. 26.03.2011.
25. *Бек У.* Общество риска. На пути к другому модерну / У. Бек ; [пер. с нем. В. Седельник и Н. Федорова]. – М. : Прогресс–Традиция, 2000. – 384 с.
26. *Бек У.* Что такое глобализация? Ошибки глобализма – ответы на глобализацию / У. Бек ; [пер. с нем. А. Григорьева и В. Сидельника]. – М. : Прогресс–Традиция, 2001. – 304 с.

27. Бергер П. Приглашение в социологию: гуманистическая перспектива / П. Бергер. – М. : Аспект-Пресс, 1996. – 168 с.
28. Бир А. Мужчины/женщины: динамика идентичности / А. Бир, Р. Пфедферкорн // Журнал социологии и социальной антропологии. – 1998. – Т. 1. – Вып. 1. – Режим доступа : <http://www.soc.ru/publications/jssa/1998/1/a12.html>. – Цит. 26.03.2011.
29. Боборыкин В. Е. Изучение ценностного сознания личности социологическими средствами / В. Е. Боборыкин, Ю. Г. Зинченко // Философия образования : сборник материалов конференции. – СПб. : Санкт-Петербургское философское общество, 2002 – С. 230–239 ; Режим доступа : http://anthropology.ru/ru/texts/boborykin_ve/educphil_31.html. – Цит. 26.03.2011.
30. Боднар О. Поняття особистої безпеки людини і його структура / О. Боднар // Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України. – 2011. – № 2(5). – С. 148–153.
31. Бойко І. Релігійність як основа збереження самоідентичності українців в Австралії / І. Бойко // Актуальні проблеми політики. – 1999. – № 6–7. – С. 412–416.
32. Бондарук С. Полікультурність у Канаді – 20 років проб і помилок, або щоб не винаходити велосипед / С. Бондарук // Сучасність. – 1996. – № 3–4. – С. 171–175.
33. Бондырева С. Миграция (сущность и явление) / С. Бондырева, Д. Колесов. – М. : Изд-во Московского психолого-социального института ; Воронеж : Изд-во НПО «МОДЭК», 2004. – 296 с. – (Серия: Библиотека психолога).
34. Боринштейн Е. Проблемы социокультурной динамики / Е. Боринштейн // Перспективы. – 2001. – № 3(15). – С. 56–61.
35. Бродська С. С. Класова сомоідентифікація населення України / С. С. Бродська, С. М. Оксамитна // Наукові записки (НАУКМА) ; НУ «Києво-Могилянська Академія». – 2001. – С. 44–51. – (Серія: Соціологічні науки ; Т. 19).
36. Бурдьє П. Структура, габитус, практика. Третя глава з книги «Практическое чувство» / П. Бурдьє ; [пер. Н. Шматко] // Bourdieu P. Le Sens pratique / P. Bourdieu. – Paris : Minuit, 1979. – Мир слова русского. – Режим доступа : <http://www.rusword.org/articler/prnt.php ?i=04>. – Цит. 26.03.2011.
37. Бурейчак Т. С. Конструювання гендерних ідентичностей в дискурсах реклами : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. соціол. наук: спец. 22.00.04 «Спеціальні та галузеві соціології» / Т. С. Бурейчак. – К., 2007. – 24 с.
38. Вебер М. О некоторых категориях понимающей социологии / М. Вебер // Западноевропейская социология XIX – начала XX веков. – М., 1996. – С. 491–507.

39. Вебер М. Основные социологические понятия / М. Вебер // Западноевропейская социология XIX – начала XX веков. – М., 1996. – С. 455–491.
40. Вила П. Установление социальной идентичности в транснациональном контексте: пограничная зона между Мексикой и США / П. Вила // Международный журнал социальных наук. – 1999. – № 026. – С. 91–105.
41. Вишневский А. Распад СССР: этнические миграции и проблема диаспор / А. Вишневский // Общественные науки и современность. – 2000. – № 3. – С. 115–130.
42. Вовк Е. А. Э. Гидденс. Трансформация интимности. Сексуальность, любовь и эротизм в современных обществах / пер. с англ. В. Анурина. – СПб. : Питер, 2004. – 208 с. : [рец. на кн.] / Е. А. Вовк // Социс. – 2005. – № 8. – С. 152–154.
43. Волков В. В. О концепции практик(и) в социальных науках / В. В. Волков // Социс. – 1997. – № 6. – С. 9–23.
44. Володько В. Огляд вибраних досліджень присвячених питанням сім'ї та сімейних ролей трудових мігрантів у сучасному соціологічному дискусії / В. Володько // Транснаціональні сім'ї як наслідок української трудової еміграції: проблеми та шляхи їх розв'язання : зб. наук. статей і виступів Міжнародної наук.-практ. конф., 22 березня 2012 р. – Львів : Вид-во НУ «Львівська Політехніка», 2012. – С. 132–146.
45. Володько В. Репрезентація сучасної української трудової міграції в пресі / В. Володько // Український соціум. – 2007. – № 2(19). – С. 90–101.
46. Володько В. В. Рольова теорія в сучасній соціологічній перспективі / В. В. Володько // Український соціум. – 2008. – № 2(25). – С. 19–33.
47. Володько В. Ціннісні орієнтації сучасних українських трудових мігрантів (соціокультурний підхід) : магістерська робота / В. Володько. – Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2006. – 100 с.
48. Володько В. В. Структурно-діяльнісний підхід як теоретична основа вивчення соціальних ролей / В. В. Володько, О. А. Ровенчак // Соціологічні дослідження сучасного суспільства. Методологія, теорія, методи. Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. – 2008. – № 795 – С. 42–47.
49. Володько В. Моделі соціокультурної адаптації іммігрантів / В. Володько, О. Ровенчак // Вісник Львівського університету. – Львів : ЛНУ ім. І. Франка. – 2008. – С. 182–211. – (Серія соціологічна ; Вип. 2).
50. Воробець А. Сутність структура та механізми процесу соціальної адаптації / А. Воробець // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства : у 2 т. Т. 2 : зб. наук. праць. – Харків : Видав. центр Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна, 2006. – С. 300–305.
51. Гаврилюк Ю. П. Діти трудових мігрантів: психоемоційні та адаптаційні труднощі / Ю. П. Гаврилюк // Соціальна робота в Україні: теорія і практика. – 2008. – № 1 – С. 170–171.

52. *Гарфинкель Г.* Что такое этнометодология / Г. Гарфинкель // *Человек и общество : хрестоматия* / под. ред. С. А. Макеева. – К. : Ин-т социологии НАН Украины, 1999. – С. 218–241.
53. *Гашимов Е. Г. о.* Право міжнародної безпеки / Е. Г. о. Гашимов // *Віче.* – 2008. – № 15. – С. 45–46.
54. *Гидденс Э.* Трансформация интимности. Сексуальность, любовь и эротизм в современных обществах / Э. Гидденс ; [пер. с англ. В. Анурина]. – СПб. : Питер, 2004. – 208 с. – Режим доступа : http://www.koob.ru/giddens_a/. – Цит. 26.03.2011.
55. *Гидденс Э.* Ускользающий мир: как глобализация меняет нашу жизнь / Э. Гидденс ; [пер. с англ. М. Л. Коробочкин]. – М. : Весь мир, 2004. – 120 с.
56. *Гидденс Э.* Устроение общества: Очерк теории структуризации / Э. Гидденс. – М. : Акад. проект, 2003. – 528 с.
57. *Гірц К.* Інтерпретація культур: Вибрані есе / К. Гірц. – К. : Дух і літера, 2001. – 300 с.
58. *Головаха Є.* Українське суспільство 1992–2008: соціологічний моніторинг / Є. Головаха, Н. Паніна. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2008. – 85 с.
59. *Голунов С.* Этническая миграция в Россию / С. Голунов // *Свободная мысль.* – 2007. – № 5(1574). – С. 66–79.
60. *Городецька Г.* Україна крізь призму світової міграції / Г. Городецька // *Наукові записки Кієво-Могилянської академії.* – 2007. – С. 60–65. – (Серія: Соціологічні науки ; Т. 70).
61. *Гоффман И.* Представление себя в повседневной жизни / И. Гоффман // *Человек и общество : хрестоматия* / под. ред. С. А. Макеева. – К. : Ин-т социологии НАН Украины, 1999. – С. 230–241.
62. *Грабинський І.* Економічні основи та перспективи міжнародної міграційної політики України / І. Грабинський, І. Єлейко // *Вісн. Львів. ун-ту.* – 2001. – С. 140–149. – (Серія: Міжнародні відносини ; № 3).
63. *Гравовський С.* Поліетнічність у перехідних суспільствах: переваги і небезпеки / С. Гравовський // *Сучасність.* – 1997. – № 10. – С. 81–84.
64. *Гривач А.* Проблемы политической мобилизации мигрантов / А. Гривач, И. Молодцов // *Вестник Московского университета.* – 2008. – С. 34–41. – (Серія 12: Политические науки ; № 1).
65. *Гринда Н.* Політичні і правові рамки спільної міграційної політики Європейського Союзу / Н. Гринда // *Вісн. Львів. ун-ту.* – 2001. – С. 48–54. – (Серія: Міжнародні відносини ; № 4).
66. *Гринда Н.* Геополітичні та економічні чинники міграції біженців у ХХ столітті / Н. Гринда // *Вісн. Львів. ун-ту.* – 2000. – С. 28–31. – (Серія: Міжнародні відносини ; № 2).
67. *Громов И. А.* Западная социология / И. А. Громов, А. Ю. Мацкевич, В. А. Семенов. – СПб. : Ольга, 1997. – 372 с.

68. Грушевська С. Моральні цінності в системі міжособистісних відносин / С. Грушевська // Мультиверсум. – 2000. – Вип. 18. – С. 148–157.
69. Гудков Л. Негативная идентичность. Стаття 1997–2002 годов / Л. Гудков. – М. : Новое литературное обозрение, 2004. – 816 с.
70. Гуревич А. Мотивация эмиграции / А. Гуревич. – СПб. : Речь, 2005. – 272 с.
71. Гендерні перетворення в Україні / [Амджадін Л. М., Костенко О. Ю., Лібанова Е. М., Мельник Т. М., Піщуліна О. М.]. – К. : АДФ-Україна, 2007. – 165 с.
72. Гіденс Е. Соціологія / Е. Гіденс ; [пер. з англ. В. Шовкун, А. Олійник ; наук. ред. Іващенко О.]. – К. : Основи, 1999. – 726 с.
73. Давыдов Ю. Н. Современная западная социология : словарь / Ю. Н. Давыдов, М. С. Ковалева, А. Ф. Филипова. – М. : Политиздат, 1990. – 432 с.
74. Данилова Е. Нестабильная социальная идентичность как норма современных обществ / Е. Данилова, В. Ядов // Социс. – 2004. – № 10. – С. 27–42.
75. Дахин В. Культурно-идеологический кризис современного мира / В. Дахин // Свободная мысль. – 2005. – № 3. – С. 27–40.
76. Демографический энциклопедический словарь / под ред. Д. И. Валентей. – М. : Советская энциклопедия, 1985. – 608 с.
77. Демографічна криза в Україні: Проблеми дослідження, витоки, складові, напрямки протидії / за наук. ред. В. Стешенко ; НАН України, Інститут економіки. – К., 2001. – 559 с.
78. Демографічна ситуація. Населення (1990–2009 рр.) // Держкомстат. України. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>. – Цит. 26.03.2011.
79. Денисенко М. Б. Миграциология : монография / М. Б. Денисенко, В. А. Ионцев, Б. С. Хорев. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1989. – 96 с.
80. Денисенко М. Замещающая миграция / М. Денисенко // Международная миграция населения: Россия и современный мир. – М. : МАКС Пресс, 2000. – Вып. 5. – С. 92–110.
81. Джери Д. Большой толковый социологический словарь : в 2 т. / Д. Джери, Дж. Джери. – М. : Вече-АСТ, 2001. – Т. 1. – 544 с.
82. Дмитриев А. Конфликтогенность миграции: глобальный аспект / А. Дмитриев // Социс. – 2004. – № 10. – С. 4–13.
83. Донченко Е. Концепции социальной психики общества. Стаття вторая: Социетальные состояния / Е. Донченко // Філософська і соціологічна думка. – 1994. – № 3–4. – С. 36–73.
84. Донченко О. Адаптаційний невроз як ознака нашого часу / О. Донченко // Соціальна політика на Україні та сучасні стратегії адаптації населення : зб. наук. статей. – К. : Студцентр ; Ніка-Центр, 1998. – С. 37–47.
85. Доициин Ю. Социальная значимость факторов вынужденной миграции / Ю. Доициин, Н. Лапин // Социологические исследования. – 2001. – № 1. – С. 92–96.

86. Драгунова Т. Просторовий аналіз міграційного процесу в м. Києві / Т. Драгунова // Статистика України. – 2004. – № 1. – С. 72–79.
87. Дрожжина С. Мультикультуралізм: теоретичні і практичні аспекти / С. Дрожжина // Політичний менеджмент. – 2008. – № 3. – С. 96–106.
88. Дятлов В. Адаптація мігрантів к сучасному російському обществу: стратегія діаспориалізації / В. Дятлов. – Режим доступу: http://www.migrocenter.ru/publ/konfer/ekaterinburg/m_ekaterinburg03.php. – Цит. 26.03.2011.
89. Емельяненко Т. В. Методы межкультурных исследований ценностей / Т. В. Емельяненко // Социология: методология, методы и математическое моделирование. – 1997. – № 9. – С. 32–54.
90. Євтух В. Соціологія міжетнічного конфлікту: теоретичний аспект / В. Євтух // Політичний менеджмент. – 2006. – № 6. – С. 3–17.
91. Жінки і чоловіки в Україні. Статистичний збірник. – К. : Державна служба статистики України, 2011. – 108 с.
92. Журженко Т. Социальное воспроизводство как проблема феминистской теории / Т. Журженко // Общественные науки и современность. – 2000. – № 4. – С. 27–40.
93. Зайончковская Ж. Региональные и локальные перспективы. Новые тенденции миграции в странах Содружества Независимых Государств / Ж. Зайончковская // Международный журнал социальных наук. – 2001. – № 032. – С. 117–130.
94. Закон України «Про основи національної безпеки України» // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 39. – Ст. 351.
95. Закон України «Про реабілітацію інвалідів в Україні» // Збірник нормативних документів про соціальні послуги. – С. 58–83. – Режим доступу: www.civicua.org/servlet/DataLoad?t=3&c=1&q=753980
96. Закон України «Про біженців» від 21.06.2001 р. № 2557-III // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – №47. – ст. 250. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>. – Цит. 26.03.2011.
97. Закон України «Про біженців» від 24.12.1993 р. № 3818-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – №16. – ст. 90. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>. – Цит. 26.03.2011.
98. Закон України «Про внесення змін до деяких законів України у зв'язку з прийняттям Закону України “Про правовий статус закордонних українців”» від 23.06.2005 № 2707-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2005. – №33. – ст. 429. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>. – Цит. 26.03.2011.
99. Закон України «Про внесення зміни до Закону України “Про імміграцію”» від 19.03.2009 р. № 1182-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2009. – №32–33. – ст. 486. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>. – Цит. 26.03.2011.

100. Закон України «Про імміграцію» від 07.06.2001 р. № 2491-III // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – №41. – ст. 197. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>. – Цит. 26.03.2011.
101. Закон України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства» від 04.02.1994 р. № 3929-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – №23. – ст. 161. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>. – Цит. 26.03.2011.
102. *Заславская Т. И.* Неправовые трудовые практики и социальные трансформации в России / Т. И. Заславская, М. А. Шабанова // Социс. – 2002. – № 6. – С. 3–17.
103. *Заставний Ф.* Демографічні втрати населення України. Голодомори, війни, еміграції / Ф. Заставний. – Львів : Видав. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2003. – 130 с.
104. *Зборовский Г.* Ностальгия российских эмигрантов: пробный опрос в Финляндии / Г. Зборовский, Е. Широкова // Социологические исследования. – 2003. – № 8. – С. 75–79.
105. *Здравомыслов А.* Потребности. Интересы. Ценности / А. Здравомыслов. – М. : Политиздат, 1986. – 160 с.
106. *Здравомыслова Е.* От лицемерия к рационализации: дискурсивная трансформация в сфере сексуальных отношений / Е. Здравомыслова, А. Темкина // Гендерные исследования. – 2004. – № 11. – С. 176–186.
107. *Зидер Р.* Социальная история семьи в Западной и Центральной Европе (конец XVIII – XX вв.) / Р. Зидер ; [пер. с нем. Л. А. Овчинцевой] ; науч. ред. М. Ю. Брандт. – М. : Гуманит. изд. Центр ВЛАДОС, 1997. – 302 с.
108. Зіткнення ідеологій // Телевізійний репортаж 24-го каналу, 11:05, 03.06.12. – Режим доступу : <http://www.24tv.com.ua/world/2009-09-22/30375.htm>. – Цит. 05.06.2012.
109. Зовнішня трудова міграція населення України: звіт / [заг. ред. Укр. центр соц. реформ, Держ. ком. статистики України]. – К., 2009. – Режим доступу : <http://www.openukraine.org/ua/programs/migration/research-program>. – Цит. 26.03.2011.
110. *Зокол Т.* Историческое изучение домохозяйств, семьи, родства / Т. Зокол, О. Кошелева, Ю. Шлюмбош // Семья, дом и узы родства в истории ; ред. А. Савкин – М. : Алтей, 2001 – С. 15–27.
111. *Иванов О.* Иммиграционная реформа в США: проблемы и противоречия / О. Иванов // США и Канада: экономика, политика, культура. – 2008. – № 6. – С. 77–88.
112. *Иноземцев В.* Иммиграция: новая проблема нового столетия (Историко-социологический очерк) / В. Иноземцев // Социологические исследования. – 2003. – № 4. – С. 64–72.
113. *Иноземцев В.* Иммиграция: новая проблема нового столетия. Методологические аспекты / В. Иноземцев // Социологические исследования. – 2003. – № 6. – С. 29–38.

114. *Иноземцев В.* Хантингтон С. П. Кто мы есть? Вызовы американской национальной идентичности / В. Иноземцев // Вопросы философии. – 2004. – № 10. – С. 177–182.
115. *Ионцев А.* Международная миграция населения: Россия и современный мир / А. Ионцев // Социс. – 1998. – № 6. – С. 38–48.
116. *Ипатова Л.* Православная идентичность как персональный портрет / Л. Ипатова // Гражданские, этнические и религиозные идентичности в современной России / отв. ред. В. С. Магун. – М. : Изд-во Института социологии РАН, 2006. – С. 169–214.
117. *Ичдуйгу А.* Региональные и локальные перспективы. Политика международных мигрирующих режимов: транзитные миграционные потоки в Турции / А. Ичдуйгу // Международный журнал социальных наук. – 2001. – № 032. – С. 131–142.
118. *Кавалеров А.* Поліетнічний соціум як феномен / А. Кавалеров, О. Надібська // Перспективи. – 2001. – № 2(14). – С. 33–39.
119. *Каналес А. И.* Региональные и локальные перспективы. Международная миграция и приспособляемость к условиям труда в контексте североамериканского Соглашения о свободе торговли (НАФТА) / А. И. Каналес // Международный журнал социальных наук. – 2001. – № 032. – С. 193–205.
120. *Кандя Ю.* Секс? Це ви про що? / Ю. Кандя // Експрес. – № 58. – Режим доступу : <http://expres.ua/articles/2007/06/06/17113>. – Цит. 06.06.2007.
121. *Каслз С.* Глобальные тенденции и проблемы. Международная миграция в начале XXI века: глобальные тенденции и проблемы / С. Каслз // Международный журнал социальных наук. – 2001. – № 032. – С. 27–42.
122. *Касториано Р.* Глобальные тенденции и проблемы. Расселение, транснациональные общины и гражданство / Р. Касториано // Международный журнал социальных наук. – 2001. – № 032. – С. 73–79.
123. *Католик Г.* З досвіду психотерапевтичної роботи з дітьми трудових емігрантів / Г. Католик // Українська трудова міграція у контексті змін сучасного світу / [під ред. І. Маркова]. – Л. : Компанія «Манускрипт», 2005. – С. 179–181.
124. *Кирхмайер В.* Бомба замедленного действия / В. Кирхмайер // Deutsche Welle. – Режим доступа : http://www.dw-world.de/popup_printcontent/0,,1765666,00.html. – Цит. 07.11.2005.
125. *Кирхмайер В.* Самоизоляция иностранцев как признак нового самосознания / В. Кирхмайер // Deutsche Welle. – Режим доступа : http://www.dw-world.de/popup_printcontent/0,,1764641,00.html. – Цит. 07.11.2005.
126. *Кирчів А.* Трудова міграція і національна безпека України / А. Кирчів // Українська трудова міграція у контексті змін сучасного світу : зб. наук. ст. / за ред. І. Маркова. – Львів : Манускрипт. – 2005. – С. 57–66.

127. Кісь О. Моделі конструювання гендерної ідентичності жінки в сучасній Україні / О. Кісь // *І.* – 2003. – №27. – Режим доступу : <http://www.ji-magazine.lviv.ua>. – Цит. 07.11.2005.
128. Кісь О. Сексизм у ЗМІ: протидіючи комунікативному потокові / О. Кісь // *Зб. наук. праць Донецького держ. ун-ту управл.* – Донецьк : Вебер, 2007. – С. 221–241. – (Серія: Спеціальні та галузеві соціології ; Т. 8 ; Вип. 3 (80)).
129. Клименко О. Взаємозв'язок та взаємозумовленість еміграційних процесів та економічного розвитку держави / О. Клименко // *Держава та регіони.* – 2007. – № 6. – С. 44–46. – (Серія: Економіка та підприємництво).
130. Климов И. А. Социологическая концепция Энтони Гидденса / И. А. Климов // *Социологический журнал.* – 2000. – № 1–2. – Режим доступа: www.nir.ru/socio/scipubl/sj/sj1-2-00klim.html. – Цит. 26.03.2011.
131. Ковальчук Л. Г. Діти трудових мігрантів / Л. Г. Ковальчук // *Соціальний педагог.* – 2008. – № 3(15). – С. 56–59.
132. Комацу Н. Отношение к мигрантам в Японии / Н. Комацу // *Социс.* – 2000. – № 01. – С. 133–137.
133. Коннел Р. Современные подходы / Р. Коннел // *Хрестоматия феминистских текстов: переводы* / [под ред. Е. Здравомысловой и А. Темкиной]. – СПб. : Д. Буланин, 2000. – С. 251–278.
134. Коровицына Н. В. Чешская идентичность: об особенностях адаптации к переменам / Н. В. Коровицына // *Социс.* – 2006. – № 9. – С. 102–109.
135. Кравченко А. Социология : хрестоматия для вузов / А. Кравченко. – М. : Академический проект ; Екатеринбург : Деловая книга, 2002. – 736 с.
136. Кравченко Е. И. Теория социального действия: от М. Вебера к феноменологам / Е. И. Кравченко // *Социологический журнал.* – 2001. – № 3. – Режим доступа : <http://www.nir.ru/socio/scipubl/sj/sj3-01krav.html>. – Цит. 26.03.2011.
137. Красинец Е. Гастарбайтеры в России / Е. Красинец, Н. Барина // *Социологические исследования.* – 1996. – № 3. – С. 65–70.
138. Краткий словарь по социологии / под общ. ред. Д. Гвишиани, М. Лапина ; сост. Э. Коржева, Н. Наумова. – М. : Политиздат, 1989. – 479 с.
139. Крухмалев А. Миграция как фактор социальных преобразований и проблемы ее регулирования / А. Крухмалев, Т. Юдина // *Социологические исследования.* – 2003. – № 3. – С. 130–131.
140. Крылов М. П. Региональная идентичность в историческом ядре европейской России / М. П. Крылов // *Социс.* – 2005. – № 3. – С. 13–23.
141. Кувенева Т. Н. Формирование пространственных идентичностей в порубежном регионе / Т. Н. Кувенева, А. Г. Манаков // *Социс.* – 2003. – № 7. – С. 77–84.
142. Культурология. XX век. Энциклопедия : в 2-х т. – Т. 1: А–Л / под ред. С. Я. Левит. – СПб. : Университетская книга, 1998. – 447 с.

143. *Курамшев А. В.* К трансформации семейных ролей в современном российском обществе / А. В. Курамшев // Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского. – 2002. – С. 139–147. – (Серия: Социальные науки ; Вып. 1).
144. *Курильски-Ожвэн Ш.* Русская культурная модель и эволюция нормативного регулирования семьи / Ш. Курильски-Ожвэн // Общественные науки и современность. – 1995. – № 5. – С. 155–168.
145. *Курылев А.* Трудовая этика современных российских реиммигрантов: ценности труда и навыки самоорганизации / А. Курылев // Общественные науки и современность. – 1998. – № 5. – С. 137–146.
146. *Кухта І.* Зміст та стан трудової міграції громадян України до Російської Федерації / І. Кухта // Вісн. Львів. ун-ту. – 2001. – № 4. – С. 55–60. – (Серія: Міжнародні відносини).
147. *Куценко О. Д.* Общество неравных. Классовой анализ неравенств в современном обществе: попытки западной социологии / О. Д. Куценко. – Харків : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2000. – 316 с.
148. *Куценко О.* Деятельностная перспектива в понимании общества: попытка деятельностно-структурного синтеза / О. Куценко // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2001. – № 1. – С. 27–41.
149. *Куценко О. Д.* Становлення соціальних класів як вияв самоорганізаційних процесів в суспільстві / О. Д. Куценко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2002. – № 4. – С. 122–133.
150. *Кучмії О.* Трансформація зовнішньої політики та культурної ідентичності як чинник європейської інтеграції / О. Кучмії // Актуальні проблеми міжнародних відносин. – 2002. – Вип. 36 (Ч. І). – С. 78–83.
151. *Лавриненко Н. В.* Женщина: самореализация в семье и обществе (гендерный аспект) / Н. В. Лавриненко. – К. : ВИПОЛ, 1999. – 172 с.
152. *Лавріненко Н. В.* Рух до гендерної рівності – чи маємо ми його в Україні? / Н. В. Лавріненко // Українське суспільство 1992–2007. Динаміка соціальних змін / за ред. В. Ворони, М. Шульги. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2007. – С. 194–200.
153. *Лавріненко Н.* Гендерні відносини в українській родині / Н. Лавріненко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2010. – № 1. – С. 138–162.
154. *Лапин Н. И.* Ценности как компоненты социокультурной эволюции современной России / Н. И. Лапин // Социс. – 1994. – № 5. – С. 3–8.
155. Ліквідація «джунглів» // Телевізійний репортаж 24-го каналу, 13:07, 22.09.2009. – Режим доступу : <http://www.24tv.com.ua/world/2009-09-22/30375.htm>. – Цит. 25.09.2009.
156. *Лоусон Т.* Социология А-Я : словарь-справочник / Т. Лоусон, Дж. Гэррод. – М. : Гранд, 2000. – 608 с.
157. *Лукина А. В.* Технология производства и утверждения национальной идентичности / А. В. Лукина // Гражданские, этнические и религиозные

- идентичности в современной России / отв. ред. В. С. Магун. – М. : Из-во Ин-та социологии РАН, 2006. – С. 233–252.
158. Львівщина на порозі XXI ст. Соціальний портрет : колективна монографія / [Давимука С., Колодій А., Кужелюк Ю., Подгорнов В., Черниш Н.]. – Львів : Інститут регіональних досліджень НАН України, 2001. – 352 с.
159. *Лютов А.* Рабочая сила и система образования в США. Проблемы иммигрантов / А. Лютов // США – Канада. – 2008. – № 2. – С. 84–95.
160. *Ляшенко Н. О.* Подружні ролі в молодіжній сім'ї / Н. О. Ляшенко // Український соціум. – 2007. – № 1(18). – С. 16–23.
161. *Мазин А.* Теоретические аспекты миграции населения / А. Мазин // Народонаселение. – 2001. – № 1. – С. 132–146.
162. *Майданік І.* Особливості управління трудовими міграціями в сучасній Україні / І. Майданік // Методологія, теорія і практика соціологічного аналізу сучасного суспільства : зб. наук. трудов учасників Харківських соціологічних читань-2005. – Харків, 2005. – С. 387–390.
163. *Майданік І.* Вплив зовнішніх трудових міграцій на економічний розвиток регіонів / І. Майданік // Формування ринкової економіки. Спец. вип. : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. «Демографічний розвиток України та пріоритетні завдання демографічної політики». Т. 2: Демографічні аспекти регулювання та відтворення трудового потенціалу : зб. наук. праць. – К. : КНЕУ, 2006. – С. 77–86.
164. *Майданік І.* Трудові міграції у період трансформації соціально-економічних відносин в Україні / І. Майданік // Вісн. Харк. нац. ун-ту імені В. Н. Каразіна. «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи». – 2006. – № 723. – С. 212–215.
165. *Макеев С. А.* Социальные идентификации и идентичности / С. А. Макеев, С. Н. Оксамитная, Е. В. Швачко. – К. : Ин-т социологии НАН Украины, 1996. – 185 с.
166. *Макознак Е.* Международная классификация категорий мигрантов / Е. Макознак // Соціальні виміри суспільства : зб. наук. праць. – К. : Ін-т соціології НАН України. – 2002. – Вип. 5. – 516 с.
167. *Макознак Е.* Миграционные процессы и этносоциальное развитие Украины / Е. Макознак // Проблеми розвитку соціологічної теорії. Теоретичні проблеми змін соціальної структури українського суспільства: Наукові доповіді і повідомлення II Всеукраїнської соціологічної конференції / Соціологічна асоціація України, Інститут соціології НАН України ; Шульга М. (наук. редактор) та ін. – К., 2002. – 533 с.
168. *Малиновська О.* Міграційна політика Російської Федерації: сучасні підходи й уроки для України / О. Малиновська // Демографія та соціальна економіка. – 2007. – № 1. – С. 50–60.

169. *Малюк А.* Дискурс глобалізації з точки зору світ-системного аналізу / А. Малюк // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2005. – № 2. – С. 176–196.
170. *Мандрагеля В. А.* Національна та міжнародна безпека: нові тенденції взаємозалежності / В. А. Мандрагеля // Асоціація розвитку та безпеки (Україна). – 24.03.2011. – Режим доступу: http://www.dsaua.org/index.php?option=com_content&view=article&id=122%3A2011-01-17-19-12-30&catid=66%3A2010-12-13-08-48-53&Itemid=90&lang=uk. – Цит. 21.04.2012.
171. *Мартен Д.* Метаморфози світу. Соціологія глобалізації / Д. Мартен, Ж.-Л. Мецжер, Ф. П'єр; [пер. з фр. Є. Марічева]. – К. : КМ Академія, 2005. – 302 с.
172. *Масионис Дж.* Соціологія / Дж. Масионис. – 9-е изд. – СПб. : Питер, 2004. – 752 с.
173. *Массей Д.* Синтетическая теория международной миграции / Д. Массей // Мир в зеркале международной миграции : Научная серия: Международная миграция населения: Россия и современный мир / гл. ред. В. А. Ионцев. – М. : МАКС-Пресс, 2002. – Вып. 10. – Режим доступа : <http://www.demostudy.ru/menu.htm>. – Цит. 07.11.2005.
174. *Мацковский М. С.* Социология семьи: проблемы теории, методологии и методики / М. С. Мацковский. – М. : Наука, 1989. – 116 с.
175. *Медіна Т.* Сексуальна функція молоді української сім'ї: соціологічний аспект / Т. Медіна // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2000. – № 2. – С. 78–90.
176. *Мертон Р. К.* Социальная структура и аномия / Р. К. Мертон // Социологические исследования. – 1992. – № 3. – С. 104–114.
177. Миграция и безопасность в России / под ред. Г. Витковской и С. Панарина; Моск. Центр Карнеги. – М. : Интердиалект+, 2000.
178. Міграційні процеси в сучасному світі: світовий, регіональний та національний виміри: (Понятійний апарат, концептуальні підходи, теорія та практика): Енциклопедія / упоряд. Ю. І. Римаренко; за ред. Ю. Римаренка. – К. : Довіра, 1998. – 912 с.
179. Міграційні процеси в сучасному світі: світовий, регіональний та національний виміри: (Понятійний апарат, концептуальні підходи, теорія та практика) : енциклопедія / упоряд. Ю. І. Римаренко; за ред. Ю. Римаренка. – К. : Довіра, 1998. – 912 с.
180. *Міклош Я.* Трудова міграція за межі Львівської області / Я. Міклош // Українська трудова міграція у контексті змін сучасного світу : зб. наук. статей / за ред. І. Маркова. – Львів : Манускрипт, 2005. – 188 с.
181. *Млинар З.* Мобильность и идентификация в контексте глобализации. Теоретическая интерпретация и опыт Словении / З. Млинар, Я. Штебе // Социс. – 2005. – № 4. – С. 33–42.

182. *Морозова Г.* Эмиграция – реальная угроза будущему страны / Г. Морозова // *Общественные науки и современность.* – 1996. – № 3. – С. 30–36.
183. *Мукомель В.* Грани интолерантности (мигрантофобии, этнофобии) / В. Мукомель // *Социологические исследования.* – 2005. – № 2. – С. 56–66.
184. *Мчедлов М. П.* Религиозная идентичность. О новых проблемах в междивизиональных контекстах / М. П. Мчедлов // *Социс.* – 2006. – № 10. – С. 33–47.
185. *Ничкало Н.* Міграційні процеси у контексті неперервної освіти / Н. Ничкало // *Теорія і практика управління соціальними системами.* – 2008. – № 2. – С. 99–108.
186. *Новейший философский словарь.* – 3 изд., исправл. – Мн. : Книжный дом, 2003. – 1280 с.
187. *Новейший философский словарь.* – 2-е изд., перераб. и доп. – Мн. : Интерпрессервис ; Книжный Дом, 2001. – 1280 с. – (Мир энциклопедий).
188. *Новий тлумачний словник української мови:* у 3-х т. 42 000 слів. – К. : Аконіт, 2001. – Т. 1: А–К. – 928 с.; Т. 3: П–Я. – 864 с.
189. *Новицька В.* Соціально-рольовий образ жінки та чоловіка у сучасному українському суспільстві / В. Новицька // *Соціальні виміри суспільства.* – Вип. 8. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2005. – С. 277–286.
190. *Носенко Э. Л.* Трансформация ценностных ориентаций молодежи на современном этапе развития общества (психологический аспект) : монография / Э. Л. Носенко, Н. В. Фролова. – Днепропетровск : Навчальна книга, 1999. – 168 с.
191. *Оксамитна С. М.* Уявлення про належність до середнього класу та його роль в українському суспільстві / С. М. Оксамитна // *Веб-портал «Розбудова демократії».* – Режим доступу : http://www.edportal.org.ua/books/Conference_2002/Oksamytna.pdf. – Цит. 26.03.2011.
192. *Окульски М.* Региональные и локальные перспективы. Новые тенденции и основные проблемы в международной миграции: перспективы Центральной и Восточной Европы / М. Окульски // *Международный журнал социальных наук.* – 2001. – № 032. – С. 101–116.
193. *Окульски М.* Миграционное давление на Европу / М. Окульски // *Международная миграция населения: Россия и современный мир. Вынужденная миграция.* – М. : МАКС Пресс, 2001. – Вып. 6. – С. 46–54.
194. *Отрешко Н.* Між Сциллою об'єктивізму та Харибдою суб'єктивізму (нототки на берегах праці П. Бурдьє «Практичний смисл») / Н. Отрешко // *Соціологія: теорія, методи, маркетинг.* – 2004. – № 3. – С. 190–200.
195. *Офіційний сайт Державного комітету статистики України.* – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>. – Цит. 26.03.2011.
196. *Парижская Хартия для новой Европы // Общеввропейская встреча в верхах.* Париж, 19–21 ноября 1990 г.: Документы и материалы. – М. : Политиздат, 1991. – С. 4–23.

197. *Парсон Т.* Система координат действия и общая теория систем действия: культура, личность и место социальных систем / Т. Парсон // Американская социологическая мысль : тексты / под ред. В. И. Добренькова. – М. : Изд-во МГУ, 1994. – 496 с.
198. *Парсонс Т.* О структуре социального действия / Т. Парсонс. – М. : Академический Проект, 2000. – 880 с.
199. *Парсонс Т.* Система современных обществ / Т. Парсонс ; [пер. с англ. Л. А. Седова и А. Д. Ковалева] ; под ред. М. С. Ковалевой. – М. : Аспект Пресс, 1998. – 270 с.
200. *Пеллегрини А.* Региональные и локальные перспективы. Тенденции международной миграции в Латинской Америке и странах Карибского бассейна / А. Пеллегрини // Международный журнал социальных наук. – 2001. – № 032. – С. 177–192.
201. *Петров В.* Этнические мигранты и полиэтническая принимающая среда: проблемы толерантности / А. Пеллегрини // Социологические исследования. – 2003. – № 7. – С. 84–91.
202. *Пирожков С.* Зовнішня міграція в Україні: причини, наслідки, стратегії / С. Пирожков, О. Малиновська, Н. Марченко. – К. : Академпрес, 1997. – 128 с.
203. *Пирожков С.* Внешние трудовые миграции в Украине: социально-экономический аспект : монография / С. Пирожков, Е. Малиновская, А. Хомра ; Совет нац. безопасности и обороны Украины, Нац. ин-т проблем междунар. безопасности). – К. : НИПМБ, 2003. – 134 с.
204. *Піскун О.* Міграційна ситуація в Україні / О. Піскун, І. Прибиткова, В. Волович // Політична думка. – 1996. – № 2–3(8). – С. 45–72.
205. *Пластинина Т.* Некоторые особенности статистики и учета нелегальной иммиграции / Т. Пластинина // Международная миграция населения: Россия и современный мир. Статистика и учет миграции населения. – М. : МАКС Пресс, 2001. – Вып. 8. – С. 66–70.
206. *Політологічний енциклопедичний словник : навч. посібник для студентів вищ. навч. закладів.* – К. : Генеза, 1997. – 400 с.
207. *Понамарева А.* Интеграция мусульманских общин в европейское общество и внешнеполитический фактор / А. Понамарева, С. Татунц // Вестн. Моск. ун-та. – 2008. – № 1. – С. 21–40. – (Серия 18. Социология и политология).
208. *Попов И.* Проблема происхождения и функционирования понятия ценностей в социологии / И. Попов // Социс. – 1979. – № 3. – С. 35–44.
209. *Посткоммунистические трансформации: векторы, направления, содержание* / под ред. О. Д. Куценко, С. С. Бабенко. – Харьков : Изд. центр Харьк. нац. ун-та им. В. Н. Каразина, 2004. – 418 с.
210. *Потічний П.* Діяспори і міжнародні відносини / П. Потічний // Сучасність. – 1997. – № 11. – С. 79–84.

211. Прибиткова І. Сучасні міграційні процеси: теоретико-методологічні аспекти досліджень / І. Прибиткова // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1999. – № 1. – С. 161–172.
212. Прибиткова І. Трудова міграція: столичні мешканці в пошуках роботи за межами України / І. Прибиткова // Соціальні виміри суспільства : зб. наук. праць. – Вип. 5. – К. : Інститут соціології НАН України. – 2002. – 516 с.
213. Прибиткова І. Трудові мігранти у соціальній ієрархії українського суспільства: статусні позиції, цінності, життєві стратегії, стиль і спосіб життя / І. Прибиткова // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2003. – № 2. – С. 109–124.
214. Прибиткова І. Трудові мігранти у соціальній ієрархії українського суспільства: статусні позиції, цінності, життєві стратегії, стиль і спосіб життя / І. Прибиткова // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2002. – № 4. – С. 156–167.
215. Прибыткова И. Трудовые мигранты в украинском обществе / И. Прибыткова // Методология, теория та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства : зб. наук. праць. – Харків : Видав. центр Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна, 2002. – С. 363–370.
216. Природний рух населення у 2009 році : за даними Держ. ком. статистики України. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>. – Цит. 26.03.2011.
217. Пріс Л. Руйнування соціального і географічного простору. Міграція між США та Мексикою і виникнення транснаціональних соціальних просторів / Л. Пріс // Глобалізація. Регіоналізація. Регіональна політика : [хрестоматія з сучасною зарубіжної соціології регіонів] / [уклад. Кононов І. Ф., Бородачов В. П., Топольсков Д. М.] – Луганськ : Альма-матер Знання, 2002. – С. 358–379.
218. Проблеми дітей трудових мігрантів: аналіз ситуації / [заг. ред. К. Б. Левченко]. – К. : Агентство Україна, 2006 – 74 с.
219. Психологічна енциклопедія / автор-упорядник О. М. Степанов. – К. : Академвидав, 2006. – 424 с. – (Енциклопедія ерудита).
220. Пулэн М. Источники данных для измерения международной миграции в странах Центральной Европы / М. Пулэн // Международная миграция населения: Россия и современный мир. – М. : МАКС Пресс, 2000. – Вып. 5. – С. 14–37.
221. Путилин Б. Г. Национальная и международная безопасность / Б. Г. Путилин. – Режим доступа : <http://www.xserver.ru/user/nazmb/>. – Цитовано: 21.04.2012
222. Резнік В. Феномен диспозиційної концепції В. Ядова у радянській та пострадянській соціології / В. Резнік // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2003. – № 1. – С. 71–90.

223. *Ровенчак О.* Види та етапи міжнародної міграції: історико-соціологічний огляд / О. Ровенчак // Соціальні технології. – 2006. – Вип. 29. – С. 288–300.
224. *Ровенчак О.* Міграційна ідентичність як не-базова у структурі інтегральної соціокультурної ідентичності українських емігрантів та практики, пов'язані з нею / О. Ровенчак // Грані. – 2012. – № 9(89). – С. 78–83.
225. *Ровенчак О.* Проблеми та моделі соціокультурної адаптації українців у Польщі / О. Ровенчак // Грані. – 2012. – № 1(81). – С. 3–8.
226. *Ровенчак О.* Проблеми та моделі соціокультурної адаптації українців у Греції та реадaptaції в Україні / О. Ровенчак // Соціальні технології. – 2011. – № 51. – С. 118–130.
227. *Ровенчак О.* Сімейні ідентифікаційні практики та ідентичності українських мігранток до Польщі та Греції / О. Ровенчак // Транснаціональні сім'ї як наслідок української трудової еміграції: проблеми і шляхи їх розв'язання. Збірник наукових статей і виступів на Міжнародній науково-практичній конференції (Львів, 22 березня 2012 р.). – Львів : МІОК, НУ «Львівська Політехніка», фонд «Запорука» та ін., 2012. – С. 360–368.
228. *Ровенчак О.* Соціальні, культурні та особистісні наслідки міграції українців до Польщі та Греції / О. Ровенчак // Сучасні суспільні проблеми у вимірі соціології управління : зб. наук. праць Донецького державного університету управління. – Т. XII. – Вип. 211. – С. 282–291.
229. *Ровенчак О.* Трансформація культурних та релігійних ідентичностей та практик на прикладі української міграції до Польщі та Греції / О. Ровенчак // Соціальна психологія. – 2012. – № 1–2(51–52). – С. 253–263.
230. *Ровенчак О.* Українська міграція до Польщі та Греції в системі класифікації міграцій / О. Ровенчак // Вісник Львівського університету. – Львів : ЛНУ ім. І. Франка. – 2012. – С. 96–107. – (Серія соціологічна ; Вип. 6).
231. *Ровенчак О.* Визначення та класифікації міграцій: наближення до операційних понять / О. Ровенчак // Політичний менеджмент. – 2006. – № 2 (17). – С. 127–139.
232. *Ровенчак О.* Висвітлення питань міжнародної міграції на сторінках української преси / О. А. Ровенчак // Український соціум. – 2010. – № 3(34). – С. 39–49.
233. *Ровенчак О.* Зміни професійних/посадових і класових/майнових ідентичностей українських мігрантів / О. Ровенчак // Соціальна психологія. – 2011. – № 4(48). – С. 133–143.
234. *Ровенчак О.* Інтеграційна складова міграційної політики / О. Ровенчак // Психологія і суспільство. – 2010. – № 3. – С. 150–175.
235. *Ровенчак О.* Міжнародна міграція крізь призму її причин та наслідків / О. Ровенчак // Вісник Львівського університету. – Львів : ЛНУ ім. І. Франка. – 2008. – С. 125–142. – (Серія соціологічна ; Вип. 3).

236. *Ровенчак О.* Національні, регіональні та політичні ідентичності та практики українських іммігрантів у Польщі та Греції / *О. Ровенчак* // Соціальна психологія. – 2011. – № 3(47). – С. 87–97.
237. *Ровенчак О.* Особистісна складова ідентичностей і практик українських емігрантів / *О. Ровенчак* // Соціальна психологія. – 2011. – № 5(49). – С. 120–130.
238. *Ровенчак О.* Проблеми трансформації ідентичностей у контексті міжнародної міграції / *О. Ровенчак, В. Володько* // *Studia methodologica*. – 2009. – Вип. 26. – С. 31–45.
239. *Ровенчак О.* Порівняльний контент-аналіз українських видань щодо висвітлення питань міжнародної міграції та місця в ній України / *О. Ровенчак, В. Володько* // *Статистика України*. – 2010. – № 3(50). – С. 52–58.
240. *Романюк А.* Міграційні процеси у Львівській області / *А. Романюк* // *Українські варіанти*. – 1997. – № 2. – С. 21–25.
241. *Романюк М.* Міграції населення України за умов перехідної економіки: методологія і практика регулювання / *М. Романюк*. – Львів : Світ, 1999. – 292 с.
242. *Романюк М. Д.* Міграційні детермінанти національної безпеки України: теоретико методологічні та практичні аспекти / *М. Д. Романюк* // *Демографія та соціальна економіка*. – 2009. – № 1. – С. 50–60.
243. *Роміто П.* «Хай вам грець, якщо ви це робите, і хай вам грець, якщо ні»: психологічні й соціальні примуси та обмеження материнства в сучасній Європі / *П. Роміто* // *Хто боїться фемінізму?: погляд по той бік реакції: зб. статей за ред. Е. Оуклі та Дж. Мітчелл / пер. з англ. Є. Г. Виноградова*. – Львів : Ахілл, 2005. – С. 209–242.
244. *Рубчак М.* Преобразование женственности в современной Украине / *М. Рубчак* // *Гендерные истории Восточной Европы: сборник науч. статей / [под. ред. Е. Гаповой, А. Усмановой, А. Пето]*. – Мн. : ЕГУ, 2002. – С. 396–410.
245. *Ручка А.* Динаміка ціннісних відданостей населення України: 1991–2000 роки / *А. Ручка* // *Соціокультурні ідентичності та практики / під ред. А. Ручки*. – К. : Інститут соціології НАН України, 2002. – С. 181–185.
246. *Ручка А.* Социальные ценности и нормы / *А. Ручка*. – К. : Наукова думка, 1976. – 152 с.
247. *Ручка А.* Ценностный подход в системе социологического знания / *А. Ручка*. – К. : Наукова думка, 1987. – 156 с.
248. *Рыбаковский Л. Л.* Миграция населения: прогнозы, факторы, политика / *Л. Л. Рыбаковский*. – М. : Наука, 1987. – 200 с.
249. *Рюль В.* Життєві труднощі як механізм гальмування соціалізації дітей транскордонних трудових мігрантів (на прикладі Закарпатської області) / *В. Рюль* // *Соціальна психологія*. – 2010. – № 1. – С. 142–151.
250. *Рязанцев С.* Роль миграции в демографическом развитии Западной Европы / *С. Рязанцев* // *Народонаселение*. – 2001. – № 2. – С. 53–64.

251. Семененко И. Глобализация и социокультурная динамика: личность, общество, культура / И. Семененко // Политические исследования. – 2003. – № 1. – С. 5–23.
252. Семененко И. С. Социокультурное пространство как объект анализа / И. С. Семененко // ПОЛИС. – 2003. – № 1. – С. 5–23.
253. Семенова В. Качественные методы: введение в гуманистическую социологию / В. Семенова. – М. : Добросвет, 1998. – 289 с.
254. Сидоренко О. До питання про ціну за ідентичність / О. Сидоренко // Українська трудова міграція у контексті змін сучасного світу / [під ред. І. Маркова]. – Львів : Манускрипт, 2005. – С. 67–71.
255. Скеддон Р. Региональные и локальные перспективы. Тенденции международной миграции в азиатском и тихоокеанском регионах / Р. Скеддон // Международный журнал социальных наук. – 2001. – № 032. – С. 143–159.
256. Смелзер Н. Дж. Проблемы социології. Георг-Зімелівські лекції, 1995 / Н. Дж. Смелзер ; [пер. з англ. В. Дмитрук]. – Львів : Кальварія, 2003. – 128 с.
257. Соболев В. О. Словник з соціології / В. О. Соболев, І. П. Руценко. – Харків : Ун-т внутрішніх справ, 1999. – 112 с.
258. Сови А. Общая теория населения / А. Сови ; [пер. с франц. Ф. Р. Окуневой]. – Т. 2 : Жизнь населений. – М. : Прогресс, 1977. – 520 с.
259. Соколов А. Ценностные ориентации постсоветского гуманитарного студенчества / А. Соколов, И. Щербакова // Социс. – 2003. – № 1. – С. 115–123.
260. Солт Дж. Региональные и локальные перспективы. Международная миграция в регионе европейской экономической комиссии ООН: формы, тенденции, политика / Солт Дж., Кларк Дж. // Международный журнал социальных наук. – 2001. – № 032. – С. 81–99.
261. Сорокин П. Социальная и культурная динамика / П. Сорокин. – СПб. : РХГИ, 2000. – 1056 с.
262. Социологический энциклопедический словарь : на русском, английском, немецком, французском и чешском языках / редактор-координатор Г. В. Осипов. – М. : Норма; Инфра-М, 1998. – 488 с.
263. Социология : энциклопедия / сост. А. А. Грицанов, В. Л. Абушенко, Г. М. Евелькин и др. – Мн. : Кн. дом, 2003. – 1312 с. – (Серия: Мир энциклопедий).
264. Соціальна педагогіка. Термінологічний словник-довідник для студентів соціально-гуманітарних спеціальностей. / уклад. В. В. Маслова. – Маріуполь, 2004. – 43 с.
265. Соціокультурні ідентичності та практики / під ред. А. Ручки. – К. : Інститут соціології НАН України, 2002. – 315 с.
266. Соціологія : короткий енциклопедичний словник / під заг. ред. В. Воловича. – К. : Український центр духовної культури, 1998. – 736 с.

267. Соціологія: терміни, поняття, персоналії : навчальний словник-довідник / [уклад. В. М. Піча та ін.]. – К. : Каравела ; Львів : Новий світ – 2000, 2002 – 480 с.
268. *Столович Л.* Об общечеловеческих ценностях / Л. Столович // Вопросы философии. – 2004. – № 7. – С. 86–97.
269. *Сусак В.* Українські гостьові робітники та іммігранти в Португалії (1997–2002 рр.) / В. Сусак // Українці в сучасному світі. Конференція українських випускників програм наукового стажування у США, Ялта, 12–15 вересня 2002 р. – К. : Стило, 2003. – С. 194–207.
270. *Сусак В.* Фактор мови та зміни політичних постав: порівняльний аналіз Львова та Донецька (1994–2004 рр.) / В. Сусак // Україна модерна. Спеціальний випуск – «Львів-Донецьк: соціальні ідентичності в сучасній Україні» / за ред. Я. Грицака, А. Портнова і В. Сусака. – К. : Критика, 2007. – С. 137–159.
271. *Тапинос Г.-Ф.* Глобальные тенденции и проблемы. Глобализация, региональная интеграция, международная миграция / Г.-Ф. Тапинос // Международный журнал социальных наук. – 2001. – № 032. – С. 61–72.
272. *Тартаковская И. Н.* Гендерная теория как теория практик: подход Роберта Коннела / И. Н. Тартаковская // Социологический журнал. – 2007. – №2. – С. 5–23.
273. *Тикнер Э.* Переосмысливая проблемы безопасности / Э. Тикнер // Теория международных отношений на рубеже столетий / под ред. К. Буса и С. Смита ; [пер. с англ.] ; общая ред. и предисл. П. А. Цыганкова. – М. : Гардарики, 2002. – С. 185–207 (362 с.)
274. *Тимур С.* Изменение тенденций и основные проблемы международной миграции: обзор программ ЮНЕСКО / С. Тимур // Международный журнал социальных наук. – 2001. – № 032. – С. 9–25.
275. *Тиндик Н.* Світовий міграційний процес: теорія, практика, державне регулювання : монографія / Н. Тиндик. – К. : Атіка, 2006. – 532 с.
276. *Титов В.* Межкультурная коммуникация как фактор адаптации иммигрантов к городской среде / В. Титов // Общественные науки и современность. – 2003. – № 6. – С. 128–139.
277. *Титов В.* О формировании прессой образа этнического иммигранта / В. Титов // Социологические исследования. – 2003. – № 11. – С. 41–50.
278. *Тихомирова Л.* Юридическая энциклопедия / Л. Тихомирова, М. Тихомиров ; под ред. М. Ю. Тихомирова. – М.: 1997. – 516 с.
279. Глумачний словник української мови: Понад 12 500 статей (близько 40 000 слів) / за ред. д-ра філол. наук, проф. В. С. Калашника. – 2-ге вид., випр. і доп. – Харків : Прапор, 2004. – 992 с.
280. *Тоба М.* Психологічні особливості міжкультурної адаптації особистості до нового етнічного середовища / М. Тоба // Соціальна психологія. – 2003. – № 1. – С. 134–139.

281. *Топилин А.* Миграция высококвалифицированных кадров / А. Топилин, И. Малаха // Народонаселение. – 2002. – № 2. – С. 62–76.
282. *Топилин А.* Сдвиги в занятости и миграция высококвалифицированных научных кадров в России / А. Топилин, И. Малаха // Социологические исследования. – 2004. – № 11. – С. 132–136.
283. *Тополь О.* Соціально-психологічна адаптація підлітків із сімей емігрантів / О. Тополь // Психологія і суспільство. – 2004. – № 4. – С. 206–210.
284. *Тоффлер Е.* Третья хвиля / Е. Тоффлер ; [пер. з англ. А. Євс]. – К. : Все-світ, 2000. – 480 с.
285. *Тощенко Ж.* Диаспора как объект социологического исследования / Ж. Тощенко, Т. Чаптыкова // Социологические исследования. – 1996. – № 12. – С. 33–42.
286. *Трубич С.* Міграційні процеси і зайнятість населення / С. Трубич // Вісник Львівського університету. – 1999. – С. 398–403. – (Серія: Міжнародні відносини ; Вип. 1).
287. *Тюрина В.* Ценностные ориентации : учеб. пособие / В. Тюрина, Е. Научитель. – К. : Междунар. фин. агенство, 1998. – 30 с.
288. Українська радянська енциклопедія : у 12 т. Т. 1: А–Борона / гол. ред. Бажан М. П. – К. : Головна редакція УРЕ, 1977. – 544 с.
289. Українська трудова міграція до країн Європейського Союзу у дзеркалі соціології. Інформаційно-аналітичне видання / керівник проекту Сушко О. ; [пер. з польської Пархоменко Н.]. – К., 2005. – 128 с.
290. Українське суспільство 1992–2009. Динаміка соціальних змін / за ред. В. Ворони, М. Шульги. – К. : Інститут соціології НАН України, 2009. – 560 с.
291. Українське суспільство 1992–2010. Соціологічний моніторинг / за ред. В. Ворони, М. Шульги. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2010. – 636 с.
292. Українське суспільство 1994–2005. Динаміка соціальних змін / за ред. В. Ворони, М. Шульги. – К. : Інститут соціології НАН України, 2005. – 653 с.
293. *Урсуа Р.* Социальные исследования и меры по взаимодействию в общественной политике. Международная миграция, социальные науки и общественная политика / Р. Урсуа // Международный журнал социальных наук. – 2001. – № 032. – С. 207–217.
294. *Уткин А.* Демографический магнит мира / А. Уткин // Свободная мысль. – 2007. – № 3(1576). – С. 58–71.
295. *Ушкалов И.* «Утечка мозгов» как глобальный феномен и его особенности в России / И. Ушкалов, И. Малаха // Социологические исследования. – 2000. – № 3. – С. 110–117.
296. *Фадеев В. Б.* Соціокультурна ідентичність перехідного стану: українські реалії на глобальному тлі / В. Б. Фадеев // Стратегічна панорама. – 2003.

- № 2. – Режим доступу : http://www.niisp.gov.ua/vydanna/panorama/issue.php?s=s-pp1&issue=2003_2. – Цит. 07.11.2005.
297. Федеральный закон о правовом положении иностранных граждан в российской федерации (2002). – Режим доступа : <http://wbase.duma.gov.ru/ntc/vdoc.asp?kl=11210>. – Цит. 26.03.2011.
298. Федеральный закон Российской Федерации от 18 июля 2006 г. N 110-ФЗ О внесении изменений в Федеральный закон «О правовом положении иностранных граждан в Российской Федерации» и о признании утратившими силу отдельных положений Федерального закона «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Российской Федерации». – Режим доступа : <http://www.rg.ru/2006/07/20/inostranci-polozhenie-dok.html>. – Цит. 26.03.2011.
299. Философская энциклопедия. – 2 изд. – М. : Советская энциклопедия, 1970. – Т. 5. – 740 с.
300. Философский энциклопедический словарь. – М. : ИНФРА-М, 2000. – 576 с.
301. Філософський словник / за ред. В. І. Шинкарука. – К. : Головна редакція Української Радянської Енциклопедії, 1986. – 800 с.
302. Філософський словник соціальних термінів / під заг. ред. В. П. Андрущенко. – 3-є вид., доп. – К. ; Харків : Р. И. Ф., 2005. – 670 с.
303. Фурс В. Н. «Критическая теория позднего модерна» Энтони Гидденса / В. Н. Фурс // Социологический журнал. – 2001. – № 1. – Режим доступа : <http://www.nir.ru/socio/scipubl/sj/sj1-01furs.html>. – Цит. 26.03.2011.
304. Хелд Д. Глобальные трансформации. Политика, экономика и культура / Д. Хелд, Д. Гольдблатт, Э. Макгрю, Дж. Пerratон. – М. : Практикс, 2004. – xxiv, 576 с.
305. Хижняк Л. Роль міжнародних організацій у національній консолідації / Л. Хижняк // Наукові праці (ЧДУ імені Петра Могили). – 2007. – Т. 69. – Вип. 56. – С. 68–72.
306. Хомра А. У. Миграция населения: вопросы теории, методики исследования / А. У. Хомра. – К. : Наукова думка, 1979. – 148 с.
307. Хомяков М. Б. Идентичность, толерантность и идея гражданства / М. Б. Хомяков // Гражданские, этнические и религиозные идентичности в современной России / отв. ред. В. С. Магун. – М. : Издательство Института социологии РАН, 2006. – С. 30–56.
308. Хто боїться фемінізму?: погляд по той бік реакції / [зб. статей / за ред. Е. Оуклі та Дж. Мітчелл; пер. з англ. Є. Г. Виноградов]. – Львів : Ахілл, 2005. – 340 с.
309. Цапенко И. Социально-политические последствия международной миграции населения / И. Цапенко // Мировая экономика и международные отношения. – 1999. – № 3. – С. 52–63.

310. *Цапенко И.* От иммиграционного контроля к управлению миграционными процессами / И. Цапенко // *Мировая экономика и международные отношения.* – 2001. – № 10. – С. 23–33.
311. *Черниш Н. Й.* Основні поняття й положення соціокультурного підходу та специфіка застосування їх у соціології / Н. Й. Черниш, О. А. Ровенчак // *Соціологія: теорія, методи, маркетинг.* – 2006. – № 1. – С. 37–53.
312. *Черниш Н.* Варіації на тему ідентичності для соціокультурного оркестру / Н. Черниш, О. Ровенчак // *Соціологія: теорія, методи, маркетинг.* – 2007. – № 1. – С. 33–48.
313. *Черниш Н.* Соціокультурний підхід у соціогуманітарних науках: обмін сенсами / Н. Черниш, О. Ровенчак // *Соціологія: теорія, методи, маркетинг.* – 2005. – № 4. – С. 92–103.
314. *Чернова К.* Українська діаспора як соціокультурна система : монографія / К. Чернова. – К. : ДАКККіМ, 2007. – 347 с.
315. *Чичак-Чанд Р.* Мусульманські (іммігрантські) меншини в Європі: соціокультурна перспектива / Р. Чичак-Чанд // *Політична думка.* – 1998. – № 1(12). – С. 91–109.
316. *Чумало М.* Українські жінки на заробітках в Італії / М. Чумало // *Українська трудова міграція у контексті змін сучасного світу* / [під. ред. І. Маркова]. – Львів : Манускрипт, 2005. – С. 78–89.
317. *Чухим Н.* Гендер та гендерні дослідження в ХХ ст. / Н. Чухим // *Незалежний культурологічний часопис «Ї».* – 2000. – Число 17. – Режим доступу : <http://www.ji.lviv.ua/n17texts/chuhym.htm>. – Цит. 26.03.2011.
318. *Шакирова С.* Материнство как фактор женской состоятельности / С. Шакирова, К. Токтыбаева // *Пол женщины : сб. статей по генд. исследований / под ред. С. Шакировой и М. Сеитовой.* Алматы: Центр гендерных исследований, 2000 – 182 с. – Режим доступа : <http://www.genderstudies.info/hist/hist4.php>. – Цит. 26.03.2011.
319. *Шелюк В.* Соціальна міграція: Етапи, функції, типи / В. Шелюк // *Перспективи.* – 2001. – № 3 (15). – С. 45–50.
320. *Шинкаренко Ю.* Ідентичність і життєвий світ у контекстах сучасних цивілізаційних змін / Ю. Шинкаренко // *Філософська думка.* – 2002. – № 1. – С. 68–83.
321. *Шматко Н. А.* «Габитус» в структуре социологической теории / Н. А. Шматко // *Журнал социологии и социальной антропологии.* – 1998. – Т. 1. – Вып. 2. – Режим доступа : <http://www.soc.pu.ru/publications/jssa/1998/2/5shmat.html>. – Цит. 26.03.2011.
322. *Штольке В.* Новая риторика исключительности в Европе (1) / В. Штольке // *Международный журнал социальных наук.* – 1999. – № 026. – С. 31–43.
323. *Штомпка П.* Культурная травма в посткоммунистическом обществе (статья вторая) / П. Штомпка // *Социологические исследования.* – 2001. – № 2. – С. 3–12.

324. *Штомпка П.* Социальное изменение как травма (статья первая) / П. Штомпка // Социологические исследования. – 2001. – № 1. – С. 6–16.
325. *Шульга М.* Міграційні плани біженців / М. Шульга // Розбудова держави. – 1999. – № 7–12. – С. 47–55.
326. *Шульга Н.* Великое переселение: репатрианты, беженцы, трудовые мигранты / Н. Шульга. – К. : Ин-т социологии НАН Украины, 2002. – 700 с.
327. *Шульте Б.* Французские гетто взорвались от бытового расизма / Б. Шульте // Deutsche Welle. – 07.11.05. – Режим доступа : <http://www.dw-world.de/dw/article/0,2144,1766290,00.html>. – Цит. 08.11.2005.
328. *Щедрина О.* Возможна ли мультикультурная модель интеграции мигрантов в России? / О. Щедрина // Социологические исследования. – 2004. – № 11. – С. 67–75.
329. «Экспорт» французских беспорядков в Германию не исключен // Deutsche Welle. – 05.11.05. – Режим доступа : <http://www.dw-world.de/dw/article/0,2144,1767130,00.html>. – Цит. 08.11.2005.
330. Энциклопедический социологический словарь / под общ. ред. академика РАН Осипова Г. В. – М. : РАН., 1995. – 939 с.
331. *Юдина Т.* О социологическом анализе миграционных процессов / Т. Юдина // Социс. – 2002. – № 10. – С. 102–108.
332. *Юдина Т. Н.* Социология миграции : учебное пособие для вузов / Т. Н. Юдина. – М. : Академический Проект, 2006. – 272 с.
333. *Юсупова А. А.* Развод как одна из основных социальных проблем функционирования региона / А. А. Юсупова // ИСЭИ – Форум для работников уфимского научного центра Российской Академии Наук. – Режим доступа : http://isei.communityhost.ru/thread/?thread_mid=33923634. – Цит. 26.03.2011.
334. *Юськів Б.* Десять міфів про міжнародну трудову міграцію / Б. Юськів // Дзеркало тижня. – 2012. – № 7. – Режим доступу : http://dt.ua/SOCIETY/desyat_mifiv_pro_mizhnarodnu_trudovu_migratsiyu-97777.html. – Цит. 25.02.2012.
335. *Якуба О.* Соціологія : навч. посібник для студентів / О. Якуба. – Харків : Константа, 1996. – 192 с.
336. 2000s (decade). – Access mode : http://en.wikipedia.org/wiki/2000s_%28decade%29. – Cited on 03 January 2012.
337. *Abercrombie N.* The Penguin Dictionary of Sociology / N. Abercrombie, S. Hill, B. S. Turner. – 4th ed. – London ; New York : Penguin Books, 2000. – x, 449 p.
338. Abu Dhabi Declaration of Asian Countries of Origin and Destination. – 2008. – Access mode : http://www.iom.int/jahia/webdav/shared/shared/mainsite/published_docs/brochures_and_info_sheets/abu_dhabi_declaration_eng.pdf. – Cited on 27 October 2009.

339. *Adamson F. B.* Crossing borders. International migration and national security / F. B. Adamson // *International Security*. – 2006. – Summer. – Vol. 31. – Iss.1. – P. 165–199.
340. *Alba N.* Rethinking assimilation theory for a new era of migration / N. Alba, V. Nee // *International Migration Review*. – 1997. – Vol. 31. – № 4 (Winter). – P. 826–874.
341. *Alba R.* Only English by the third generation? Loss and preservation of the mother tongue among the grandchildren of contemporary immigrants / R. Alba, J. Logan, B. Stults // *Demography*. – 2002. – Vol. 39. – № 3 (August). – P. 467–484.
342. *Albrow M.* Frames and transformations in transnational studies / M. Albrow // ESRC – Transnational communities programme seminar. – May 1998, Oxford, England. – Access mode : <http://www.transcom.ox.ac.uk/working%20papers/albrow.pdf>. – Cited on 27 October 2009.
343. *Alicea M.* “A chambered nautilus”: the contradictory nature of Puerto Rican women’s role in the social construction of a transnational community / M. Alicea // *Gender and Society*. – 1997. – Vol. 11(5). – P. 597–626.
344. *Alkhazraji Kh. M.* Immigrants and Cultural Adaptation in the American Workplace. A Study of Muslim Employees / Kh. M. Alkhazraji . – New York & London : Garland Publishing, Inc., 1997. – xix, 146 p.
345. *Alsop R.* Women’s reproductive lives as a Symbolic Resource in Central and Eastern Europe / R. Alsop, J. Hockey // *European Journal of Women’s Studies*. – 2001. – Vol. 8(4). – P. 454–471.
346. *Ambrosewicz-Jacobs J.* Education to tolerance: Poland / J. Ambrosewicz-Jacobs // *The Global Meeting on Teaching for Tolerance, Respect and Recognition in Relation with Religion or Belief*. Oslo, 2–5 September 2004. The Oslo Coalition on Freedom of Religion or Belief. – Access mode : <http://folk.uio.no/leirvik/OsloCoalition/Poland0904.htm>. – Cited on 27 October 2009.
347. *Anderson B.* *Doing the Dirty Work? The Global Politics of Domestic Labour* / Bridget Anderson. – London ; New York: Zed Books, 2000. – VII, 213 p.
348. *Anderson B.* Multiple transnationalism: space, the state and human relations / Bridget Anderson // *Workshop “Transnational migration: comparative perspectives”*. – June–July 2001, Princeton, USA. – Access mode : <http://www.transcomm.ox.ac.uk/working%20papers/Anderson.pdf>. – Cited on 27 October 2009.
349. *Anderson B.* *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism* / B. Anderson. – Revised Edition. – London ; New York : Verso, 1991. – 224 p.
350. *Andreas P.* Redrawing the line. Borders and security in the twenty-first century / P. Andreas // *International Security*. – 2003. – Fall. – Vol. 28. – Iss. 2. – P. 78–111.

351. Annual Report on the Operation of the Canadian Multiculturalism Act / Citizen and Immigration Canada. – 2007–2008. – Access mode : <http://www.cic.gc.ca/english/multi/rpt/annual-report-eng.asp>. – Cited on 24 October 2009.
352. *Antwi Bosiakoh Th.* Nigerian migrant associations in Accra, Ghana. Their role in adjustment, integration and development / Th. Antwi Bosiakoh // XXVI IUSSP International Population Conference. Marrakech, Morocco, 27 September – 2 October 2009. – Access mode : <http://iussp2009.princeton.edu/download.aspx?submissionId=92068>. – Cited on 27 October 2009.
353. *Apostolatos K.* Immigrant and immigration policy-making: A review of literature of the Greek case / K. Apostolatos // IMISCOE Working Paper: Country report. – 2004. – 11 p.
354. *Appadurai A.* Modernity at Large: Cultural Dimentions of Globalization / A. Appadurai. – Minneapolis : University of Minnesota Press, 1996. – 248 p.
355. *Ardittis S.* Exchange of experience between the Russian Federation and Southern European regions in the field of migrant reintegration policies / S. Ardittis // International Migration Review. – 1995. – Vol. 29. – № 4. – P. 1049–1056.
356. Aufenthaltverordnung (2004). – Zugriffmodus : <http://bundesrecht.juris.de/aufenthv/index.html>. – Zitiert am 27. Oktober 2009.
357. *Bales K.* Because she looks like a child / K. Bales // Global woman. Nannies, maids and sex workers in the new economy / [ed. by B. Ehrenreich and A. R. Hochschild]. – New York : Metropolitan Books ; Henry Holt and Company, 2004 – P. 207–229.
358. *Barrett A. E.* Socioeconomic status and age identity: The role of dimensions of health in the subjective construction of age / A. E. Barrett // The Journals of Gerontology. – 2003. – Mar. (58B, 2). – P. 101–109.
359. *Barry B.* Culture and Equality. An Egalitarian Critique of Multiculturalism / B. Barry. – Cambridge, Massachusetts : Harvard University Press, 2001. – viii, 398 p.
360. *Baycroft T.* European identity / T. Baycroft // Social Identities. Multidisciplinary approaches / ed. by G. Taylor, S. Spenser. – London ; New York : Routledge, 2004. – P. 145–161.
361. *Biffi G.* Immigration and integration issues in Austria and Slovakia / G. Biffi // Migration in Central Europe: Austria, the Slovak Republic and EU. – Vienna : Europäisches Zentrum für Wohlfahrtspolitik und Sozialforschung, 2004. – 11 p.
362. *Bisch M. E.* U.A.E. Immigration law: New legislation, policies / M. E. Bisch, S. E. Eversman, R. T. de Belder // Middle East Executive Reports. – S. l. : International Executive Reports Ltd., 1996.
363. Biuletyn Migracyjny. – Warszawa : Uniwersytet Warszawski, 2005. – Nr. 1.
364. *Brennan D.* Selling sex for visas: sex tourism as a stepping-stone to international migration / D. Brennan // Global woman. Nannies, maids and sex workers in the new economy / [ed. by B. Ehrenreich and A. R. Hochschild].

- New York : Metropolitan Books ; Henry Holt and Company, 2004. – P. 154–168.
365. *Brożek A.* Polityka imigracyjna w państwach docelowych emigracji polskiej (1850–1939) / A. Brożek // *Emigracja z ziem polskich w czasach nowożytnych i najnowszych (XVIII–XX w.)* / pod red. A. Pilcha. – Warszawa : Państw. Wydaw. Naukowe, 1984. – 537, [3] s.
366. Canadian Multiculturalism Act (1985, c. 24 (4th Supp.)). – Access mode : <http://laws.justice.gc.ca/en/C-18.7/>. – Cited on 27 October 2009.
367. *Castelain-Meunier C.* The place of fatherhood and the parental role: tensions, ambivalence and contradictions / C. Castelain-Meunier // *Current Sociology*. – 2002. – Vol. 50. – P. 185–201.
368. *Castles S.* Ethnicity and Globalization. From Migrant Worker to Transnational Citizen / S. Castles. – London ; Thousand Oaks ; New Delhi : SAGE Publications, 2000. – xi, 230 p.
369. *Castles S.* Citizenship and Migration. Globalization and the Politics of Belonging / S. Castles, A. Davidson. – New York : Routledge, 2000. – xiii, 258 p.
370. Central and East European Ethnicity in Canada: Adaptation and Preservation / edited by T. Yedlin. – Edmonton, Alberta : Central and East European Studies of Alberta, 1985. – 136 p.
371. *Charbit Y.* La politique la Côte-d'Ivoire / Y. Charbit, K. Brou // *Revue européenne de migrations internationales*. – 1994. – Vol. 10. – № 3. – P. 33–59.
372. Class identity // *Экономика, социология, политология : толковый англо-русский словарь*. – Режим доступа : <http://www.ecsocman.edu.ru>. – Цит. 26.10.2009.
373. *Collinson S.* Europe and International Migration / S. Collinson. – London ; New York : Pinter Publishers, 1994. – xiv, 210 p.
374. Comprehensive Immigration Reform Act of 2006 (S. 2611 [109th]: An Act to provide for comprehensive immigration reform and for other purposes). – Access mode : http://frwebgate.access.gpo.gov/cgi-bin/getdoc.cgi?dbname=109_cong_bills&docid=f:s2611es.txt.pdf. – Cited on 27 October 2009.
375. Convention Implementing the Schengen Agreement of 14 June 1985 between the Governments of the States of the Benelux Economic Union, the Federal Republic of Germany and the French Republic on the gradual abolition of checks at their common borders // *Official Journal of the European Union*. – 22/09/2000. – Vol. L239. – P. 0019–0062.
376. Convention Relating to the status of refugees, 1951 // *Basic Documents on Human Rights* / ed. by I. Brownlie. – 3rd Edition. – Oxford : Clarendon Press, 1994. – P. 64–81.
377. *Cullen H.* From migrants to citizens? European Community policy on intercultural education / H. Cullen // *The International and Comparative Law Quarterly*. – 1996. – Vol. 45. – № 1. – P. 109–129.

378. Cultural Integration of Immigrants in Israel: Working paper // UNESCO Conference on the Cultural Integration of Immigrants, Havana (Cuba) 18-27 April 1956. – 8 p. – Access mode : <http://unesdoc.unesco.org/images/0015/001575/157584eb.pdf>. – Cited on 27 October 2009.
379. *Cummings D.* EU passes controversial immigration law / D. Cummings // *FindingDulcinea.com*. – June 23, 2008. – Access mode : <http://www.findingdulcinea.com/news/Europe/May-June-08/EU-Passes-Controversial-Immigration-Law.html>. – Cited on 24 October 2009.
380. *Cvajner M.* Migrating sexualities, migration romances / M. Cvajner // First Global Conference – Salzburg, 27–29 March 2007, Austria – Access mode : <http://www.inter-disciplinary.net/probing-the-boundaries/persons/persons-intimacy-and-love/project-archives/1st/session-4b-intimate-space-intimate-geographies/>. – Cited on 27 October 2009.
381. *Dannecker P.* Transnational migration and the transformation of gender relations: the case of bangladeshi labour migrants / P. Dannecker // *Current Sociology*. – 2005 – Vol. 53 (4). – P. 655–674.
382. *Dastidar M.* Rasism in Germany: Double-Talk by Political Parties / M. Dastidar // *Economic and Political Weekly*. – 2001. – Vol. 36. – № 12. – P. 1006–1008.
383. Decreta ley general de migración y extranjería // *La Gaceta*. – 1 de setiembre del 2009. – No. 170. – P. 2–21.
384. *Delgado-Moreira J. M.* Multicultural Citizenship of the European Union / J. M. Delgado-Moreira. – Aldershot ; Burlington, USA ; Singapore ; Sydney : Ashgate, 2000. – 210 p.
385. *Demel K.* The role of language skills in the process of labour market integration. The case of migrant in Vienna / K. Demel, J. Kohlbacher, U. Reeger // *A European Journal of International Migration and Ethnic Relation*. – 2003. – № 42. – P. 53–89.
386. *Dickinson J. A.* Gender, work and economic restructuring in a Transcarpathia (Ukraine) village / J. A. Dickinson // *Nationalities Papers*. – 2005. – Vol. 33(3). – P. 387–401.
387. Diverse Australia Program – Everyone Belongs / Department of Immigration and Citizenship. – 2009. – Access mode : http://www.newcomersnetwork.com/advertise/diverse_australia_program_everyone_belongs_harmony_day.php. – Cited on 24 October 2009.
388. *Drago R.* Female breadwinner families: their existence, persistence and sources / R. Drago, D. Black, M. Wooden // *Journal of Sociology*. – 2005. – V. 41(4). – P. 343–362.
389. Election in Sweden / Valmyndigheten. – Access mode : http://www.val.se/in_english/index.html. – Cited 15 March 2011.
390. Election Results / Hellenic Republic; Ministry of Interior, Decentralization and E-government. – Access mode : <http://www.ypes.gr/en/Elections/NationalElections/Results/>. – Cited 15 March 2011.

391. Employment Act. – S. a. – Access mode : http://statutes.agc.gov.sg/non_version/cgi-bin/cgi_retrieve.pl?actno=REVED-91&doctitle=EMPLOYMENT%20ACT%0A&date=latest&method=part. – Cited on 27 March 2010.
392. Encyclopedia of Sociology : In five volumes / ed. by E. F. Borgatta and R. J. V. Montgomery. – Second edition. – New York : Macmillan Reference USA, 2000. – Volume two. – xxxix, 3481 p.
393. Encyclopedia of Sociology : In five volumes / ed. by F. Borgatta, R. Montgomery. – N.Y. : Macmillan, Gale Group, 2000. – Vol. 4 : Qual–Socio. – 2912 p.
394. Encyclopedia of Sociology : In five volumes / ed. by F. Borgatta, R. Montgomery. – N.Y. : Macmillan, Gale Group, 2000. – Vol. 3 : Japa–Publ. – 2286 p.
395. Erel U. Reconceptualizing motherhood: experience of migrant women from Turkey living in Germany / U. Erel // The Transnational Family. New European Frontiers and Global Networks / [ed. by D. Bryceson, U. Vuorela] – Oxford ; New York : Berg, 2002. – P. 127–147.
396. Erikson E. H. Identity: Youth and Crisis / E. H. Erikson. – New York : W. W. Norton, 1968. – 320 p.
397. Faist T. From common questions to common concepts / Thomas Faist // International Migration, Immobility and Development: Multidisciplinary Perspectives / [ed. by T. Hammax, G. Brochmann, K. Tamas, T. Faist]. – Oxford ; New York : Berg, 1992. – P. 21–49.
398. Family in Transition / [Hareven T. K., Skolnick A., Coontz S., DeVault M. L. and others]; ed. by A. S. Skolnick and J. H. Skolnick. – [9th ed.]. – USA : Longman, 1997. – XII, 462 p.
399. Federal Law No. 6 for 1973 Concerning Immigration and Residence [United Arab Emirates] / The UN Refugee Agency. – 2 September 1973. – Access mode : <http://www.unhcr.org/refworld/docid/3fb9fab24.html>; Federal Law No. 13 for 1996 Concerning Aliens Entry and Residence, Amending Some Provisions of the Federal Law No. 6 for 1973 Relating to Immigration and Residence [United Arab Emirates] / The UN Refugee Agency. – 30 September 1996. – Access mode : <http://www.unhcr.org/refworld/docid/3fba168c4.html>. – Cited on 27 March 2010.
400. Fedyuk O. Death in the life of Ukrainian labor migrants in Italy / O. Fedyuk // Multicultural Centre of Prague. – 27.03.2009 – Access mode : <http://www.migrationonline.cz/e-library/?x=2162690>. – Cited on 27 October 2009.
401. Fedyuk O. Ukrainian labour migrants: visibility through stereotypes / O. Fedyuk. // Multicultural Centre of Prague. – 4.04.2006 – Access mode : http://aa.ecn.cz/img_upload/3bfc4ddc48d13ae0415c78ceae108bf5/OFedyuk_Ukrainian_Labour_Migrants_1.pdf. – Cited on 27 October 2009.
402. Fiammenghi D. The security curve and the structure of international politics: A neorealist synthesis / D. Fiammenghi // International Security. – 2011. – Spring. – Vol. 35. – Is. 4. – P. 126–154.

403. *Foner N.* Challenges of integration: The second generation in the United States and Europe / N. Foner // *International Migration and Development. Continuing the Dialogue: Legal and Policy Perspectives* / ed. by J. Chamie, L. Dall'Oglio. – Geneva : International Organization for Migration ; New York : Center for Migration Studies, 2008. – P. 159–168.
404. *Friedman T. L.* The World is Flat – A Brief History of the Twenty-First Century / T. L. Friedman. – New York : Farrar, Straus and Giroux, 2005. – 488 p.
405. *Gans H. J.* Toward a Reconciliation of “Assimilation” and “Pluralism”: The Interplay of Acculturation and Ethnic Relation / H. J. Gans // *International Migration Review*. – 1997. – Vol. 31. – № 4 (Winter). – P. 875–892.
406. *Garsia M. T.* Identity and Gender in the Mexican-American Testimonio: The Life and Narrative of Frances Esquivel Tywoniak / M. T. Garsia // *Migration and Identity* / ed. by R. Benmayor and A. Skotnes. – New York : Oxford University Press, 1994. – P. 151–166.
407. *Gatpatan A.* Migrants in Japan / A. Gatpatan // *Social and Pastoral Bulletin*. – 2006. – No. 132. – Access mode : <http://www.kiwi-us.com/~selasj/jsc/english/bulletin/no132/iss1321.htm>. – Cited on 24 October 2009.
408. *Geist B.* Sociologický slovník / B. Geist. – 1992. – 580 p.
409. *George B.* Immigrant children in America Integration by Language Assimilation and Education / B. George. – Humboldt-University of Berlin, 2003. – 25 p.
410. Ghana Immigration Laws. A Synopsis. – Access mode : <http://www.fugarandcompany.com.gh/Ghana-immigration-laws.doc>. – Cited on 24 October 2009.
411. *Giddens A.* The Consequences of Modernity / A. Giddens. – Stanford : Stanford University Press, 1990. – 188 p.
412. *Glick Schiller N.* From immigrant to transmigrant: theorizing trans-national migration / N. Glick Schiller, L. Basch, Ch. Szanton Blanc // *Migration and Trans-national Social Spaces* / ed. by L. Pries. – Aldershot : Ashgate Publishing, 1999. – P. 73–104.
413. *Glick-Schiller N.* Building a Transnational Perspective on Migration / N. Glick-Schiller // *Transnational Migration: Comparative theory and Research Perspectives : An informal workshop*. – Oxford, England, 2000.
414. *Gmaj K.* Social and cultural aspects of transnational migration / K. Gmaj // *Transnational migration – dilemmas* / [ed. by K. Iglicka]. – Vol. 2. – Warsaw : Center for International Relations, 2006 – P. 45–50.
415. *Goffman E.* Stigma: Notes on the Management of Spoiled Identity / E. Goffman. – Englewood Cliffs, N. J. : Prentice-Hall, 1963. – 147 p.
416. *Goodwin J. P.* Communication and Identification in the Gay Subculture / J. P. Goodwin // *Intercultural Communication: A Reader*. 9th edition / ed. by L. A. Samovar, R. E. Porter. – Boston ; London ; Melbourne ; Mexico City ; Tokyo ; Toronto : Wadsworth Publishing Company, 2000. – P. 158–170.

417. *Gordon M. M.* Assimilation in American Life. The Role of Race, Religion, and National Origins / M. M. Gordon. – New York : Oxford University Press, 1974. – 286 p.
418. *Górny A.* Life between two countries – the case of Polish–Ukrainian marriages / A. Górny, E. Kępińska // International migration. A multidimensional analysis / [ed. by K. Słany] – Cracow AGN University of science and technology press, 2005. – P. 155–187.
419. *Górny A.* Małżeństwa mieszane w migracji z Ukrainy do Polski / A. Górny, E. Kępińska // Przegląd Połonijny. Kwartalnik. – 2005. – Z. 3(117). – S. 59–75.
420. *Górny A.* Uwarunkowania i mechanizmy migracji zarobkowych w świetle wybranych koncepcji teoretycznych / A. Górny, P. Kaczmarczyk // Working papers. – 2003. – № 49. – Access mode : <http://www.migracje.uw.edu.pl/publ/208/>. – Cyt. 27 marca 2009. – (Seria: Prace migracyjne).
421. *Gribich C.* Women as primary breadwinners in families where men are primary caregivers / C. Gribich // Journal of Sociology. – 1994. – Vol. 30(2). – P. 105–118.
422. *Grzymała-Kazłowska A.* Separacja, integracja czy asymilacja? Strategie adaptacyjne osiadłych imigrantów z Ukrainy i z Wietnamu w Polsce / A. Grzymała-Kazłowska // Kultura i Społeczeństwo. – 2008. – T. 52. – №2. – S. 131–155.
423. *Grzymała-Kazłowska A.* Influx and integration of migrants in Poland in the early XXI century (Working paper) / A. Grzymała-Kazłowska, M. Okólski // Prace Migracyjne. – Nr 50. – Warsaw, 2003. – 54 p.
424. H.R. 488 – Terror Immigration Elimination Act of 2003. – Access mode : <http://beta.congress.gov/bill/108th-congress/house-bill/488/text>. – Cited on 03 January 2011.
425. *Haidinger B.* Contingencies among households: gendered division of labour and transnational household organization – the case of Ukrainians in Austria / B. Haidinger // Migration and domestic work. A European perspective on a global theme / [ed. by H. Lutz]. – Padstow, Cornwall : Ashgate, 2009. – P. 127–142.
426. *Hajdinjak M.* Don't want to live with them, can't afford to live without them: Albanian labor migration in Greece / M. Hajdinjak // Migrations, integration security and quality of life in Mediterranean cities, September 30th – October 1st, 2005, University of Lugano, Switzerland. – Access mode : http://www.imir-bg.org/imir/reports/Albanians_in_Greece.pdf. – Cited on 27 October 2009.
427. *Hall S.* Introduction: Who needs 'identity'? / S. Hall // Questions of Cultural Identity / ed. by S. Hall, P. Du Gay – London & Thousand Oaks : SAGE publications, 1996. – P. 1–17.
428. *Harmony Day* // Wikipedia: The Free Encyclopedia. – Access mode : http://en.wikipedia.org/wiki/Harmony_Day. – Cited on 24 October 2009.

429. *Heisler M. O.* Now and then, here and there: Migration and the transformation of identities, borders, and orders / M. O. Heisler // *Identities, Borders, Orders. Rethinking International Relations Theory* / ed. by M. Albert, D. Jacobson, Y. Lapid. – Minneapolis ; London : University of Minnesota Press, 2000. – P. 225–247.
430. *Hochschild A. R.* Love and gold / Arlie R. Hochschild // *Global Woman. Nannies, Maids and Sex Workers in the New Economy* / [ed. by B. Ehrenreich and A. R. Hochschild]. – New York : Metropolitan Books ; Henry Holt and Company, 2004 – P. 15–30.
431. *Hondagneu-Sotelo P.* “I’m here, but I’m there”: The meanings of Latina transnational motherhood / P. Hondagneu-Sotelo, E. Avila // *Gender and Society*. – 1997. – Vol. 11(5). – P. 548–571.
432. *Howe N.* Projecting Immigration. A Survey of the Current State of Practice and Theory / N. Howe, R. Jackson. – Washington : Center for Strategic and International Studies, 2005. – 40 p. – Access mode : http://www.csis.org/GAI/0504_Howe-JacksonProjImmigration.pdf. – Cited on 27 October 2009.
433. *Huntington S. P.* Who Are We? The Challenges to America’s National Identity / S. P. Huntington. – New York ; London ; Toronto ; Sydney : Simon & Shuster Paperbacks, 2004. – xvii, 428 p.
434. *Huntington S. P.* Zderzenie cywilizacji i nowy kształt ładu światowego / S. P. Huntington ; przeł. H. Jankowska. – Warszawa : Warszawskie Wydawnictwo Literackie «Muza», 2000. – 538 s.
435. Immigration Act of 1990. Public Law 101-649. – Access mode : <http://library.uwb.edu/guides/USimmigration/104%20stat%204978.pdf>. – Cited on 27 October 2009.
436. Immigration act of Singapore. – Access mode : http://www.aseanhrmech.org/downloads/singapore-Immigration_Act_Of_Singapore.pdf/; Amendments to the Immigration Act. – Access mode : http://www.getformesingapore.com/previous2004/241104_amendmentstotheimmigrationact.htm. – Cited on 27 October 2009.
437. Immigration Act, 2000 (Act 573) // *Official Gazette, Acts*. – 2000-02. – No. 573. – P. 1–25.
438. Immigration and Refugee Protection Act (2001). – Access mode : <http://laws.justice.gc.ca/en/I-2.5/>. – Cited on 24 October 2009.
439. Immigration Control and Refugee Recognition Act (Cabinet Order No. 319 of 1951). – Access mode : <http://www.cas.go.jp/jp/seisaku/hourei/data/icrra.pdf>. – Cited on 24 October 2009.
440. Integration / Bundesamt für Migration. – 2008. – Access mode : <http://www.bfm.admin.ch/bfm/de/home/themen/integration.html>. – Cited on 24 October 2009.
441. Integration of Migrants / International Organization for Migration. – Access mode : <http://www.iom.int/jahia/Jahia/about-migration/managing-migration/pid/282>. – Cited on 24 October 2009.

442. International Convention on the Protection of the Rights of All Migrant Workers and Their Families, 1990 // Basic Documents on Human Rights / ed. by I. Brownlie. – 3rd Edition. – Oxford : Clarendon Press, 1994. – P. 204–238.
443. International Encyclopedia of Sociology / editor Frank N. Magill ; consulting editor Héctor L. Delgado ; general bibliography Alan Sica. – London ; Chicago : Fitzroy Dearborn, 1995. – Vol. 1, 2. – xxii, 1573 p.
444. Julios C. Bilingualism and the construction of a new ‘American’ identity / C. Julios // A Question of Identity / ed. by A. J. Kershen. – Aldershot ; Brookfield, Vt. : Ashgate, 1998. – P. 271–293.
445. Kagawa K. Legal aspects of the social integration of migrant foreigners in Japan – International migration in Asia / K. Kagawa // International Migration in Asia: Trends and Policies. – Paris : OECD. – P. 99–112.
446. Karydis V. Criminality or criminalization of migrants in Greece? An attempt at synthesis / V. Karydis // The New European Criminology. Crime and Social Order in Europe / ed. by V. Ruggiero, N. South and I. Taylor. – London : Routledge, 1998. – P. 350–366.
447. Kastoryano R. Negotiating Identities. States and Immigrants in France and Germany / R. Kastoryano ; translated by B. Harshav. – Princeton University Press, 2002. – xii, 224 p.
448. Kayaoğlu A. The integration of immigrants as a soft-power in international relations: The case of Euro-Turks / A. Kayaoğlu // First International Jean Monnet Summer School ‘Governance and Decision-Making in Turkey and the European Union : Prospects for Intercultural Dialogue’. – Istanbul ; Ankara ; Brussels, 2008. – 20 p.
449. Kershen A. J. Introduction: A question of identity / A. J. Kershen // A Question of Identity / ed. by A. J. Kershen. – Aldershot ; Brookfield, Vt. : Ashgate, 1998. – P. 1–22.
450. Keryk M. Labour migrant: our savior or betrayer? Ukrainian discussion concerning labour migration / M. Keryk // Multicultural Centre of Prague. – 17.09.2004. – Access mode : http://www.migrationonline.cz/article_f.shtml?x=200479. – Cited on 27 October 2009.
451. Kicingler A. Between Polish Interests and the EU Influence – Polish Migration Policy Development 1989–2004 / A. Kicingler // CEFMR Working Paper 9/2005. – Warsaw : Central European Forum for Migration Research, 2005. – 36 p.
452. Kindler M. Irregular migration in Central and Eastern Europe: The case of Ukrainian workers in Poland / M. Kindler // Conference “Irregular Migration – Research, Policy and Practice”. 7–8 July 2005, Oxford, England. – (Unpublished paper for conference).
453. Kindler M. Risk and risk strategies in migration: ukrainian domestic workers in Poland / M. Kindler. // Migration and Domestic Work. A European Perspective on a Global Theme / [ed. by H. Lutz]. – Padstow, Cornwall : Ashgate, 2009 – P. 145–159.

454. *King J.* The Integration of Immigrants from the Caucasus: Needs, Policies and Future Challenges / J. King, S. Ellenbogen-Frankovits, Y. Sorek, T. Dolev // The Myers-JDC-Brookdale Institute. – Research Report RR-408-05. – Jerusalem, 2005. – 69 p.
455. *Kivisto P.* Multiculturalism in a Global Society / P. Kivisto. – Oxford, Malden : Blackwell Publishing, 2002. – ix, 232 p.
456. *Kofler A.* Migration, Emotions, Identities. The Subjective Meaning of Difference / A. Kofler. – Wien : Braumüller, 2002. – xii, 164 p.
457. *Kołodziej E.* Wychodźstwo zarobkowe z Polski 1918–1939: Studium nad polityką emigracyjną II Rzeczypospolitej / E. Kołodziej. – Warszawa, 1982. – S. 122–128.
458. *Konate S. A.* The politics of identity and violence in Côte d'Ivoire / S. A. Konate // West Africa Review. – 2004. – Issue 5. – Access mode : <http://www.westaficareview.com/issue5/konate.htm>. – Cited on 27 October 2009.
459. *Konellopoulos C. N.* Illegally Resident Third Country Nationals in Greece: State Approaches Towards Them Their Profile and Social Situation / C. N. Konellopoulos, M. Gregou, A. Petralias. – Athens : Centre of Planning and Economic Research, EMN Greek National Contact Point, 2005. – 126 p.
460. *Kritz M.* International Migration Systems. A Global Approach / M. Kritz, L. L. Lim, H. Zlotnik. – Oxford : Clarendon Press, 1992. – 368 p.
461. *Lav Y.* The Integration Process in Israel / Y. Lav // ÖIF-Dossier. – 2009. – №1. – P. 1–36.
462. Law 2910/2001: Entry and Stay of Aliens in Greek Territory. Acquisition of Greek Citizenship by Naturalisation and Other Provisions (Official Gazette 91, A'); As amended by Law 3013/2002 (Official Gazette 102, A'); As amended by Law 3074/2002 (Official Gazette 296, A'); As amended by Law 3103/2003 (Official Gazette 23, A'); As amended by Law 3146/2003 (Official Gazette 125, A'). – Access mode : http://www.imepo.gr/ClientFiles/pdfs/LAW%202910_2001_English.pdf. – Cited on 27 October 2009.
463. Law No. 3386. Entry, residence and social integration of third-country nationals in the Hellenic Territory // Official Gazette of the Hellenic Republic. – 23 August, 2005. – No. 212, First Issue.
464. Law of Return 5710-1950 (5 July 1950). – Access mode : http://www.mfa.gov.il/MFA/MFArchive/1950_1959/Law+of+Return+5710-1950.htm. – Cited on 27 October 2009.
465. Learning to Welcome: Integration of immigrants in Latvia and Poland / D. Akule, R. Kasa, I. Kesane, Th. Huddleston, M. Bieniecki, P. Kaźmierkiewicz. – Center for Public Policy Providus in Latvia ; Institute of Public Affairs in Poland, 2008. – 103 p.
466. *Lee E. S.* A Theory of Migration / E. S. Lee // Demography. – 1966. – Vol. 3. – P. 47–57.

467. *Levin M.* Chechen Migration and Integration in Ukraine: Working Paper / M. Levin. – 2006. – Access mode : <http://www.chechnyaadvocacy.org/refugees/ChechenMigrationinUkraine.pdf>. – Cited on 24 October 2009.
468. *Levitt P.* The transnational turn in migration studies / P. Levitt, N. Sørensen // *Global Migration Perspective*. – 2004. – № 6. – Access mode : <http://www.gcim.org/gmp/Global%20Migration%20Perspectives%20No%206.pdf>. – Cited on 27 October 2009.
469. *Levitt P.* Transnational migrants: when the “home” means more than one country / P. Levitt // *Migration Information Source*. – 13.11.2007 – Access mode : http://www.migrationinformation.org/Feature/display.cfm?id=261_13/11/2007. – Cited on 27 October 2009.
470. *Lewis R.* Comparing the Integration of Muslims in Brussels and Detroit: Report for the GMFUS seminar / R. Lewis, F. Pearson. – Detroit, March 3rd–7th, 2008. – 53 p.
471. *Ley de migración y extranjería. Decreto legislativo n.º 8487.* – San José, Costa Rica, 2005. – 63 p.
472. *Ley General de Migración y Extranjería // La Gaceta.* – 13 de agosto de 1987. – No. 152.
473. *Liebkind K.* Concluding remarks / K. Liebkind // *New Identities in Europe. Immigrants Ancestry and the Ethnic Identity of Youth* / ed. by K. Liebkind. – England : Gower Publishing Company Limited, 1989. – P. 237–244.
474. *Lifton R. J.* The Protean Self Human Resilience in an Age of Fragmentation / R. J. Lifton. – Chicago : University Of Chicago Press, 1999. – 272 p.
475. *Loescher G.* Refugee Movements and International Security / G. Loescher. – London : Brassey’s for the International Institute for Strategic Studies, 1992. – 83 p.
476. *Loi n°2003-1119 du 26 novembre 2003 relative à la maîtrise de l’immigration, au séjour des étrangers en France et à la nationalité.* – Mode d’accès : <http://www.legifrance.gouv.fr/affichTexte.do?cidTexte=LEGITEXT000005702743&dateTexte=20091030>. – Cited on 30 October 2009.
477. *Lutz H.* Life in the twilight zone: Migration, transnationality and gender in the private household / H. Lutz // *Journal of Contemporary European Studies*. – 2004. – Vol. 12(1). – P. 47–55.
478. *Magoni R.* France / R. Magoni // *International Migration and Relations with Third Countries: European and U.S. Approaches* / ed. by J. Niessen and Y. Schibel. – Brussels : Migration Policy Group, 2004. – 15 p.
479. *Malynovska O.* International labour migration from Ukraine: The last ten years / O. Malynovska // *New waves: migration from Eastern to Southern Europe* / [ed. by M. I. Baganha, M. L. Fonseca]. – Lisbon : Luco-American Foundation, 2004. – P. 11–22.
480. *Marody M.* Przemiany więzi społecznych. Zarys teorii zmiany społecznej / M. Marody, A. Giza-Poleszczuk. – Warszawa : Scholar, 2004. – 378 s.

481. *Marquette C. M.* Nicaraguan migrants in Costa Rica / C. M. Marquette // Población y Salud en Mesoamérica. – 2006. – Vol. 4. – Núm. 1. – P. 1–23.
482. *Massey D. S.* Goldring Luin P. and Durand Jorge. Continuities in Transnational Migration : An Analysis of 19 Mexican Communities / D. S. Massey // American Journal of Sociology. – 1994. – No 99. – P. 1492–1533.
483. *Massey D. S.* Social Structure, Household Strategies, and the Cumulative Causation of Migration / D. S. Massey // Population Index. – 1990. – No 56. – P. 3–26.
484. *Matiuta C.* International Seminar “Migration and Identity in a Changing Europe: Building Partnerships and Fostering Communication” (Oradea, Romania, 23-25 November 2006): Narrative Report / C. Matiuta, M. Tatar, D. Apateanu, I. Pop // Journal of Identity and Migration Studies. – 2007. – Vol. 1. – № 1. – P. 69–80.
485. *Michalowski I.* What is the Dutch integration model, and has it failed? / I. Michalowski // Focus Migration: Policy Brief. – 2005. – № 1. – April. – P. 1–4.
486. Migrant Integration Policy Index. – Access mode: <http://www.integrationindex.eu/about/>. – Cited on 24 October 2009.
487. Migrants, Refugees, and Foreign Policy: US and German Policies toward Countries of Origin / ed. by R. Munz and M. Weiner. – Providence ; Oxford : Berghahn Books, 1997. – xvi, 368 p.
488. Migration Act 1958 (Act No. 62 of 1958 as amended). – Access mode : http://www.austlii.edu.au/au/legis/cth/consol_act/ma1958118.txt/cgi-bin/download.cgi/download/au/legis/cth/consol_act/ma1958118.rtf. – Cited on 27 October 2009.
489. Migration and Identity / ed. by R. Benmayor and A. Skotnes. – New York : Oxford University Press, 1994. – x, 223 p.
490. Migration Regulations 1994 Statutory Rules 1994 No. 268 as amended, made under the Migration Act 1958. – Access mode : http://austlii.law.uts.edu.au/au/legis/cth/consol_reg//mr1994227.txt/cgi-bin/download.cgi/download/au/legis/cth/consol_reg//mr1994227.rtf. – Cited on 27 October 2009.
491. Migration Report 2007 / Swiss Confederation Federal Office for Migration. – Berne : SFBL, Federal publications, 2008. – 64 p.
492. *Miller S. E.* International security at twenty-five. From one world to another / S. E. Miller // International Security. – 2001. – Summer. – Vol. 26. – Iss. 1. – P. 5–39.
493. *Mirkin B.* International migration policies: An overview / B. Mirkin // International Migration and Development. Continuing the Dialogue: Legal and Policy Perspectives / ed. by J. Chamie, L. Dall'Oglio. – Geneva : International Organization for Migration; New York : Center for Migration Studies, 2008. – P. 231–234.

494. *Mishra R. C.* Ecology, Acculturation and Psychological Adaptation. A Study of Adivasis in Bihar / R. C. Mishra, D. Sinha, J. W. Berry. – New Delhi ; Thousand Oaks ; London : Sage Publications, 1996. – 280 p.
495. *Montgomery E. B.* Breaking out of the security dilemma: Realism, reassurance, and the problem of uncertainty / E. B. Montgomery // *International Security*. – 2006. – Fall. – Vol. 31. – Iss. 2. – P. 151–185.
496. *Montgomery J. R.* Components of Refugee Adaptation / J. R. Montgomery // *International Migration Review*. – 1996. – (Vol. 30). – № 3 (Autumn). – P. 679–702.
497. *Moran A.* Australia: Nation, Belonging, and Globalization / A. Moran. – New York : Routledge, 2005. – IX+245 p.
498. Multiculturalism Has Failed // *International Political Economy Zone*. – July 13, 2007. – Access mode : <http://ipezone.blogspot.com/2007/07/multiculturalism-has-failed.html>. – Cited on 24 October 2009.
499. *Münz R.* Migration, labor markets, and integration of migrants: An overview for Europe / R. Münz // *World Bank Social Protection Discussion Papers*. – No. 807.
500. *Myrdal G.* Asian Drama: An Inquiry into the Poverty of Nations / G. Myrdal. – Vol. 3. – London : Penguin Books, 1968. – xxx, 2284 p.
501. Nationality Law (passed by the Knesset April 1, 1952). – Access mode : <http://www.geocities.com/savepalestineno/israellaws/fulltext/nationalitylaw.htm>. – Cited on 27 October 2009.
502. *Nordås R.* Identity polarization and conflict: State building in Cote d'Ivoire and Ghana / R. Nordås // *Annual Meeting of the ISA's 49th Annual Convention, Bridging Multiple Divides*, Hilton San Francisco, San Francisco, CA, USA. – 2009-05-23. – Access mode : http://www.allacademic.com/meta/p250532_index.html. – Cited on 27 October 2009.
503. *Nye J. S.* Think again: Soft power / J. S. Nye // *Foreign Policy*. – 2006. – 1 March. – Access mode : http://www.foreignpolicy.com/story/cms.php?story_id=3393. – Cited on 27 October 2009.
504. *Omelandiuk I.* A Global dialogue on migration and development / I. Omelandiuk // *International Migration and Development. Continuing the Dialogue: Legal and Policy Perspectives* / ed. by J. Chamie, L. Dall'Oglio. – Geneva : International Organization for Migration; New York : Center for Migration Studies, 2008. – P. 79–88.
505. On integrating immigrants in Germany // *Population and Development Review*. – 2006. – Vol. 32. – № 3. – P. 597–599.
506. Opening Doors, Hearts and Minds, National Integration Council Outlines Broad Strategies to Promote Integration / Singapore Government Press Centre. – Access mode : http://www.news.gov.sg/public/sgpc/en/media_releases/agencies/mcys/press_release/P-20090916-1.html. – Cited on 24 October 2009.

507. *Ota H.* Cross-cultural analysis of age identity in Japan and the United States / H. Ota, J. Harwood, A. Williams, J. A. Takai // *Journal of Multilingual and Multicultural Development*. – 2000. – Vol. 21. – № 1. – P. 33–41.
508. *Oxford Dictionary of Sociology* / ed. by Scott J. and Marshall G. – 3rd edition. – New York : Oxford University Press, 2005. – 707 p.
509. *Ozyegin G.* Conclusion. Domestic work, migration and the new gender order in contemporary Europe / G. Ozyegin, P. Hondagneu-Sotelo // *Migration and Domestic Work. A European Perspective on a Global Theme* / [ed. by H. Lutz]. – Padstow, Cornwall : Ashgate, 2009 – P. 195–208.
510. *Pain E.* Russia and the Muslim world: Specifics of integration of Islamic population in Russian society / E. Pain // *Rethinking Russia – Challenges and Opportunities*, 18th–19th January 2007, Oslo, Norway. – Access mode : <http://www.norface.org/files/s1-pain-2.doc>. – Cited on 24 October 2009.
511. *Pakkiasamy D.* Saudi Arabia's plan for changing its workforce / D. Pakkiasamy // *Migration Information Source*. – 2004. – Access mode : <http://www.migrationinformation.org/USfocus/display.cfm?ID=264>. – Cited on 24 October 2009.
512. *Pan-Africanism* // *Wikipedia: The Free Encyclopedia*. – Access mode : <http://en.wikipedia.org/wiki/Pan-Africanism>. – Cited on 24 October 2009.
513. *Park R. E.* *Race and Culture* / R. E. Park. – Glencoe, Illinois : The Free Press, 1950. – 403 p.
514. *Park R. E.* Competition, Conflict, Accommodation, Assimilation / R. E. Park, E. W. Burgess. – Access mode : <http://www2.pfeiffer.edu/~lridener/courses/comconf.html>. – Cited on 14 August 2007.
515. *Patel B.* Integration of Migrants Through Language and Civics – A UK Model / B. Patel. – Access mode : <http://www.congresacollida.cat/PDF/PDFBhartiPathel.pdf>. – Cited on 24 October 2009.
516. *Paths to Inclusion. The Integration of Migrants in United States and Germany* / edited by Schuck P. H., Münz. – New York ; Oxford : Berghahn Books, 1998. – vii, 318 p.
517. *Penninx R.* Integration of migrants: Economic, social, cultural and political dimensions / R. Penninx // *The New Demographic Regime Population Challenges and Policy Responses* / ed. by M. Macura, A. L. MacDonald and W. Haug. – New York ; Geneva : United Nations, 2005. – P. 137–151.
518. *Pirozhkov S.* Foreign labour migration in Ukraine: socio-economic aspect / S. Pirozhkov, O. Malinovskaya, A. Homra. – Kiev : NISC, 2003 – 134 p.
519. *Pohorila N.* Self-identification in the society of crisis: A case of cross-border traders / N. Pohorila, G. Korzhov // *Наукові записки Києво-Могилянської академії*. – 2001. – Т. 19. – С. 58–64. – (Серія: Соціологічні науки).
520. *Portes A.* The study of transnationalism: pitfalls and promise of an emergent research field / A. Portes, L. E. Guarnizo, P. Landolt // *Ethnic and Racial Studies*. – 1999. – Vol. 22(2). – P. 217–237.

521. *Posser T.* UK: The occupational promotion of migrant workers / T. Posser // Eurofund. European Working Conditions Observatory. – Access mode : <http://www.eurofound.europa.eu/ewco/studies/tn0807038s/uk0807039q.htm>. – Cited on 24 October 2009.
522. *Praszałowicz D.* Teoretyczne koncepcje procesów migracji / D. Praszałowicz // Przegląd Polonijny. Kwartalnik. – 2002. – Z. 4 (106). – S. 9–40.
523. *Pribilsky J.* 'Aprendemos a convivir': conjugal relations, co-parenting, and family life among ecuadorian transnational migrants in New York and the Ecuadorian Andes / J. Pribilsky // Global Networks. – 2004. – Vol. 4(3). – P. 313–334.
524. *Pries L.* Transnational migration: New challenges for nation state and new opportunities for regional and global development / L. Pries // Transnational Migration – Dilemmas / [ed. by K. Iglicka]. – Vol. 2 – Warsaw : Center for International Relations, 2006. – P. 9–28.
525. *Ravenstein E. G.* The laws of migration / E. G. Ravenstein // Journal of Royal Statistical Society. – 1885. – Vol. 48. – P. 167–227 ; 1889. – Vol. 52. – P. 241–301.
526. Regulations Amending the Immigration and Refugee Protection Regulations (2009). – Access mode : <http://www.gazette.gc.ca/rp-pr/p2/2009/2009-11-11/html/sor-dors290-eng.html>. – Cited on 03 January 2010.
527. Report № 11/07. Interstate Case 01/06: Nicaragua v. Costa Rica. March 8, 2007 / Inter-American Commission of Human Rights. – Access mode : <http://www.cidh.org/annualrep/2007eng/interstatecase.eng.htm>. – Cited on 24 October 2009.
528. Review of Migrant Integration Policy in the UK. – London : Department for Communities and Local Government, 2008. – 31 p.
529. *Richmond A. H.* Immigration and Ethnic Conflict / A. H. Richmond. – London : Macmillan, 1988. – 218 p.
530. *Robertson R.* Globalization: Social Theory and Global Culture / R. Robertson. – London : Sage Publications Ltd, 1992. – P. 224.
531. *Robertson R.* Glocalization: Time-space and homogeneity-heterogeneity / R. Robertson // Global Modernities / ed. by M. Featherstone, S. Lash, R. Robertson. – London : Sage Publications, 1995. – P. 25–44.
532. *Robertson R.* Mapping the global condition: Globalization as a central concept / R. Robertson // Theory, Culture, Society. 2 – 1990. – Vol. 27. – № 3. – P. 15–30.
533. *Ross E. J.* Sociology: An Introduction / E. J. Ross, B. G. Cashion, L. A. Basirico. – Third edition. – Glenview, Illinois : Scott, Foresman and Company, 1988. – 732 p.
534. *Rudiger A.* Social integration of migrants and ethnic minorities. Policies to combat discrimination / A. Rudiger, S. Spenser // The Economic and Social Aspects of Migration: Conference Jointly organised by The European Commission and the OECD. Brussels, 21–22 January 2003 / Organization for

- Economic Co-operation and Development (OECD). – Access mode : www.oecd.org/dataoecd/15/4/15516956.pdf. – Cited on 24 October 2009.
535. *Sackmann R.* Introduction: Collective identities and social integration / R. Sackmann // Identity and Integration. Migrants in Western Europe / ed. by R. Sackmann, B. Peters, T. Faist. – Ashgate Publishing Limited – Ashgate Publishing Company. – England–USA, 2003. – P. 1–12.
536. *Salazar Parreñas R.* Children of Global Migration. Transnational Families and Gendered Woes / R. Salazar Parreñas. – California : Stanford University Press, 2005. – XI, 212 p.
537. *Salazar Parreñas R.* Servants of Globalization. Women, Migration and Domestic work / R. Salazar Parreñas. – California : Stanford University Press, 2001. – XI, 309 p.
538. *Shahar M. E.* Check against Delivery / M. E. Shahar // 47th Session of the Commission for Social Development, United Nations. – New York : February 2009.
539. *Sørensen N. N.* Transnational family life across the Atlantic: the experience of Colombian and Dominican migrants in Europe / N. N. Sørensen // International Conference “Migration and Domestic Work in a Global Perspective”. – Wassenaar, 26–29 May 2005, Netherlands – Access mode: http://www.nias.knaw.nl/en/news_forthcoming_activities/lutz/new_3/sorensen.pdf. – Cited on 24 October 2009.
540. *Sousa B.* The migratory experience of Portugal / B. Sousa // International Migration and Development. Continuing the Dialogue: Legal and Policy Perspectives / ed. by J. Chamie, L. Dall’Oglio. – Geneva : International Organization for Migration; New York : Center for Migration Studies, 2008. – P. 173–182.
541. Switzerland – Migration // Encyclopedia of the Nations. – Access mode : <http://www.nationsencyclopedia.com/Europe/Switzerland-MIGRATION.html>. – Cited on 24 October 2009.
542. *Szczepaniková A.* Migration as gendered and gendering process: a brief overview of the state of art and suggestions for future direction in migration research / A. Szczepaniková // Multicultural Centre of Prague. – 28.03.2006. – Access mode : <http://www.migrationonline.cz/e-library/?x=1963604>. – Cited on 24 October 2009.
543. *Taylor G.* Introduction / G. Taylor, S. Spenser // Social Identities. Multidisciplinary Approaches / ed. by G. Taylor, S. Spenser. – London ; New York : Routledge, 2004. – P. 1–13.
544. The \$10 Million Community Integration Fund // Channel NewsAsia. – September 26, 2009. – Access mode : http://forum.channelnewsasia.com/viewtopic.php?p=3087825&sid=82addb75_c218564fd5db2de3028800e0. – Cited on 24 October 2009.

545. The Charter of Fundamental Rights of the European Union (Nice Charter, 2000). – Access mode : http://www.europarl.europa.eu/charter/default_en.htm. – Cited on 24 October 2009.
546. The Federal Office for Migration FOM. Its Tasks in Focus. Foreign Nationals and Asylum Seekers in Switzerland / Swiss Confederation Federal Office for Migration. – Berne : SFBL, Federal publications, 2008. – 20 p.
547. The Immigration Regulations, 2001 (LI 1691) // Official Gazette. – 2001-07-19. – No. 1691. – P. 1–34.
548. The Maastricht Treaty. Treaty on European Union. Maastricht, 7 February 1992. – Access mode : <http://www.eurotreaties.com/maastrichteu.pdf>. – Cited on 24 October 2009.
549. The Nationality, Immigration and Asylum Act 2002 (Juxtaposed Controls) (Amendment) Order 2003. – Access mode: <http://www.opsi.gov.uk/si/si2003/20032818.htm>. – Cited on 24 October 2009.
550. The Theory of Social Action. The Correspondence of Alfred Schutz and Talcott Parsons / ed. de R. Grathoff. – Bloomington ; London : Indiana University Press, 1976. – 150 p.
551. The United Nations on Levels and Trends of International Migration and Related Policies // Population and Development Review. – 2003. – Vol. 29. – № 2. – P. 335–340.
552. *Thiollet H.* Refugees and migrants from Eritrea to the Arab world: The cases of Sudan, Yemen and Saudi Arabia 1997–2007 / H. Thiollet // CMRS' meeting on Migration and Refugee Movements in the Middle East and North Eastern Africa, October 2007, The American University in Cairo. – Access mode : <http://www.aucegypt.edu/ResearchatAUC/rc/cmrs/Documents/HeleneThiollet.pdf>. – Cited on 24 October 2009.
553. *Thompson P.* Between Identities / P. Thompson // Migration and Identity / ed. by R. Benmayor and A. Skotnes. – New York : Oxford University Press, 1994. – P. 183–199.
554. *Tolstokorova A.* Costs and benefits of labour migration for Ukrainian transnational families: Connection or consumption? / A. Tolstokorova // Circulation migratoire et insertions économiques précaires en Europe. – 2009. – №12. – Access mode: <http://urmis.revues.org/index868.html>. – Cited 03 March 2010.
555. *Tolstokorova A.* Effect of external labour migration on Ukrainian family: “poisoned gift” or “dream realized”? / A. Tolstokorova // International Conference “New Migration Dynamics: Regular and Irregular Activities on the European Labour Market”. – Nice, 6–8 December 2007, France. – Access mode : http://www.unice.fr/migractivites/05_EnjeuxOrigine.pdf. – Cited 03 January 2010.
556. *Tolstokorova A.* Locally neglected, globally engaged: Ukrainian women on the move / A. Tolstokorova // Technologies of Globalization. International Conference. – Darmstadt, 30–31 October 2008, Germany. – P. 44–61.

557. *Touraine A.* Can We Live Together? Equality and Difference / translated by D. Macey. – Stanford, California : Stanford University Press, 2000. – ix, 320 p.
558. Treaty of Amsterdam Amending the Treaty on European Union, the Treaties Establishing the European Communities and Certain Related Acts.– Luxembourg : Office for Official Publications of the European Communities, 1997. – 144 p.
559. Treaty of Lisbon amending the Treaty on European Union and the Treaty establishing the European Community, signed at Lisbon, 13 December 2007 // Official Journal of the European Union. – 2007. – Vol. 50. – C. 306.
560. Trends in International Migrant Stock : The 2008 Revision / United Nations database, POP/DB/MIG/Stock/Rev.2008. – United Nations, Department of Economic and Social Affairs, Population Division, 2009. – Access mode : <http://esa.un.org/migration/index.asp>. – Cited 03 January 2010.
561. Trends in Total Migrant Stock: The 2005 Revision / United Nations. Department of Economic and Social Affairs. Population Division. – 2006. – Access mode : <http://esa.un.org/migration>. – Cited on 10 May 2008.
562. *Turner R. H.* Role change / R. H. Turner // *Annual Review of Sociology*. – 1990. – Vol. 16. – P. 87–110.
563. U.S. & World Population Clocks. – Access mode : <http://www.census.gov/main/www/popclock.html>. – Cited 03 January 2010.
564. United Arab Emirates – History & Backgrounds. – Access mode : <http://education.stateuniversity.com/pages/1605/United-Arab-Emirates-HISTORY-BACKGROUND.html>. – Cited on 24 October 2009.
565. United Nations General Assembly. Protocol to Prevent, Suppress and Punish Trafficking in Persons, Especially Women and Children, supplementing the United Nations Convention against Transnational Organized Crime. – 15 November 2000. – Access mode : <http://www.unhcr.org/refworld/docid/4720706c0.html>. – Cited on 10 April 2012.
566. Ustawa z dnia 13 czerwca 2003 r. o cudzoziemcach. – Dostępna z : <http://isip.sejm.gov.pl/servlet/Search?todo=file&id=WDU20031281175&type=1&name=D20031175L.pdf>. – Cited on 24 October 2009.
567. *Vertovec S.* Conceiving and researching transnationalism / S. Vertovec // *Ethnic and Racial Studies*. – 1999. – Vol. 22(2). – P. 447–462.
568. *Vianello F. A.* Suspended migrants. Return migration to the Ukraine / F. A. Vianello // Central and Eastern European sociology workshop: «Social inequalities and migration in post-communist societies» – Poznań, 21–22 September 2009, Poland. – (Unpublished paper for conference).
569. *Volodko V.* Transnational family practices of Ukrainian female labour migrants in Poland / V. Volodko // *Selling One's Favourite Piano to Emigrate: Mobility Patterns in Central Europe at the Beginning of the 21st Century* / ed. by J. Isański and P. Luczys. – Cambridge Scholars Publishing, 2011. – P. 105–118.

570. *Waldinger R.* Between “here” and “there”: immigrants cross-border activities and loyalties / R. Waldinger // *International Migration Review*. – 2008. – Vol. 42(1). – P. 3–29.
571. *Wallerstein I.* Globalization or the age of transition? / I. Wallerstein // *International Sociology*. – 2000. – № 2. – P. 249–265.
572. *Wallerstein I.* The Modern World-System I : Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century / I. Wallerstein. – N.Y. : Academic Press, 1974. – XVI, 244 p.
573. *Wallerstein I.* World-system analysis: Theoretical and interpretive issues / I. Wallerstein // *Social Change in the Capitalist World Economy* / ed. by B. H. Kaplan. – Los Angeles : SAGE Publishing, 1978. – P. 219–235.
574. *Warren T.* Conceptualizing breadwinning work / T. Warren // *Work, Employment & Society*. – 2007. – Vol. 21. – P. 317–336.
575. *Weiner M.* Bad neighbors, bad neighborhoods: An inquiry into the causes of refugee flows, 1969–1992 / M. Weiner // *Migrants, Refugees, and Foreign Policy: US and German Policies toward Countries of Origin* / ed. by R. Munz and M. Weiner. – Providence ; Oxford : Berghahn Books, 1997. – P. 183–229.
576. *Westerhof G. J.* Age identity and subjective well-being: A comparison of the United States and Germany / G. J. Westerhof, A. E. Barret // *The Journals of Gerontology*. – 2005. – May (60B, 3). – P. S129–S136.
577. *Wilson M. S.* A social-value analysis of postmaterialism / M. S. Wilson // *The Journal of Social Psychology*. – 2005. – № 145(2). – C. 209–224.
578. *World Migration 2003: Managing Migration Challenges and Responses for People on the Move* / [ed. by T. L. Weiss]. – Geneva : IOM, 2003. – Vol. 2. – 396 p. – (IOM World Migration Series).
579. *World Migration 2005: Costs and Benefits of International Migration* / IOM World Migration Report Series. – Geneva : International Organization for Migration, 2005. – Vol. 3.
580. *World Migration 2008: Managing Labour Mobility in the Evolving Global Economy* / IOM World Migration Report Series. – Geneva : International Organization for Migration, 2008. – Vol. 4.
581. *World Migration Report 2011. Communicating Effectively about Migration*. – International Organization for Migration. – xxii, 158 p.
582. *Wucker M.* Migration and migrant integration in the Atlantic region / M. Wucker // *Atlantic Conference 2007. March 22–24, 2007, Seville, Spain*. – 30 p.
583. *Yamanaka K.* Immigrant incorporation and women’s community activities in Japan: Local NGOs and public education for immigrant children / K. Yamanaka // *Local Citizenship in Recent Countries of Immigration: Japan in Comparative Perspective* / ed. by Takeyuki Tsuda. – Oxford : Lexington Books, 2006. – P. 97–119.
584. *Yarova O.* The migration of Ukrainian women to Italy and the impact on their family in Ukraine / O. Yarova // *Migration Processes in Central and Eastern Europe: Unpacking the Diversity* / [ed. by A. Szczepaniková,

- M. Čaněk, J. Grill]. – Prague : Multicultural Centre of Prague, 2006 – P. 38–40.
585. *Yeoh B. S. A.* Singapore: Hungry for foreign workers at all skill levels / B. S. A. Yeoh // Migration Information Source. – 2007. – Access mode : <http://www.migrationinformation.org/Profiles/display.cfm?ID=570>. – Cited on 24 October 2009.
586. *Zagar M.* Exploring Ethnicity: Constitutional Regulation of (Inter)ethnic Relations (New Approaches to Multicultural Education) / M. Zagar – Access mode : <http://www.unisa.edu.au/lavskis/zagar/mtcp1.html>. – Cited on 24 October 2009.
587. *Zhou M.* Segmented assimilation: Issues, controversies, and recent research on the New Second Generation / M. Zhou // International Migration Review. – 1997. Vol. 31. – № 4 (Winter). – P. 975–1008.
588. *Zontini E.* Transnational families / E. Zontini // Encyclopedia. The Sloan work and research family network. Boston University. – 2007. – Access mode : http://wfnetwork.bc.edu/encyclopedia_entry.php?id=6361&area=All. – Cited on 24 October 2009.

Наукове видання

*Ровенчак Ольга Адамівна,
Володько Вікторія Володимирівна*

МІЖНАРОДНА МІГРАЦІЯ: ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА

Редактор Ірина Лоїк
Технічний редактор Світлана Сенник
Комп'ютерне верстання Андрія Ровенчака

*В оформленні обкладинки використано зображення таких споруд:
Біг-Бен (Лондон, Великобританія), Ейфелева вежа (Париж, Франція),
Бранденбурзькі ворота (Берлін, Німеччина), Спиральний міст (Сінгапур), Монастир
золотого павільйону (Кіото, Японія), Мечеть Аль-Харам (Мекка, Саудівська Аравія),
Оперний театр (Сідней, Австралія), Мечеть у місті Конг (Кот-д'Івуар),
Стіна Плачу і Купол Склі (Єрусалим, Ізраїль), Акрополь (Афіни, Греція), Статуя
Христа-Спасителя (Ріо-де-Жанейро, Бразилія), Статуя Свободи (Нью-Йорк, США)
за матеріалами: www.wikimedia.org; www.allcastle.info та ін.*

Формат 60×90/16. Умовн. друк. арк. 25,7.
Наклад 300 прим. Зам. № кл-206

Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Університетська, 1, м. Львів, Україна, 79000

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників та розповсюджувачів
видавничої продукції
Серія ДК № 3059 від 13.12.2007 р.

Віддруковано у книжковій друкарні «Коло»,
вул. Бориславська, 8, м. Дрогобич, Львівська обл., Україна, 82100

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників та розповсюджувачів
видавничої продукції
Серія ДК № 498 від 20.06.2001 р.

НБ ПНУС

799390